

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Sosyalizm ve Ekoloji
DOĞANIN DÖNÜŞÜ
Ekolojinin Uzun Bir Tarihi

John Bellamy Foster

Cilt 1

Sosyalizm ve Ekoloji
DOĞANIN DÖNÜŞÜ
Ekolojinin Uzun Bir Tarihi

John Bellamy Foster

Cilt 1

Kalkedon Yayınları: 403

Orijinal Adı: *THE RETURN OF NATURE*

Yayına Hazırlayan: Hakan Tanıttıran

Türkçesi: İdem Erman

Kapak Tasarım: Oktay Ay

Mizanpaj: Ali Galip

Kalkedon Yayınları:

Akşemsettin Mah. Sarınasuh Sok. Nadir AP. No 49

Kat 3, Fatih - İstanbul, Sertifika No: 48077

e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56

Web: www.kalkedonyayinlari.com

e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Ceylan Matbaası'nda (Tuncay Mat) basılmıştır.

Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi 93/317-318-319

Zeytinburnu - İstanbul - Sertifika No: 40933

Tel: 0212 613 10 79

Orijinal Basım: 2020, MONTHLY REVIEW PRESS, NEW YORK

ISBN: 978-605-7942-47-0

Yayımlama Tarihi: 2021

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2021

Sosyalizm ve Ekoloji
DOĞANIN DÖNÜŞÜ
Ekolojinin Uzun Bir Tarihi

John Bellamy Foster

Cilt 1

Türkçesi İdem Erman

KALKEDON

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Giriş	13
BELİRİMCİ EKOLOJİK MARKSİZM	16
BATI MARKSİZMİ VE DOĞANIN DİYALEKTİĞİ	20
EKOLOJİYE DOĞRU HAREKET	26

BİRİNCİ KISIM

MARX VE DARWIN'İN ÖTESİ

Birinci Bölüm	
Ekolojik Materyalizm	30
LANKESTER VE DEJENERASYON	35
LANKESTER VE MARX	45
LANKESTER VE KADIN SORUNU	53
TOPLUMSAL CİNSİYET, SOSYAL DARWİNİZM VE ÖJENİ	64
BİYONOMİK/EKOLOJİ	75
DOĞA'NIN İNTİKAMI	82
DOĞANIN İNSAN TARAFINDAN YOK EDİLMESİ	85
İLERLEMENİN RADİKAL ELEŞTİRİSİ	90

İkinci Bölüm	
Emeğin Sanatı	96
SANATÇI VE TASARIMCI	97
RUSKIN VE ROMANTİK GELENEK	100
ATEŞ NEHRİ'Nİ GEÇMEK	106
MARX VE KAPİTALİZM ELEŞTİRİSİ	109
SANAT VE ÜRETİM EMEĞİ	121
DEĞİŞİM İŞARETLERİ	124

Üçüncü Bölüm

Sosyalizme Doğru Hareket	139
SOSYALİST BİRLİK	142
İKİ CEPHELİ SAVAŞ	155
TEKELCİ KAPİTALİZM, İSRAF VE İMPARATORLUK ÇAĞI	163

Dördüncü Bölüm

Bir Yeryüzü Cenneti	174
KENT VE KIRIN KOPUŞU	177
HİÇBİR YERDEN HABERLER: DOĞA, EMEK VE TOPLUMSAL CİNSİYET	188
KELMSCOTT PRESS	206

İKİNCİ KISIM

Engels'in Ekolojisi

Beşinci Bölüm

İşçi Sınıfının Çevresel Koşulları	214
DİYALEKTİK BİR İNSAN EKOLOJİSİ	221
KAPİTAL VE "İKİNCİ HASTALIK"	224
ÇEVRESEL ADALET VE İRLANDA İLE İNGİLTERE'DE İŞÇİ SINIFI	252
YARI UNUTULMUŞ BİR KİTABIN DİRİLİŞİ	259

Altıncı Bölüm

Doğanın Diyalektiği	266
DARWİNCİ DEVRİM VE DOĞANIN DİYALEKTİĞİ	270
HEGEL'DEN SONRA ALMAN BİLİMSEL FELSEFESİ	274
DİYALEKTİĞE DÖNÜŞ	284
YANSIMA BELİRLENİMLERİ	299
EKOLOJİ DİYALEKTİĞİN KANITIDIR	308
SOSYAL DARWİNİZM VE NEO-KANTİZİM	317

Yedinci Bölüm

İnsan Emeginin ve Toplumu Yeniden Üretmenin

Ekolojisi	331
EKOLOJİK BİR ANTROPOLOJİ	335
ENGELS VE AİLENİN KÖKENİ	353
ENGELS VE YENİ MATERYALİZM	365

Önsöz

İklim değışikliğı, Altıncı Tükeniş ve yeni koronavirüs kaynaklı COVID-19 pandemisi, hepsi de yirmi birinci yüzyılda insanlığın doğa ile ilişkisindeki sert değışikliklerin göstergeleri. Eski “doğanın fethi” mevhumunun yerini insanlar arasında sahici bir eşitlik düşüncesini öne çıkarmanın yanı sıra insanın toplumsal metabolizmasının onarım ihtiyacına dair radikal bir kavram alıyor. Bu kavram kapitalizme meydan okuduğı için devrimci olmakla birlikte, yeni değil. Sosyalizm ve çevre için verilen uzun mücadelenin izleri on dokuzuncu yüzyılın başına dek sürülebilir.

Elinizdeki çalışma bir başkasının bittiğı yerden başlıyor. 2000 yılında tamamlamış olduğum *Marx'ın Ekolojisi*, Darwin ile Marx'ın 1882 ve 1883'deki ölümleriyle bitmişti. *Doğanın Dönüşü* cenazeleriyle başlıyor. Çalışmanın başlığı doğanın insanın üretimi ve yeniden üretimiyle karmaşık, yansıtıcı ilişkisinin genelde önemsenmediğı eleştirel toplumsal analizin içinde doğal-maddesel veya ekolojik alanın yeniden ortaya çıkmasına atıfta bulunuyor. Şurası kesin ki, toplum ve doğa arasındaki diyalektik ilişki tarihsel materyalizmden bütünüyle eksik olmadı, Karl Marx'ın, Frederick Engels'in ve William Morris'in temeli kuran eserlerinin hepsinde vardı. Buna rağmen, sosyalist kuramın liberal analizine -ve genel olarak Batı bilimine ve kültürüne- göre doğanın fethi ve insanın doğanın yasalarından bağışık olduğü düşüncesi yüzyıllardır başat bir kavram olmuş ve doğanın sistematik bir şekilde yabancılaştırılmasını yansıtmıştır. Toplum ve doğa genel olarak birbirinden tamamen ayrı iki alan olarak ele alınmış, doğanın sömürölmesinin

ve bununla birlikte insan nüfusunun çoğunluğunun sömürülmesinin gerekçesi olmuştur. Bununla birlikte, çoğu doğa bilimleri alanından çeşitli sol düşünürler eleştirel düşüncenin bir tür ikinci temelini kurdular, sanat alanındaki diğerleri insanlığın ilerlemesi denilen bu dar kavramlaştırmaya isyan ettiler ve bu süreçte daha geniş bir ekoloji diyalektiği ile kapitalist toplumun çevresel ve fiziksel yıkımlarını sorgulayan daha derin bir materyalizm ürettirler.

Bu kitabın odağına aldığı düşünürler çok çeşitli; Birinci bölümde sol Darwinistlerden E. Ray Lankester ve Romantik Marksist Morris, İkinci bölümde klasik tarihi materyalist Frederick Engels, Fabianci* sosyalist çevreci Arthur Tansley, kızıl bilim insanı J.D. Bernal, J.B.S. Haldane, Joseph Needham, Hyman Levy ve Lancelot Hogben, Üçüncü bölümde ise kültürel materyalist Christopher Caudwell ele alınıyor. Diğerleri ise Sonsöz'de ele alındılar. Ancak, düşünür olarak birçok farklılığa sahip olmalarına rağmen hepsi de doğayı ve toplumu, evrim ve oluşum arasındaki karmaşık ilişkileri diyalektik olarak yorumlayan geniş sosyalist materyalistler kategorisinin içinde yer aldılar. Hepsi de günümüzün ekoloji sistemleri ve Dünya Sistemi analizinin habercisi olan diyalektik natüralizmi merkeze koydular.

Bu, bilim kadar sanatı da, yani bir bütün olarak dünyayla kurduğumuz duyumsal ilişkinin aslını arayan iki asal aracı kapsayan bir öykü. Kapitalizmin modern ekolojik eleştirisini oluşturarak sürdürülebilir insan gelişimini eksenine alan düşünceye varan bilimsel ve estetik bir eleştiri. Epikür'ün antik çağda söylediği dediği gibi "doğanın adaleti, birbirine zarar vermeyen ve birbirinden zarar görmeyen karşılıklı bir yarar ilişkisinin teminatı".⁽¹⁾

Elinizdeki kitap yaklaşık yirmi yıl sürmüş bir düşünsel gebeliğin ve sayısız arşivde yapılmış çalışmaların ürünü. Bu bakımdan, çeşitli derecelerde yararlanmış olduğum arşivleri burada anmak isterim: 1- E.Ray Lankester Scientific yazıları koleksiyonu, Marine Biological Association Kütüphanesi, Marine Biological Association, Plymouth, İngiltere; 2- Hyman Levy Koleksiyonu, 1935-1968, Charles Deering McCormick Özel Koleksiyonlar Kütüphanesi, Northwestern University Kütüphanesi, Evanston, Illinois; 3- H.G. Wells Belgeleri, 1885-1946, University of Illinois, Urbana; 4- J.B.S. Haldane Belgeleri, Wellcome Kütüphanesi, Londra Üniversitesi; 5- Joseph Needham Belgeleri ve Yazışmaları, Cambridge University Kütüphanesi; 6- J.D. Bernal Scientific and Personal Papers, Cambridge University Kütüphanesi; 7- Christopher St. John Sprigg (Christopher Caudwell) Koleksiyonu, 8- Harry Ransom Center, University of Texas, Austin; ve 9- Linus Pauling Koleksiyonu,

*ç.n: Demokratik sosyalizme inanan, adını "Fabian Derneği"nden alan siyasi akım. Dernek 1883-1884 yıllarında Londra'da kuruldu. Kurucuları arasında George Benard Shaw, Sidney Webb, Annie Besan gibi tanınmış kişiler vardı.

1) Epicurus, *The Epicurus Reader* (Indianapolis: Hackett Publishing, 1994), 35.

Özel koleksiyonlar ve arşivler, Oregon State University, Corvallis, Oregon, internet üzerinden Olive Schreiner Letters Project'in baş araştırmacısı Liz Stanley'e Schreiner-Lankester yazışmaları hakkında sorularımı cevapladığı için teşekkür etmek isterim. Araştırmanın büyük kısmı Oregon Üniversitesi Kütüphanesi'nde mükemmel bir sistem olan bölgesel Summit kütüphane sistemi ve Kütüphaneler arası sistem ile gerçekleştirildi. Bitmek bilmez taleplerimi karşıladıkları için Oregon Üniversitesi kütüphanecilerine ve personeline çok şey borçluyum. Kütüphanecilerin bu tür araştırmalarda oynadıkları rol genellikle görülmez, ancak onların paha biçilmez sosyal katkıları olmasa ciddi akademik çalışmaların yapılması çok zordur.

4. Bölümün büyük kısmı 2017'de "William Morris's Romantic Revolutionary Ideal: Nature, Labour and Gender in *News from Nowhere*" [Hiçbir yerden haberler]'de Willam Morris'in Romantik Devrimci İdeali: Doğa, Emek ve Toplumsal Cinsiyet]' başlığı altında *Journal of William Morris Studies*'in devrim üzerine özel sayısında yayınlandı. Bu süreçte JWMS'in yetenekli editörü Owen Holland, yazının hem tarzını hem de içeriğini geliştirdi.

Londra'yı ziyaretlerimden birinde, Kelmscott House'da, Morris'in Hammersmith'deki evinde ve şu anda müze olan bodrumunda çok sıcak karşılandım.

Bu kitap için yapılan araştırma ve yazımı sırasında hepsi zaman içinde çok önemli akademik araştırmalara imza atmış, önemli işler yapmış aralarında Brett Clark, Hannah Holleman, Ryan Wishart, Jordan Besek ve Intan Suwandi'nin bulunduğu *Monthly Review*'in araştırma asistanlarından büyük yardım gördüm. Hepsi bu kitabın üretildiği uzun süreç boyunca çeşitli evrelerde bana yardımcı oldular, malzeme topladılar, kopyaları okudular, kontrol ettiler, düzeltmeler yaptılar ve sık sık eleştirel katkılarda bulundular. Kitap bittikten sonraki en zor iş olan yayına hazırlama çalışmasına bana yardım ettiği için Intan'a özellikle minnet borçluyum. Brett ile Hanna bu kitap üzerinde çalıştığım yıllarda yazıların bazılarını benimle birlikte yazdılar ve düşüncelerimi derinden etkilediler.

Paul Burkett ile 1990'ların ortalarından beri Marksist ekoloji konusunda iş birliği yapıyoruz, bu iş birliği 1999'da onun yazdığı *Marx ve Doğa* başlıklı kitabını, benim 2000 yılında yazdığım *Marx'ın Ekolojisi* kitabını ve nihayetinde 2016'da birlikte yazdığımız *Marx and Earth* adlı kitapları besledi. Paul bu araştırmaya doğrudan katılmış olmasa da, yıllar boyunca ekolojik materyalizm üzerine paylaştığımız anlayışın bu kitabın her sayfasına damgasını vurmuş olduğuna inanıyorum.

Bu kitabın her yerinde Fred Magdoff'un da varlığını bulacaksınız. Fred ile ben birlikte üç kitap yazdık ve yayına hazırladık, ayrıca bu proje üzerinde çalıştığım sürece zarfında, 2011'deki *What Every Environmentalist Needs to Know About Capitalism* başlıklı ortak çalışmamız sırasında sayısız makale

yazdık ve yayına hazırladık. Ekoloji bilimi üzerindeki engin bilgisinden yararlanmak için sık sık Fred'e sorular sordum. O ve Amy Demarest bana dağlarca destek verdiler.

Bu araştırmanın ilk evrelerinde, Robert W. (Bob) McChensey ve Inger Stole bana Illinois Urbana'da bulunan evlerini açtılar, Northwestern Üniversitesindeki Levy arşivini bu sayede inceleyebildim. Bob ayrıca ricam üzerine, Illinois Üniversitesi'nde bulunan Wells belgelerinden Lankester ve Wells arasındaki yazışmaların kopyalarını elde etti. Bob, Washington Olympia'daki Evergreen State College'deki öğrencilik ve oda arkadaşlığı yaptığımız yıllardan beri benim entelektüel ve politik mihenk taşım ve en yakın arkadaşlarımdan biri oldu. Bu kitap projesinin en başında tarihsel araştırma yapmak için gerekli geniş kapsamlı bir arşiv araştırması yapmam gerektiğinde ısrar etti. Bu yıllar süren araştırmalar, arşivler arasında uzun seyahatler ve bu işin gerektirdiği bazı ek sıkıntılar anlamına geliyordu. Sonuç olarak ortaya çıkan önemli keşifler, bu tavsiyeye uymanın ne kadar gerekli olduğunu kanıtladı. Bu konuda onun tarih üzerinde yaptığı çalışmalar, özellikle *Telecommunications, Mass Media and Democracy* (1993) adanmış akademisyenliğe bir örnek teşkil eder ve tarihsel araştırma ile ne kadar çok şey elde edildiğini sürekli hatırlatır.

Bana önemli yardımları dokunan başkaları da var. Richard York ile Theresa Koford yıllar boyunca ne zaman karşılaşırsak, "büyük kitabım" üzerine sabırla ve ısrarla sorular sorarak sürekli olarak beni teşvik ettiler. Richard'ın ekoloji ve toplum üzerine yaptığı –(Brett ile birlikte) özellikle doğrudan işbirliği yaptığımız 2010 tarihli kitabımız *The Ecological Rift* dönemine kadar giden araştırmalar bana çok büyük bir esin ve bilgi kaynağı oldu. Joseph Fracchia ile birlikte materyalizm ve diyalektik üzerine çok tartıştık, Alman İdealizmi, Marx ve çağdaş eleştirel felsefe üzerine muazzam kavramsal ve felsefi bilgisinden çok yararlandım. Ian Angus ile genellikle bu kitabın tartıştığı sorularla ilişkili olarak ekolojik konularda zengin yazışmalar yaptık. Sevgili arkadaşım Desman A. Cook kapak tasarımında yardımcı oldu. Kuzenlerim Sandy ve Dave Ashton çok kritik bir kavşakta bana çok nadir bulunan bir kitap sağladılar ve Plymouth'daki Marine Biological Association Kütüphanesini (E. Ray Lankester'ın Bilimsel yazılar Koleksiyonu burada bulunuyor) ziyaret etmemi mümkün kıldılar. Merhum Istvan Meszaros, cömertçe desteğini hiçbir zaman esirgemedi.

Monthy Review Press'ten Michael Yates, Martin Paddio, John Simon, Susie Day ve R. Jamil Jonna, kitabı yazarken çeşitli konularda bana paha biçilmez yardımlarda bulundukları gibi, bir yandan da bu çok kapsamlı ve sanki hiç bitmeyecekmiş gibi görünen projeye büyük bir güven duydular. Bu çok büyük minnet duyduğum bir armağan oldu. Michael Yates ve Erin Clermont muhteşem düzelti yetenekleriyle kitabın her sayfasına katkıda bulundular.

Herkesin ötesinde öyle iki insan var ki, eğer onların iç görüşü ve desteği olmasaydı, bu kitap muhtemelen yazılamazdı. Kitabı *Monthly Review*'dan yakın dostum John Mage'e adadım. O benim, gerek *Marx'ın Ekolojisi*'nde gerekse bu kitapta en önde gelen muhatabım oldu. Klasiklerden bilim ve toplum tarihine, Marksçı teoriden, çağdaş tarihsel koşullara kadar uzanan olağanüstü ve derin bilgisi, değerlendirmelerinin ve tavsiyelerinin vazgeçilmez olduğu kadar tayin edici olduğu anlamına da geliyor. Geçen yıllar içinde ne zaman bu projeyi bırakma emareleri göstersem, tekrar başlamam için muazzam teşviklerde bulundu. Bu kitabın eğer bir değeri varsa, ona çok şey borçludur. Kitabın kusurları ise sadece ve sadece bana aittir.

Carrie Ann Naumoff benim hayatımın dokusunun içindedir. Bana entelektüel, siyasi ve duygusal anlamda her türlü desteği vermiştir. Bu kitaptaki fikirlerin çoğunu enine boyuna tartıştık, ama en çok da insanlık ve dünya ile ilişkili gündelik mücadelemizin, sevdiğimiz insanların ve çevrenin bağlamı içinde konuştuk. O, hayal gücünün bilgiden önemli olduğuna dair inancımın yanı sıra tarihin asla sadece tarihten ibaret olmadığına, kolektif mücadelemize tanıklık ettiğine ve değişimin her zaman mümkün olduğunun kanıtı olduğuna dair inancımı doğruladı.

EUGENE, OREGON

MART 2020

Giriş

[Hegel'in]... *Mantık*'ın bütünü, soyut düşüncenin tek başına bir şey ifade etmediği... yalnızca *doğanın* bir şey olduğu gerçeğinin kanıtıdır

KARL MARX

Bu kitabın konusu, öncelikle İngiltere'de Charles Darwin ile Karl Marx'ın 1882 ve 1883'deki ölümlerinin ardından 1960'lara kadar giden süreçte sosyalizm ve ekoloji arasındaki ilişkilerin tarihi ve şeceresidir.⁽¹⁾ *Doğanın Dönüşü*, ilk başta daha önce yazmış olduğum *Marx'ın Ekolojisi*⁽²⁾ adlı kitabımla benzer çizgide bir tarihsel devam kitabı olarak düşünülmüştü. Ancak yol boyunca karşılaştığım hiç beklenmedik keşiflerin bolluğu, birkaç kuşağa birden yayılan kişilerin çokluğu ve bazen bir anda her yöne birden uzanan sayısız yolun izlenmesi gereği öncekinden çok daha farklı türden bir çalışma olarak ortaya çıkmasına yol açtı. Bu ana gelişme çizgilerinin daha önceden bilinmediği ama mutlaka ortaya çıkarılması gereken bir öyküydü, çünkü kilit niteliğindeki kaynaklar unutulmuş, hiç değilse de nadiren girilen arşivlere gömülmüştü.

Doğanın Dönüşü, kronolojik bir tarih olarak dahi ilerleyebilmek bakımından hepsi de Marx'ın çağdaşı olan Frederick Engels, E. Ray Lankaster ve William Morris gibi kişilerin yaşantılarının ilk dönemlerini kapsamaları gerektiği için benim ilk baştaki beklentilerimi aştı. Bu nedenle bu kitabın düzeni için kronolojikten ziyade bir kalıtsal çizgiyi izlemiş demek mümkündür.

1) Epigraph: Karl Marx, *Early Writings* (Londra: Penguin, 1974), 397.

2) John Bellamy Foster, *Marx's Ecology: Materialism and Nature* (New York: Monthly Review Press, 2000)

İlk dört bölümü kaplayan ve Birinci Bölümü oluşturan Lankester ve Morris, Marx ile ilişkili. Engels ancak İkinci Bölümde öykünün merkezinde yer alıyor. Bu da Üçüncü Bölümde J.O. Bernal'e, J.B.S. Haldane'e, Joseph Needham'a, Lancelot Hoben'e ve Hyman Levy'e giden bir başka hat oluşturuyor, bunlar Marx'tan ziyade Engels'den yararlanmışlardır. Üçüncü Bölümde yer alan Arthur G. Tansley ve H.G. Wells en iyi Lankester ile ilişkileri içinde anlaşılabilirler. Üçüncü Bölümün sondan bir önceki kısmında ele alınan Christopher Caudwell, hem Morris'e hem de Engels'e uzanan bir kalıt çizgisinin doruk noktasıdır. Üçüncü Bölümdeki İngiliz Marksist bilim insanlarının düşüşlerini ve nihai olarak ahlaki zaferlerini anlatan kapanış kısmı, bugüne de işaret eden bir mantık kuruyor ve Son Söz'de kısaca ele alınıyor.

Marx'ın Ekolojisi, kapitalist toplumun ekolojik eleştirisinin temellerinin çoğunun atıldığı on dokuzuncu yüzyılın ortasında Marx'ın ekoloji üzerine görüşlerinin gelişiminin kısa ve öz bir öyküsü ise, *Doğanın Dönüşü* bugün sahip olduğumuz modern ekolojik bakış açısının herkesin gözünün görebileceği şekilde geçici olarak gün ışığına çıktığı, oldukça uzun bir dönemi kapsayan bir yolculuk. Eleştirel girişimde önemli roller oynamış sayısız sosyalist ve radikal materyalist hakkında. Odak noktasına İngiltere'yi, Marx ile Engels'in uzun yıllar yaşadıkları ülkeyi koymamın beş nedeni var: 1) Kendi aile geçmişim ve kültürel mirasım; 2) İngiltere'de insanın doğrudan Marx ve Darwin'den gelen bir entelektüel mirasın gelişimini görebilmesi; 3) Romantik hareketin, Marksizmin ve ekolojinin arasındaki ilişkilerin en güçlü olduğu yerin İngiltere olması, bunların en öne çıkanı Morris'in yaşamı ve eserleri, ancak çok farklı bir şekilde Caudwell'de yeniden ortaya çıkıyor; 4) İngiliz Marksistleri arasında özellikle, güçlü bir "Oluşumcu Marksizm" damarı vardı, bu, kökenleri antik Epikürcü materyalizmine kadar giden, Marx'ın Epikürcülük üzerine yaptığı çalışmalara dayanan bir damardı; ve son olarak 5) İngiltere üzerine odaklanmak tarihsel anlatı bütünlüğü sağlıyordu.⁽³⁾

Marksçı ekolojinin ilk ve birçok bakımdan en devrimci gelişimi 1920'lerde SSCB'de görüldü. Ancak Sovyet ekolojisinin en yaratıcı döneminin sona erişini hemen 1931'de Londra'da yapılan ünlü "İkinci Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Konferansı" izledi. Nikolai Bukharin, N.I. Vavilov, Baris Hessen ve B. Zavadovsky -1931 konferansındaki Rus grubunun en entelektüel kişileri- birkaç yıl içinde Joseph Stalin'in temizlik hareketinin kurbanları oldular. Dolayısıyla Marksçı doğa biliminin sonundan çok başlangıcını belirleyen, sosyalizm ile ekoloji arasında oluşan diyalektiğin sürekliliğinin esas olarak ifade edilişi İngiltere'deki o konferans oldu.

Liberallerle kıyaslandığında sosyalist düşünürlerin en büyük üstünlükleri, daha kolektif ve eşitlikçi bir toplum biçimini dilemelerinin ötesine de geçen

3) Sean Creaven, *Emergentist Marxism* (Londra: Routledge, 2007).

bir şekilde ekolojik bir dünya görüşünü hep kucaklamış olmalarıdır. Daha ziyade kapitalizm altında doğanın ve toplumun yabancılaşan metabolizmasına işaret eden ve her şeyin ötesinde Marx'tan kaynaklanan materyalist ve diyalektik bir eleştiriye dayanmışlardır. Kapitalist toplumun sosyalist eleştirisinden doğan *ekolojik eleştiri yöntemi* devrimci diyalektik ekoloji için vazgeçilmez bir araç sağladığı içindir ki, burada çok önemli görülmektedir. Dolayısıyla, bu kitabın niyeti her ne kadar dışa dönük olarak böyle bir biçim alsa da sosyalizm ve ekoloji arasındaki karşılıklı ilişkiye salt bir tarih ve şecere sağlamak değildir. Daha çok, Raymond Williams'ın *Kültür ve Toplum*'da anlattığı gibi geçmişe uzanarak nasıl "anlayacağımızı ve eyleyeceğimizi"⁽⁴⁾ keşfetme umududur.

Bu çalışma ekolojik eleştirinin ortaya çıkışına ve anlamlı bir ekolojik praksis için ister istemez çelişkilerle dolu bir arayışa odaklanma sayesinde düşünce tarihini sarmış bir çok metodolojik tuzaktan, adını koymak gerekirse tek yanlı içsel veya dışsal yaklaşımın benimsenmesinden, katı ideal tiplerin kullanılmasından, birkaç metne dayanmaktan ve hepsinin ötesinde içinde bulunulan zamanın hegemonyasından ya da E.P. Thompson'un dediği gibi "gelecek kuşakların muazzam yoğunlaşmasından"⁽⁵⁾ kaçmayı başarabildi. Quentin Skinner'ın belirttiği gibi - "hepimiz bir dereceye kadar Marksistiz" - düşünce tarihine dair araştırma yapmayı gerekli kılan tek şey içinde bulunduğumuz dönemin geçmişle ilişkisindeki kaçınılmazlığını veya üstünlüğünü göstermek değil, daha çok "kendi toplumumuzun hayal gücümüz üzerine kabul etmediğimiz kısıtlamaları"⁽⁶⁾ nasıl koymuş olduğunu göstermektir.

Bu sayfalarda yer alan en önemli kahramanlar, erkek cinsine dair belli bir monotonluk taşıyorlar, Virginia Woolf'un *Kendine Ait Bir Oda'da*⁽⁷⁾ güçlü bir şekilde ifade etmiş olduğu gibi kadınların entelektüel hayata sokulmadıkları bir dönemi yansıtıyorlar. Bu nedenle tartışmanın seyri içinde ortaya çıktığı yerde toplumsal cinsiyet sorunlarına dikkat çekmek için bilinçli bir girişimde bulunmak ve aynı zamanda öyküye teğet geçerek olsa da giren, aralarında Phebe Lankester, Olive Schreiner, Eleanor Marx, Mary and Lizzie Burns, Jane Morris, Philippa Fawcett, Florence Kelley, Enid Charles, Lu Gweidjen, Dorothy Moyle Needham, Charlotte Haldane, Jane Ellen Harrison, Virginia Brodine, Edna Gelhorn, Rachel Carson ve Hilary Rose gibi tarihsel kişiliklerden söz etmek anlamlı göründü. Toplumsal yeniden üretim

4) Raymond Williams, *Culture and Society* (New York: Columbia University Press, 1983), xii.

5) E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York: Vintage, 1963), 12.

6) Quentin Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas," *History and Theory* 8/1 (1969): 53

7) Virginia Woolf, *A Room of One's Own* (New York: Harcourt Brace, 1929), Türkçesi: *Kendine Ait Bir Oda*, İletişim Yayınları

ve ekolojik yeniden üretim meseleleri birbirleriyle ister istemez çok yakından ilişkili. Burada da amaç, ekolojide de olduğu gibi kökenleri esaslı bir eşitliğe dayanan sürdürülebilir bir toplum vaadini taşıyan ve genellikle bastırılmış radikal görüşlerin ortaya çıkışını aramak. Dolayısıyla hemen hemen her bölümde bu alanlara bir miktar değinildi. Ancak kitap, bu anlamda derinlemesine bir bakışa sahip olduğu iddiasında değil, daha çok bu alanda daha çok araştırma yapılması gereğine işaret ediyor.

BELİRİMCİ EKOLOJİK MARKSİZM

Sosyalizm ve ekoloji, 18. Yüzyılın sonuyla 19. Yüzyılın sanayi kapitalizmine cevap olarak birbirinden ayrı ancak yakından ilişkili ve genelde birbirlerine yaklaşan eleştiri biçimleri olarak ortaya çıktılar. “Sosyalizm” terimi ilk kez 1820’lerde İngiltere ve Fransa’da ortaya çıktı ve doğrudan işçi sınıfı mücadelesiyle ilişkilendirildi.⁽⁸⁾ “Ekoloji” kelimesi ilk kez 1866’da (Marx’ın *Kapital*’inin yayınlanmasından bir yıl önce) Ernst Haeckel tarafından Darwin’in “doğanın ekonomisi” kavramına atıfta bulunmanın bir yolu olarak ortaya atıldı. İngilizce diline (ekoloji olarak) on yıl sonra, Haeckel’in *History of Creation* başlıklı kitabının Darwin ile Thomas Huxley’in çevresinde yer alan ve aynı zamanda Marx’ın da dostu olan Lankester⁽⁹⁾ tarafından 1876’da tercüme edilmesiyle girdi. Yirminci yüzyılın başına dek bilimde sık sık kullanılan bir terim olmadı, 20. yüzyılın ortasında ise geniş bir toplumsal ve siyasi hareketle ilişkili olarak popüler söyleme girdi.⁽¹⁰⁾ 19. Yüzyılda Darwin’in “doğanın ekonomisi”, Lankester’ın “bionomiks”i ve Justus von Liebig’in, Marx’ın *toplumsal metabolizma* kavramına esin kaynağı olan, metabolizmayı çevresel ilişkilere geniş bir şekilde uygulamasıyla ortaya çıkan kavramlar oldular.

Marx, ilk yazılarından itibaren, ancak diyalektikle uyum içinde derin bir materyalizm kavramlaştırmasıyla vardığı geniş bir ekolojik dünya görüşü olarak tanımlayabileceğimiz tutumu benimsedi. Marx, Epikür’ün antik, belirimci materyalizminin -doktora tezinin konusuydu- içinde “özdeksel diyalektik” dediği ve Hegelci sistemi sorgulamaya başlamasını sağlayan araçlar

8) Raymond Williams, *Keywords* (New York: Oxford University Press, 1976), 286-91

9) OEcology, *Oxford English Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 1971). 1:1975; “Ecology,” *Oxford English Dictionary Online*; Ernst Haeckel, *The History of Creation* (Londra: Henry S. King, 1876), çevirinin denetimi E. Ray Lankester, 2:354. Haeckel *ecology* sözcüğünü Yunanca *oikos*’tan türettiyse (“ekonomi”nin de türediği aynı Yunanca sözcük), bu ekoloji dediğimiz bilimsel analizin bundan önce var olmadığını söylemek demek değildir. Antik çağlardan itibaren bilim ve ekoloji tarihi için bkz. Frank N. Egerton, *The Roots of Ecology* (Berkeley: University of California Press, 2012).

10) Willams, *Keywords*, 110-11.

buldu.⁽¹¹⁾ Bu araçlar Ludwig Feuerbach'ın felsefesi üzerine yaptığı incelemeyle birlikte Hegelci idealizm üzerine çok kapsamlı bir çalışma yapmasını sağladılar. Bu yeni materyalist diyalektik insanın cismani varlığının ve insanın duyuşal ihtiyaçlarının dış dünyaya el koymak yoluyla tatmininin gerekliliği ile başlıyordu. Bu, içinde insan türlerinin *homo faber* olarak belirgin bir biçimde ortaya çıkıp, her ikisi de kendi gelişimlerinin unsurları olan emek ve üretim yoluyla, doğanın dönüştürülmesi yoluyla aktif rol oynamış olduklarının görülebileceği bir süreçti. Marx'ın kavramlaştırmasında, İnsan, doğayla pratik olarak emeği ile -ama aynı zamanda da güzelliğe dair kavrayışı yoluyla- ilişki kurar, doğa ile insan duyumsallığı arasındaki karşılıklı ilişki üretim yoluyla kurulur. Bu da zekanın eğitimi, “duyumsal bilginin duyumsal olanla ilişkisini” gerektiren “duyumsal kesinlik diyalektiğini” oluşturur.⁽¹²⁾ Epikür üzerine tezinde “*insan duyumsallığı...somutlaşmış zamandır, duyumsal dünyanın kendi içinde mevcut yansımasıdır.*” diyerek hayatı boyunca sürdüreceği kendine özgü materyalist diyalektiğin temelini oluşturan bir felsefi bakış açısı kurar. Salt duyuşlar aracılığı ile algılama, yalnızca doğayla aktif ve dolayısıyla değişken bir ilişkiyi ifade ettiği ve aslında doğanın kendisiyle de değişen ilişkisini ifade ettiği için mümkündür, çünkü insanlar doğanın bir parçasıdır. “Duymada” diye yazar Marx, “doğa kendisini duyar, koku almakta, kendi kokusunu alır, görmede kendisini görür.”⁽¹³⁾ Bu bakışa göre materyalist diyalektik, nesnel, duyumsal varlıklar olarak “doğanın bir parçasını” oluşturan, doğal koşulları ve süreçleri onlarla kurduğu karşılıklı ilişki ile bilebilen ve aynı zamanda kendine özgü üretici rolleriyle, doğanın etrafındaki dünyayı dönüştürmekle meşgul, bilinçli somutluğu olan insanın bedensel düzenlenişine dayanıyordu.⁽¹⁴⁾

Bu yüzden, Marx'a göre, tarihin materyalist kavranışı doğanın materyalist kavranışına ayrılmaz bir şekilde bağlıydı, doğal bilimlerin ve ekonomi politığın eleştirisinin en önemli kısmını oluşturan üretimin doğal koşullarının sürekli incelenmesini gerektiriyordu. 1850'lerde emek sürecinin bizatihi insanlığın ve doğanın metabolizmasını tanımladığını öne sürdü. Bununla birlikte onun düşüncesinde sistemin merkezi çelişkisi olarak, toprak soygunu, toprağı besleyen maddelerin kaybı, bunun sonucunda şehirlerde ortaya

11) Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975) 1: 413; Foster, *Marx's Ecology*, 21-65. Ayrıca Michael Heinrich'in *Karl Marx and the Birth of Modern Society* (New York: Monthly Review Press, 2019), adlı çalışmasında 292-312 sayfalara bakınız.

12) Marx ve Engels, *Collected Works*, 1:458.

13) A.g.e., 1:64-65.

14) Karl Marx, *Early Writings* (Londra: Penguin, 1974), 326; James G. Fox, *Marx, the Body, and Human Nature* (Londra: Palgrave Macmillan, 2015), 123-52.

çıkan kirlilik, nüfusun besleyici gıda kıtlığı yaşaması, ham maddelerin israfı, ormansızlaşma ve çölleşme, dünya gıda ticaretinin zorunluluklarıyla ilgili giderek artan endişelerle birlikte ancak 1860'larda ortaya çıkacaktı. Bu meselelere cevap olarak metabolik yarılma teorisini geliştirdi, Liebig'in *Agricultural Chemistry* adlı eserinin 1862 baskısındaki ekolojik "soygun sistemi"⁽¹⁵⁾ eleştirisinden esinlenerek öncelikle kapitalist tarımın sanayileşmesiyle birlikte toprak metabolizmasının tahrip edilmesi üzerine odaklandı.

Engels'in ekolojisi, Marx'ın ekolojisini bütün bu konularda tamamlarken, analizi yeni boyutlara doğru genişletti. Genç Engels, 1845 tarihli *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*⁽¹⁶⁾ [çev. Oktay Emre, Ayrıntı Yayınları, 2013] çalışmasında, "toplumsal cinayete" odaklanarak bir kent-çevre eleştirisi yaptı. On yıllar sonra, 1878 tarihli *Anti Dühring*'de ve 1870'lerin sonu ile 1880'lerin başına kadar yazdığı ve bitirmedeği *Doğanın Diyalektiği*⁽¹⁷⁾nde doğa/ekolojiye diyalektik yaklaşımın çerçevesini çizecekti. Engels özellikle mekanik materyalizmle mücadeleyle ve evrimsel değişime, ortak evrime, oluşuma ve karşıtların birliğine odaklanmış bir analiz sağlamakla ilgiliydi. Bunun sonucunda, analizini birbirine bağlı, ekolojik bir analiz yönünde her noktada zorladı, süreç içinde diyalektik kategorilerin bütün dizgesini (tümlük, dolayım, çelişki, olumsuzlama, dönüştürücü değişim, nitel aşkınlık, karşıtların birliği vs.) kullandı. Doğaya fethedilecek "yabancı bir halk" olarak muamele ederek doğanın "intikamına yol açan" bir sosyal sisteminin budalalığı eleştirisi, kapitalizmin yıkıcı çevre mantığına karşı o günden bugüne dek kaleme alınmış en sert eleştirilerden biridir.⁽¹⁸⁾ Ekososyalist Ted Benton'un söylediği gibi, "Engels'in pozisyonu, hareket halindeki maddenin birbirini izleyen düzenlenme düzeyleriyle uyumlu olarak ortaya çıkan özelliklere sahip olduğu görüşüne bir ilk yaklaşım olarak görülebilir."⁽¹⁹⁾

Doğanın diyalektiğini bu şekilde kavrayan Engels, Marx ile uyum halinde -ve Marx gibi, bol miktarda gözü kapalı alıntı yapabildiği antik Epikürcü materyalizme kadar giden bir perspektifi somutlaştırarak- doğanın veya maddi hayatın karmaşık, değişen, rastlantısal, çelişkili olduğunu ve birlikte

15) John Bellamy Foster ve Brett Clark, "The Robbery System," *Monthly Review* 70/3 (Temmuz-Ağustos 2018): 1-21; Justus von Liebig, "1862 Preface to *Agricultural Chemistry*" *Monthly Review* 70/3 (Temmuz-Ağustos 2018): 146-59; Kohei Saito, *Karl Marx's Ecosocialism* (New York: Monthly Review Press, 2017).

16) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:295-96.

17) *The Dialectics of Nature* ve *Anti-Dühring* Marx ve Engels'in *Collected Works*'ünün 25. Cildini oluşturuyor.

18) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:460-61.

19) Ted Benton, "Engels and the Politics of Nature". *Engels Today* içinde. Ed. Christopher J. Arthur (New York: St. Martin's Press, 1996), 88.

evrildiğini vurguladı.⁽²⁰⁾ Bilim tarihçisi olarak Thomas S. Hall'un Epikür hakkında daha sonra Marx ve Engels'e de uygulanabilecek şekilde yazdığı gibi, doğal fenomenler organizmanın oluşumsal sonuçları olarak görülür: "Daha yüksek hayat formlarının giderek karmaşıkleşan organizmaları içlerinde, daha az düşük organizmaların içinde var olması mümkün olmayan yeni yaşam biçimlerinin, yeni işlev veya davranışların ortaya çıkmasına izin verir."⁽²¹⁾ Böyle bir "doğanın diyalektik kavranışı" özellikle Marx ve Engels'in diyalektik evrime yaklaşımlarının akışkanlığı dikkate alındığında, topluca ve aynı zamanda hem mekanizme, hem idealizme hem de düalizme aykırıydı.⁽²²⁾ Engels'e göre, doğal dünya sürekli bir dönüşüm süreci içindeydi ve bu nedenle de fiziki dünyaya dair düşüncelerimiz hiçbir zaman tamamlanamayacak ya da bir nihai biçim alamayacaktı, çünkü böyle bir şeyin tamamlandığını ileri sürmek bizatihi evrimsel değişimin durmuş olması demektir. "Diyalektik," diye yazdı, "şeyleri ve temsil ettiklerini, fikirleri, temel bağlantıları, ardışık bağlantıları, hareketleri, kökenleri ve bitişleri ile kavrar. Yukarıda sözü edilenler gibi böyle [doğal] süreçler, kendi yordam yöntemlerini pek çok kez doğrulamış olurlar. Doğa, diyalektiğin kanıtıdır."⁽²³⁾ Böyle bir perspektif, bu kadar sağlam bir materyalizmle birleştğinde, zorunlu olarak birbirine bağlı ekolojik bir dünya görüşüne doğru ilerler. Engels'e göre, "özgürlük ve gereklilik" arasındaki ilişki, ilk olarak G.W.F. Hegel tarafından doğru bir şekilde anlaşılmıştı. Engels'in ifade ettiği üzere, "Özgürlük, doğal yasalardan bağımsız düşlere dayanmaz," bu nedenle de doğanın fethi, bir bütün olarak mutlaka doğanın yasaları içinde kalarak "bu yasaların bilgisiyile ve sistematik olarak belli sonuçlara doğru işleminin sağladığı imkanlar"dır. Engels'in kapitalizmin doğanın yasalarını ihlal ettiği ve bunun sonucunda ekolojik yıkıma yol açtığı eleştirisini besleyen buydu.⁽²⁴⁾

Engels'in toplumun ve doğanın diyalektiği üzerine güçlü çözümlemesi bugün çok az biliniyor olsa ve yeniden ele alınması gerekse de, düşünceleri doğrudan ya da dolaylı olarak Darwin, Marx ve Engels'in materyalizmi üzerine kurulmuş olan düşünürlerin öncü çalışmalarına daha da az dikkat gösterilmekte. Lankester, Tansley, Wells, Bernal, Haldane, Needham, Levy ve Benjamin Farrington gibi düşünürlerin hepsi bilimle ilişkili bir ekolojik

20) Alexei Mikhailovich Voden, "Talks with Engels" Institute of Marxism-Leninism, *Reminiscences from Marx and Engels* (Moskova: Foreign Language Publishing House, n.d.), 332-33

21) Thomas S. Hall, *Ideas of Life and Matter* (Chicago: University of Chicago Press, 1969), 19-20.

22) Frederick Engels, *Ludwig Feuerbach and the Outcome of Classical German Philosophy* (New York: International Publishers, 1941), 59.

23) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:23.

24) A.g.e., 25: 105 460-62. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

dünya görüşünün gelişimine çeşitli şekillerde katkıda bulundular.⁽²⁵⁾ Daha da ötesi, on dokuzuncu yüzyıl sonu -yirminci yüzyıl başı- sosyalizminin sahiden eşitlikçi ve ekolojik bir dünya görüşü oluşturma mücadelesine bilim kadar sanatın da katılması gerekliydi. Bu da Morris'in Romantik estetik eleştirisi ile Marx'ın ekolojik eleştirisini olağanüstü bir şekilde birleştirmesi ve Caudwell'in Marksçı ekolojik diyalektiği devrimci romantik estetik ile sentezlemesi ile görüldü.

BATI MARKSİZMİ VE DOĞANIN DİYALEKTİĞİ

Doğanın diyalektiğinde yol üstünde muhtemel bir engelle karşılaşırız. Marksizmi çevreleyen felsefi tartışmalar içinde hiçbir sorun doğanın diyalektiği üzerine yapılan tartışmalardan daha çekişmeli bir şekilde ele alınmamıştır. Kararlı bir şekilde reddi "Batı Marksizmi" olarak bilinen felsefi geleneği İkinci ve Üçüncü Enternasyonal Marksizmi'nden ayırdı ve aynı zamanda da Marx ve Engels arasına bir kama gibi girdi.⁽²⁶⁾ Sonuç Batı Marksizmi içinde (içsel olarak pozitivist görülen) doğal bilimlerle bütün bağlantıların neredeyse tamamen terk edilmesi oldu. Gerçi, göreceğimiz üzere doğa bilimleri içindeki bazı düşünürler, bugüne dek klasik Marksist ontoloji tarafından etkilenmeyi hatta bu ontolojiye dayanmayı sürdürmüşlerdir.

Batı Marksizmi'nin ayrı bir felsefi gelenek olarak doğuşu, genel olarak Georg Lukacs'ın 1923 tarihli başyapıtı *Tarih ve Sınıf Bilinci*'ne, özellikle de 1. Bölümdeki 6. dipnota kadar götürülür. Lukacs bu dipnotta diyalektik yöntemin toplumdan doğaya herhangi bir uzantısını reddetmiştir. Şöyle der:

Öncelikle, [diyalektik] yöntemin burada tarih ve toplum alanıyla sınırlanmış olduğunu idrak etmek önemlidir. Engels'in diyalektik anlatımından doğan yanlış anlamalar öncelikle Engels'in -Hegel'in hatalı yolundan giderek- yöntemi doğaya da uygulayacak şekilde genişletmesinden dolayıdır. Ancak, diyalektiğin en can alıcı belirleyicileri -nesne ile öznenin etkileşimi, teori ve pratiğin birliği, düşüncedeki değişikliklerin nedeninin kökeni olarak kategorilerin altında yatan gerçekliğin tarihsel değişimi vb.- doğa üzerine bilgimizde mevcut değildir.⁽²⁷⁾

25) 1930'ların Özellikle İngiltere'deki Marksçı bilim insanlarının diyalektiğini en iyi yakalamış olan kilometre taşı eser, Helene Sheehan, *Marxism and Philosophy of Science* (Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1985) dir. Ancak Sheehan'ın çalışması doğrudan ekolojiyle ilgili değildir.

26) Russell Jacoby, "Western Marxism", *A Dictionary of Marxist Thought* içinde. Ed. Tom Bottomore (Oxford: Blackwell, 1983); Frederick Jameson, *Valences of the Dialectic* (Londra: Verso, 2009), 6-7.

27) George Lukacs, *History and the Class Consciousness* (Cambridge, MA: MIT Press, 1971),

24. [*Tarih ve Sınıf Bilinci*, Belge Yayınları, 1998, Çev: Yılmaz Öner]
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Lukacs burada tam anlamıyla diyalektik yöntemin (bilgi olarak diyalektiğin) zorunlu olarak tarihin özdeş öznesi-nesnesi olan yansıtmayı içerdiğini söyler. Burada özne (insan) faaliyetlerinin nesnesinde, insanlığın tarihsel olarak kendisini yaratmış olmasının sonuçlarını tanır. Giambattista Vico'nun dediği gibi, tarihi anlarız, çünkü onu biz "yaptık."⁽²⁸⁾ Böylece diyalektik, toplumsal dolayımın tümlüğünün örtüsünü kaldırmamızı sağlayan insan praxisinin gerçekliğinde kök salmış olan güçlü bir teorik araç haline gelir. Hatta, der Lukacs, insan pratiğinden yükselen böylesine içsel, yansıtıcı bilgi, dış doğa söz konusu olduğunda mevcut değildir; burada, insan kaçınılmaz olarak Kantçı "kendi içindeki şey" ile karşılaşır. Dolayısıyla, "diyalektiğin can alıcı belirleyenleri" doğaya uygulanamaz; doğada -bir yöntem olarak-tarih ve toplum diyalektiğine eş değer bir diyalektik yoktur.

Marksçı teoride Batı Marksizmi ile Marksizm arasında bu temelde daha geniş bir şekilde ortaya çıkan ayrım hiç de abartılı değildir. Lucio Colletti'nin *Marxism and Hegel*'de gözlemlediği üzere, bir çok yazıda 1- bilinçten (felsefi materyalizm veya realizm) bağımsız bir nesnel dünyanın varlığı; ve 2- bir madde (veya doğa) diyalektiğinin varlığı "Batı Marksizmi" ve 'diyalektik materyalizm' arasındaki iki ana ayırt edici özelliği oluşturmuştu"⁽²⁹⁾ Frankfurt Okulu ve eleştirel teori geleneğinin tamamını da içine alan Felsefi Batılı Marksistler, Lukacs'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci*'ndeki pozisyonu olarak gördükleri durumu izlemekte ve bir yöntem olarak doğanın diyalektiğine engel olmakta kararlıydılar. Herbert Marcuse *Mantık ve İhtilal*'de [Çev. Muammer Sencer, Kıtış Yayınları] şöyle diyordu: "Diyalektik tümlük... doğayı içerir, ama ancak doğa toplumsal yeniden üretimin tarihsel sürecinin içine girdiği ve onu şartlandırdığı ölçüde."⁽³⁰⁾ Jean Paul Sartre *Diyalektik Aklın Eleştirisi*'nde şöyle yazdı: "Tarihsel ve toplumsal dünyada... diyalektik akıl gerçekten vardır; Engels bunu 'doğal dünyaya' aktararak ve zorlama bir şekilde içine sokarak rasyonelliğini ortadan kaldırmıştır."⁽³¹⁾

Yine de, deneyimlenecek *fenomenleri. noumena*'dan yani kendi içlerindeki şeylerden ayıran baskın neo-Kantçı düalizme dayandığı için Batı Marksizmi içinde doğanın diyalektiğinin reddinden dolayı önemli sorunlar ortaya çıkacaktı. Bu daha sonra Batı Marksizminde sosyal/tarihsel bilimlerin özdeş bir özne-nesneye sahip olmasından (Vician ilkesi) dolayı refleksif olduğu nosyonuna aktarıldı. Doğal bilimler naif bir pozitifizme dayandıklarından,

28) Giambattista Vico, *The New Science* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1976), 493.

29) Lucio Colletti, *Marxism and Hegel* (Londra: Verso, 1973), 191-92.

30) Herbert Marcuse, *Reason and Revolution* (Boston: Beacon Press, 196), 314. [Mantık ve İhtilal (İhtilalin Felsefesi) Kıtış Yayınları, 1971).

31) Jean Paul Sartre, *Critique of Dialectical Reason*, cilt. 1 (Londra: Verso, 2004) [*Diyalektik Aklın Eleştirisi*, Ağaoğlu Yayınevi, 1981, Çev. Rifat Kırkoğlu]

fiziksel dünyaya dair bilginin özüne dair sınırlılıklarını ve refleksivitenin* uygulanmamış olduğu bir diyalektik mantığın imkânsızlığını anlamamışlardı. Böylelikle, Lukacs tarafından *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde ve sonra da Batılı Marksist felsefe geleneğinin Engels'e yönelttikleri eleştirilerden biri, Hegel'in izinden gidip "güya nesnel diyalektik" kavramını benimseyerek fazla ileri gitmiş olduğuydu ki bu gerçekliği Lukacs'ın kendisi de açık açık reddetmemiştir.⁽³²⁾

Lukacs'ın eleştirisinin daha sonra meşhur Batı Marksizmi tarafından benimsenecek olan neo-Kantçı karakterine dair ilk uyarıyı yapanlardan biri Antonio Gramsci'di. *Hapishane Defterleri*'nde [Çev. Ekrem Ekici, Kalkedon Yayınları, 2011] şöyle yazıyordu:

Anlaşılan o ki, Lukacs diyalektikten doğa için değil, yalnızca insanın tarihi için söz edilebileceğini savunuyor. Doğru da söylüyor olabilir, yanlış da. Eğer bu önerme doğa ile insan arasında bir düalizm olduğunu varsayıyorsa yanılmaktadır çünkü dine ve Greko-Hristiyan felsefesine uygun bir doğa anlayışına, aynı zamanda insanı ve doğayı söz olmanın dışında gerçekte birleştiremeyen, birbiriyle ilişkilendiremeyen bir idealizme düşüyor. Ancak, insanın tarihi aynı zamanda doğanın da tarihi olarak kavranacağına göre (aynı zamanda tarih bilimi anlamında da) diyalektik doğadan nasıl ayrıştırılabilir? Belki de Lukacs *Popüler Manual'deki* [Bukharin'in *Tarihsel Materyalizmi*] barok teorilere tepki olarak, idealizm biçiminde, tam tersi bir hataya düşmüştür.⁽³³⁾

İşin ironik yanı, doğanın diyalektiğini bir kavram olarak toptan reddeden Batı Marksizmine en güçlü eleştiri yapan da bizzat Lukacs oldu. Lukacs daha sonra ısrarla söyleyeceği üzere, *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde doğanın diyalektiği kavramını kategorik olarak reddetmemiştir. Orada "sadece doğanın nesnel diyalektiğini" yazmış, bu "bağımsız gözlemci" tarafından kısmi geçerliliğe sahip olarak algılanmıştı.⁽³⁴⁾ Lukacs'a göre, "sadece nesnel diyalektikte" eksik olan şey, "teori ve pratiğin birbirine referansla diyalektik hale geldiği tam kar-

* ç.n. Refleksivite (Düşünsellik) neden ve sonuç arasındaki ilişkinin kendisine geri dönen olguların niteliği ya da neden sonuç arasındaki döngüsel harekettir. Örneğin; bir araştırmacının veya gözlemcinin incelediği olgu kendi gözleminden kaynaklı olarak değişiyorsa ve inceleme buna rağmen devam ediyorsa refleksiftir.

32) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25: 492; Lukacs, *History and Class Consciousness*, 24, 207; Z.A. Jordan, *The Evolution of Dialectical Materialism* (New York: St. Martin's Press, 1967), 169-75.

33) Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks* (New York: International Publishers, 1971), 448. [*Hapishane Defterleri*, Kalkedon Yayınları 2011, Çev. Ekrem Ekici]

34) Lukacs, *History and Class Consciousness*, 207.

şıklı ilişki” idi. Ancak Lukacs, diyalektiği böyle bir biçimle sınırlandırmaktansa, diyalektiğin, doğanın nesnel diyalektiğiyle birlikte insanlık tarihinin diyalektiğinin de içinde olduğu “diyalektik formların tipolojisi” denebilecek yapılandırılmış bir hiyerarşi olarak görülebileceğinde ısrarlıydı.⁽³⁵⁾

Tarih ve Sınıf Bilinci’nden birkaç yıl sonra yazılmış (ve ancak yakınlarda yeniden keşfedilen) *Tailism and the Dialectic*’te, Lukacs *Tarih ve Sınıf Bilinci*’ndeki ünlü dipnotunun bile genel olarak düşünüldüğünden çok daha nüanslı olduğunu ve “nesnel diyalektiklerin gerçekte insanlardan bağımsız ve insanların ortaya çıkışından önce [var olduğunu]”⁽³⁶⁾ söyledi.

Peki ama, *nesnel diyalektiğin*, doğanın diyalektiğinin bilgisine, özne-nesne refleksivitesi (özdeş özne-nesne) uyuşmadığında nasıl ulaşılır? Lukacs daha sonraki yazılarında, bunun esas olarak hem Marx’ın toplumsal metabolizma teorisini hem de Engels’in deneyi temel alma savından çıkarılmış iki yolla ortaya çıktığını vurguladı. Lukacs, toplumsal metabolizma üzerine, Marx’ın izinden giderek “insan hayatı [emek] doğa ile birlikte bir metabolizmaya dayandığına göre, bu metabolizmayı gerçekleştirme sürecinde edindiğimiz bazı gerçeklerin genel bir geçerliliği olduğunu söylemeye gerek yoktur, örneğin matematiğin, geometrinin, fiziğin ve diğerlerinin gerçekleri gibi”⁽³⁷⁾ Nitekim, Farrington’un öne sürdüğü üzere, antik Yunan materyalistleri insan-doğa rolünü temsil eden aşına oldukları çeşitli üretim biçimlerini, insan eyleminin ötesine uzanan fiziksel özellikler ve yasalar için rehber olarak kullanmışlardı.⁽³⁸⁾ Roy Bhaskar’ın diyalektik eleştirel gerçeklik teorisinde açıkladığı üzere, bütün bilim tartışmalı bir şekilde, geçişli olandan geçişsiz olana hareket eden tezler temelinde ortaya çıkmıştı.⁽³⁹⁾ Lukacs’ın kendi sözleriyle, doğanın ontolojisini ancak ve ancak onu tarihsel ve genetik olarak anlayabildiğimiz ölçüde kavramaya daha yakın hale geliriz; bu, doğa bilimlerinde baskın olan mekanik görüşlerin ötesine geçmek anlamına gelir.⁽⁴⁰⁾ Deneyle ilgili olarak Lukacs, Engels ile aynı çizgide, kontrollü koşullar altında doğa ile etkileşimi içeren bilimsel deneyler yapmanın doğanın kendi nesnel diyalektiğine ve sürekli değişen yasalarına dair kavrayışlar sağlaya-

35) A.g.e.; Georg Lukacs, *Hegel's False and His Genuine Ontology (Ontology of Social Being 1. Hegel)*, (Londra: Merlin Press, 1978), 31. [*Toplumsal Varlığın Ontolojisi*, Nota Bene Yayınları, 2018. Çev: Doğan Barış Kılınç]

36) Georg Lukacs, *A Defence of History and Class Consciousness: Tailism and the Dialectics* (Londra: Verso, 2000), 102-7.

37) Georg Lukacs, *Conversations with Lukacs* (Cambridge, MA: MIT Press, 1967) 43. Ayrıca Bakınız Lukacs, *History and Class Consciousness*, xvii; Georg Lukacs, *Marx's Basic Ontological Principles* (Londra: Merlin Press, 1978), 95.

38) Benjamin Farrington, *Head and Hand in Ancient Greece* (Londra: Watts, 1947), 1-9, 28-29.

39) Ray Bhaskar, *Dialectic: The Pulse of Freedom* (Londra: Verso, 1993), 399-400.

40) Lukacs, *Conversations with Lukacs*, 21.

bileceğini, ancak bu deneylerden ve endüstriyel pratikten elde edilen bilgilerin ideolojik dolayım olarak eleştirel değerlendirilmeden geçirilmesi gerektiğini öne sürdü.⁽⁴¹⁾

Lukacs, diyalektik biçimlerin hiyerarşisi savını anlamak için daha sonra yaptığı çalışmalarda, karşıtların birliği kavramının yerine -genç Hegel'in izinden giderek- özdeşin ve özdeş olmayanın diyalektiği dediği kavramı ortaya attı. Buna göre, tarihsel olarak tekerleğin icadı gibi yeni oluşumların ortaya çıkışları, hem doğayla birliği hem de doğal süreçlerin yerini bütünüyle almanın imkânsızlığını ortaya koyuyordu. Böylece, doğanın tarihselliği toplumun tarihselliği ile birlikte temel bir önerme haline geldi.⁽⁴²⁾ Lukacs, *Genç Hegel*'den başlayarak ve daha kapsamlı olarak *Toplumsal Varlığın Ontolojisi*'nde Hegel'in Tin Doktrini'nde karşılıklı ilişki ve değişimin diyalektik-gerçekçi ontolojisinin anahtarı olarak "yansıtmaya belirlenimleri"nin rolünü araştırdı. Bu analiz boyunca en fazla ilgilendiği konu "salt doğanın nesnel diyalektiği" ile toplumsal ontolojinin daha geniş diyalektikleri arasındaki ilişkiydi.⁽⁴³⁾

Nitekim daha sonraki Lukacs için, insanlık ve doğa arasındaki metabolizma doğanın diyalektiği ile şartlanmıştı ve aynı zamanda insanın "nesnel diyalektiği" kavrayışının kaynağıydı. İnsanlığın aktif olarak doğanın dönüşümüyle uğraştığı "süreç toplumsal varlığın alanında toplum ve doğa arasında yaşandığı için bunun vazgeçilmez koşulu elbette ki, doğanın diyalektiğinin doğru kavranmasıydı."⁽⁴⁴⁾

Bu kitapta ele alınan önde gelen sosyalist düşünürlerin hepsi doğayla kurulan toplumsal ilişkiyle ilgilendiler, emek ve üretim bağlantısıyla bilim ve sanat üzerinde düşündüler, tarih diyalektiği üzerinde benzer sonuçlara vardılar, bunu Engels'in anladığı şekilde "bir gereklilik olan özgürlük" alanı olarak gördüler.⁽⁴⁵⁾ Hepsi de doğa ile insanlık tarihi arasındaki karmaşık, değişen bağlantıları inceleyerek materyalist doğa anlayışı ile materyalist tarih anlayışı arasında bağ kurmaya çalıştılar. Bu konuda hepsi de aynı şekilde

41) Lukacs, *History and Class Consciousness*, xix-xx. Lukacs, başta Engels'in doğanın diyalektiği üzerine Hegel'in görüşlerini almış olduğuna dair görüşünü daha sonra bir başka zeminde reddetti. *Young Hegel*'de, Lukacs Hegel'in doğa kavrayışının tümüyle tarihsellikten veya evrimden yoksun olduğunu söyledi. Elbette böyle bir durum Engels'in kapisına bırakamaz. Bkz. George Lukacs, *The Young Hegel* (Cambridge, MA: MIT Press, 1975), 543.

42) A.g.e., 280; Lukacs, *Conversations with Lukacs*, 73-74; Lukacs, *Hegel's False and His Genuine Ontology*, 87.

43) Lukacs, *History and Class Consciousness*, 207; Lukacs, *Hegel's False and His Genuine Ontology*, 62-95; Georg Lukacs, *Labour* (Londra: Merlin Press, 1980) [*Emek*, Payel Yayınları, 2014, Çev. Ayşen Tekşen]

44) Lukacs, *Hegel's False and His Genuine Ontology*, 113.

45) J.D.Bernal, *The Freedom of Necessity* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1949).

materyalist ilke *mors immortalis**i benimsediler, kapitalist yeniden üretimin (toplumsal metabolizma) yabancılaştırıcı karakterini ve doğanın metabolizmasındaki yıkıcı etkilerini negatif, eleştirel diyalektiğin temeli olarak algıladılar.⁽⁴⁶⁾ Burada incelenen bütün Marksçı bilim insanları antik Epikürcü materyalizme kadar giden oluşumcu, evrimci bir görüşü benimsediler. Bu düşünürlerin çoğunun bakış açılarının merkezinde Darwin ve Marx'tan kaynaklanan materyalist görüşlerin sentezine duyulan ihtiyaç vardı. Morris gibi diğerleri benzer bir perspektife sanat ve emek ilişkisiyle veya Caudwell'de olduğu gibi Aristo'nun *Poetica*'sı yoluyla vardılar.

Nihayetinde bu birbirine bağlı sosyalist ve ekolojik analizler insan türlerinin de bizi parçasını oluşturdukları karmaşık, değişen, oluşumsal doğal ve toplumsal ontoloji ile insanın karşılıklı ilişkisinin gerekli entelektüel ifadesi olarak diyalektik mevhumuna işaret ettiler. Diyalektik, bu bakımdan rasyonalizmin, mekanizmanın ve teolojinin yerini almıştır, çünkü temel gerçekliğini hem bütün boyutlarıyla maddi dünyanın hem de bunun içindeki insan koşullarının sürekli değişen karakterini, aynı zamanda da bunun sonucunda ortaya çıkan çelişkileri, olumsuzlukları ve niteliksel dönüşümleri temel gerçekliği olarak almıştır. Needham'ın isabetle yazdığı üzere:

Marx ve Engels [diyalektik sürecin] evrim geçiren doğanın içinde oluştuğunu, bunun tartışılmaz gerçekliğinin doğa hakkındaki düşüncemizin içinde olduğunu çünkü bizim düşüncemizin de doğanın bir parçası olduğunu öne sürecek kadar cesurdular. Doğayı bir dizi düzenleniş düzeyinden, bir dizi diyalektik sentezden başka türlü göremeyiz. Atomun en küçük fiziki parçacığından, atomdan moleküle, molekülden koloidal kümelenmeye, kümelenmeden yaşayan hücreye, hücireden organa, organdan vücuda, hayvan vücudundan toplumsal birlikteliğine kadar her tür düzenleniş düzeyi bütündür. Dünyamızı kurmak için enerjiden (şimdi madde ve hareket dediğimiz) ve farklı düzeylerdeki düzenleniş düzeylerinden (veya istikrarlı diyalektik sentezlerden) başka hiçbir şey gerekmemiştir.⁽⁴⁷⁾

Benzer şekilde, Caudwell için de “düşünce doğal olarak diyalektiktir.” Çünkü insanlar “gerçekliği diyalektik olarak yaşayıp tecrübe ederler” yani

* ç.n. Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'nde kullandığı ölümsüz ölüm anlamına gelen latince terim, Romalı şair Lucretius'un *rerum natura* şiirinden alıntıdır.

46) *mors immortalis* hakkında Bkz. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (New York: International Publishers, 1963):110 [Felsefenin Sefaleti, Sol Yayınları, Çev. Ahmet Kardam]; Lucretius, *On the Nature of the Universe* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 93 [Lucretius, *De rerum Natura* III, 869].

47) Joseph Needham, *Time: The Refreshing River* (Londra: George Allen and Unwin, 1943), 14-15.

sürekli çelişki, değişim ve oluşumdan oluşan bir karmaşanın içinde yaşarlar.⁽⁴⁸⁾ Dolayısıyla, diyalektik insan üretiminin de bir parçası olduğu doğanın maddi dünyasını kavramamızı sağlayarak amaca rasyonalizmden, mekanizmadan ve teolojiden daha üstün bir şekilde hizmet eder. Diyalektiği Caudwell'in bakışında bu kadar olmazsa olmaz kılan, insanlığın dünya ile birliği değil, yabancılaşmış bir toplumun içinde ayrılığıydı. “Ya Şeytan çok büyük bir güçle aramıza geldi ya da ekonomi, bilim ve sanatta ortak olarak bulunan hastalığın mantıklı bir açıklaması olması gerekiyor,” ki bunu da ancak diyalektik eleştiri ortaya çıkarabilirdi.⁽⁴⁹⁾ Bu öylesine uzlaşmasız radikallikte bir duruştu ki, Caudwell'i birkaç yıl içinde daha yirmili yaşlarındayken, bütünleştirici-ekolojik bir eleştiriye yöneltti.

EKOLOJİYE DOĞRU HAREKET

Bu kitabın odağını oluşturan sosyalist (ve sosyal demokrat) düşünürlerin hepsi ekoloji ve diyalektikten kaynaklanıp bilime ve/veya sanata da uzanan eleştirel-materyalist bir görüşü geliştirmek bakımından siyasi ve toplumsal olarak faaldiler. Lankester on dokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başlarında İngiliz bilimi içinde en önde gelen ekolojik eleştirmendi. Morris, Sosyalist Birlik içindeki yıllarında ve Hammersmith Sosyalist Grubu'nun liderliğini yaptığı yıllarda, kapitalizmin karanlık şeytansı atölyelerinin Romantik ve Marksçı eleştirisinin destansı sentezini oluşturdu. Engels doğanın ve toplumun diyalektiğinin peşine düşerek bütünüyle bilimsel bir sosyalizm hedefledi. Tansley ve Wells eko-sistem ve insan ekolojisi kavramlarını ortaya attılar. Hogmen “bilimsel ırkçılığın” ya da öjeninin ilk çok kapsamlı materyalist-ekolojik eleştirisini başlattı. Bernal, Needham, Haldane ve Levy diyalektiği yirminci yüzyılın doğa bilimlerine ve diyalektik doğal bilimi toplumsal bilim tarihine taşıdılar. Needham bütünleyici düzeyler teorisi içinde oluşuma Marksçı bir yaklaşım geliştirdi ve Batı ve Doğu ekolojik felsefelerini birbirine bağlamakta öncü rolü oynadı. Caudwell, *Ölen Bir Kültür Üzerine İncelemeler*'e [Çev. Müge Gürsoy Sökmen-Ali Bucak, Metis Yayınları, 2015] güçlü bir ekolojik ton verdi.⁽⁵⁰⁾ Farrington praxis felsefesi içinde Epi-

48) Christopher Caudwell, *Scenes and Actions* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1983), 186; Christopher Caudwell, *Studies and Further Studies in a Dying Culture* (New York: Monthly Review Press, 1971) (*Further Studies*), 227 [*Ölen Bir Kültür Üzerine İncelemeler*, Metis Yayınları, 2015, Çev. Müge Gürsoy Sökmen-Ali Bucak].

49) Caudwell, *Studies and Further Studies in a Dying Culture*, xix. [*Ölen Bir Kültür Üzerine İncelemeler*, Çev. Müge Gürsoy Sökmen-Ali Bucak Metis Yayınları, 2015]

50) Caudwell'in daha sonra yazdıklarının hepsi, “*Studies and Further Studies*” dizisinin bir parçasıdır, buna sadece toplu bir koleksiyonu içeren *Further Studies* değil, aynı zamanda ayrı monografiler olarak da görülen *The Crisis in Physics* ve *Heredity and Development* da dâhildir.

Heredity and Development ölümünden ancak yarım yüzyıl sonra yayımlanmıştır.

kürcülüğü teorik olarak restore etmek için çalıştı. Bernal, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin ilk büyük ekolojik hareketinin, yer üstü nükleer deneme karşıtı hareketin içinde çok önemli bir figürdü.

Dolayısıyla, bu çalışmanın altında yatan önerme sosyalist düşünürlerin var olan topluma yönelttikleri hem kendi yaşadıkları dönem hem de bizim dönemimiz için çok büyük önem taşıyan, bazen kararsızlıklara düşse de, bazen çelişkiler taşısa da sistematik eleştirilerdir. Bu öyle bir mirastır ki, çağımızda iç içe geçmiş ekolojik ve toplumsal krizle artık onsuz baş edemeyiz. Ekoloji, sosyalizmle bağını koparmış liberal bir evrende yükseliyormuş gibi görünüyor olsa da, buradaki analiz bu kabul görmüş ideolojinin gerçeklerden çok uzak olduğunu ve ekolojinin başladığı andan itibaren insanlığın eşitlik mücadeleleriyle ve kapitalist topluma karşı isyanıyla iç içe geçmiş olduğunu gösteriyor.

Bugün, *Doğanın Dönüşü*, -insan toplumunun ekolojik köklerinin yeniden keşfi- sürekli bir eşitlik ve ekolojik sürdürülebilirliğe dayanan toplumsal metabolik yeniden üretimin organik sistemini kurmak gibi olmazsa olmaz görevde çok önemli bir adımdır. Hepsinin ötesinde, günümüzün ekososyalizme doğru ilerleyen küresel hareketini tarif eden de budur. Bu kitapta ele alınan düşünürler düşüncelerini ekososyalizmin tarihsel bir özgül direniş formu olarak 1980'lerde ortaya çıkışından çok daha önce geliştirmiş olsalar da, çok daha sofistike bir şekilde olsa da, ekolojik eleştiriyi geliştirmek için sosyalist kavramları, sosyalizmi geliştirmek için de ekolojik eleştiriyi kullanarak herkesin izleyeceği yolu hazırladılar.

Burada bizim geçmişten çıkarmamız gereken şey, sadece bir tarihsel anlam değildir, elde ettiğimiz ancak unutulmuş sonuçlar bugün verdiğimiz mücadeleler bakımından çok büyük önem taşıyor. Homeros'un *İlyada*'sındaki trajedi, daha iyi bir kahraman olan Hector'un yenilmesi idi. Yine de bu, ölme-yecek ve tekrar tekrar geri dönecek bir geçmiş simgeliyordu.

Bu kitapta anlatılan öykü, kendine özgü tarihsel çelişkilerle tıka basa dolu. Örneğin, geniş sosyalizm ve ekoloji geleneği içindeki bazı düşünürler defalarca ve kısa zaman süreleri içinde Prometeci ekolojik modernizme ve 1940'larda ve 1950'lerin başına sağda olduğu gibi solda da egemen bir güç haline gelen geriletici bir ilerleme kavramına yenik düştüler. Buna rağmen, bu kitapta ele alınan çeşitli sosyalist düşünürlerin genel yönü, dünya çevresinin "kapanan çemberi" içinde yeni bir sosyo-ekolojik metabolizmanın yakıcı ihtiyacını tanıyarak, ekolojik bir sosyalizme doğru oldu.⁽⁵¹⁾ Sonunda, artık Antroprosen dediğimiz durumun yol açtığı ekolojik ve aynı zamanda da toplumsal güçlükler konusunda hiçbir kuşku kalmamıştı. Bernal'ın

51) Barry Commoner, *The Closing Circle* (New York: Alfred A. Knopf, 1971)

52) J.D. Bernal, *The Origin of Life* (New York: World Publishing Co., 1967), xvi, 176-825
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

28 John Bellamy Foster

1967’de açıkladığı gibi: “Hayat, ölmemekse eğer, hayatın var oluşunu tehdit eden güçleri durdurduğumuzu görmemiz gerekiyor.”⁽⁵²⁾

BİRİNCİ KISIM

MARX VE DARWIN'İN ÖTESİ

Birinci Bölüm

Ekolojik Materyalizm

Charles Darwin'in ölümlü bedeninin kalıntılarının ölümünden bir hafta sonra 26 Nisan 1882'de bir öğle vakti Londra'daki Westminster Manastırı'na gömülmesi muazzam bir devlet töreniyle oldu. Cenazeye katılanlar arasında İngiliz aristokrasisinin birçok mensubu, Avam Kamarası'nın sözcüsü, Oxford Üniversitesi'nin rektörü, yabancı ülkelerin büyükelçileri ve İngiliz biliminin kaymak tabakası vardı. Kraliyet Topluluğu'nun mensupları bu törende, Francis Galton, Joseph Hooker, Hanry Maine, Thomas Huxley, E. Ray Lankester, John Lubbock ve Alfred Russel Wallace gibi ünlü simalar tarafından temsil edildi. Cilasız beyaz meşeden, kenarları beyaz ipekten siyah kadife örtüyle sarılı, üzerine beyaz çiçekler serpilmiş tabut mezara götürülürken, (şimdilerde Johann Heinrich Walch'a atfedilen) "Beethoven'in cenaze marşı" ve ardından da daha da hüzünlü Schubert'in Do minör Marşı çalındı. Handel'den "Bedeni huzur içinde yatıyor, ama adı sonsuza dek yaşayacak" şarkısı söylendi. Kuzeydoğu köşesinde, Sir John Herschel'in yanı başındaki mezar taşının üzerinde: "Charles Robert Darwin. Doğumu 12 Şubat, 1809. Ölümü 19 Nisan 1882" yazıyordu.

O gün, *Nature*'da çıkan yazısında Thomas Huxley şöyle diyordu:

Fransa'da, Almanya'da, Avusturya-Macaristan'da, İtalya'da, Birleşik Devletler'de her görüşten yazar, yaşadığı süre boyunca kraliyetin resmi temsilcileri tarafından görmezden gelinmiş, ama şimdi benzerleriyle birlikte Westminster Manastırı'nda yatmakta olan o büyük yurttaşı-

mıza hep bir ağızdan saygılarını sunuyor. Sokrates anılmadan Darwin hakkında konuşulamaz. Her ikisinde de aklın hükümlerine aynı inanç, aynı nüktedanlık, insanın bütün hallerine ve işlerine aynı sempatik ilgi vardı. Ancak bizim modern feylesofumuz, bunlar asla çözülemez diyerek doğanın sorunlarına sırt çevireceğine, Heraklitos ve Demokritos'un ruhuyla bütün hayatını bu sorunlara saldırmaya adadı.

... Her şeyin bir zamanı vardır... doğa aleminde sürekli büyüyen fetihlerimizle övündüğümüz zamanlar da olmuştur, bizi zafere taşıyan kahramanların yasını tuttuğumuz da. Kimse Charles Darwin'den daha iyi savaşmamış ve kimse de ondan daha şanslı olmamıştır.⁽¹⁾

Darwin'in büyük çağdaşı Karl Marx'ın bir yıldan daha kısa bir süre sonra Londra'da yapılan cenazesi daha az görkemli bir tören olsa da daha az önemli değildi. Marx 14 Mart 1883 Çarşamba günü öldü. Çok sayıda kişi birkaç gün boyunca ziyarete açılan naaşını görmeye geldi.⁽²⁾ Marx'ın naaşı ölümünden birkaç gün sonra gömüldü. Rüzgârlı, soğuk, bulutlu, yağmurlu bir Cumartesi günü öğle saatlerinde daha çok yakın aile dostlarından ve siyasetteki yoldaşlarından oluşan küçük ve özel bir grup, Marx'ın karısı Jenny'nin yanı başında bir mezara gömüleceği Highgate Mezarlığı'na doğru giden atların çektiği cenaze arabasını izlediler.⁽³⁾ Aralarında Marx'ın kızı Eleanor Marx, Marx'ın aile dostu Helene Demuth; Marx'ın çok eski dostu ve ortağı Frederick Engels; Komünist Birlik günlerinden yoldaşları Friedrich Lessner ve George Lochen; Marx'ın damadı Paul Lafargue ve Fransa'dan Charles Longuet; Alman Sosyal Demokrat Partisi'nden Wilhelm Liebknecht, Londra Kraliyet Topluluğu'ndan Profesör Carl Schorlemmer (kimya) ve Profesör E. Ray Lankester (zoooloji) vardı. Cenazeye katıldığı bilinen diğerleri ise şunlardı: Eleanor Marx'ın yakın çevresinden ve Marx'ın evinin müdavimlerinden Londralı avukat ve şair Ernest Radford, Radford'un *Progress*'deki eş-editörü, biyoloji üzerine konuşmalarıyla popüler olmuş ve daha sonra da Eleanor Marx'ın partneri Edward Aveling, Marx'ın doktoru ve Lan-

1) "The Funeral of Mr. Darwin", *The Times* (Londra) 27 Nisan, 1882, http://en.wikisource.org/wiki/The_Times/1882/News/Funeral_of_Charles_Darwin.

2) Yvonne Kapp. *Eleanor Marx*, cilt.1 (NewYork: Pantheon, 1972). 247.

3) Hava Hakkında: "The Weekly Weather" *Times* (Londra, 16 Mart 1883, 3; "Meteorological Reports, Weather Chart, Cuma, 16 Mart, 6 P.M.", *Times* (Londra), 17 Mart 1883, 12; "Readings of the Jordan Glycerine Barometer". *Times* (Londra), 17 Mart 1883, gazetede hava durumu yer alıyor. Saat hakkında bkz. Frederick Engels to Friedrich Lessner, 15 Mart 1883, ed. Philip S. Foner, *Karl Marx Remembered* (Son Fransisco: Synthesis Publications, 1983), 29. Mezarlık hakkında bkz. Felix Barker, *Highgate Cemetery Victorian Valhalla* (Salem, NH: Salem House, 1984), 7-9, 41-42; Roger Gaess, "The Shades of Highgate Cemetery", *Counterpunch*, 10 Temmuz, 2009, <https://www.counterpunch.org/2009/07/10/the-shades-of-highgate-cemetery/>.

kester'in yakın dostu H.B. Donkin. Gottlieb Lemse, mezara *Der Sozialdemokrat* (Zürih) çalışanları ve Londra Komünist İşçi Eğitim Derneği çalışanları adına kırmızı kurdeleli iki çelenk koydu. Daha sonra Engels artık ünlü olmuş "Marx'ın mezarı başındaki konuşmasını" İngilizce yaptı, bunu Longuet'in Fransızca üç telgrafı okuması izledi: Telgraflardan biri Rus sosyalistlerden, biri Paris'teki Fransız İşçi Partisi'nin Paris Kardeşliği'nden, diğeri de İspanyol İşçi Partisi'nden geliyordu. Liebknecht Alman Sosyalist Partisi adına Almanca bir anma konuşması yaptı.⁽⁴⁾

4) Frederick Engels, "The Funeral of Karl Marx" Foner, *Karl Marx Remembered* içinde, 38-45; "By His Death the Progress of Humanity Is Retarded", *Progress*, Nisan 1883, ed., Foner, *Karl Marx Remembered*, 127; Saul Padover, *Karl Marx: An Intimate Biography* (New York: McGraw-Hill, 1978), 590; Rachel Holmes, *Eleanor Marx: A Life* (New York: Bloomsbury, 2014), 178.

Editörlüğünü Aveling'in yaptığı ve Aveling ve Radford'u cenazeye yerleştiren *Progress*'deki yazı Aveling'in dürüstlüğü kuşkulu olduğundan bazıları tarafından sorgulanmıştır. Bkz. Foner, *Karl Marx Remembered*, 283. Ancak, Aveling'in böyle bir yazıyı Eleanor'un ve hiç kuşkusuz Engels'in de çok iyi bildiği, eş editörlüğünü Marx ailesinin dostu olan Radford'un yaptığı bir yayında sahte olduğunu bile bile yayınlanmasına izin vermesi pek mümkün görünmüyor. Engels'in *Der Sozialdemokrat* için yaptığı cenazeye katılanların listesi sosyal demokrasinin tanınmış kişiliklerini içeriyordu. Listede Marx'ın uzun zamandır birlikte çalıştığı (ve Lafargue ve Longuet gibi aile mensupları) her biri önemli siyasetçiler ve bilim insanları vardı (Çelenkleri koyan G. Lemke haricinde). Liste belli ki cenazeye katılan herkesi içermesi amacıyla yapılmamıştı. Hatta Engels'in listesinde "diğerleri ile birlikte" diye bir ifade vardı. Engels'in cenazeye katılanların arasında Eleanor'u anmaması önemli. Helena Demuth'dan da söz etmedi. Cenazede bulunan ancak Engels'in listeye koymadığı kişilerden biri de Marx'ın doktoru ve Lankester ile Marx ailesinin yakın dostu Donkin'di. Alman İşçi Eğitim Derneği'nden J.V. Weber'de cenazeye katılmıştı. Heinrich Gemkow, et. al., ed. (Institute für Marxismus-Leninismus) *Ihre Namen leben durch die Jahrhunderte fort* (Berlin: Dietz Verlag Berlin, 1983), 92.

Engels'in *Die Sozialdemokrat* için yaptığı haberde isimleri yer almamış olmasına rağmen Radford ile Aveling'in cenazede bulunmalarına o kadar da şaşırılmamak gerekir. Radford, karısı Dollie Radford ile birlikte Eleanor'un en yakın arkadaşları ve Marx'ların evinin ziyaretçileri arasındaydı. Aynı zamanda Aveling'le birlikte *Progress*'in eş-editörüydü. O dönemde Eleanor'un da *Progress* ile ilişkisi vardı. Cenaze davetiyelerini de (kuşkusuz Engels'in önerisiyle) Eleanor hazırlamıştı. Radford ile Aveling o dönem nispeten genç oldukları için sosyalist siyasetin özellikle önemli kişileri arasında sayılmamış olabilirler. Dolayısıyla Engels'in onları listeye alması için bir neden yoktu. Ayrıca cenazede bulunup Engels'in listeye koymadıkları arasında Dollie Radford'un olması da muhtemeldir.

1925 yılında Sovyetler Birliği'nde büyük Marksist araştırmacı ve Marx ile Engels'in *Toplu Eserleri*'nin yayınlanmasından sorumlu David Riazanov, "Karl Marx'a mezarına kadar eşlik etmek üzere seçilmiş dostlarından biri" olarak hitap eden bir mektup yazdı. Joseph Lester, *E.Ray Lankester and the Making of Modern British Biology* (Oxford: British Society for the History of Science), 192.

Engels, Marx'tan bir bilim insanı ve devrimci olarak söz ederken, Darwin'le kıyaslıyordu:

Darwin nasıl organik doğanın yasasını ve evrimini keşfettiyse, Marx da insanlık tarihinin evriminin yasasını keşfetmiştir, o, ideolojinin şim-diye dek üzerini örtmüş olduğu basit bir gerçeği keşfetti: İnsanlığın her şeyden önce yemesi, içmesi, barınması ve giyinmesi gerekir, ancak ondan sonra siyaset, bilim, din, sanat vb. peşinde koşmaya başlayabilir.

Ama hepsi bu kadar değil. Marx aynı zamanda günümüz kapitalist üretim yönteminin ve bu yöntemin yaratmış olduğu burjuva toplumu yöneten hareket yasasını da keşfetti. Artı değer keşfi, daha önce bunu araştırmış, ama karanlığı bir türlü aşamamış burjuva ekonomistlerine de sosyalist araştırmacılara da ışık tuttu.

Böylesine iki keşif bir insana bütün hayatı boyunca yeter. Bir tane-sinin bile keşfi bir insanı mutlu etmeye yeter. Ama Marx, araştırma yaptığı her alanda -ki bir çok alanda araştırma yaptı, bunların hiç biri de yüzeysel değildi- ama her alanda, hatta matematikte bile ayrı ayrı keşifler yaptı.

O bilim insanıydı. Ama sadece bu kadar da değildi. Bilim Marx için tarihsel olarak dinamik, devrimci bir kuvvetti. Teorik bilimlerde pra-tiğe uygulanmasının tasavvurunun dahi mümkün olmadığı yeni bir keşfi nasıl büyük bir sevinçle karşıladıysa, sanayide ve tarihin genel gidişatında kısa vadeli devrimci değişimlere yol açacak keşifleri bam-başka bir sevinçle karşıladı. Örneğin, elektrik alanında yapılanları ve son zamanlarda Marcel Deprez'in yaptığı keşifleri yakından izledi.

Marx için her şeyden önce devrim geldi. Hayattaki gerçek misyonu kapitalist toplumun ve onun oluşturduğu yönetim biçimlerinin yıkıl-masına şu ya da bu şekilde katkıda bulunmaktı, ilk kez kendisi ola-bilmiş günümüz proleteryanın oluşumuna, konumuna, ihtiyaçlarını ve özgürlüğünü kazanabileceği koşulların bilincine varmasına katkıda bulunmaktı. Mücadele onun esas unsuruydu.⁽⁵⁾

15 Mart 1883'de Adolf Sorge'a Marx'ın ölümünden söz ettiği mektupta Engels, Marx'ın ölüm hakkında sık sık Epikür'den alıntı yaptığını anlatı-yordu: "'Ölüm, ölen için bir talihsizlik değildir, geride kalanların talihsizli-ğidir.' derdi sık sık Epikür'den alıntıyla."⁽⁶⁾

Cenaze törenlerinde İngiliz toplumunda işgal ettikleri çok farklı yerleri yansıtan keskin zıtlığa rağmen -Darwin, zengin, ünlü ve kabul görmüş; Marx ise sürgündeki bir Alman devrimci- hayatları gibi ölümleri de, yaşadıkları dönemde çığır açmış materyalist-bilimsel düşüncüler olarak güçlü tarihsel bir bağlantıya işaret eder, bu bağlantı geçen yüzyılda hatta sonrasında bile sayısız yorumcuyu kendisine çekmiştir.

5) Engels, "The Funeral of Karl Marx", 39-40

6) Foner, *Karl Marx Remembered*, 28

Huxley'nin Darwin'in ardından yazdığı yazı, antik Yunan düşünürleri Heraklitos ve Demokritos'a hatta daha kişisel ve idealist anlamda Sokrates'e kadar giden maddi temeli vurguladı. Darwin'in "doğal seçim" teorisinin İngiliz toplumu ve daha da ötesi dünya tarafından kabulü için vermek zorunda bırakıldığı uzun mücadeleye dikkat çekti. Huxley için Darwin'in Westminster Manastırı'na gömülmesi, ölümle olsa dahi zaferini simgeliyordu: "Hayatı boyunca krallığın resmi temsilcileri tarafından görmezden gelindi, ama şimdi ulusun zekâsının iradesiyle Westminster Manastırı'nda eşitleriyle birlikte yatıyor." Darwin'in evrim teorisindeki büyük başarısı yiğitçe "savaştığı" bir "zafer"di. Her ne kadar burjuva toplumunun güçlenmesine katkıda bulunmuş olsa bile, bu nedenle devrimci bir bilimsel kişilik olarak görülebilirdi.

Engels anma konuşmasına Marx'ın toplumsal bilimlerdeki en büyük keşfini Darwin'in doğal bilimlerdeki kazanımlarıyla kıyaslayarak başladı. Bu, Marx'ın en önde gelen çözümleyicisi olduğu toplumsal bilimin özdeşi olan doğanın materyalist kavranışının en büyük çağdaş figürünün Darwin olması nedeniyle uyumludur. "Ancak Marx", diyordu Engels, "sadece tarihsel gelişimin mantığını ortaya koymadı, sermaye birikimin temelini oluşturanın artı değer olduğu sırrını, "günümüzün kapitalist üretim yöntemini yöneten hareket yasasını" ifşa etti." Huxley nasıl Darwin'in doğal seçim yasasının en büyük kazanım olduğu bilimsel gelişime esin kaynağı olanların antik Yunan materyalist düşünürleri Heraklitos ve Demokritos olduğunu söylüyorsa, Engels de Sorge'a yazdığı mektupta Marx'ın materyalist ilkeye temel teşkil eden "ölüm ölümsüzdür" mevhumuyla antik Yunan düşünürü Epikür'e olan borcundan söz ediyordu.⁽⁷⁾ Bununla birlikte Marx'ın "hayattaki gerçek misyonu" salt bilimin kendi içinde ve bilime rağmen gelişmesi değil, ama devrimci "kapitalist toplumun yıkılması... mücadelenin bir unsuru" olmasıydı. Huxley'e göre eğer Darwin'in devrimci materyalist biliminin anlamı var olan düzeni doğanın "fethini" genişleterek güçlendirmek ise, Engels'in açıkladığına göre Marx'ın devrimci bilimi ve pratiği, "tarihin genel gidişatı içinde devrimci değişimleri" göstermek ve nihayetinde kapitalizmin doğayı güya fet-hini sorgulamaktı.

O sıralar otuzlu yaşlarının ortasında olan bir kişinin, E.Ray Lankester'in (1847-1919) hem Darwin'in hem de Marx'ın cenaze törenlerinde bulunması ilginçtir. Lankester 1.80'den daha uzun boyu, orantılı vücuduyla, her iki törende de göze çarpıyordu. Görüntüsüne güçlü zekâsının da eşlik ettiği Lankester bu nedenle adam akıllı etkileyici bir kişilikti. Kendisiyle 1881'de bir akşam yemeği davetinde tanışan romancı Olive Schreiner, Lankester için

7) Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (New York: International Publishers, 1963), 110. [Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Çev. Ahmet Kardam, ilk baskı: Ekim 1966, son baskı: Eylül 2011]

“Bugüne kadar karşılaştığım en güçlü insan; sanki British Museum’da gördüğüm Ninova’nın kanatlı canavarları gibi. Muazzam bir kuvveti olduğunu hissediyorsun.”⁽⁸⁾ diye yazıyordu.

Lankester, Huxley ve Darwin’in yakın çevresindendi, Kraliyet Topluluğu üyelerinden birinin oğluydu. Babası Edwin Lankester radikal siyasi görüşlere sahipti ve döneminin en saygın bilim insanlarından biriydi. Ray’ın evlenmeden önceki soyadı Pope olan annesi Phebe Lankester eski bir imalathane sahibinin kızıydı. Ray küçükken, Huxley’in atının arkasında giderken Darwin ona kocaman kaplumbağalarla ilgili öyküler anlatırdı. On altı yaşındayken ilk bilimsel makalesini yazdı, daha yirmilerindeyken Kraliyet Topluluğu’na kabul edildi. Ray Lankester Darwin ve Huxley’den sonraki kuşağın en büyük evrimci biyologlarından biri olma yolundaydı.⁽⁹⁾ Marx’ın ve Marx’ın en küçük kızı Eleanor’un yakın arkadaşıydı, Marx’ın ölümünden önceki üç yıl boyunca Marx’ların evinin müdavimlerinden biriydi. Marx’ın *Kapital*’ini okumuştı ve Marksist olmasa dahi hayatı boyunca radikal bir düşünür ve Fabiancı sosyalist olarak kaldı.

Lankester, hem doğrudan hem de Arthur Tansley, H.G. Wells ve Julian Huxley gibi öğrencileri yoluyla on dokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başında ekolojik eleştirinin kuruluşunda çok önemli bir rol oynamıştır. Hem kişiliği hem de aklıyla Sosyalist ve Darwinci düşünce arasında ve İngiliz biliminde yarım yüzyıl veya daha uzun bir süre boyunca önemli bir rol oynamış, modern ekolojik materyalizmin doğuşuna yol açan materyalist tarih kavramı ile materyalist doğa kavramı arasındaki sürekli, karmaşık eleştirel-tarihsel ilişkiyi simgelemiştir.

LANKESTER VE DEJENERASYON

E. Ray Lankester 1847’de doğdu, aynı yıl Marx ve Engels *Komünist Manifesto*’yu yazdılar (1848’de basıldı). 1929 yılında 82 yaşında, Büyük Bunalım’ın başlangıç noktası olan New York Borsası’nın çöküşünden iki ay önce öldü.

Ray’ın babası olan Edwin Lankester (1814-1874) Yirmi yedi yaşında Edwin’in annesini dört çocukla elde avuçta hiçbir şey bırakmadan veremden

8) Olive Schreiner’den Havelock Ellis’e, 16 Ekim 1885, Olive Schreiner Letters Online <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collections&colid=137&letterid=128>; Lester, E. Ray Lankester, 61.

9) Lester, E. Ray Lankester, 53; Sir Francis Galton ve Edgar Schuster, *Noteworthy Families (Modern Science)* (Londra: John Murray, 1906), 39; Stephen Jay Gould, *The Structure of Evolutionary Theory* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002), 25; Stephen Jay Gould, *I Have Landed* (New York: Three Rivers Press, 2003), 117; Richard Milner, “Huxley’s Bulldog: The Battles of E. Ray Lankester,” *Anatomical Record* 257/3 (1999):90. Bkz ayrıca John Belamy Foster, “E. Ray Lankester, Ecological Materialist” *Organizasyon&Environment* 13/2 (Haziran 2000):233-35.

ölmüş bir inşaat işçisinin oğluydu. Edwin on iki yaşında bir köy cerrahına çırak olarak verildi. 1839'a gelindiğinde bir tıp profesyoneli olarak öne çıkmış ve önce Almanca öğrendikten sonra Heidelberg'de doktorasını almıştı. Kraliyet Topluluğu'na üye oldu; Kraliyet Mikroskop Topluluğu'nun başkanıydı; İngiliz Bilimin İlerleyişi Derneği'nin D bölümünün (biyoloji ve botanik) sekreteri ve İngiliz Sosyal Bilim Derneği'nin Sağlık Bölümü'nün başkanıydı. 1950 yılında Londra'daki New College'da Doğal Bilimler Bölümü başkanı oldu.

Edwin Lankester zamanın önde gelen bilim insanları arasında, hayatının büyük kısmında güçlü, muhalif, dindar görüşleri korumasına rağmen bir İngiliz radikal olarak öne çıktı. Bağımsız kiliseler yanlısı [congregationalist] olarak yetiştirildi ama daha sonraki yıllarda İngiltere Kilisesi'ne katıldı.⁽¹⁰⁾ Baba Lankester Robert Owen'i tanıyordu ve hayrandı. 1839 yılında günlüğüne şöyle yazmıştı: "İşler patladığında, her birey için en büyük mesele safını seçmek olur. Ben Çartist değilim, ama kitlelerin çıkarları ve insanlığın çıkarları söz konusu, işler kopma noktasına geldiğinde benim safım hareketlerinin bazıları ne kadar akılsızca görünürse görünsün insanların yanı olacak." Amerikan İç Savaşı sırasında güçlü bir Kuzey yanlısıydı, yoksullara imtiyazlar tanınmasının arkasında durdu ve İrlanda'nın kurtuluşunu destekledi. Hayatının son yıllarında kendini halk sağlığına ve işçi sınıfının koşullarının düzeltilmesine adanmıştı.

Baba Lankester aynı zamanda önemli bir âlim ve yazardı, sayısız kitap ve mesleki dergi makalesi yazdı. Doğal tarihe olan katkılarıyla öne çıktı, modern akvaryumların önde gelen ilk girişimcilerinden biri oldu. 1856'da yazdığı kitabı, *The Aquavivarium: An Account of the Principles and Objects Involved in the Domestic Culture of Water Plants and Animals* [Akvaryum: Su bitkilerinin ve Hayvanlarının Kültürleri Üzerine İlkeler ve Nesneler üzerine Anlatı] muazzam bir etki yaptı. 1857'deki eseri, *Half Hours with the Microscope* [Mikroskopla Yarım Saat] çok popüler oldu ve elli yıldan fazla bir süre boyunca sürekli yeni baskılar yaptı.⁽¹¹⁾

Dr. Lankester 1849 yılında Westminster'deki St. James mahalle kilisesinin

10) Edwin Lankester'in babası Kongregasyonalistti ve hayatı boyunca Kongregasyonalist olarak kaldı. Evlilikte din ayrımını engel olarak görmeyen Baptist mezhebinden Phebe Pope ile evlendi. Mahalle kilisesinin mezarlığına gömüldü. Mary English, *Victorian Values: The Life and Times of Dr. Edwin Lankester, M.D., F.R.S* (Briston: Biopress Ltd., 1990), 3-5, 10, 37, 49; Lester, E. Ray Lankester, 5-6

11) Lester, E. Ray Lankester, 6-10; English, *Victorian Values*, 1-5; "Lankester, Edwin (1814-1974)", *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford: Oxford University Press, 2004), <http://www.oxforddnb.com/view/article/16504>; Peter J. Bowler, "Lankester, Sir (Edwin) Ray (1847-1929)", *Dictionary of National Biography* (Oxford: Oxford University Press, 2004); Edwin Lankester, *The Aquavivarium: An Account of the Principles and Object Involved in the Domestic Culture of Water Plants and Animals* (Londra: Robert Hardwicke, 1856).

yönetim kuruluna seçildi. “Sivil kiliseler”, İngiltere’de 1866’ya kadar “ekle-siyastik kiliselerden” resmen ayrılmış olmasalar da, 1850’de İngiliz mahalle kilisesi, özellikle büyük şehirlerde Birleşik Devletler ve İngiltere’deki hükümet birimlerine kıyasla çok önemli bir sivil rol oynuyordu. Bu dönemden itibaren, kilise yönetim kurulları yerel halk sağlığı konularında belli başlı konulardan sorumlu oldular. Özellikle de St. James Kilisesi Yönetim Kurulu, kiliseyle doğrudan bağlantılı olmayan laik bir yapıydı, toplantılarını St. James kilisesinin batısında ayrı bir Yönetim Kurulu salonunda yapıyordu. Dr. Lankester Yönetim Kurulu’nda faaldi ve 1851’de sonra da büyük kolera salgınının yılı olan 1854’de yeniden seçildi.⁽¹²⁾

Edwin Lankester, Yönetim Kurulu’nun Kolera Soruşturma Komitesi başkanı olarak stratejik yetenekleri sayesinde Dr. John Snow ve Rahip Henry Whitehead ile birlikte, koleranın sudan bulaşan bir hastalık olduğuna karar verilmesinde çok önemli bir rol oynadı. Bunun nedeni kısmen Londra’nın en kötü kolera salgınının -Batı Londra’da Westminster belediyesi içindeki Soho semtindeki Berwick Street-Golden square merkezli olması nedeniyle- başladığı yerin 7.62 metre derinliğinde bir kuyudan beslenen su pompası olduğunun Lankester’ın bürosu tarafından ortaya çıkarılmasıydı. Epidemiyoloji tarihinin en ünlü defterlerinden biri böylece açılmış oldu.⁽¹³⁾

1854 Ağustos’un son günlerinde, Soho’da büyük bir kolera salgını patladı. 2 Eylül’de yüzlerce mahalle sakini, hatta bazı ailelerin tamamı birkaç saat içinde hastalığın kurbanı oldular. Snow, genel tıbbi görüşün tersine koleranın yaşayan bir organizma biçimindeki bir dış unsurun yol açtığı, suyla bulaşan bir hastalık olduğuna inanıyordu. Henüz bakterinin bir hastalık unsuru olarak tanınmamış olduğu bir dönemdi bu ve yaşayan bir organizmanın hastalığa neden olduğuna dair kabul edilmiş yegâne vaka, ipek böceklerini etkileyen bir mantara dairdi. Filippo Pacini İtalya’da kolera basilini 1854 yılında izole etmişti ama çalışması aynı yıl patlayan Londra salgını sırasında geniş bir bilimsel çevre içinde bilinmiyordu.

Koleranın gerçek nedeni, ancak otuz yıl sonra 1884’de Hindistan’da çalışan Robert Koch’un *vibro choleare* üzerine yaptığı ayrı çalışmadan sonra kabul edilecekti.⁽¹⁴⁾

12) English, *Victorian Values*, 45-49.

13) Edwin Lankester, *Cholera: What It Is and How to Prevent It* (Londra: George Routledge and Sons, 1866), 33.

14) Steven Johnson, *The Ghost Map: The Story of London’s Most Terrifying Epidemic and How It Changed Science, Cities and the Modern World* (New York: Riverhead Books, 2006), 213-14; English, *Victorian Values*, 59; “Who Discovered Vibrio Cholera?” UCLA Department of Epidemiology, <http://www.ph.ucla.edu/epi/snow/firstdiscoveredcholera.html>. Tıp mesleğinin o dönemde hastalığın yayılma aracının su olduğunu algılayamama hatası üzerine Lankester, *Cholera*, 35’deki tartışmaya bakınız.

Buna rağmen, işin içinde bir dış unsurun olduğuna inanan Snow, hastalıktan etkilenen evlerde yaptığı araştırmanın sonucunda, salgının merkezinin Broad Street'de çok kullanılan bir su pompası olduğu sonucuna vardı. 7 Eylül'de St. James Kilisesi Yönetim Kurulu'nu pompanın kulpunun çıkarılmasına ikna etti, kulp ertesi sabah çıkarıldı.⁽¹⁵⁾ 13 Eylül'de ailesi ile birlikte Soho'da yaşamakta olan Marx, Engels'e yazdığı mektupta Broad Street'de her konut başına üç kişinin koleradan öldüğünü yazıyordu. Ancak birkaç gün içinde, ölüm sayıları azalmaya başlamıştı. Broad Street pompasının 228 metre çevresinde yaşayanlar arasında aşağı yukarı 700 kişi ölmüşken, Broad Street'de ölenlerin sayısı da nüfusun yüzde 10'undan fazlaydı.⁽¹⁶⁾

Salgının sonunu, salgının nedeni üzerine Edwin Lankester'in yönetiminde, Snow ve Whitehead'ın da çabalarıyla dikkatli bir araştırma izledi. 2 Kasım'da Dr. Lankester salgının nedeni araştırmak üzere bir Yönetim Kurulu komitesi kurulduğunu bildiren bir karar tasarısı hazırladı. Tasarı o ayın sonunda kabul edildi ve Lankester komitenin başkanı oldu. Yönetim Kurulu Komitesi 1854 Kasımı ile 1855 Temmuz arasında on dört toplantı yapacaktı. 9 Ağustos 1855'de Edwin Lankester tarafından sunulan raporla ilgili Steven Johnson *The Ghost Map: The Story of the London's Most Terrifying Epidemic- and How It Changed Science, Cities and the Modern World*'de [Hayalet Haritası: Londra'nın En Dehşet Verici Salgınının Hikayesi- Bilimi, Şehirleri ve Modern Dünyayı nasıl değiştirdi] kolera etiyolojisi hakkında şöyle diyor: kolera "sudan bulaşma teorisinden yana ilk kez bir resmi komite araştırması yapıldı." "Bunu izleyen yıllarda" diyor Johnson, "Broad Street salgını her konuşulduğunda Yönetim Kurulu Raporu'nun etkisi arttı."

1854 kolera salgınından iki yıl önce, Dr. Lankester şehrin yoksul kısımlarına su sağlayan ve içine 209 lağımın aktığı, mezbaha ve sanayi atıklarının atıldığı Thames sularında mikroskobik araştırmalar yapmıştı. Komşusu ve meslektaşı Dr. Snow gibi hastalığın enfeksiyon (anti-contagion teorisi) dışında bir yolla yayılabileceğini öne sürdü. 1854 Ekim'inde, salgın bittikten kısa süre sonra mahalledeki bütün su kuyularında bir araştırma yaptı ve sadece Broad Street pompasını besleyen kuyuda organik madde bulunduğuna karar verdi. Kasım'da Broad Street pompasını besleyen kuyudaki organik maddenin varlığını rapor ettiği sırada, Yönetim Kurulu'na bir Kolera Soruş-

15) Edwin Lankester daha sonra o dönemde mahallede hiç doktor olmaması (hatta başka bir kişi de) gerçeği üzerine Snow'un, hastalığı yayan unsurun su olduğu konusunda kendisini destekleyen yönetim kuruluna başvurduğunu, bunun üzerine pompanın kolunun değiştirildiğini gözlemledi. Ancak, salgından sonra yapılan araştırmada Lankester ile Whitehead Snow ile aynı sonuca vardılar. Bkz. Lankester, *Cholera*, 34-35.

16) Marx ve Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975), 39:481; Johnson, *The Ghost Map*, 68-77, 159-62. Edwin Lankester ölümleri biraz daha az, beş yüz civarında tahmin etti. Bkz. Lankester, *Cholera*, 35.

turma Komitesi kurulmasıyla ilgili karar tasarısını da verecekti.⁽¹⁷⁾

İşte bu nedenle Edwin Lankester, salgın hakkında kurulmuş Yönetim Kurulu Komitesi'nin başkanı olarak 1- St. James mahallesindeki kuyu suyunda araştırma yapan; 2- Snow ile Whitehead'ı komiteye sokarak Whitehead'ın salgının ilk olarak Broad Street 40 numarada bulunan lağım çukurunun Broad Street pompasını besleyen kuyuya sızmasıyla başlayan dizgesini keşfetmesine yol açan; 3- tam bir epidemiyolojik araştırma için mali kaynak bulan; 4- Yönetim Kurulu'na sunduğu 178 sayfalık rapora büyük katkıda bulunan ve 5- sonuç olarak modern epidemiyolojinin kurulmasında çok önemli bir rol oynayacak olan Yönetim Kurulu Raporu'nun yayınlanmasına ön ayak olan kişidir. İki yıl sonra, *Quarterly Journal of Microscopical Science*'da St. James (Soho) mahallesindeki kuyu sularında yaptığı ve Broad Street pompasını besleyen kuyuyu kaplamış mantarı (o dönemde failin o olduğunu düşünülüyordu) gösteren araştırmanın sonuçlarını yayınladı. 1860'da "Hijyen hataları ve Tıbbi Yetersizlikler" başlığıyla verdiği konferansta "Westminster'da 1854'de Broad Street'deki pompanın üç gece içinde 500 kişiyi öldüren", "sudaki organik kirlilik" nedeniyle çıkan kolera salgını ile ilgili tecrübelerini anlattı. 1866'da İngiltere'de çıkan daha küçük bir kolera salgınından sonra 92 sayfalık *Cholera: What It Is and How to Prevent It* [Kolera: Nedir ve Nasıl engellenir] başlıklı kitabı yazdı.⁽¹⁸⁾

Kolera Soruşturma Komitesi'nin başkanı olarak Edwin Lankester'in oynadığı önder rolü, 1856'da St. James, Westminster Mahallesi Sağlık Memuru olarak atanmasına yol açtı. Önce bu rolüyle, sonra da 1862'den başlayarak Orta Middlesex hükümet tabibi olarak iş yerlerindeki aşırı kalabalığa, aşırı çalışmaya ve kötü hijyen koşullarına karşı savaş açtı. Toplumsal çevresel koşullarla birlikte bebek ölümlerindeki yüksek oranın büyük ölçüde bebek katlinden kaynaklandığını ancak bunların çok daha derin toplumsal nedenleri olduğunu gösterdi.⁽¹⁹⁾ "Suçun büyük kısmı kadınların üzerindeki baskıdan kaynaklanıyor olabilir" diyordu.

St. James Yönetim Kurulu'nun 1855 kolera salgını üzerine Edwin Lankes-

17) Johnson, *The Ghost Map*, 181-82; English, *Victorian Values*, 63-70; Cholera Inquiry Committee, Vestry of St James Parish, Westminster, *Report on the Cholera Outbreak in the Parish of St. James, Westminster during the Autumn of 1854* (Londra: J. Churchill, 1855), <http://johnson.matrix.msu.edu/work.php?id=15-78-AA>.

18) English, *Victorian Values*, 89,91, Cholera Inquiry Committee, *Report on the Cholera Outbreak*; Edwin Lankester, "On the Presence of Microscopic Fungi in Water Deleterious to Health," *Quarterly Journal of Microscopical Science* 4 (1856): 270-72; Lankester, *Cholera*, 28-36; Edwin Lankester, *Sanitary Defects and Medical Shortcomings* (Londra: Jarrold and Sons, 1860), 27.

19) English, *Victorian Values*, 59-75, 95-112, 136-55, "Lankester, Edwin (1814-1874)", *Oxford Dictionary of National Biography*; Marx to Engels, September 13, 1854, Marx ve Engels, *Collected Works*, 39:481; Johnson, *The Ghost Map*, 84.

ter tarafından yazılan raporu o sırada Londra Sağlık Yetkilisi olan ve kısa süre sonra da (Kraliyet Danışma Konseyi için Genel Sağlık Kurulu'nun Tıbbi Sağlık Yetkilisi olarak atanmış dolayısıyla da İngiltere'deki en önemli kamu sağlığı yetkilisi olan John Simon'un üzerinde çok güçlü bir etki bıraktı. Lankester çeşitli bilimsel ve tıbbi makamlarda Simon ile yakın çalışmıştı, bunların arasında Simon 1857-59 arasında başkanlığını yaptığı sırada Tıbbi Sağlık Yetkilileri Topluluğu'nun başkan yardımcılığı da vardı. Edwin Lankester'in araştırmaları Simon'ın *Report on the Last Two Cholera Epidemics of London, as Affected by the Consumption of Impure Water* (1856) [Londra'da Kirli Su Kullanımından Kaynaklanan son İki Kolera Salgını] başlıklı raporunun koleranın suyla bulaşan bir hastalık olduğu ve Londra'ya su sağlayan ticari şirketlerin en büyük sorumluluğa sahip oldukları sonucuna varmasında çok önemli bir rol oynadı. Bu olayların etkisi altındaki Simon, yavaş yavaş hastalıkla ilgili miasma teorisinden vazgeçti ve bulaşma veya mikrop teorisinin önde gelen savunucularından biri oldu. Marx ve Engels Simon'a büyük hayranlık duyarlardı. Marx, *Kapital*'de Simon'un işçi sınıfı adına verdiği savaştan sık sık alıntı yapmıştır.⁽²⁰⁾

Edwin Lankester'in çevre koşullarıyla ilgili endişeleri epidemiyolojinin de ötesine geçti ve kent-kır ayrılığını da kapsadı. Daha sonra Marx'ın da yapacağı gibi, Justus von Liebig'in tarımsal üretimin sürdürülebilmesi ve halkın sağlıklı beslenme koşullarına sahip olması için toprak besinlerinin çok önemli olduğu düşüncesinin güçlü bir savunucusu oldu.⁽²¹⁾

Lankester'in babası Edwin, döneminin önemli bir kişiliği ise, annesi Phebe de daha azı değildi. Viktorya Çağı'nda alışılmamış olmasına rağmen, o da biyoloji ve mikroskopi alanlarında yetişmiş bir bilim insanıydı. Çok büyük bir ihtimalle o da kocası ile birlikte Broad Street kuyusundan gelen suda mikrobik araştırmalar yapmıştır; ancak o günlerde, bir kadın olduğu için sahne gerisinde kalmıştır. Eski bir imalathane sahibi ve tanınmış bir avukatın (onun da adı Samuel Pope'tu) Samuel Pope'un kızıydı. Mill Hill'deki kadınlar akademisinde gördüğü eğitimi, özel dersler izlemişti. Sayısız yazıları arasında botanik, doğal tarih ve halk sağlığı üzerine çalışmalar vardı. Bunların arasında, J.E. Sowerby'nin resimlediği *Wild Flowers Worth Notice* [Dikkate değer yaban çiçekleri] adlı çalışması da vardır. Teknik botanik konusunda

20) John Simon, *Report on the Last Two Cholera-Epidemics of London, as Affected by the Consumption of Impure Water*, General Board of Health, May 13, 1856, <http://johnsnow.matrix.msu.edu/work.php?id=15-78-7F>; "Sir John Simon (1816-1904)", *Oxford Dictionary of National Biography*, <http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=36097&back=>; English, Victorian Values, 86,95, 103, 113-14; Royston Lambert, *Sir John Simon (1816-1904)* (Londra: MacGibbon and Kee, 1963), 49-55, 247-49.

21) Edwin Lankester, "President's Address in the Public Health Department of the Social Science Association," *British Medical Journal* 2/252 (28 Ekim, 1865):438.

iyi bir tecrübeye sahip olduğu için, J.T Boswell Syme'in *English Botany* (1861-63) [İngiliz Botanigi]ne dört yüz civarında madde yazarak bolca katkıda bulundu, ayrıca yetenekli bir mikroskop kullanıcısıydı. Phebe, Ray Lankester'in daha sonra hayatı boyunca karşılaştığı en etkileyici kadın olarak hatırlayacağı George Eliot ile dosttu. Lankesterler sık sık evlerinde yemekte ağırladıkları Charles Dickens ile de yakın arkadaşlıklar. Dickens'in pikniklerine ve tiyatro etkinliklerine Dickens karısı Catherine'den 1858'de ayrılan kadar katıldılar.⁽²²⁾

Çok geçmeden *Türlerin Kökeni*'ni yayınlayacak olan Darwin, Huxley gibi Lankesterların evinin müdavimlerinden. Ray, ilk gençlik yıllarında John Tyndall'ın Royal Institution'da buzullar üzerine verdiği konferansların yanı sıra katılabildiği kadar Huxley'in konferanslarına da katıldı. İlk bilimsel yazısı 1861'de 15 yaşındayken, *The Geologist*'e yazdığı bir mektup olarak yayınlandı, ertesi yıl gerçek bir bilimsel yazısı çıktı.⁽²³⁾ On dokuz yaşına geldiğinde, babasına kolera araştırmasına yardım ediyor, *Cholera: What Is and How to Prevent It*'in kolera ile ilgili mikroskopik araştırma üzerine bir ek bölüm yazıyordu.⁽²⁴⁾

Ray Lankester üniversite eğitimini Cambridge ve Oxford'da aldı. Bu eğitimi Viyana'da, Leipzig'de, Jena'da ve Napoli'de yıllarca çalışarak tamamladı. Jena'da Ernst Haeckel ile çalıştı ve 1876'da Haeckel'in, İngilizce yayınlanan *History of Creation*'unun [Yaratılışın Tarihi] tercümesinin denetimini yaptı.⁽²⁵⁾ 1870'lerin başında ünü öylesine hızlı yayıldı ki, Darwin ona şöyle yazdı: "Senin bir gün Doğal Tarih alanında bizim ilk yıldızımız olacağını net bir şekilde görüyorum."⁽²⁶⁾ 1873'de Huxley'in tavsiyesiyle *Encyclopedia Britannica*'nın dokuzuncu baskısına madde yazmaya başladı.⁽²⁷⁾ İki yıl sonra,

22) Lester, E. *Ray Lankester*, 9, 204; English, *Victorian Values*, 21, 36-39, 42-44, 93-94, 164-65; Phebe Lankester (ölüm ilanı) *Times*, (Londra), 14 Nisan, 1900; Ann. B. Shteir, "Finding Phebe: A Literary History of Women's Science Writing", *Women and Literary History*, ed. Katherine Binhammer ve Jeanne Wood (Londra: Associated University Presses, 2003), 152-66, "Lankester, Phebe (1825-1900)," *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford: Oxford University Press, 2004), <http://www.oxforddnb.com/view/article/58526>.

23) Lester, E. *Ray Lankester*, 10-14, 80; Sir J. Arthur Thomson, *Great Biologists* (New York: Books for Libraries Press, 1932), 162; Richard Milner, "Huxley's Bulldog: The Battles of E. Ray Lankester," *The Anatomical Record* (NEW ANAT.) 257 (1999):90-95.

24) E. Ray Lankester, "Appendix A: Remarks on the 'Blue Mist' Observed by Mr. Glashier" Lankester, *Cholera*, 90-92.

25) Ernst Haeckel, *The History of Creation*, 2 cilt. (Londra: Henry S. King, 1876), çeviri denetimi E. Ray Lankester.

26) Lester'in E. Ray Lankester'indeki Darwin alıntısı, 51.

27) A.g.e., 52; E. Ray Lankester, *Zoological Articles Contributed to the "Encyclopedia Britannica"* (New York: Charles Scribner's Sons, 1890).

yirmi sekiz yaşındayken Londra'daki University College'da (daha sonra Jodrell kürsüsü) zooloji bölüm başkanlığına atandı. Aynı yıl Kraliyet Topluluğu'na üye oldu. Lankester, University College'da ve Royal Institute'da 1890'a dek fizyoloji alanında Fullerian* profesör olarak kaldı. Daha sonra Oxford'da 1891'den 1907'ye kadar Karşılaştırmalı Anatomi dalında Linacre** profesör olarak çalıştı. Daha sonra 1897 ve 1907 arasında Stephen Jay Gould'un "alanında en güçlü ve en saygın makam" dediği Doğal Tarih Müzesi direktörü oldu.⁽²⁸⁾

Lankester'in kariyer yolculuğu, açık açık görülen yeteneklerine Darwin ve Huxley tarafından doğrudan desteklenmesine rağmen sorunsuz olmaktan çok uzaktı. Bunun nedeni Cambridge ve Oxford'da teolojik doktrinlerin egemenliğine ve klasik (Yunan ve Latin dillerinde) eğitime yapılan vurguya sürekli ve tartışmalara yol açan eleştiriler yöneltmesiydi. Meslek hayatı boyunca İngiliz eğitim sisteminde reform peşinde koştu. Daima adanmış bir bilimsel materyalist oldu, Alfred Russel Wallace'ın (Darwin'le birlikte doğal seçim yoluyla evrim teorisini keşfeden kişi) de dâhil spiritüalizmin de ateşli bir karşıtıydı aynı zamanda. 1876'da o sıralar Westminster Hastanesi'nde asistan doktor olan yakın arkadaşı Horatio Bryan ile birlikte Amerikalı bir medyum olan Henry Slade'in maskesini herkesin ortasında düşürerek Londra halkı arasında fırtına yarattı. Lankester Slade'i "adi bir sahtekâr" olduğu gerekçeyle polise şikâyet etti ve sonra da *Times*'da ve başka yerlerde hakkında yazılar yazdı. Darwin, Slade'e açılan dava için 10 pound katkıda bulunurken Wallace tersine mahkemede Slade'i savunan bir konuşma yaptı. (Slade 3 ay hapse mahkûm oldu ama temyizle serbest bırakıldı ve Amerika'ya kaçtı).⁽²⁹⁾ Lankester materyalizm konusunda o kadar uzlaşmasız ve o kadar lafını esirgemeyen bir insandı ki, İngiliz yerleşik düzeninin üst sınıfları arasındakiler de dâhil olmak üzere bir çok düşman kazandı.

Lankester 1880'de en önemli katkılarının biri olan ve ilk kez 1879'da İngiliz Bilim Derneği'nde (British Association for Science) anlattığı *Degeneration: A Chapter in Darwinism*'i [Dejenerasyon: Dawinizm'de bir Bölüm] yayınladı.⁽³⁰⁾ Burada evrimin en basitten en karmaşık biçimlere doğru tek

* ç.n. Londra'daki Royal Institute'da John 'Mad Jack' Fuller tarafından kurulan kürsüde görev yapan bazı bilim insanlarına verilen unvan.

** ç.n. Oxford Üniversitesinde VIII. Henry'nin doktoru ve Royal College of Physicians'ın kurucusu Thomas Linacre onuruna bazı bilim insanlarına verilen unvan.

28) Lester, E. *Ray Lankester*, 64-166; Gould, *I Have Landed*. 116.

29) Lester, E. *Ray Lankester*, 93-14; Richard Milner, "Charles Darwin and Associates: Ghostbusters" *Scientific American*, 11 Şubat, 2009, <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=charles-darwin-and-assoc&print=true>; Milner, "Huxley's Bulldog."

30) E. Ray Lankester, *Degeneration* (Londra: Macmillan, 1880); Thomson, *Great Biologists*, 165-66.

doğrultulu bir süreç olduğuna dair popüler düşünceyi reddetti, bu reddediş her türlü ekolojik eleştirinin gerekli başlangıç noktası olarak görülebilir. Türlerin evriminde üç ihtimal olduğunu açıkladı: denge, ayrıştırlandırma (elaborasyon) veya dejenerasyon. Örneğin, “parazitler konusunda natüralistler uzun zamandır *retrogressive metamorfoz* denilen bir durumu kabul ediyorlar; parazit hayvanların kural olarak Dejenerasyonun ürünleri olduğu kabul ediliyor.” dedi. Dejenerasyonu şöyle tanımladı:

Organizmanın daha az çeşitli ve daha az karmaşık yaşam koşullarına uyum sağladığı yapısı kademeli olarak değişir...Dejenerasyonda, işin durmasına tekabül eden bir biçim baskısı vardır...Yalnızca bazı organların ayrıştırlandırılmasının (elaborasyonunun) ve diğerlerinin dejenerasyonunun toplam sonucu hayvanı daha düşük bir durumda bırakır, yani onu (ister gerçek haliyle isterse hayal gücümüzle) kıyasladığımız atasal biçimine göre çevresine göre daha karmaşık bir etki ve tepki durumundaysa, o hayvan için bir Dejenerasyon hali olduğunu söyleyebiliriz.⁽³¹⁾

Lankester asalaklığa veya hareketsizliğe yol açan uyum biçimlerinin dejenerasyon oluşturacağını ve bunun aynı şekilde insan sistemlerine de uygulanabileceğini öne sürdü. Böylece “Avrupa’nın beyaz ırklarının” belki de bir noktada dejenerasyona uğramış olup olmadığı sorusunu ortaya atmış oldu. Ancak insan türleri arasındaki ırk ayrılıklarına fazla vurgu yapmadı ve insan bağlamındaki dejenerasyonun uygarlığın kendisine de uygulanabileceğini (çünkü doğal seçim çok uzun zamandır doğrudan işlemeyi durdurmuştu), insanların eğitilebilirliklerinin ve bilimin gelişmesinin ana koruyucu olduğunu söyledi. Buna rağmen uygarlığın dejenerasyonu sahici bir endişe konusuydu:

Evrensel ilerlemenin zımni olarak varsayılmasına -mantıksız bir iyimserlik bu- uygun olarak kendimizi zorunlu olarak ilerleyen, atalarımızın zaten ulaşmış olduğundan daha da yüksek, daha da ayrıntılı bir duruma ulaşmış ve daha da ileriye gitmeye yazgılı olarak görmeye alıştık. Öte yandan, evremin genel yasalarına tabi olduğumuzu ve ilerlerken dejenerasyona tabi olacağımızı da akılda tutmamız iyi olur. Uygarlığımızın yakın atalarına (antik Yunanlara) kıyasla vücut yapımız söz konusu olduğunda çok fazla bir ilerleme göstermiş gibi görünmüyoruz, ayrıca zihinsel kapasitemizde de fazla bir ilerleme yok. Biçimsel güzelliği algılama ve ifade etme gücümüz, Parthenon ve Melos Afroditi günlerinden beri kesinlikle daha gelişmiş *değil*. Akıl meselesine gelince, zekânın gelişiminde meselenin nasıl ortaya konduğunu dikkatle sorgulamamız gerek. Uygar Avrupalı ortalama insanın akli acaba gel-

31) Lankester, *Degeneration*, 28-33.

miş geçmiş çağların insanının aklıyla kıyaslandığında ilerlemenin kanıtı olabilir mi? İnsanın batıl itikatlarının ve budalalığının bütün icatları ve hayal ürünleri, sürekli olarak doğrunun yerine yanlışın ve gerçeğin yerine gerçek olmayanın geçmesi bunların uygarlığımızın şeklini bozması... bunlar ilerlemenin kanıtları mıdır? Bunlara bakıldığında dejenere olduğumuzdan korkuyor olmanın en azından bir mantığı var.⁽³²⁾

Roma ve Orta Amerika'daki Mayalar gibi uygarlıkların düşüşünde sayısız dejenerasyon durumu vardı. İnsana (uygarlığa) dair benzeşmelerin doğal örneklerinden hareket ederek şöyle yazdı: "Bir hayvanın gıdası ve güvenliği ile ortaya çıkan yeni koşullar dizisinin herhangi biri rahatlıkla bir dejenerasyon kuralı olarak görülebilir; tıpkı faal ve sağlıklı bir insanın aniden bir servete kavuştuğunda bazen dejenere olması gibi; ya da antik dünyanın zenginliklerini elde eden Roma'nın dejenere oluşu gibi. Asalaklık alışkanlığı hayvanın düzeninde çok açık bir şekilde böyle bir etkiye yol açıyor."⁽³³⁾

Lankester için, uygarlığa yönelen bu tehlikenin üzerinde düşünmeye değdi. Şöyle düşlüyordu: "Hepimiz zeki midyelere veya deniz üzümünün durumuna doğru sürüklenmekteyiz." Gelişmiş bir uygarlığın "her çocuğun doğumuyla birlikte elde ettiği akıl armağanını reddetmeye, cehalet ve batıl itikatların eşlik ettiği, maddi keyiflerle dolu bir hayatın içinde dejenere olmaya" doğru gidiyor olması akla uygundu. İnsanlığın ve dışsal doğanın ortak evriminin karmaşık muhtevası meselesi, insan ekolojisinin yıkıcı ve dejeneratif biçimlerinin uygarlığa yönelttiği özgül tehditlerle birlikte Lankester'in hayatı boyunca yazdığı bütün yazıların sürekli teması olacaktı.⁽³⁴⁾

Ancak, Lankester'in uygarlığın dejenerasyonu konusunda *Degeneration*'da ifade etmediği ancak aynı dönemde yayınlanmamış notlarının arasında yer alan bir dizi daha uğursuz endişe vardı. "Şurası kesin ki, insan toplulukları söz konusu olduğunda" diye yazdı, "sonunda dejenere olmuş bir toplumun diğer toplumlar tarafından yenileceğini, baskı altına alınacağını ve nihayetinde imha edileceğini varsayabiliriz... uygarlaşmış insanlar arasındaki mücadele o kadar yakın bir mücadeledir ki, yozlaşma ve bunun kalıcılığı kendiliğinden ortaya çıkmaz. Dejenerasyonu hedeflemiş bir topluluğun sonun imha olması çok büyük bir ihtimaldir."⁽³⁵⁾ Lankester'in *Degeneration*'u daha sonra H.G. Wells'i doğrudan etkileyecek ve 1891 yılında yazdığı "Zoological Retrogression" [Zoolojik Gerileme] başlıklı makalesinin ve romanı

32) A.g.e., 59-60

33) A.g.e., 33-59.

34) A.g.e., 60-61.

35) Lester'in E. Ray Lankester'ında Lankester aile belgeleri arasındaki yayınlanmamış notlardan alıntı, 186.

Zaman Makinesi'nin [Çev. Celal Üster, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017] esin kaynağı olacaktı.⁽³⁶⁾

LANKESTER VE MARX

E. Ray Lankester 1879-80 civarında, türlerin ve uygarlığın dejenerasyonu hakkındaki etkili fikirlerini geliştirdiği sırada, Karl Marx ve kızı Eleanor ile yakın dost oldu.⁽³⁷⁾ Marx'lar ile Lankester'lerin ilk kez nerede ve ne zaman tanıştıkları net değildir. Sosyolog Lewis S. Feuer, ortak arkadaşları, Karl Marx'ın yakın dostu Cambridge Üniversitesi'nde arkeoloji hocası sonra da güzel sanatlar profesörü olan Charles Waldstein'in (1918'den itibaren Charles Walston) ofisinde tanışmış olabileceklerini söylüyor. Waldstein'dan Lankester'ın, Marx'a yazdığı 19 Eylül 1880 tarihli ilk uzun mektupta söz edilir.⁽³⁸⁾ Ancak, başka ihtimaller de söz konusu. Lankester, Marx'a University College'dan meslektaşı, işçi sınıfına ve Uluslararası Çalışanlar Derneği'ne (International Working Man Association) sempati duyan tarih profesörü ve Marx Ailesinin yakın dostu Edward Spencer Beesly tarafından da tanıştırılmış olabilir.⁽³⁹⁾

36) H.G. Wells, "Zoological Retrogression" *The Fin de Siecle: A Reader in Cultural History c. 1889-1900* ed. Sally Ledger ve Roger Luckhurst (Oxford: Oxford University Press, 2000), 5-12; H.G. Wells, *The Time Machine* (New York: Ace Books, 1957). [Zaman Makinesi, Çev. Volkan Gürses, İthaki Yayınları]. Wells, Thomas Huxley'e kitabın "ana fikrinin" "güvenliği izleyen dejenerasyon" olduğunu yazdı, Lankester'ın eserine atıfta bulunduğu açık. H.G. Wells'den Thomas Huxley'ye, Mayıs 1895, H.G. Wells, *Correspondence*, cilt. 1 (Londra: Pickering and Chatto, 1998), 238.

37) Lankester'den Marx'a yazılmış hala elde mevcut dört mektup vardır ve bunların hepsi Feuer, "The Friendship of Edwin Ray Lankester and Karl Marx"ın ekinde 647-48. Sayfalarda yeniden basılmıştır. Ayrıca Marx'ın veya Marx'ın ailesinin mensuplarıyla yakın çalışma arkadaşlarının Lankester'den söz ettikleri elde var olan birkaç belge bulunmaktadır, Marx'tan Lankester'e herhangi bir mektup yazılmamış gibi görünüyor, yazmış olsa da, Lankester ailesinin belgelerinde Marx'a dair herhangi bir şey saklanmamış olduğu için, geriye hiçbir mektup kalmamıştır. Lester, *E. Ray Lankester*, 187.

38) Feuer, "The Friendship of Edwin Ray Lankester and Karl Marx", 644-47. Waldstein'in Marx ile ilişkisi için bkz. Sir Charles Waldstein, *Aristodemocracy* (Londra: John Murray, 1916), 251-54.

39) Lester, E. Ray Lankester, 185; Hal Draper, *The Marx-Engels Glossary* (New York: Schocken Books, 1986), 17. Eleanor Marx, Ray Lankester'ın görüşlerine büyük bir yakınlık duyuyordu. British Library'de çalışırken, ilgi alanlarına Alfred Russel Wallace'ın saf bir materyalist evrim teorisi savunuculuğundan, insanlığa ve onun temel yeteneklerinin evrimine dair manevi inançların savunucusu olmaya dönüşü de dâhildi, Lankester bu görüşü nedeniyle Wallace'ın en büyük karşıtı olmuştu. Bkz. Kapp, *Eleanor Marx*, cilt. 1, 187.

Hatta Marx ve Lankester aileleri Hampstead'de birbirlerine yakın mesafede yaşadıklarından daha önceden tanışmış dahi olabilirler. Lankester'lerin Belzise Park 68 numaradaki evlerinden, Marx'ların Maitland Park Roads 41 numaradaki evlerinin arası yürüyerek sadece yirmi dakika mesafedeydi (Engels Regents Park Road, 122 numarada, Marx'ın evine yürüyerek on dört dakika mesafede oturuyordu.)⁽⁴⁰⁾

Hem Edwin Lankester hem de Marx reformcu Sanatın, İmalatın ve Ticaretin Kurtuluşu Topluluğu'nun (kısaca Society of Arts [Sanat Topluluğu] olarak anılan Society for Emancipation of the Art, Manufacture and Commerce) üyeleriydiler. Topluluğun üyeleri arasında Marx'ı üyeliğe öneren hijyen reformucusu Erwin Chadwick, sanayi atıkları konusunda otorite (Edwin Lankester ile yakın çalışan) P.L. Simmonds da vardı. 1860'larda Sanat Topluluğu (Society of Arts) Thames üzerindeki Adelphi Binası'nda toplanıyordu, Marx'ın ve baba Lankester'in birbirlerini buradan tanımaları da mümkün.⁽⁴¹⁾

Net olan ise şu; Marx'ın hayatının son üç-dört yılında Ray Lankester Marx'ın evini sık ziyaret edenler arasındaydı ve daha sonra H.G.Wells'e hatırlatacağı üzere Marx'ı "yakından tanımak" için evine gitmişti. Karl ve Elea-

* ç.n: insan ırkının islahı bilimi.

40) Yürüme mesafelerine Google Maps'a bakılarak karar verildi. Ayrıca, "Walking with Communists in Hampstead" de web'den alındı. İspanyolcasına şuradan ulaşılabilir: <http://www.forocomunista.com/t25662-las-caminatas-de-marx-y-engels-un-itinerario-lordinense-texto-publicado-en-agosto-de-2012-en-el-blog-ciritica-marxista-leninista>). Edwin Lankester'in 1874'deki ölümünden bir süre sonra, Phebe Lankester Londra'nın merkezine yakın bir yere taşındı (5 Upper Wampole Street). Ancak tam olarak ne zaman taşındığı açık değil. English, *Victorian Values*, 119, 158-59, 164; Phebe Lankester (ölüm ilanı) *Times* (Londra), 14 Nisan 1900.

41) Society Arts üzerine bkz. English, *Victorian Values*, 119; D.G.G. Allan ve Arnold Whittick, "The Red Doctor Amongst the Virtuosi: Karl Marx and Society", Bölüm 1. *Journal of The Royal Society of Arts* 129/5296 (Mart, 1981): 259:61, ve "Red Doctor" bölüm 2, 129/5297 (Nisan, 1981): 309-10; Walt Contreas Sheasby, "Karl Marx and the Victorian's Nature: The Evolution of a Deeper View-The Age of Aquaria", *Capitalism Nature Socialism* 15/3 (Eylül 2004):66. Atık meselesiyle ilişkili olarak Simmonds'ın rolü ve bu meselede Edwin Lankester'le yakın ilişkisi (ki bu Marx'ın da ilgisini çekmişti) bkz. Pierre Desrochers'in "Promoting Corporate Environmental Sustainability in the Victorian Era: The Bethnel Green Permanent Waste Exhibit (1875-1928)", *V&A Online Journal* (Victoria and Albert Museum) 3 (Bahar 2011), <http://www.vam.ac.uk/content/journals/research-journal/issue-03/green-museum-permanent-waste-exhibit-1975-1928/>; Ann Christie, "Nothing of Intrinsic Value": The Scientific Collections at the Bethnal Green Museum" *V&A Online Journal* 3 (Bahar 2011), <http://www.vam.ac.uk/content/journals/research/journal/issue-03/nothing-of-intrinsic-value-the-scientific-collections-at-the-bethnal-green-museum/>; P.L. Simmonds, *Waste Products and Undeveloped Substances* (Londra: Robert Hardwicke, 1862)

nor Marx Lankester'i kendi evinde ziyaret ettiler ayrıca Eleanor Marx, Lankester ailesini tek başına da ziyaret etti.⁽⁴²⁾ Jenny Marx'ın son hastalığında doktor olarak yakın dostu H.B. Donkin'i öneren de Lankester'di. Donkin Marx'ı son yıllarında tedavi etmeye devam etti ve babasının ölümünden sonra da Eleanor Marx'ı tedavi etti.⁽⁴³⁾

İngiliz biliminde başlı başına önemli bir kişilik olan Horatio Bryan Donkin, 1880'de Royal College of Physicians'a üye olarak seçildi ve Marx tarafından çok sevilip sayıldı. Önde gelen bir nörolog oldu, akli özelliklerin kalıtımı üzerine ve doğrudan Sigmund Freud'dan etkilenecek histeri üzerindeki çalışmalarıyla ünlendi. Lankester ile birlikte öjeninin önde gelen eleştiricilerinden biri oldu. 1880'de Marx ailesinin doktoru olduğu sıralarda Westminster Hastanesi Tıp Fakültesi'nde "Cehalet ve Şarlatanlık" üzerine bir konferans verdi, konferans aynı yıl *British Medical Journal*'da yayınlandı. Tıbbın, sadece anatomik ve fizyolojik bilgi ve tıbbi tedavi için de çeşitli ilaçlar önermekten ibaret olmadığında ısrarlıydı; tıp, daha çok bireye, o kişinin hastalığının muhtevasını anlamak için çevresel koşullarıyla birlikte yaklaşmalıydı. Bu da hastanın bütün bir geçmişini ve "toplumsal çevresini" öğrenmek demekti. Donkin, her hastalığın kendine özgü bir tıp uzmanlığı gerektirdiği aşırı uzmanlaşmaya doğru artan eğilimi eleştirdi.⁽⁴⁴⁾

Donkin, yine 1880'de İngiliz tıbbi dergisi *Brain*'de "Omuriliğin Sistem Hastalıklarından Bazılarının Etiyolojisine Dair Öneriler" başlıklı bir makale yayınladı. Sinir sistemi hastalıklarıyla ilgili bu öğrenilmiş tartışmaların ortasında, dilin maddi temeline atıfta bulundu ve "tek tek beyinlerimizde oluşan izlenimlerin" "açık seçik ifade ederek konuşma için kalıtım kapasitesi" oluşturduğunu, eğer yeterince erken maruz kalırlar ve "benzer yerel çevreye yerleştirilirlirse" çocuklara her dili kolayca öğrenme kapasitesi sağladığını vurguladı. Bir materyalist ve radikal olan Donkin, burada insanın konuşma kapasitesini bu şekilde "İnsanlığın İlerlemesinin Yasası" içinde tartışan Henry George'un ekonomi-politik çalışması *Progress and Poverty*'den [İlerleme ve Yoksulluk] yararlanmıştı. Donkin bu konuşma kapasitesine "tü-

42) Lester, E. Ray Lankester, 185; Kapp, Eleanor Marx, cilt 1, 236; Lankester'den Wells'e, Cumartesi 9 Eylül, 1926, Wells Papers Archive, University Of Illinois, Urbana.

43) Donkin'in ebeveynlerinin ölümünün ardından Eleanor'u tedavi etmeye devam etmesi üzerine bkz. Yvonne Kapp. Eleanor Marx, cilt 2 (New York: Pantheon, 1976), 25-32. Ayrıca Olive Schreiner'i de tedavi etti.

44) H. Donkin. "Thoughts on Ignorance and Quackery" Westminster Hospital Medical School'da 1880-81 oturumunda yaptığı konuşma, *British Medical Journal*, 9 Ekim 1880 sayısında basılmış, British Medical Association tarafından yazar için yeniden basılmıştır. E. Ray Lankester Scientific Papers Collection'a konmuştur, Marine Biological Association Library, Marine Biological Association, Plymouth, Devon.

rümüzün en önemli *farklılığı*” diyordu.⁽⁴⁵⁾

Marx ile Marxları defalarca hem Donkin’le hem de tek başına ziyaret etmiş olan Lankester’in dostluğu, hiç kuşkusuz heyecan verici bir dostluktu. Lankester çok daha genç olmasına rağmen, 1880’lerin başında güvenilir bir kişilikti ve Darwin’in söylediği gibi biyolojik bilimlerin yükselen “ilk yıldızı”ydı. Lankester’in eski öğrencilerinden biri onun (Marx ile tanıştığı dönemlerde) bir hoca olarak canlı bir portresini çizmiş:

Odaya bakar, bizi incelerdi (sanki hamam böcekleriymişiz gibi) ve bir saat kadar bizim için bütünüyle yeni biçimler ve kavramlar üzerine çok yapıcı bir konuşma yapardı, bunu öylesine büyük bir beceriyle yapardı ki, onun dersinin o muhteşem kapsamını ve yoğunluğunu anlamaz, konunun zorluğunun farkına varmazdık. Aynı zamanda da, hiçbir özel çaba harcamadan kara tahtalarına geniş çizgilerden, sert taramalardan oluşan net şekiller çizerdi. Bu şekiller, onun çizdiği kadar hızlı kopyalayamayanlar için gün boyunca silinmeden bırakılırdı. Grupların tanımlarını yazdırması ya da nadiren bazı çizimler dışında hiç notlarına baktığını görmedim. 1881’de o bizim için asla hata yapmayan biriydi.⁽⁴⁶⁾

Marx’ın Lankester’in sonuna kadar giden materyalizmi ile radikalizmini çekici bulduğuna hiç kuşku yok. Hatta Joseph Lester şöyle yazıyor: “Lankester’in Marx’a hitap eden radikal siyasi görüşlere sahip olduğundan kuşku duyulamaz.”⁽⁴⁷⁾ Marx’ın *Kapital*’in 1. Cildinde yer alan ve 1863 Haziranı’nda çeşitli Londra gazetelerinde yayınlanan “İş Günü” bölümünde yer alan aşırı çalışma ve aşırı kalabalık koşullarına dair tanımları Edwin Lankester’in yazdığı *St. James Cemaati Yönetim Kurulunun Sağlıktan Sorumlu Yetkilisinin Tıbbi Raporu*’na dayanır. Gazeteler, baba Lankester’in Londra’nın tanınmış kadın giyim imalatçılarından birinin atölyesinde çalışmakta olan Mary Ann Walkley’nin ölümü üzerine anlattıklarını haber yaparlar. Walkley kendisi gibi altmış genç kadınla birlikte, bir odada otuz kişilik gruplar halinde hiç ara vermeden 26,5 saat çalışmaya zorlanmıştır.

Walkley’in ölümünün ayrıntılarının yanı sıra, Marx, *Kapital*’de Lankester’in Çocuk İşçiliği Komisyonu tarafından alıntılanan (geçi *Kapital*’deki dip-

45) H. Donkin, “Suggestions as the Aetiology of Some of the So-Called System Diseases of the Spinal Cord,” *Brain* 5 (Ocak 1883):438-39. Bir kopyası E. Ray Lankester Scientific Papers Collection’a konmuştur, Marine Biological Association Library.

46) G. Bidder, E. Ray Lankester (ölüm ilanı), *Nature* 124 (1929): 345-46. Lester, E. Ray Lankester, 69.

47) Lester, E. Ray Lankester, 185.

notta, Sağlık Kurulu'nun danışman doktorlarından Dr. Letheby'ye atıfta bulunulmuştur) "her yetişkin için uyuduğu odadaki minimum hava 30, oturduğu odadaki hava 150 metre küp olmalıdır" sözlerine yer verdi. Edwin Lankester Walkley'in ölümüyle ilgili soruşturmanın peşini bırakmadı, iş yerlerinin/atölyelerin sağlık koşullarını tekrar tekrar denetledi.⁽⁴⁸⁾ 1865'de "Sosyal Bilimler Derneği'nin Sağlık Bölümü'nün Başkanının Konuşması"nın sonuç bölümünde işçi sınıfı içinde "her yıl soykırıma kurban gidenler"den söz ederek durumu şiddetle kınadı. Gerçi bu durumu büyük ölçüde halk sağlığı ilkeleri üzerine eğitim yokluğuna bağlıyordu.⁽⁴⁹⁾

Genç Lankester'in korkunç kötü iş yeri koşullarını babasından öğrendiğine ve babasının öfkesini paylaştığına hiç kuşku yok.⁽⁵⁰⁾ Ray, 1873'de annesine yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Ortak mülkiyetin ve özgür aşkın, ortak iyilik için bazı düzenlemelere tabi olmanın bir gün büyük gelişme kaydedeceğine gerçekten inanıyorum. Belki bu eski topraklarda olmayacak, eski çağın Avrupa'sı ölürken, nüfusu ve refahı artan yeni topraklarda olacak. Bir başka hayatın ortasında bunları denemem gerektiğinden söz etmiyorum, ama insan bazıları doğru dürüst gıdadan, eğitimden ve hayatı dayanılır kılan her şeyden yoksunken böyle devam edemez." 1880'de Marx'la dostluk kurduğu sırada Ray Lankester "Liberallerin sahtekâr" ve "muhafazakârların sahici ve rol yapmayan üçkâğıtçılar" olduğunu açıkladı.⁽⁵¹⁾

Açıktır ki, Marx ile Ray Lankester'in dostlukları karşılıklı olarak birbirlerinin entelektüel girişimlerini de kapsıyordu. Kendi kendine Rusça öğren-

48) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:261, 780; Marx, *Capital*, vol.1 (Londra: Penguin, 1976), 364-67; *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA) 11/6, 259, 1137. Edwin Lankester'in bildirdiği çalışma koşulları Çocuk İşçiliği Komisyonu'nun araştırmasının bir parçasıydı, Komisyon Raporları, Parlamento'da Avam Kamarası'na da Lordlar Kamarası'na da sunuldu (Londra, 1864), *Appendix to the Second Report*, 118-119, *Appendix to the Third Report*, 53, 95, 96. Edwin Lankester'den burada alıntı vardır, buna Marx'ın *Kapital*'inden aldığı her insan için gerekli fiziksel mesafe miktarına dair açıklaması da dâhildir. Bu açıklamaya ayrıca Edwin Lankester'in Marx'a atıfta bulunduğu 29 Haziran 1863 tarihinde *Times*'a (Londra) yazdığı mektupta da değinilmiştir. Bkz. ayrıca *English Victorian Values*, 95-112, özellikle 107; M.D (müstear isim) *Times*, 22 Haziran 1863; Edwin Lankester, *Times*'a mektup, 22 Aralık 1869. Marx'ın Lankester'in ortaya attığı meselelere olan ilgisi Çocuk İşçiliği Komisyonu'na *Kapital*'in 1. Cildinde 60 sayfa kadar atıfta bulunulmasından anlaşılmaktadır.

49) Edwin Lankester, "President's Address in the Public Health Department of the Social Science Association". 443. Dr. Lankester'in her insan için 159 m2 yaşama alanı gerektiğine dair ısrarı hakkında bkz. Lankester, *Cholera*, 65.

50) Baba Lankester, E.Ray Lankester'in bir ekle katkıda bulunduğu *Cholera* adlı kitabının sonunda işçi sınıfının korkunç koşullarından söz etmiştir.

51) Lester, E. *Ray Lankester*, 184-86.

mekte olan Marx, Lankester'e *Degeneration*'ın bu dile tercüme edildiği bilgisini vermiş ve Rusya'da bulunan Nikolai Danielson'a Lankester adına kitabın yayınlanma durumunu sormuştu. Bu durum kendi görüşü bilinmese bile, Lankester'ın dejenerasyon teorisinin entelektüel öneminden etkilendiğini gösteriyor. Marx, Almanca okuyabilen Lankester'e, ancak ölümünden sonra İngilizceye tercüme edilecek olan büyük eseri *Das Kapital*'in bir kopyasını vermişti ve Lankester 1880 Mayıs'ında kitabı "büyük bir keyifle okumakta olup çok yararlandığını" bildirmişti.⁽⁵²⁾

Marx ile Lankester'ın materyalizm, (Marx'ın hayran kaldığı) Darwin'in evrim teorisi, İngiliz ve Alman biliminin durumu ve kapitalizm gibi ortak tartışma konuları olduğuna hiç kuşku yok.⁽⁵³⁾ Lankester'ın, dostu Kanadalı natüralist Grant Allen'in çalışmalarını Marx'a salık vermiş olması da çok mümkün, çünkü Marx Allen'in İngiltere'nin kentsel gelişiminde kömür yataklarının rolü üzerine 1880'de yazdığı makaleden ayrıntılı notlar çıkarmıştı.⁽⁵⁴⁾

Marx, bir kereden daha çok ziyaret ettiği ve Engels'e mutlaka görmesini tavsiye ettiği akvaryuma çok meraklıydı. 1872'de tamamlanan ve 100.000 galon olan akvaryum dünyanın en büyük sergi tankıydı. Akvaryumun ana koridoru 67 metreydi. En çok ilgi çekenlerden biri de büyük bir ahtapottu.⁽⁵⁵⁾ Dolayısıyla Edwin Lankester'ın *The Aquavivarium* adlı kitabını bilmesi ihtimal dâhilinde. Genç Lankester, bütünsel çevreleri içinde türleri anlamının bir

52) A.g.e., 185; Feuer, "The Friendsihip of Edwin Ray Lankester and Karl Marx", 647.

53) Stephen Jay Gould'in "A Darwinian Gentlemen at Marx's Funeral" başlıklı makalesi alışılmadık bir şekilde olgusal hatalarla dolu: Marx'ın ölmüş eşi Jenny cenazeye katılıyor, ayrıca Lankester'ın H.G. Wells'e yazdığı mektubu Arthur Conan Doyle'la yazdığı mektupla karıştırıyor. Marx ile Lankester'ın bilim ve siyaset konularında ortak yanları olmadığını öne sürüp, Lankester'ın altmışlı yaşlarında kadınların oy hakkı üzerine aldığı tutumu temel alarak muhafazakâr olarak karakterize ediyor, böylece Marx'ın Lankester'e olan ilgisi daha yaşlı bir âlimin daha genç ve yükselmekte olan bir âlimi teşvik etmeye indirgeniyor. Oysa gerçekler çok farklı. Lankester siyasi radikalizme son derece yatkındı, özellikle hayatının bu döneminde, Marx da fiziksel bilimlerle ve materyalizmle ilgileniyordu. Her ikisi de ekolojik meselelerle ilgilendiler. Bkz. Gould, *I Have Landed* (New York: Three Rivers Press, 2003), 113-29.

54) Grant Allen, "Geology and History", *Popular Science Monthly* 17 (Ağustos 1880):495, 507; E. Colman, "Short Communication on the Unpublished Writings of Karl Marx Dealing with Mathematics, the Natural Sciences, Technology and the History of these subjects," *Science at the Cross Roads*, ed. Nikolai Bukharin vd. (Londra: Frank Cass, 1971), 233; Lester, *E. Ray Lankester*, 155.

55) Sheasby, "Karl Marx and the Victorian's Nature," 60-61, 66; Marx ve Engels, *Collected Works*, 19:132-33; "History of the Aquarium and Dolphinarium" My Brighton and Hove, https://www.mybrightonandhove.org.uk/places/placeland/brighton_aquarium/seal-life-centre-4, Lankester, *The Aquavivarium*.

yolu olarak akvaryumların gerekli olduğu konusunda babasının izinden gitti. 1883'de, Marx'ın ölümünden sadece birkaç ay sonra, kendisinin de önde gelen kurucularından biri olacağı Deniz Biyolojisi Derneği ile Plymouth'da bir Deniz Biyolojisi laboratuvarının kurulmasını teklif edecekti.

Marx'ın Lankester'i tanıdığı yıllarda etnolojik zamanın keşfiyle ilişkili meseleleri araştırdığı *Ethnological Notebooks*'u yazmakla haşır neşir olduğunu kaydetmeden geçmemek lazım. Dünyanın jeolojisini ve bunun (ontropojenik olmayan) iklim değişimiyle bağlantılı yok oluş da dâhil türler üzerindeki etkisini de araştırıyordu. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde Darwin'in *Türlerin Kökeni* üzerinde düşüncelerini şöyle yazmıştı:

Darwin dikkati doğal teknolojinin tarihine yani bitkilerin ve hayvanların hayatlarını sürdürecektir üretim araçları olan organların biçimlenişine çekti. Toplum içindeki insanın üretici organlarının, toplumdaki bütün düzenlenişlerin maddi temelini tarihi de aynı ilgiyi hak etmiyor mu?... Teknoloji, insanın doğa ile aktif ilişkisini, hayat üretiminin doğrudan sürecini ortaya çıkarır ve böylece aynı zamanda hayatındaki toplumsal ve bu ilişkilerden akan zihinsel kavramlaştırmaların sürecini çırılçıplak ortaya koyar.⁽⁵⁶⁾

Tarih öncesi araçlar üzerine yapılan arkeolojik tartışmalardan (ünlü eolit tartışması) büyük keyif alan ve daha sonra da bu tartışmalara eklenen bu konulara hemen katıldı. Arkeoloji tarafından tanımlanan taş araçların çoğunu tanımlamak için kullanılan terimlerin çoğunu o icat etti.⁽⁵⁷⁾ Her iki düşünür de disiplinlerin sınırlarını aşan ve ekolojik eleştiriler geliştiren, doğa ile ilgili geniş tabanlı sistem teorisyenleriydi.⁽⁵⁸⁾ Lankester'ın Marx'la yıllar boyu süren dostluğunu çalışmalarının sınırlarının içinde devamlı olarak görülen net bir anti-kapitalist duyarlılık ve yüksek sesle dillendirilen, daha çok Fabiancı sosyalizme duyulan sempati izledi.

Lankester geride, genelde sessiz kaldığı Marx ile ilişkisine dair herhangi bir hatıra bırakmadı. Feuer, 1979'da yayınlanan "Edwin Ray Lankester ile Karl Marx arasındaki dostluk" adlı makalesinde spekülasyondan ötesine dayanan bir sav geliştirdi: Wells'in 1926 tarihli romanı *The World of William Clissold*'da yer alan Marx'ın muğlak da olsa eleştirel portresindeki bilgileri Lankester sağlamıştır. Feuer şöyle anlatıyor:

56) Karl Marx, *Capital*, cilt.1 493.

57) J. Reid Moir, *Prehistoric Archaeology and Sir Ray Lankester* (Ipswich: Northern Adlard and Co., 1935); Milner, "Huxley's Bulldog", 91.

58) Marx'ın ekolojik eleştirisi için bkz John Bellamy Foster, *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000); Paul Burkett, *Marx and Nature* (New York: St. Martin's Press, 1999).

Bununla birlikte, bir başka kaynaktan Lankester'in Marx'a bakışına dair bir sonuç çıkarabilmemiz mümkün. Lankester, H. G. Wells'in *The World of William Clissold* adlı romanında yer alan "Karl Marx'ın psikoanalizi" başlıklı parlak bölümün kaynağı olabilir gerçekten... Wells Marx'a ve doktrinine psikoanalitik yöntemi ilk uygulayanın o olduğuna inanıyordu. Marx'ın kişiliğini Lankester'le sık sık tartışmış olsa gerek, çünkü Lankester Marx'ın tıbbi ve kişisel sorunlarını ilk elden bilen, yaşayan tek insandı.⁽⁵⁹⁾

Feuer, sonra romanında Marx hakkında bol bol atıp tutan Wells'den uzun bir alıntı yapıyor. Ancak, Feuer'in Wells'in Marx'ın portresini Lankester'den aldığı bilgiye dayanarak çizdiği tezi, Lankester'den Wells'e yeni yayınlanan romanını gönderdikten sonra yazdığı Eylül 1926 tarihli iki mektupla yerle bir oldu. 3 Eylül 1926'da Lankester, Wells'e romanda kendisinin ("Rupert York" olarak) anlatılmasına teşekkür eden bir mektup yazmış. 9 Eylül 1926 tarihli bir başka mektupta da Lankester, Wells'in Marx portresiyle ilişkili olarak şöyle bir not düşmüş: "Size Karl Marx'ı, karısını, kızlarını ve Engels'i tanıdığımı söylemiş miydim? Epey çetin bir tür olan Engels'i ve ayrıca -Alex. Herzen'in oğlu olan- Herzen'i tanıdığımı söylemiş miydim?" Lankester doktor ve Rus halkçı devrimcilerinden Alexander Ivanovich Herzen'den (1812-1870) söz ediyor.⁽⁶⁰⁾ Bu mektuptan Lankester'in Wells ile Marx hakkında *The World of William Clissold*'un yayınlanmış kopyasını alana dek hiç konuşmamış olduğu (ayrıntılı bir şekilde elbette) açıkça görülüyor. Dolayısıyla Wells'e romanında Marx'ın böylesine bir sert portresini çizecek kadar bilgi vermiş olamaz.

Bolşevik karşıtı olan Lankester'in (Rus devriminin ilk evrelerini iyi karşılamış olmakla birlikte), Moskova'daki Mark-Engels Enstitüsü'nün direktörü David Riazanov'a elinde Marx'a ait hiçbir mektup olmadığını söylediği ve ondan kalmış herhangi bir şeyi vermeyi kabul etmediği söylenmiştir. Yazmayı planladığı anıları da hiç yazılmadı.⁽⁶¹⁾

59) Lewis S. Feuer, "The Friendship of Edwin Ray Lankester and Karl Marx", *Journal of the History of Ideas* 40 (1979): 640-43.

60) A.g.e., 640/43, Lankester'den Wells'e, Cuma, 3 Eylül 1926; Lankester'den Wells'e, Cumartesi 9 Eylül, 1926, Wells Papers, University of Illinois, Urbana, Lester, *E.Ray Lankester*, 187; H.G. Wells, *The World of William Clissold* (New York: George H. Doran Co., 1926), 166-73.

61) Bu haber Joseph Lester'in söyleşi yaptığı Lankester'in eski hizmetçisi tarafından sağlanmıştır. E. Ray Lankester, 192. Lankester'in aile belgelerine erişimi olan Lester, yazdığı biyografide belgeler arasında Marx'a dair herhangi bir belgeye ulaşılmamış olduğunu belirtir.

LANKESTER VE “KADIN SORUNU”

On dokuzuncu yüzyıl sonu İngiltere’inde, sosyalist hareket ve kadın hareketi, bilimdeki gelişmelerle birlikte yan yana ortaya çıktı. Aslında Viktorya Çağı’nın o kendinden memnun haline, dar kafalılığına ve kapitalist sanayinin kültürel ve çevresel yıkımına karşı bir genel isyan vardı. Hatta aynı dönemde sosyal Darwinizm, biyolojik determinizm ve öjeni biçiminde üst üste binmiş, gerici eğilimlerin de yükseldiği görüldü. Yirminci yüzyılın başlarında İngiliz Öjeni Topluluğu’nun üyeleri arasında kurucusu Francis Galton’ın yanı sıra H.B. Donkin, Havelock Ellis, Patrick Geddes, Julian Huxley, John Maynard Keynes, Harold Laski, Karl Pearson ve Margaret Sanger gibi genelde ilerici kabul edilen kişiler de vardı.⁽⁶²⁾

Bu siyasi, toplumsal ve bilimsel geçişin o muazzam karmaşıklığını algılayamamak, yorumlama konusunda ciddi hatalara yol açabilir. Gould “Marx’ın Cenazesinde Darwinci Beyefendi” yazısında Lankester’in siyasi bakımdan ilerici olmaktan çok uzak olduğunu söyleyerek, Marx ile dostluğunun tuhafılığından söz eder. Bununla birlikte Gould’un Lankester’in siyasi muhafazakârlığına dair gösterebildiği tek kanıt, Lankester’in altmışlı yaşlarının sonunda, kadınların oy hakkına karşı bir tutum takınmış olmasıdır. Bu durumun üzerinden tahmin yürüten Gould, Lankester’in “seçkinci tutumunun ve daha şanlı bir geçmişi romantikleştiren bir görüşe duyduğu sadakatin” sadece yaşlılığında değil, otuzlu yaşlarındayken de siyasi bakışını yönlendirdiğini öne sürer.⁽⁶³⁾

Gould’un çizdiği Lankester karakteri, kullandığı ana kaynak Joseph Laster’in Lankester’in siyasi radikalizminin geçmişini ortaya koyan biyografisiyle tam bir çelişki içinde.⁽⁶⁴⁾ Gerçekten de, Gould’un Lankester’i muhafazakâr ve konformist bir “Darwinci Beyefendi” olarak çizdiği siyasi portre, Lankester’in bizim bildiğimiz anti-kapitalist, sosyalist, materyalist ve toplamda gelenekselin dışındaki sosyal görüşlerine bütünüyle ters düşüyor. Laster’in biyografisinin editörüğünü yapan Peter J. Bowler’in söylediği üzere, Lankester

62) “Eugenic Society Mebbers, A-Z” (2012), <http://www.scribd.com/doc/97123506/Eugenics-Society-Members-A-Z-2012>; Wikipedia “The Galton Institute”, http://en.Wikipedia.org/wiki/Galton_Institute.

63) Gould, *I Have Landed*, 119.

64) Ne yazık ki, Gould, Lewis Feuer’in türlü türlü temelsiz varsayımlara dayanan soğuk savaş tarzı akademisyenliğinden de yararlanmış, Wells’in Marx’a dair sert sözlerini Lankester tarafından kendisine sağlanan bilgilere dayandırdığına dair gerçekte yanlış olduğu gösterilmiş hatalı görüş bunlardan biri. Genelde Feuer, bu şekilde Marx ile Lankester arasına siyasi (ve bilimsel) bir mesafe koyma derdinde. Bks. Lewis S. Feuer, “The Friendship of Edwin Ray Lankester and Karl Marx: The Last Episode in Marx’s Intellectual Evolution”, *Journal of the History of Ideas* 10/4 (Ekim-Aralık 1979): 635-48.

“toplumsal konularda... radikaldi”.⁽⁶⁵⁾ Gould’un yorumu, Lankester’in sokaklarda fahişeleri taciz eden polisle kavga etmekten tutuklanması ve hakkında kamu davası açılması da dahil sürekli olarak otoriteyle çatışmaktan kaynaklanan çok iyi bilinen skandallarının karşısında uçup gidiyor.⁽⁶⁶⁾ Lankester son yıllarında kadınlarla ilgili patriyarkal görüşlere geri dönmüş olsa da (ki bu görüşler onun döneminde pek de aşırı sayılmazdı) öjeniye ve biyolojik determinizmi en şiddetli eleştirenlerden biriydi, hayatının çoğunda da en azından kadınların haklarının artırılmasının savunucusu oldu.

Patriyarkanın karmaşık, çelişkili gerçekliğinin Viktorya-Edward Çağı İngiltere’sinde radikal düşünürlerin düşüncelerini etkileyişine, hatta sosyalist harekete ve Darwinci evrim teorisine kadar yayılışına ilişkin basit yargılara ve tarih dışı görüşlere karşı tetikte olmak önemli. Patriyarkal ideolojinin o dönemin bilincinin derinliklerine kadar kök saldığı açıktı ve durumun bir günde tersine döndürülmesi mümkün değildi. Kadının konumuna dair meseleler biyolojik determinizm, sosyal Darwinizm, ırkçılık ve öjeni meseleleriyle karmaşık bir şekilde üst üste binmişti.

Sosyalist hareket dışındaki İngiliz erkek ilerici düşünürler ve hatta zaman zaman bizzat sosyalistler başka konularda ne kadar radikal ve gelenek dışı olsalar da, kadın ve erkek meseleleri söz konusu olduğunda en iyi ihtimalle hafifçe ileri görüşlü olmaya eğilimliydi. Darwinci bilim, bazı egemen cinsiyet meselelerine meydan okusa da bu dönemde patriyarkal bakışın özündeki meseleleri pekiştirdi.

Marx’ın ölümünü takip eden yıllarda, Lankester arkadaşları ve iş ilişkileri (aralarında Eleanor Marx, Olive Schriener, Donkin ve Karl Pearson da vardı) aracılığıyla çeşitli sosyalist ve feminist çevrelerle özellikle de ünlü Men and Women’s Club (Erkekler ve Kadınlar Kulübü) ile ilişki kurdu. Kısaca “The Club” olarak bilinen bu “heterososyal” tartışma grubu 1879’da Londra’da kurulmuştu. Çok çeşitli toplumsal sorunlarla uğraşan grup, ilk başta, işçilerin ve kadınların koşullarını değiştirmek için yola çıkan esas olarak orta sınıftan yirmi kadar sosyalist ve feministten oluşmuştu. Kulübün tartışma-

65) Peter J.Bowler, *Science for All* (Chicago: University of Chicago Press, 2009) Bowler, başka bir yerde Lankester’in Marx’la dostluğunu tartışırken, Lankester’in görüşlerinin “sosyalistten ziyade meritokratik” olduğunu iddia ediyor. Bu nokta hiçbir şekilde tartışılmamış, ayrıca Lester’in (Bowler’in Lester’in ölümünden sonra editörlüğünü yaptığı) Lankester biyografisinin hem genel anlamıyla hem de ortaya koyduğu kanıtlarla keskin bir çelişki içinde. O dönemin İngiliz sosyalizminin çeşitliliğini Lankester’in kapitalizm konusundaki eleştirel görüşlerini ve çeşitli yakın ilişkilerini göz önüne alacak olursak onu, “rasyonalizmle” veya seküler hümanizme yakın bağları olan Fabian tarzı ılımlı bir sosyalist (veya sosyal demokrat) olarak tanımlamak daha uygun olacaktır.

66) “London Talk” *The Advertiser* (Adelaide, South Africa) 25 Kasım, 1895, <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/34529897>; Lester, *E.Ray Lankester*, 124-26.

larına Clamentina Black (ve kızkardeşleri Constance, Emma ve Grace), Ernest Radford, Caroline “Dollie” Maitland, Eleanor Marx, Amy Levy, Emily Ford, Isabella Ford, George Bernard Shaw ve Pearson gibi ünlü kişiler katılıyordu. Bu katılımcıların Black, Radford, Maitland ve Shaw dâhil bir çoğu Eleanor Marx’ın arkadaşlarıydı. Black, Radford ve Maitland, babası sağken Marx’ların evinin ziyaretçileri arasındaydılar. 1883’de Ernerst Radford ile evlenip, Radford soyadını alan Maitland The Club’ın son başkanı, Black ise son sekreteri oldular. The Club’ın güçlü bir sosyalist yönelimi ve edebi ve kültürel konular da dâhil geniş bir entelektüel gündemi vardı. Kadınların ve erkeklerin gerçek eşitliği ve kadınların kurtuluşunun gerekliliğini tanıma temelinde hareket etti.

Black, 1884 yılında The Club üyelerinden olup o sıradaki üyelerin değişen taahhütleri nedeniyle toplantılara zaman zaman katılan Pearson’a eğer devam edeceklerse yeniden örgütlenmek gerektiğini yazdı. Yakın zamanda Londra’daki University College uygulamalı matematik profesörü olarak atanan ve ileride biyometriğin kurucularından biri olacak olan Pearson, ilk kulübün dağıtılmasını ve “Men ard Women’s Club”ın resmen yeniden örgütlenmesini yönetmek işini üstlendi. Dollie Radford ve Black dışında bütün yürütme komitesi üyeleri 1885’de Pearson ile birlikte çekildiler ve aynı yıl yeni Men and Women’s Club’ı kurdular. Ancak The Club’ün ilk üyelerinden bir kadın bu yeni kulübün toplantılarına düzenli olarak katıldı. Her ne kadar öncelinden esinlense de bu, değişmiş üyeleri ve farklı amacıyla yani “kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkileri ve karşılıklı konumları tartışmak” amacıyla bir araya gelmiş yepyeni bir gruptu.

Eleanor Marx (1884’den başlayarak Edward Aveling ile resmi nikâh olmadan yaptığı evlilikten dolayı Eleanor Marx-Aveling olarak biliniyordu) 1886 başında Donkin tarafından bu yeni Men and Women’s Club’a katılmaya davet edildi ancak (Aveling ile ilişkisine atıfta bulunarak) “Kulüpteki hanımefendilerin çoğu benim üye olmam fikrinden dahi şok geçirirler” diyerek ayrıca da kendisinin sosyalist analize ve eylemciliğe katılması taleplerinin artmasından dolayı kabul etmedi. Zaman zaman konuk olarak katılmaya istekli olduğunu belirtti.

O sırada, H.M. Haydman’ın Sosyal Demokratik Federasyon’undan Willam Morris’in başını çektiği bir grup kopmuş ve Sosyalist Birlik kurulmuştu. Clementina Black kendini sendika örgütlenmesine verirken, Avelingler ve Radfordlar da Sosyalist Birlik çalışmalarına katıldılar. Eleanor Marx –Aveling’in yeni Erkekler ve Kadınlar Kulübü’ne üye olmasının kulüpteki hanımefendilerin çoğunu şok edeceğine dair tahmini doğru çıktı. Üyeliğine karşı güçlü muhalefet Maria Sharp (daha sonra Pearson’un eşi olacaktı) ve muhtemelen başkaları tarafından da seslendirildi.

Pearson’un yeni Men and Women’s Club’ının olmazsa olması Olive Schrei-

ner'in katılmasıydı. Schreiner Londra edebiyat çevrelerinde fırtına gibi esmiş olan romanı *The Story of a South African Farm* nedeniyle tanınmış bir Güney Afrikalı romancıydı. Yeni kulübe 1885'deki kuruluşu sırasında katıldı ve en merkez kişiliklerinden biri oldu. Eleanor Marx, 1880'lerin başında Londra'ya geldiğinde Schreiner'in en yakın kadın arkadaşıydı, bundan sonra da yakın dost olarak kaldılar. Lankester'in çok eski arkadaşı ve Marx ailesinin doktoru olan Donkin, ilk iki yılda Men and Women's Club'un üyesi ve faal bir katılımcısıydı. Donkin o yıllarda Schreiner'e aşık oldu ve defalarca evlenme teklifi etti.⁽⁶⁷⁾

Lankester de Schreiner'in yakın arkadaşıydı, anlaşıldığı kadarıyla ilk iki yılında (1885-86) Men and Women's Club'daki bazı tartışmalara katıldı. Cinselliğin evrimi konusunda bir konuşma yapması için davet edildi. Schreiner, 1886'da Pearson'a yazdığı mektupta bir keresinde Lankester, kız kardeşi ve Schreiner arabayla eve giderlerken, Lankester'in University College'de kendisinden daha genç olan meslektaşı Pearson'a ve entelektüel özelliklerine nasıl hayran olduğunu anlattığını yazmış.⁽⁶⁸⁾ Lankester'in ilk başta akademicide kendisinden daha genç olan Pearson hakkında çok iyi şeyler düşündüğüne ve muhtemelen, bütün zaafalarına rağmen biyolojik değil sosyolojik bir sorun olarak görülen "Kadın Sorunu" üzerine Pearson'un genel yaklaşımına aşına olduğuna hiç kuşku yok.⁽⁶⁹⁾

Pearson yeni Erkekler ve Kadınlar Kulübüne hâkimdi. 1885'deki ilk toplantıya Donkin dâhil dört erkek ve altı kadın katıldı. Erkekler mesleklerine göre seçilmişken (üniversite profesörleri, hukukçular ve doktorlar temsil edilmişlerdi), kadınlar büyük ölçüde yükseköğrenim görmemişlerdi ve The Club'un arkasındaki gücü oluşturan kadınlara göre yaşları daha büyüktü.

67) Eleanor Marx -Aveling'den Horatio Bryan Donkin'e, 8 Şubat 1886, Marx ve Engels, *Collected Works*, 547-48 (Ayrıca editörün notu, 637); Ruth First ve Ann Scott, *Olive Schreiner* (New York: Schocken Books, 1980), 145-70; Ruth Livesey, *Socialism, Sex, and the Culture of Asceticism in Britain, 1880-1914*, 49-85; Kapp, *Eleanor Marx*, cilt. 1, 192-94; Olive Schreiner ve Havelock Ellis, *My Other Self: The Letters of Olive Schreiner and Havelock Ellis, 1884-1920* (New York: Peter Lang, 1992), 4040-5; Judith R. Walkowitz, "Science, Feminism and Romance: The Men and Women's Club of 1885-1889". *History Workshop* 21 (Bahar 1986): 39-42, ve *City of Dreadful Delight* (Chicago: University of Chicago Press, 1992); 140; Olive Schreiner'den Maria Sharpe'a, Salı, Aralık 1896, <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collections&colid=75&letterid=5>; Olive Schreiner'den Karl Pearson'a, 18 Ekim, 1886, <http://www.oliveschreiner.org/vere?view=collection&colid=74&letterid=101>; Olive Schreiner, *The Story of an African Farm* (Oxford: Oxford University Press, 1992).

68) Lankester'in böyle bir ifadede bulunması, Schreiner'in Pearson'a aşık olduğunu bildiği gerçeğine atfedilebilir.

69) Olive Schreiner'den Karl Pearson'a, 18 Ekim, 1886, <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=74&letterid=101>,

Erkekler ve Kadınlar Kulübü, özellikle, Clementine Black, Dollie Radford ve Eleanor Marx-Aveling gibi daha genç sosyalist feminist eylemcilerden yoksundular. Bu durum Lankester'ın ve hatta Donkin'in (hepsinin üye olduğu) Saville Kulübü'nde Pearson'la "bir sürü yaşlı ve erkeklerden nefret eden kızlardan" oluşan bir kulüp kurduğu için dalga geçmelerine de yol açtı. Bu bilgiyi belli ki ikinci elden edinen Scheiner, yazdığı bir mektupta Pearson'a bu konudan söz etti.

Schreiner kendini "oradaki muhtemelen en genç kadın" olarak tanımlıyor ve kulübün oluşumundan endişe duyuyordu. Kulüpteki kadınların çoğu toplumsal saygınlığa güçlü bir vurgu yapıyorlardı. Men and Women's Club'ın adının "Wollstonecraft" olması önerisine de karşı çıktılar. Çünkü onlara göre bu isim kulübü feminist eylemcilikle ilişkili göstereceği için hiç hoş olmayacaktı. Bununla birlikte, birçok daha genç, daha dinamik sosyalist kadın Men and Women's Club'la "yazışmalar, gazeteler ve ziyaretler yoluyla" ilişkili olarak kaldılar, bazen konuşmalar yaptılar. Konuşma yapanların arasında Annie Besant ve Eleanor Marx-Aveling de vardı.⁽⁷⁰⁾

Pearson ilk toplantıda özel olarak dağıtılmak üzere basılmış "Kadın Sorunu" yazısını sundu ve o dönemde birçok tartışmaya yol açtı.⁽⁷¹⁾ Bunu 1886'da Men and Women's Club'da sunduktan sonra ertesi yıl bastığı "Sosyalizm ve Cinsiyet" başlıklı makalesi izledi. Birkaç yıl boyunca Lasalle ve Marx'ın düşünceleri üzerine konferanslar vermiş olan Pearson, bunları ve o dönemde yazılmış başka yazıları Darwinci "ahlaki sosyalizm" in tuhaf bir biçimine soktu, bunun içinde daha sonra destekleyeceği öjeninin bazı işaretleri ile birlikte "devletin yüceltilmesi"ne dair devletçi fikirleri seçilebiliyordu. "Kadın Sorunu"nda kadınların kurtuluşunun "nihayetinde bütün toplumsal kurumlarda yapılacak bir devrimle ilişkili" olduğunu öne sürdü, ancak bunların hepsinin varacağı noktanın bilimsel olarak ve çeşitli "cinsiyete dair sorunlar" dikkate alınarak karar verilmesi gerekirdi. Kadınların hakları anlamlı

70) Lucy Bland, *Banishing the Beast: Sexuality and Early Feminists* (New York: Neq Press, 1995), 5, 40; Walkowitz, "Science, Feminism, and Humanism", 39-42 ve *City of Dreadful Delight*, 141-142; Olive Schreiner'den Karl Pearson'a 11 Ekim, 1885, *Olive Schreiner, Letters*, ed. Richard Rive (Oxford: Oxford University Press, 1988), 67-68. Bu mektupta Schreiner Lankester'ın ve muhtemelen Donkin ile başka bazılarının da (Lankester, Donkin ve Pearson'un üye oldukları) Saville Club'da Pearson'un Men and Women's Club'un kuruluşunda üstlendiği rolle dalga geçtiklerini söylüyor. Ancak bu, anlattığı üzere Schreiner'in Donkin'i Men and Women's Club'a katılmasını söylemesine engel olmamış, Donkin de kabul etmiş.

71) "Kadın Sorunu" terimi (Pearson'un "Kadın Sorunu" ile ilişkili olarak) zaten uzun bir geçmişe sahiptir ancak Pearson'un bunu 1884'de Men and Women's Club bağlamında telaffuz etmesi, hiç kuşkusuz ilk İngiliz sosyalist ve feminist tartışmalarında özellikle Schreiner ve Eleanor Marx-Aveling gibi kulüple ilişkisi olan bazılarında (Schreiner bakımından doğrudan, Marx-Aveling bakımından dolayımli) etkili olmuştur.

bir şekilde konuşulmadan önce, “kadının fiziksel kapasitesinin ne olduğunu, kurtuluşunun ırkın yeniden üretimi işlevi üzerindeki etkisinin ne olacağını belirlemek” gerekliydi.

Pearson’un analizinde genel varsayım kadının kurtuluşunun “ırk-kalıcılığı için ihtiyaç duyulduğu koşullarda” ikinci planda kalmasıydı. Böylece, “ırk kalıcılığını” nasıl etkileyeceğine bağlı olarak, “kadının yüksek bir eğitim alması genel entelektüel ilerleyişini ifade edebilir, ya da, ırkın fiziksel bozulmasını da ifade edebilir.” diyordu. George Elliot gibi çok zeki bir kadın oy veremezken, erkekler arasında en “budala çiftlik yamağının” verebilmesinin nedenin mantıklı açıklaması zekâ veya fiziksel kapasite dışında başka işlevler, yani çocuk doğurabilmedir, bu durum kadının kamusal hayata tam olarak girişini toplum için potansiyel olarak tehlikeli kılıyor dedi. Nüfusu sınırlamak konusunda Malthusçu bir tutum takınmış olan Pearson’ın açık olduğu bir konu, devletin iyiliği için cinselliğin kısıtlanması gerekliliği idi: “Eğer giderek artan cins eşitliği cinsel özgürlük -genel olarak rastgele cinselliğe dönüş- demek oluyorsa, o zaman devlet çürütür ve Paulcü Hristiyanlığa dönerek istikrarı sağlamak için bir cinse tabi olmak şart hale gelir” diyordu.⁽⁷²⁾

Pearson, sosyal Darwinci bir mevhum olan “en güçlünün hayatta kalması” ilkesini devletçi bir “sosyalizm” ile karıştırarak savundu. Cins ilişkileri ve cinsel yeniden üretim sorunları devletin ihtiyaçlarına tabi olmalıydı, buna nüfusun sınırlandırılması da dâhildi. Kadınların ekonomik bağımsızlığı, sınırlı olarak bu sonuca hizmet eden bir araç olarak görülüyordu. Kadınların “şu anda” erkeklerden fiziksel ve entelektüel olarak daha alt düzeyde olduğunu söylese de, bunun tarihin tüm dönemlerine ait olmayan bir sosyal durum olduğunu söylerken İsviçreli bir hukukçu, tarihçi ve arkeolog Johan Bachofen’in çalışmalarına atıfta bulundu. Bu, büyük ölçüde eğitimi ve iş hayatını kadınlara açarak telafi edilebilecek bir durumdu, dolayısıyla kadınların “ekonomik bağımsızlıklarını” elde etmelerini sağlamak bütün insanlar için gerekliydi. Erkeklerin ve kadınların toplumsal ilişkilerinde hatta cinsiyet rollerinde (buna şu anda toplumsal cinsiyet diyoruz) plastikliğe işaret etti. İlk tarım yapanların ve ilacları ilk keşfedenlerin kadınlar olduğunu söyleyecek kadar ileri gitti. Teknoloji kadınların çocuk doğurmak dışında gereksiz “ev görevlerini” ikame edebilirdi. “cinsel ilişki” giderek “bir erkekle bir kadın arasındaki dostluğun en yakın biçimi” olarak görülüyordu ve artık

72) Karl Pearson, *The Ethics of Freethought* (Londra: Adam and Charles Black, 1901), vii, 301-78. Pearson “Kadın Sorunu” başlıklı yazısında Marx’ın artı değer teorisine olumlu referanslarla bu tür görüşleri birbirine kaynaştırmıştır. Fikirlerin böylesine eklektik bir şekilde karıştırılması devam edemezdi, sonunda Galton’un ojenisi’ni geliştirmek üzere analizinin daha radikal kısımlarını bir kenara bırakmıştır.

öncelikle “çocuğun doğumu için en öncelikli birleşme” değildi.⁽⁷³⁾

Men and Women's Club'da, Schreiner dâhil bazı kadınlar Pearson'un kadının konumunu bir soruna indirgeme eğilimini ve üretim “işlevini” öncelikli olarak görürken, erkeğin patriyarkal rolünü incelemediğini böylece yeni ortaya çıkmaya başlayan feminizmin ortaya attığı birçok soruyu dışladığını söyleyerek eleştiriyorlardı. Pearson'un Darwinci işlevciliği onu kadınların ilerleyişini (erkeklerin ihtiyaçlarını içinde barındıran) “ırkın” daha büyük çıkarlarına tabi görmesine yol açtı. Romancı Emma Brooke Men and Women's Club'da, Pearson'un kadınlara bu seçkinci yaklaşımının “genelde sosyalist olmayan bir yaklaşım” olduğunu öne sürmeye cesaret etti.⁽⁷⁴⁾

Demek ki, Edward Aveling ve Eleanor Marx -Aveling'in ünlü makaleleri “Kadın Sorunu”nun, hiç kuşkusuz görmüş oldukları Pearson'un önceki “Kadın Sorunu” makalesine cevap olduğuna inanmak için nedenimiz var. 1886'da *Westminster Review*'da yayınlanan makale, August Bebel'in (ilk kez Almanca olarak 1879'da yayınlanan ve *Kadın ve Sosyalizm* adıyla bilinen) *Woman in the Past, Present and Future*'un İngilizce tercümesi üzerine daha önce yaptığı değerlendirmenin genişletilmiş haliydi. Bebel, kadınların erkeklerden daha aşağı olduklarına ve toplumdaki rollerinin çocuk doğurmaya zorunlu olarak odaklandığına dair tüm argümanlara karşı çıkarak kadın eşitliği için güçlü bir sav oluşturmıştı. Avelingler, bunu ve Engels'in 1884'de yayınlanan çok daha güçlü *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ni temel alarak sorunların ekonomik ilişkilerden, yani emek, üretim ve sömürü ilişkilerinden kaynaklandığını ve hem kapitalistlerle işçiler arasındaki sınıf ilişkilerini hem de erkekler ve kadınlar arasındaki patriyarkal ilişkileri kapsadığını öne sürdüler. Bunun sonucu olarak toplum bir bütün olarak değişmek zorundaydı. “Kadınların oy verme hakkını; erkeklerin korkaklığının ve gaddarlığının sonucu olan Bulaşıcı Hastalıklar Yasası'nın yürürlükten kaldırılması, kadınların yükseköğrenim alabilmesi; üniversitelerin, öğrenilmiş mesleklerin ve her türlü unvanın kadınlara açılması gibi konularda son derece kararlı gayet mükemmel ve çalışkan insanlar” vardı. Yine de üç şeyi yetersiz bulduklarını öne sürdüler. Öncelikle, bütün bu meseleler her şeyden önce durumu iyi olan sınıflara fayda sağlamak için tasarlanmıştı. İkincisi, hepsi “ya mülkiyete dayalı, ya duygusal ya da profesyonel meselelere dayanmakta, hiç biri ekonomik temele inmemekte”ydi. Üçüncüsü, bu ajitasyon hiçbir şekilde “günümüz toplumunun sınırlarının dışında” herhangi bir ob-

73) Pearson, *The Ethics of Freethought*, 411-31; Walkowitz, *City of Dreadful Delight*, 154. Schreiner'den Pearson'a yazılmış bir mektupta belirtildiği üzere, Lankester muhtemelen Pearson'un “Socialism and Sex” sunumunun yapılacağı Men and Women's Club toplantısına davet edilmiştir. Bkz. Olive Schreiner'den Karl Pearson'a 11 Haziran 1896, <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=74&letterid=68>.

74) Bland, *Banishing the Beast*, 28-29, Walkowitz, “Science, Feminism, and Romance” 45-48.

jeyi öne çıkarmak derdinde değil”di. Baskı biçimlerini ve gerekli tepkileri birbirine bağlayarak şöyle yazdılar:

“Gerçek şu ki, kadınlara iyilik yapmaya istekli olanlar tarafından bile tam olarak anlaşılmayan şey, kadının tıpkı emekçi sınıflar gibi baskı altında olduğudur. Kadınlar da tıpkı emekçi sınıflar gibi en acımasız koşullara maruz bırakılmaktadırlar. İşçiler nasıl patronların örgütlü zorbalığına maruz kalıyorlarsa, kadınlar da erkeklerin örgütlü zorbalığına maruz kalmaktadırlar... Bu her iki baskı altındaki sınıf, kadınlar ve ilk üreticiler kurtuluşlarının kendi ellerinde olduğunu anlamak zorundadırlar. İşçiler nasıl müttefiklerini düşünürler, sanatçıların ve şairlerin arasında buluyorlarsa, kadınlar da müttefiklerini daha iyi erkekler arasından bulacaklardır. Ancak nasıl işçiler orta sınıfının bütünüyle ittifak umudu taşımıyorlarsa, kadınlar da erkeklerin bütününden ittifak umut edemezler.”⁽⁷⁵⁾

Bu bakışta, “Kadın Sorunu” terimi, geçerliliğini Pearson’un analizinde olduğu gibi kadın ve modern toplumun yeniden üretiminin “ırkın” daha iyi hale getirilmesiyle “mükemmelleştirilmesi” düşüncesinden değil, sınıf mücadelesiyle ilişkisinden ve kadınların “kurtuluşunun başlı başına bir amaç olarak [mutlaka] kadınların kendilerinden” almaktaydı. Kapitalizmin ve patriyarkanın ötesindeki bir geleceğe bakan Aveling ve Marx-Aveling şöyle diyorlardı:

75) Edward Aveling ve Eleanor Marx Aveling, “The Women Question”, Eleanor Marx-Aveling ve Edward Aveling, *Thoughts on Women and Society* (New York: International Publishers, 1987), 13-15; August Bebel, *Woman in the Past, Present and Future* (Londra: The Modern Press, 1885). Araştırmacılar tarafından “The Woman Question”un yazımında başat rol, Bebel’in eseri hakkında daha önce yazdığı bir değerlendirmeden ötürü Eleanor Marx-Aveling’e verilir. Bununla birlikte, değerlendirmeden yola çıkarak yazılan makale çok daha kapsamlı ve teorik olarak daha gelişmiştir. Makalede Edward Aveling’in adı önce yer alır, dolayısıyla isimlerinin önce ya da sonra yazılması ya da tamamen çıkarılması gibi ortak bir uygulama olduğuna dair gerçek bir gerekçe bulunmamaktadır. Bu dönemde bir siyasi-edebi yazı ekibi olarak çalıştılar ve Aveling çok daha başarılı bir yazardı. Elbette, bu makalede yer alan güçlü hassasiyetin Eleanor Marx-Aveling’i intihara sürükleyen Aveling’in sayısız cinsel ihanetinden kaynaklandığına dikkat çeken çeşitli yorumlar olmuştur. Bununla birlikte “Woman Question”daki argümanlar, yazarlarından birinin diğerine karşı uyguladığı cinsiyet baskısının daha sonraki bir örneğinin sonucu olarak önemini hiçbir şekilde yitirmemiştir.

1864’de sunulan ve 1866’da ve 1869’da genişletilen Bulaşıcı Hastalıklar Yasası, polise İngiliz kara ve deniz kuvvetlerinde cinsel yolla bulaşan hastalıkların görünürdeki kaynağı oldukları için “sıradan fahişelere” düzenleme getirmesi yetkisini verdi. Yasaya göre polis tarafından fahişelik yaptığından kuşulanılan kadınlar polise kayıt yaptıracaklar ve yığınla tıbbi muayeneden geçirileceklerdi. Eğer kadının cinsel yoldan bulaşıcı bir hastalığı olduğu ortaya çıkarsa, “temiz” olduğu açıklanana kadar bir “kapalı hastane”de tutulacaktı.

Şimdi karşımıza kadının ve dolayısıyla ırkın konumunun bütün bunlardan nasıl etkileneneceği sorusu çıkıyor. Bir ya da iki şeyden emin olabiliriz... Açık ki, cinsler arasında ayrım olmadan herkes eşit olacaktır. Böylece, kadın bağımsız olacak: eğitim ve fırsat bakımından erkeklerle eşit olacaktır... Biz kişisel olarak sonuçta tek eşliliğin kazanacağına inanıyoruz. Yaklaşık olarak eşit sayıda erkek ve kadın vardır ve en yüksek ideal iki insanın hayatlarının eksiksiz, uyumlu ve kalıcı karışımı gibi görünmektedir... Erkek ile kadın arasındaki sözleşme tamamen özel muhtevalı olmak zorundadır... Kadın bundan sonra erkeğin kölesi değil, eşitidir.⁽⁷⁶⁾

Lankester, Men and Women's Club'da bu genel bağlam içinde çıkan tartışmaları zaman zaman harlandırды. Donkin, Schreiner, Pearson ve Marx-Aveling ile güçlü bağları vardı ve zaman zaman konuşmak için davet ediliyordu. Schreiner'e 1885'de veya 1886'nın başlarında "kadın sorunu" üzerine uzun bir mektup yazmıştır. Lankester'in mektubunun mevcut bir kopyası yok, ancak Schreiner, cevap olarak yazdığı ve bizim elimize ulaşanlar arasında evlilik ve kadınların koşulları üzerine en açık, en kendiliğinden ve en tutkulu tartışmalardan biri olan cevap mektubunda, Lankester'in mektubundan bol bol alıntı yapmış.⁽⁷⁷⁾

Schreiner'in Lankester'den yaptığı alıntılardan biri Viktorya Çağı değerlerine karşı evliliğin "insanın doğal eğilimi ya da ırkın olmazsa olmaz özelliği olmadığı" savını alıntılamış. Burada, tek eşliliğin de kesin bir doğal temeli olmadığını söylemiş oluyor. Lankester, Viktorya değerleri bakımından kalıcı ve mükemmel bir evlilik için şöyle söylüyor: "Erkeğin her türlü tatlı hizmeti ve ihtimamı elde ettiği ve bunun gerçek bir cinsel aşkla bağlandığı bir durum. Çok akıllıca bir yardım olmayabilir ya da başlı başına çok akıllıcadır - bunun bir önemi yok- asıl önemli nokta mutlulukla ve memnuniyetle sağlanıyor olmasıdır ve kadının erkeğe verdiği ilginin, erkek tarafından kadına daha büyük ama en az o kadar sahici bir ilgi olarak geri döneceğine dair duygudur." Ancak, açık bir şekilde anladığı ve Schreider'in de kabul ettiği üzere böyle bir evlilik var olan toplumsal koşullarda sağlanması güç bir durumdur, bunun nedeni de tamamen kadınların özgür unsurlar olmayışlarıdır. Bu da burjuva ailesinin sorunu olduğuna göre, sosyalizm ve feminizm

76) Aveling ve Marx-Aveling, *Thoughts on Women and Society*, 27-28.

77) 1899'da, artık Güney Afrika'ya dönmüş olan Olive Schreiner, kendi "The Woman Question"nu yazar ve iki parça halinde *The Cosmopolitan*'da (New York) yayınlanır, Olive Schreiner, *The Olive Schreiner Reader* (Londra: Pandora, 1987), 63-100. Bu fikirler daha sonra Olive Schreiner, *Woman and Labor*'da (New York: Frederick A. Stokes, 1911) daha da geliştirilir. Schreiner'in ana vurgusu kadınların var olan toplumdaki rolünü "asalaklık" olarak tanımlamaktı, bu asalaklığa patriarkal koşullar nedeniyle zorlanıyorlardı ve toplumun iyiliği için bu durumun üstesinden gelinmeliydi. Bkz. Stack, *The First Darwinian Left*, 94-95.

gibi ikili bir sorunu ortaya koyar. Schreiner ise ona şöyle yazar, “kendini satmak zorunda, ister fahişeliğin acılı, sevgisiz, çocuksuz, bozuk koşullarında ya da sevgisiz bir evlilikte.”

Bununla birlikte Schreiner Lankester’in görüşlerinin tersine tek eşliliği ve evliliği doğal bulmaktadır. “Bazı unsurlar var” diye yazar, “siz bu erkek ve kadın sorununda bir türlü göremiyorsunuz.” Schreiner insanların doğal olarak başkalarına, kadınların erkeklere hizmet etmeye eğilim taşıdıklarını onlara sevgi, adanma ve tapınma sunduklarını bunların da pazardan satın alınamayacak şeyler olduklarını önu sürer.⁽⁷⁸⁾

Pearson’a söylediği kadarıyla Schreiner’in bakış açısı şöyledir: Lankester “bir sürücüsü olmayan koskocaman bir motor” olarak görülebilir en fazla. Ona ihtiyaçlarını karşılayacak bir “kadın arkadaş” bulmakla yakından ilgilenir.⁽⁷⁹⁾ Bunlar talepkâr ihtiyaçlardır. Her iki ebeveynin de bilim insanları oldukları, aynı siyasal görüşleri paylaştıkları, entelektüel anlamda iş birliği yaptıkları ve aynı zamanda da geniş bir aileden gelen Lankester’in ilişkilerden Viktorya Çağı toplumunun bütün özelliklerine ters düşen beklentileri vardır. Ortak akıla sahip bir sevgi ve yoldaşlık ilişkisini sürdürebileceği bir hayat arkadaşı istediğini belirtmiştir. 1875’de annesine şöyle yazar: “Eğer bir ruhu olan, toplumun genel geçer inançlarına inanmayan, dedikodudan, boş işlerden mutluluk duymayan ve benim de aynı şeyleri yapabilmeme yardımcı olan bir kadın bulsam, nerede olursam olayım mutlu olurum.”⁽⁸⁰⁾

Bu ihtiyaçlarını genel geçer yollardan karşılayamayan Lankester, hayatı boyunca bekâr kaldı; iki nişanlılığı başarısız oldu. 1876 yılında Oxford’un biyoloji profesörlerinden Sir Benjamin Brodie’nin kızı Ethel Brodie ile nişan-

78) Olive Schreiner’dan Ray Lankester’e, 31 Ocak 1886, <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=40&letterid=22>; Olive Schreiner’dan Havelock Ellis’e, 17 Ocak, 1886, <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=137&letterid=152>. Bkz. ayrıca Olive Schreiner’dan Karl Pearson’a, 18 Ocak 1886, <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=74&letterid=43>; Olive Schreiner’dan Havelock Ellis’e 2 Şubat 1886, <http://www.oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=137&letterid=156>. Lankester’in Schreiner’a 1886 Ocağında yazdığı kadın sorunu üzerine uzun mektup, Schreiner’in Havelock Ellis’e yazdığı mektupla birlikte kopyalanmış olmasına rağmen kaybolmuşu benziyor. Mektubun nerede olduğunun bilinmeyişi (ya da hâlâ var olup olmadığı) 12 Ağustos 2013 tarihinde Olive Scheiner Project’in Baş Araştırmacısı Liz Stanley’in özel mektuplarında teyit edildi. Schreiner, anlaşıldığı kadarıyla Lankester’den birden fazla mektup almıştır, ancak hiç biri bugüne kalmamıştır. Lankesterle yaptığı yazışmaları birden fazla kez Ellis ve Pearson’a da göndermiştir.

79) Olive Schreiner’dan Karl Pearson’a, 10 Mart, 1886, <http://oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=74&letterid=53>; Olive Schreiner’dan Karl Pearson’a, 4 Haziran 1886, <http://oliveschreiner.org/vre?view=collection&colid=74&letterid=78>.

80) E. Ray Lankester’dan Phebe Lankester’e, 1875 başı, Lester, *E. Ray Lankester*, 72.

landı, çok geçmeden aşırı dindarlığı, Viktorya Çağı'na uygunluğu ve "küçük hanımefendiciliği" nedeniyle kıza olan ilgisini kaybetti. Oxford'da skandal çıkarma riskine rağmen nişanı bozdu ve şöyle yazdı: "Eğer istediğimi bulamazsam, hiç evlenmesem de umurumda değil. Şu kadarını söyleyeyim, ben çok yanlışım, yani belki de huyum kötü... ama böyleyim ve değişecek değilim.." On sekiz yıl sonra, 1894'de Amerikalı bir oyuncu olan Mary Eleanor Corbett ile nişanlandı. Evlilik günü belirlenmiş olmasına rağmen, gerçekleşmedi ve Lankester daha sonra durumu "fiyasko" olarak tanımladı. Kavga etmişlerdi ve belli ki nişanlısı evlilikten kısa bir süre önce nişanı atmıştı.⁽⁸¹⁾

Bozulan nişanlar ve Lankester'ın hiç evlenmemiş olması Gould'un onun eşcinsel olabileceğine dair spekülasyon yapmasına yol açtı (gerçi öyle olduğuna ya da olmadığına dair kesin bulgular yoktur). Gould şöyle diyor:

Lankester'ın kişisel uyumsuzluklarının kapsamını kavramaya... zamanının toplumsal normlarını reddetme isteğini anlayabilmek için bir tane daha ve daha konjonktürel bir meselenin ortaya konması şarttır. Eldeki literatürde bu meselede tam bir sessizlik duvarı söz konusu, ama bu örüntü kuşkuyla yer bırakmaz. Lankester, sık sık yalnızlığı ve bir aile hayatı isteğine dair yazmış olsa da bekâr kaldı. İki kez evliliğin kıyısından döndü, ancak her iki nişanlısı da gizemli ve açıklamadıkları nedenlerle nişanı bozdular. Hemen hemen her yıl Avrupa seyahatlerine çıktı ve hemen hemen hepsinde meslektaşlarından uzak durduğu Paris'e gitti. Hayatının daha sonraki döneminde Lankester büyük balerin Anna Pavlova'nın platonik dostu ve hayranı oldu. Hiçbir kanıtım yok, ama bu davranışlar şimdi özgürce konuşabilen, ama (Oscar Wilde'in büyük aşkı Lord Alfred Douglas'ın yazdığı o müthiş mısraya atfen) o zamanlar adını anmaya dahi cesaret edilemeyen bir aşkı işaret etmiyorsa, o halde Profesör Lankester benim tahayyül edebildiğimden çok daha gizemli ve sır dolu bir insandı.⁽⁸²⁾

81) A.g.e., 72, 212. Lankester, tifüs nedeniyle ciddi bir şekilde hastayken, annesi yanına gelene kadar kaldığı evde kendisine bakmış olan genç bir hanımla, Marie Baranowska ile evlenmeye çok yaklaştığını belki de pek de ciddi olmadan söylerdi. Marie çok geçmeden Lankester'ın yakın dostu İtalyan deniz biyoloğu Anton Dohrn ile evlendi, hayatı boyunca Lankester ile yakın dost olarak kaldı. (a.g.e., 44, 47).

82) Gould, *I Have Landed*, 121-22. Lankester'ın özel yaşamının ayrıntıları ile ilgili tartışmalı durumun yasal olarak ailesinin elinde bulunan özel belgeleriyle ilgisi olsa gerek. Yeğeni Mrs. N. Pain tarafından saklanan belgeler, Joseph Lester'a "onaylanmış" bir biyografi yazması koşuluyla verildi. Paul Bower, "Editör'ün Önsözü", Lester, *E. Ray Lankester*. Evlenip çocuk çocuğa karışmayarak Viktorya Çağı'na uygun olmayan bir davranış içinde olan Lankester, kendi ailesi bağlamında böyle kabul edilemez. Edwin ve Phebe Lankester'ın yetişkin çağına gelmiş olan yedi çocuğundan sadece birinin çocuğu oldu, o da Viktorya İngilteresi'nde değil, Java'daydı. Bkz. English, *Victorian Values*, 165-97; Phebe Lankester (ölüm ilanı) *Times*, 14 Nisan, 1900.

TOPLUMSAL CİNSİYET, SOSYAL DARWİNİZM VE ÖJENİ

İş toplumsal cinsiyete geldiğinde, Darwin'in düşüncesine sızan, Darwinci düşüncenin gelişimiyle birlikte daha da ileri taşınan bir tür muhafazakâr "sosyal Darwinizm" söz konusuydu. Dolayısıyla, Darwinci evrim teorisi toplumsal cinsiyet konusunda patriyarka ile ilişkili geleneksel ön yargılar bakımından ilerici bir rol oynayacağına, Sosyal Darwinizme ve öjeniyeye yol açtı. Darwin *İnsanın Türeyişi*'nde Galton'la (kuzeni) hemfikir olarak şöyle diyordu: "Eğer erkekler birçok konuda kadınlar üzerinde karar üstünlüğüne sahip olacaklarsa, erkeğin ortalama zihinsel standardı o kadının üzerinde olmalıdır." Yani cinsel seçim sürecine atıfta bulunuyordu. "Erkek" diye ekliyordu Darwin, "akıl ve beden olarak kadından daha güçlüdür." Böylece John Stuart Mill'in *Kadınların Özgürleşmesi*'nde ifade ettiği, kadınların akıl gücü olarak erkeklerle doğal bir eşitliğe sahip olduğuna dair Viktorya Çağı çevrelerinde dolaşan en güçlü argümanı temsil eden bakışını⁽⁸³⁾ kararlılıkla reddediyordu.

Yine de, Darwinci evrim teorisi aslında erkekler ve kadınlar arasındaki ortalama zekâ farkını açıklamakta bir miktar zayıftı. Bizzat Darwin'in yaptığı vurgu, asıl olarak erkeklerin hemen hemen bütün alanlarda kadına göre daha fazla biyolojik çeşitliliği sahip olduğu, kadının normal tip, erkeğin ise anormal tip olduğu üzerineydi. Erkek soyu dâhilerden ve zihinsel olarak dezavantajlı bireylerden daha fazla payla karakterize olmuştu. Bu sav etkili bir şekilde Amerikalı zoolog W.K. Brooks tarafından 1879 Haziranı'nda Lankester'in de bir kopyasını bilimsel belgelerinin arasına koyduğu *Popular Science Monthly*'de yayınlanan *Zoolojik Bakış Açısından Kadınların Durumu* başlıklı bir makaleyle daha da ileri taşındı. Brooks daha sonra bu savları *Law of Heredity* (1883) ile sürdürdü. "Eğer cinsiyetlerin sosyolojik etkilerinde temel farklar varsa" diyordu Brooks biyolojik determinist bir ifadeyle, "kökeni aralarındaki fizyolojik farklarda aranmalıdır." Brooks'a göre "dişi organizması tutucu organizmaydı, çünkü ırkın bütün geçmişi boyunca kazanılmış ne varsa saklamak üzere ona emanet edilmişti." Dolayısıyla, "dişi zihni içgüdülerle, alışkanlıklarla, sezgilerle ve geçmiş tecrübelerle kazanılmış davranış yasalarıyla doludur. Evrim sürecinin değişken organizması, kaynaklanma organizması olduğu için, erkek zihni tecrübeleri yeni alanlara açma gücüne sahip olmalıdır." diye devam ediyordu. "Erkek zihninin bu ilerletici gücü" kendini o çok büyük "soyut düşünce" kapasitesi ile belli ediyor, bilimde, şiirde ve sanattaki egemen rolünü böyle elde ediyordu. Sosyolojik değişkenleri görmezden gelen Brooks, sanki biyolojik bir kanıt oluşturuyormuş gibi, şöyle

83) Charles Darwin, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Princeton: Princeton University Press, 1981), ii, 272-79, 326-28, 371; Russet, *Sexual Science*, 1-2; John Stuart Mill, "The Subjugation of Women" John Stuart Mill ve Harriet Taylor Mill, *Essays on Sex Equality* (Chicago: University of Chicago Press, 1970).

deyip geçiyordu: “Dişi bir Raphael, dişi bir Handel, dişi bir Shakespeare veya dişi bir Newton bulmak imkansızdır.”⁽⁸⁴⁾ Virginia Woolf, daha sonra kadınların önüne çıkan engelleri açıklamak için Shakespeare’in kız kardeşinin kurgusal öyküsünü yazdığı *Tek Başına Bir Oda*, ile işte bu görüşü kınadı.⁽⁸⁵⁾

Havelock Ellis (Schreiner’in yakın arkadaşı/aşığı ve uzaktan Marx-Aveling’in hayranı) çok büyük etki yaratmış olan *Man and Woman*’da (1894) Brooks’un görüşlerinin tıpatıp aynısını savundu.⁽⁸⁶⁾ Ellis, Schreiner, Shaw ve William Carpenter ile birlikte küçük bir bohem kulübün, pasifizmi, vejetaryanlığı ve sade bir yaşamı savunan Fellowship of the New Life’in aktif katılımcısıydı.⁽⁸⁷⁾ Ellis tıp eğitimi almıştı (gerçi hiç doktorluk yapmadı) en çok da cinsellik üzerine yaptığı araştırma ile tanındı. *Man and Woman* yaşadığı dönemin cinsel konularında bilimsel konsensüsü ifade eden bir eser olarak görüldü.⁽⁸⁸⁾ Aynı zamanda Viktorya döneminin partiyarkal önyargılarını yansıtır olmasında şaşılacak bir yan yok. “Hiç kuşku yok ki” diyordu, “kadının erkeğe kıyasla boyutlarının daha küçük olması, ilkel karakterin korunması ile ilgilidir.”⁽⁸⁹⁾ *Man and Woman*’ın 1926’daki altıncı baskısına kadar, - Darwin’in üstünlüğünü çağrıştırarak- erkeğin daha fazla değişkenliğe sahip olduğunu savundu. İşin ironik yanı şu ki, Ellis’in erkek değişkenliğine karşı en baş muhalifi aynı zamanda Schreiner’in kalbini kazanmak konusunda da hasmı olan Pearson’du. Yüzyılın başında bu konuda aralarında yoğun bir tartışma yaşandı.

84) W.K. Brooks, “The Condition of Women from a Zoölogical Point of View”, *Popular Science Monthly* 15/19 (Haziran 1879), 145, 154-55; Brooks, makalesinin 2. Kısımında (Temmuz 1879, 350-53), John Stuart Mill’in “The Subjugation of Women” adlı yazısının Brooks’un da söylediği gibi erkekler ve kadınlar arasındaki çok büyük cinsiyet farklılıkları olduğunu desteklediğini söylüyor, gerçi Mills, bu farklılıkların köken olarak biyolojik değil sosyolojik olduğuna emindi. Brooks’un makalesi yeniden basıldığında, Marine Biological Association Library’da bulunan E. Ray Lankester Bilimsel Yazıları koleksiyonunu da içerdi. Brooks, Birleşik Devletler’deki deniz biyolojisi laboratuvarlarının kuruluş sürecinde önde gelen bir kişilikti, bu konuda Lankester ile yazışmalar yapmış olduğuna kuşku yok. Bkz. E.A. Andrews, “William Keith Brooks (1848-1908)”, David Starr Jordan, *Leading American Men of Science* (New York: Henry Holt, 1910), 427-55. Bkz. ayrıca W.K. Brooks, *The Law of Heredity* (Baltimore: John Murphy, 1883), 242-74, 325-26.

85) Virginia Woolf, *A Room of One’s Own* (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1981). [Virginia Woolf, Kendine Ait Bir Oda, Çev: Buğra Öncü, İletişim Yayınları].

86) Ellis’in Schreiner ve Eleanor Marx ile ilişkisi için bkz. Rachel Holmes, *Eleanor Marx: A Life* (New York: Bloomsbury, 2014), 204-7, 218;

87) Sheila Rowbotham, *Edward Carpenter* (Londra: Verso, 2008), 89-95.

88) Russet, *Sexual Science*, 28.

89) Havelock Ellis, *Man and Woman* (Londra, A.&C. Black, 1926), 492.

Ellis, Jane Austen, George Elliot ve Charlotte Bronte gibi başarılı yazarların çıktığı edebiyat alanı dışında kadınların sanatın daha yüksek düzeylerinde dehadan yoksun olduklarını öne sürüyordu. Kadınlar roman yazma konusunda her ne kadar en yüksek düzeylere kadar çıkabiliyormuş gibi görünmeler de, bu şiirde geçerli değildi. İngiliz dahi erkekleri ve kadınları üzerine bir araştırma (*Dictionary of National Biography*'e dayanarak) ampirik bir araştırma yaptığını ve araştırmanın sonucunda kadınların dâhilerin ancak yüzde 5.3'ünü oluşturduklarını gördüğünü iddia ediyordu. (*Dictionary of National Biography*'nin ilk ve en önemli editörü, 1882'de basılan *Science of Ethics*' adlı kitabıyla evrim teorisini etikle birleştiren Virginia Woolf'un babası Leslie Stephen'dı.) Kadınların, siyaset ve iş hayatı dâhil bütün pratik işlerde iyi oldukları ancak yüksek soyutlama düzeyleri gerektiren entelektüel becerilerden yoksun olduğu söyleniyordu. Ellis'in *Man and Woman*'ına göre kadınlar, "çocuk tipine daha yakın"dılar. Kadınların erkeklere göre sosyalizme daha yatkın olmalarının nedeninin radikalliklerinden ziyade tutuculukları olduğunda ısrar ediyordu.⁽⁹⁰⁾ Göreneklerin dışında inançlarıyla ve kadın hakları savunuculuğu ile tanınan Ellis, buna rağmen kadınların boyun eğişlerinin, doğanın boyun eğişinin gerekli bir parçası olduğunu savunma noktasına yaşadığı dönemin belki de bütün ünlü bilimsel düşünürlerinin hepsinden daha fazla yaklaşmıştır. Batı kültürü içinde egemen olan toplumsal cinsiyet ile doğa önyargısını birleştirmeyi yansıtan bu düşünce, Carolyn Merchant tarafından *Death of Nature*'da sert bir şekilde eleştirildi.⁽⁹¹⁾ Ellis, *Man and Woman*'da şöyle yazmıştı:

Erkekler, Doğa'dan ve onun kayırdığından [kadınlar] intikamını aldı. Kadınlar Doğa'ya ait olan cinsellik alanında büyük ölçüde özümsemişken, erkekler dünyayı dolaştılar, doğal yeteneklerini ve enerjilerini Doğa ile girdikleri çatışmalarda keskinleştirdiler. Nitekim doğaya erkek tarafından boyun eğdirilince, pratikte erkeklerin kadınlara da fiziksel ve zihinsel olarak boyun eğdirdikleri ortaya çıkmış oldu. Geçmişin tecrübelerinden yola çıkacak olursak, toplumda kadınlar için en uygun dönemler, militan eğilimin güçlü bir şekilde kendini göstermediği ilkel dönemlerde ortaya çıkıyor. Çok militan dönemler, erkeklerin çeşitlilik eğiliminin karmaşık ve yapay ürünlerinin asıl onurlu durum olarak görüldüğü ileri dönemler olarak tanımlanan o dönemler, kadınların özgürlükleri ve açılımları için elverişli dönemler değildir. Uygarlığın en sevilen tipleri olan Yunan ve Roma uygarlıkları önümüze tam olarak erkeksi kültür hallerini getirir.⁽⁹²⁾

90) A.g.e., vi-ix, 262-63, 429-39, 478, 491-97, 514-21, 527-46.

91) Carolyn Merchant, *The Death of Nature* (New York: Harper and Row, 1980).

92) Ellis, *Man and Woman*, 522-23.

Böylesine güçlü patriyarkal bakış açısı Rachel Holmes'ın Eleanor Marx'ın biyografisinde Viktorya Çağı'nda "feminizme en büyük katkıları yapmış olan" ve "evrensel patriyarkaya içtenlikle meydan okumuş" erkeklerden biri olarak çizdiği Ellis kişiliğine aykırı.⁽⁹³⁾ Ayrıca bu meselelerin karmaşıklığına da işaret eden bir durum. Ellis'in kadın mücadelesine ve cinsel özgürlüğe bir dereceye kadar sempati duymuş olduğu açık olsa da, kadınların eşitliği konusunda önemli şerhleri vardı. *Man and Women*'in 1929 baskısında, şöyle diyordu: "Kadınlar erkeklerle aynı alanlara aynı düzeyde ve aynı derecede girdiklerinde organik yapıları genellikle aynı başarıyı elde etmeleri için uygun olmuyor, ya da bu başarıyı çok şeyler pahasına elde ediyorlar. Kadının özel alanı, insan hayatına evde özen göstererek çocuk doğurmak ve yetiştirmek."⁽⁹⁴⁾ Cynthia Eagle Russett'in *Sexual Science: The Victorian Construction of Womanhood*'da söylemiş olduğu gibi, "Eğer Pearson ile Ellis kadın dostu idiyse, kadının düşmana ihtiyacı yoktu."⁽⁹⁵⁾

Ellis'in *Man and Nature*'undan biraz daha az etki yapmış olan, her ikisi de ekolojik teorinin gelişimine önemli katkılarda bulunacak olan İskoç biyologlar Patrick Geddes ile J. Arthur Thompson'ın yazdıkları *The Evolution of Sex* (1889) oldu. Geddes ile Thompson Darwin'in cinsel seçilimini önemsizleştirdiler ve metabolizma kavramını kullanarak bir kimyasal özcülük geliştirdiler. Erkeklerle kadınları ayırmak ve kadınlarla erkeklerin farklılaşan metabolizmalarını tanımlamak amacıyla kadınlar için "anabolik" (burada pasif anlamına geliyor) erkekler için de "katabolik" (aktif ve değişken) terimlerini ortaya attılar. Bu bakış açısında Darwinci görüşün tersine cinsiyetleri ayıran şey son derece sabitti. Erkekler daha aktif ve değişkenken, kadınlar daha az aktif ve daha değişmezdi. "Tarih öncesi *protozoada* verilmiş neyin ne olduğu kararı" diyorlardı "Parlamentodan çıkan yasayla iptal edilemez." Kadınların oy hakkından söz ediyorlardı.⁽⁹⁶⁾

Lankester, tersine hayatının büyük bir kısmında özellikle de gençliğinde Viktorya Çağı'nın, hatta yaşadığı dönemde özgür düşünen bilimsel çevrelerde de bulunan böyle önyargılarından nispeten arınmış görünüyor. Aşırı dar kafalıktan, aralarında "Çiftleşme özellikle yanlış bir şeydir... Kadınlar

93) Holmes, *Eleanor Marx*, 207-08.

94) Russett'da geçiyor, *Sexual Science*, 124.

95) A.g.e., Ellis'le ilgili olarak, Stephen Jay Gould dahi, Havelock Ellis'in *Man and Woman*'da, "kadınların üstünlüğü"ne işaret ettiğini söyleyerek kabul eder. Oysa Ellis kitabında ve -ve her yeni baskıda daha da inatla- tersini öne sürer; dehanın kadınlarda erkeklere göre çok daha nadir görüldüğünde ısrarlıdır. Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man* (New York: W.W. Norton, 1996), 149.

96) Patrick Geddes ve J. Arthur Thomson, *The Evolution of Sex* (New York: Humboldt, 1889), 19, 247-50; Russett, *Sexual Science*, 89-92.

düşük yaratıklardır, şeytan tarafından erkekleri sefalete sürüklemek için kullanılırlar”⁽⁹⁷⁾ gibi görüşlerin de bulunduğu dönemin baskıcı cinsel ahlakından açıkça hoşlanmazdı. Otuzlu yaşlarında kadın haklarının savunulmasına katıldı. 1884’de Londra’daki University College Tıp Fakültesi’nde kadınların genel biyolojisi üzerine ders açılması için çok çabaladı. Sonunda başarmış olmasına rağmen, tıp fakültesi de karşılığını verdi, misilleme olarak Lankester’i fakülteden resmen çıkardı. Lankester o dönemde sıra dışı bir şekilde sadece “oğulların” değil, “kızların da” ilkokuldan başlayarak kolej sonuna kadar “makul bilimsel eğitim” almalarını savundu. University College’de öğrencisi olan ve daha sonra Cambridge Üniversitesi’ne giden öğrencisi Philippa Fawcett’a büyük hayranlık duyardı. Fawcett 1890’daki Matematik şeref payesi sınavlarında aldığı notla -diğerlerinden uzak ara yüksekti- üniversiteyi ve ülkeyi şaşkına çevirmişti.⁽⁹⁸⁾

1895’de bir kamu davası açılmasına yol açan ve Londralıları şaşkına çevirip eğlendiren bir başka vaka da şöyle; Saville Kulübü’nden çıkan Lankester sokakta bir fahişeyi taciz etmekte olan polise açıkça meydan okudu. Tutuklandı ve kamu düzenini bozmakla suçlandı. Kendisine Slade’in mahkemeye verilmesinde yardımcı olan ünlü avukat Sir George Lewis savunmasını üstlendi. Bu dramatik olay kamuoyunun dikkatini bir kez daha fahişelere karşı polisin gaddarca tutumuna çekti. Rudyard Kipling, 1897’de Saville Kulübü’nde Lankester’in ellinci yaş günü partisi sırasında Lankester’in polisle yaşadığı bu ilişkiyi olaya efsanevi bir karakter de katarak anlatmıştı.⁽⁹⁹⁾

Buna rağmen, Lankester, 1908’de “Kadınlar için Oy” başlıklı bir köşe yazısında süfrajetlerin Parlamento baskınından sonra yazdığı yazıda kadınlara oy hakkı verilmesine şiddetle karşı çıkarak yirminci yüzyılın ilk on yılında muhafazakâr, patriyarkal bir tutum benimsedi. Derken, altmışlarına geldiğinde bu direnişini haklı göstermek için o dönemin bu konudaki bilimsel konsensüsüne atıfta bulundu. Ortalama bir kadının entelektüel kapasitesinin doğal olarak sıradan bir erkekten daha az olduğunun karara bağlanmış bir bilimsel olgu olduğunu söyledikten sonra, bunu desteklemek için de kadının

97) Lankester, 1873 “Development of Human Character and Beliefs”, Lankester aile belgeleri, Lester, E. Ray Lankester, 60-61’de alındı.

98) A.g.e., 67, 73, 124-26; Ray Lankester, *The Kingdom of Man* (New York: Henry Holt, 1911), 151; “Philippa Garrett Fawcett” <http://www-history-mcs-and.ac.uk/Biographies/Fawcett.html>. Hem bilimle hem de kadınların ilerlemesiyle ilgili olan ve hiç kuşkusuz bir düşünür olarak Lankester’i de ilginç bulan Engels, 1888 tarihli bir mektupta Lankester’in derslerinin kadınlara açık olmadığı gözleminde söz eder. Hiç kuşkusuz, Lankester’in karıştırıldığı tartışmaların muhtevasından habersizdir. Marx ve Engels, *Collected Works*, 48:189.

99) “London Talk”, *The Advertiser* (Adelaide, South Africa), 25 Kasım 1895, <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/34529897>; Lester, E. Ray Lankester, 124-28.

toplam vücut boyutunu hiç dikkate almadan beyninin erkek beynine göre daha küçük olduğuna dair temelsiz bir görüş öne sürdü (bu o dönemin kraniyolojisinin yaygın bir hatasıydı). Lankester bu görüşü kadınların fiziksel olarak daha aşağıda olmasıyla pekiştirdi. Hatta erkeğin ailenin reisi olduğu, kadının rolünün de “ona hizmet edip hayatını taçlandırmak” olduğu asırlık “ataerkil aile” mevhumunu yeniden canlandıracak kadar ileri gitti. Kadınlar, diyordu “doğal görevlerinin eş ve anne olduğunu kabul etmeye hazır olmalıdırlar”⁽¹⁰⁰⁾ Birkaç yıl sonra, H.G. Wells’in eşine yazdığı mektupta kadınların oy hakkı davasına, kadınların eğitimsiz ve “cahil” oldukları sürece oy vermeye hakları olmadıkları için karşı çıktığını, bu ilkenin aslında erkeklerle de uygulanmasını gerektiğini söyleyerek açıkladı. Mamafih, burada en azından doğal yeteneklerden ziyade eğitime vurgu yapmış görünüyor.⁽¹⁰¹⁾

Lankester burada Gould’un ünlü kitabı *The Mismeasure of Man*’in başlığındaki gibi bir duruma düşmüş oluyor (ya da bu durumda, yanlış ölçülen kadın). Bu durumda, elbette yalnız değildi. Bunun gibi bakış açıları on dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında bazı sosyalist İngiliz erkeklerde de söz konusuydu. Sosyal Demokrat Federasyon’un Ernest Belfort Bax gibi bazı tanınmış simaları her ne kadar hareketi bir bütün olarak temsil etmiyor olsalar da güçlü patriyarkal -hatta Bax’ın durumunda misojinist- görüşlere sahiptiler.⁽¹⁰²⁾

Yaşlılığında kadınların oy verme hakkı kazanmasına karşı çıkmış ve hatta bu bağlamda güçlü patriyarkal nedenler göstermiş olsa da, Lankester her şeye rağmen kadınların özgürlükleri üzerindeki Viktorya Çağı kısıtlamalarına karşı çıkmaya ve kadınların ekonomik ve cinsel özgürlük haklarını savunmaya devam etti. Böylece, oy hakkının kadınlara da verilmesini sorguladığı dönemle aşağı yukarı aynı dönemlerde, romanı *Ann Veronica* (1909) yüzünden saldırı altındaki dostu H.G. Wells’i de savunmuş oluyordu. Wells, romana adını veren kahramanı Ann Veronica’yı kadınların oy hakkı için parlamento işgaline katıldığı gibi, evli bir adamla gayet yüzüstü cinsel ilişkiye giren yirmi bir yaşında bir feminist olarak çizmişti. Kitap İngiliz toplumunda şiddetli bir tepkiye yol açtı, *Spectator* (Londra) kitabı “okuyanların

100) Lankester, *From an Easy Chair* (Londra: Archibald Constable and Co., 1909), 117-23; Gould, *The Mismeasure of Man*, 135-39.

101) Lankester’den Mrs. Wells’e 8 Temmuz (yılı kesin değil, muhtemelen 1910-1913), H.G. Wells Archives, University of Illinois, Urbana. Lankester son yıllarında daha çok kadınların oy hakkı konusunda şöyle yazan John Ruskin’i tekrarlamış gibi görünüyor: “Birakın parlamento için oy hakkının genişletilmesini, bana kalsa oy hakkına sahip olanların bazılarının hakkını ellerinden alırdım”. Ed. James Fuchs, *Ruskin’s Views of Social Justice* (New York: Vanguard Press, 1926), 8-11.

102) Hunt, *Equivocal Feminists*, 46-50, 62-63, 153-55.

zihinlerini zehirleme yeteneğine sahip” olarak tanımladı.⁽¹⁰³⁾ Lankester, diğerleri ile birlikte Wells’in yanında durdu ve onu toplumsal aforozla karşı korumaya çalıştı.

Daha da ötesi, aynı zamanda bazı konularda geri adım attığı, “kadın meselesinde” tutucu görüşleri benimsediği görülüyor. Lankester her zamanki ateşli tutumuyla, bu dönemde İngiliz seçkinleri arasında yaygınlaşmış olan öjeniye karşı şiddetli bir mücadeleye girişti. İlerleme gibi naif mevhumları keskin bir tavırla eleştiren ve artık ekolojik bir dünya görüşü diyebileceğimiz bir görüşün savunucusu olan Lankester’e göre, Darwin’in kuzeni Francis Galton ve Pearson gibi insanlığın fiziki bozulmasını insan ırkının “saflaştırılmasını” haklı kılan bir durum olarak sık sık işaret edenlerin sundukları gibi ırkçı bir şekilde anlaşılmasına karşı çıkmak gerekiyordu. Bu düşüncüler geri zekâlı olarak görülen ya da (genellikle ırksal özelliklere bağlı olarak) istenmeyen fiziksel özelliklere sahip olanların üremelerinin kısıtlanması gerektiğini savunuyorlardı.

Pearson, sonraki yıllarda gençlik yıllarında taşıdığı mekanik-sosyalist görüşleri terk edip bir idealist, Galton’un yandaşı ve öjeninin ateşli bir savunucusu oldu ve bu görüşlerini biyometrik yoluyla sahte-bilimsel bir temele oturttu.⁽¹⁰⁴⁾ V.I. Lenin’in 1908’de (Pearson’un Marx ve Engels üzerine daha önce yaptığı üstünkörü çalışmaları nedeniyle biraz da yanlışlıkla) yaptığı “Pearson, (Feuerbach’ı, Marx’ı veya Engels’i bilmemesine rağmen) materyalizmle kararlılıkla savaşıyor”⁽¹⁰⁵⁾ açıklamasının nedeni işte bu idealist ve sosyal Darwinist Pearson’du.

Pearson’un otoritesinin çoğu bizzat Galton tarafından University College’de kurulmuş Öjeni kürsüsünün profesörü olmasından kaynaklanı-

103) H.G. Wells, *Ann Veronica* (Toronto: Copp Clark Co., 1909), 229-32; 302-04; H.G. Wells, *Experiment in Biography* (New York: MacMillan, 1934), 396; Vincent Brome, *H.G. Wells* (New York: Longman, Green), 1951; Lester, *E.Ray Lankester*, 200. Wells’in kitabı *Ann Veronica*, evli bir adam olan Wells’in genç ve bekar feminist Amber Reeves ile yaşadığı gerçek hayattaki bir skandala dayanır. Ann Veronika karakterine kısmen Wells’ten bir çocuğu olan Reeves modelledir. Ancak, bu durum, Edward Çağı İngiltere’sini aşık olduğu evli erkeğe açıkça cinsel ilişki teklif eden Ann Veronica kadar çok etmedi. Daima serbest aşkı destekleyen Lankester için Wells’i bu alanda desteklemek sorun teşkil etmedi. Bu bazı bakımlardan kadınlara bakışı Lankester’den daha düşmanca olmasına rağmen birçok sosyalist kadına göre serbest aşk üzerine daha ilkesel olarak radikal bir tutum takınan Ernest Belfort Bax gibisozyal demokrat kişileri hatırlatıyor. Hunt, *Equivocal Feminists*, 101-102.

104) Karl Pearson, *The Grammar of Science* (Londra: Adam and Charles Black, 1911), viii.

105) V.I. Lenin, *Materialism and Empirico-Criticism* (New York: International Publishers, 1927), 45.

yordu.⁽¹⁰⁶⁾ Bu özelliği sayesinde “geri zekâlıların” üremesinin sınırlandırılmasından yana güçlü savlar ileri sürdü, Lankester bu konuda onun en sert muhalifiydi. Lankester’a göre, Pearson öjenide ilerleyerek modern hayata egemen olan “siyasi örgütlenmenin özel biçimini” biyolojik koşullarla karıştırıyor, insanın ilerlemesinde en başta gelen unsurun artık biyolojik evrim değil de toplumsal değişimin ve entelektüel gelişiminin derecesi olduğunu görmüyordu. Dolayısıyla, Lankester Pearson’un *National Life from the Standpoint of Science*’da (1905) öne sürdüğü, savaşın biyolojik evrimi ilerletmenin bir yolu olduğu görüşüne şiddetle karşı çıkıyor ve böyle görüşlere “bilime dayanarak yol verilmez” diyordu. Alaycı bir ifadeyle şöyle eklemişti; “Pearson, bizden bunu insanlar arasındaki savaşı halkı çıkaran bir amaç olarak kabul etmemizi beklemeden önce, ‘insanın ilerlemesi’ ile ne demek istediğini daha açık bir şekilde anlatmalıdır”. Kendisini Pearson’dan ve öjeniden keskin bir şekilde ayırttıran Lankester, “ben, insanlıktan umudumu kesmem.”⁽¹⁰⁷⁾ dedi.

Böyle öjenik fikirler genel sosyalist hareketin içine de yayılınca, Lankester iyice öfkelenildi. 24 Ocak 1908’de önde gelen sosyal demokratlardan (Marx’ın yandaşı olduğunu iddia etmesine rağmen Marx’ın küçümsediği) Henry Hyndman *Times*’a “Sosyalist Zafer” başlıklı makale yazmıştı. Sosyal demokrasi için öne sürdüğü savın bir parçası olarak “nüfusumuzun büyük kitlesinin fiziksel bozulması”ndan söz etti. Lankester, Hyndman’dan hiç hoşlanmıyordu. Sosyalist Birlik’in gelişimi sırasında Hyndman’ın Sosyal Demokratik Federasyon’undan kopan arkadaşları Morris ile Eleanor Marx’a bir ölçüde destek vermişti. 27 Ocak’ta *Times*’a “Fiziksel Dejenerasyon ve Sosyalizm” başlıklı bir makale yazdı ve Hyndman’ın “fiziksel dejenerasyondan” ne kastettiğini, Galtoncu bir tavırla insan “stoğunda” kesin bir bozulma olduğundan emin olup olmadığını sordu. Hyndman, iki gün sonra cevap verdi. Şöyle diyordu: “Gecekonduarda yaşayanlardan gecekonduya yaşayanlar peydahlanıyor, hepsi benzer koşullar altında fiziki dejenerasyona zihinsel ve ahlaksal yetersizlik eşlik ediyor ve bu bir sonraki kuşağa daha da kötü biçimiyle aktarılıyor.” Frengi ve verem gibi hastalıklar insanın ırksal “stoğunu” en az “bir kuşak” ve belki de daha fazla bozuyordu. Lankester, Hyndman’ın nüfus üzerinde olumsuz etkileri olan “zararlı koşullarla” insanlığın fiziki “stoğunun” kuşaklar boyunca bozulmasını karıştırdığını, buna dair bir kanıtın bulunmadığını ve eldeki bilimsel bilgiyle çeliştiğini söyleyerek buna karşı çıktı. Lankester sözlerini şöyle bitiriyordu: Son zamanlarda

106) Helen Meller, *Patrick Geddes: Social Evolutionist and City Planner* (New York: Routledge, 1990), 141-42.

107) E. Ray Lankester, “Darwinism and Statescraft”, *Nature* (63/1638) (21 Mart 1901); supp., iii-v; Lester, E. Ray Lankester, 174-76; Karl Pearson, *National Life from the Standpoint of Science* (Londra: Adam and Charles Black, 1905).

“birçok sözüm ona ‘Sosyalist’ [Hyndman ve Pearson’u kastediyordu] ortaya çıktı, ancak üstün gelecek olan sosyalizm, hatalı varsayımlara ve coşkulu retorikçe değil insan nüfusuna dair olgulara, kalıtımın fiziksel yasalarına, insan topluluklarının karışımına ve hayatta kalma çabasına dayanmak zorundadır.”⁽¹⁰⁸⁾

Gerçekten de Lankester, Darwinci seçilimci zeminde öjenicilerin savlarını alt üst etmişti, başka yazıları işaret ederek, eğer insanlığın fiziki dejenerasyonu bütün uygarlaşmış insanlığa uyarlanacak olursa, bunun doğal seçilimin kesintiye uğramasının ürünü olduğunu, dolayısıyla işçi sınıfına ya da yoksullara değil hayatta kalma mücadelesini artık vermeyen asalak egemen sınıflara uygulanması gerektiğini söyledi. Ona göre, böyle bir fiziki dejenerasyon “safları açlık ve erken ölümle sürekli azalmakta olan baldırı çıplak ağır işçilerde değil, mülk sahibi sınıflarda daha büyük bir olasılık”tı.⁽¹⁰⁹⁾

Lankester’ın aksine, yakın dostu Donkin (Marx ailesinin eski doktoru ve 1880’lerin ortasında Men and Women’s Club’in üyesi) o dönemin birçok önde gelen düşünürüyle birlikte İngiliz Öjeni Topluluğu’na katıldı. Akıl hastalıklarıyla ilgilenen bir doktor olarak daha sonra Hapishaneler Müdürü oldu. Buna rağmen Donkin, yaşadığı dönem dikkate alındığında bir gerici olmaktan çok uzaktı. Suçun kalıtımsal olduğu konusunda ısrar eden Pearson’la (ve Ellis gibi diğerleriyle) *Times*’daki yazılarıyla açık açık tartıştı.⁽¹¹⁰⁾

108) H.M. Hyndman, “The Socialist Victory”, *Times*, 24 Ocak, 1908; E.Ray Lankester, “Physical Degeneration and Socialism” *Times*, 27 Ocak 1908; H.M. Hyndman, “Physical Degeneration and Socialism” *Times*, 29 Ocak, 1908; E. Ray Lankester “Physical Degeneration and Socialism”, *Times*, 3 Şubat, 1908, Donkin Eugenics Society’e katılırken, Wells, Lankester’in okuduğu öjeni stratejisi olarak *Modern Utopia*’sında “gönüllü kısırlaştırma”yı ve izolasyonu savundu. *Lester, E.Ray Lankester*, 176-77.

109) E.Ray Lankester, *From an Easy Chair*, 107-8.

110) Karl Pearson, “Heredity and Crime, *Times*, 8 Kasım 1910, “Heredity and Crime”, *Times*, 14 Kasım 1910 (editöre mektuplar); H.B. Donkin, “Heredity and Crime” *Times*, 10 Kasım 1914 (editöre mektup); Havelock Ellis, *The Criminal* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1910).

Lankester’in *Encyclopedia Britannica*’nın 11. baskısındaki (1910-1911) “Zooloji” maddesine atıfta bulunan Daniel Pick, Lankester’in araştırmasında Galton’un öjenisine değindiğini ve her ne kadar açıkça savunmasa da imalarla savunduğunu iddia eder. Pick’in amacı, kitabında kurmak istediği daha büyük bir durumun parçası olarak Lankesterin dejenerasyon mevhu-muyla çalışmasında yer alan öjeninin gelişmesi arasında bağ kurmaktır. Ancak sözünü ettiği metinde Pick’in iddialarını temellendiren bir durum yoktur. Lankester “öjeni”den sadece 17 sayfalık metnin son cümlesinde 1910-1911 *Britannica*’sında biyolojik fikirlerin gelişmesini incelerken söz eder, bunu da sadece hiçbir yorum yapmadan “halkın gündemine” gelen meselelere değinme bağlamında “ve son derece zor ve hassas bir durum” olarak ele alır. Galton’dan hiç söz etmez ve öjeni ile dejenerasyon arasında (bir evrim süreci olarak) hiçbir bağ

1910'da verdiği *Ruhsal Özelliklerin Kalıtımı Üzerine* başlığıyla verdiği söylevde, güçlü bir Darwinci tutum takınarak edinilmiş özelliklerin kalıtımla geçtiğine dair Lamarckçı görüşü bütünüyle reddetti ve yandaşlarının suçlu özelliklerin kalıtım yoluyla geçtiğini öne süren Cesare Limbroso ekolünün “sözüm ona ‘kriminoloji’si” dediği görüşlerine şiddetle karşı çıktı. (Lambroso’nun *Suçlu İnsan*’dan bir örnekleme, Gould’un *The Mismeasure of Men*’inde şiddetle eleştirilmişti.) Donkin ayrıca, Galton ile Pearson’un “pozitif öjeni” veya seçilimli üretim görüşlerine de karşı çıktı. Donkin’e göre “son yıllarda psikolojideki en önemli gelişme” Lankester tarafından öne sürülen “yetişkin insanın akli asıl olarak bir toplumsal üründür ve ancak içinde geliştiği özel çevre ile ilişkiler içinde anlaşılabilir” görüşüydü. Lankester inatla, insanların kalıtımla özel, edinilmiş zihinsel özellikleri geçirmediklerini, tersine “eğitilebilirlik” dediği ve doğal ve toplumsal çevreleri tarafından etkilenmiş yetenekleri geçirdiklerini iddia ediyordu. Donkin, bu temelde yetişkin insanın aklının *doğuştan* gelmekten çok *yapılmış* olduğu sonucuna varmıştı.⁽¹¹¹⁾

Donkin, aynı yıl (1910) Winston Churchill’in İngiliz “ırkının” iyiliği için geri zekâlıların ayrıştırılması, kapatılması ve kısırlaştırılması için bir kanun teklifi vermesiyle daha da sertleşti. Hapishane sisteminin baş tıbbi danışmanı olarak Churchill’in planını “hiç hakkı olmayanların bilimsel bilgiyi kendilerine mal etmelerinin bir sonucu... bir cehalet ve naçar tıbbi kafa karışıklığı anıtı.”⁽¹¹²⁾ olarak tanımladı.

“Pozitif” öjeneye karşı taşıdığı katıksız küçümseme dikkate alındığında, Lankester’in en azından Churchill’i daha da sert eleştirdiği kuşkusuzdur. Lankester, daima, 1908’de yayınlanan “Kadınlara Oy hakkı” makalesi hariç tutulursa, sonraki insan evrimine dair biyolojik determinist düşünceleri eleştirmiş, eğitilebilirliğe ve toplumsal faktöre vurgu yapmıştı. Eğitilebilirliğin rolünü anlamamanın, insanın (ve diğer organizmaların) yeteneklerini birbirlerine aktarmak üzerine Lamarckçı düşünceleri benimsemeye, bu tür ha-

kurmaz, bu makalesinin başka kısımlarında da yoktur. Daha da ötesi, görmüş olduğumuz gibi Lankester özellikle o yıllarda, Galton, Pearson ve öjeni teorisi ortaya atan diğerlerine sayısız açık eleştiri yönelmiştir, bu Pick’in gözünden bütünüyle kaçmışa benziyor. Daniel Pick, *Faces of Degeneration* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 173-74, 216-18, 224; E. Ray Lankester, “Zoology” *Encyclopedia Britannica*, 11. Baskı (1910-1911), 1039; Lankester, *The Advancement of Science*, 349-51.

111) H.B. Donkin, *On Inheritance of Mental Characters: The Harveian Oration for 1910* (Londra: Adlard and Son, Bartholomew Press, 1910), 17, 20, 25-28, 32-34, 45-46; Gould; *The Mismeasure of Man*, 156-57.

112) Sir Martin Gilbert, “Churchill and Eugenics”, The Churchill Centre, 31 Mayıs, 2009, <http://www.winstonchurchill.org/support/the-churchill-centre/publications/finest-hour-online/594-churchill-and-eugenics>.

talı görüşleri insan popülasyonunun kitesel olarak fiziksel dejenerasyona uğradığı iddiasına temel olarak kullanmaya yol açan bir hata olduğuna emindi. Toplumsal örgütlenmede öjeniye değil de bilimi araç olarak kullanmak “insanların acılarını azaltmanın ve son vermenin” tek uygulanabilir yolunu oluştuyordu.⁽¹¹³⁾

Lester, Lankester’ın öjeniyeye karşı mücadelesini *Daily Telegraph*’ta şöyle anlatır:

Öjeni hareketlerini kendine görev edindi... “İrksal nitelik” ve “ilerleme” derken ne kastediyoruz diye sordu. Öjeniyeye destekleyenler kullandıkları terimleri tanımlayamazlarken, Pearson’un biyometrik incelemeleri ve diğerleri kalıtsal özelliklerle, eğitimle edinilmiş olanları birbirine karıştırdılar. Taklit ve eğitim yoluyla yeniden üretilen özelliklerin sıklığı ile ilgili istatistikleri alıp kalıtsal aktarım yasasının varlığına dair sonuç çıkardılar. Eğer seçilimin duraksaması ırksal dejenerasyona yol açıyorsa, o zaman bunun etkilerinin “yarı aç yarı tok yoksullarda değil” toplumun daha zengin katmanlarında en açık şekilde görülmesi gerekir.⁽¹¹⁴⁾

Gerçek sorun, var olan toplumsal sistem altındaki *toplumsal dejenerasyon* tehlikesiydi ve bu bütün sınıflı toplumları karakterize ediyordu.⁽¹¹⁵⁾ Lankester 1905 tarihli “Doğa ve İnsan” başlıklı konuşmasının hazırlık notlarında bu çizgide şöyle diyor:

Kapitalist ucuz emek istiyor, İngiliz halkını daha iyi durumda görmekten ziyade yoksul ve kendisine verdiği işi yapacak durumda görmek istiyor.

Ülkenin kanı önce Kilise, sonra Kral sonra da “hâkim sınıf” tarafından emildi şimdi de kapitalistin yeni terörü söz konusu...

Kral ve bakanları gibi eşekler ister Muhafazakârlardan olsun ister Liberallerden, bilimden nefret etmek zorundalar, çünkü bilim kaçınılmaz olarak onları ve benzerlerini yok edecek.⁽¹¹⁶⁾

113) E.Ray Lankester, “Heredity and the Direct Action of the Natural Environment”, *The Nineteenth Century and After* (1920): 482-91, özellikle 20. Not; Lankester “Physical Degeneration and Socialism”, *Times*, 3 Şubat 1908.

114) Lester, *E.Ray Lankester*, 177.

115) Bkz. David Stack, *The First Darwinian Left* (Gretton, Cheltenham: New Clarion Press, 2003), 90.

116) Lankester, “Nature and Man” a hazırlık notları, Lester, *E. Ray Lankester*, 190.

BİYONOMİK/EKOLOJİ

E. Ray Lankester bir zoolog, evrimci biyolog, ekoloji öncüsüydü. University College’de ve bunu takiben Oxford Üniversitesi’nde Darwinci seçilimciliğe odaklanmış bölümler kurdu. Huxley’in izinden gidip omurgasızların karşılaştırmalı morfolojisi üzerine uzmanlaştı. Karşılaştırmalı morfoloji uzmanı olarak uyarıcı katkısı, Gould’un sözleriyle “ekolojik olarak çeşitli örümceklerin, akreplerin ve at nalı yengeçlerinin antropod filum* içinde şimdi Keliserliler dediğimiz bütünlüklü bir evrimsel grup” oluşturduğunu göstermesiydi. Bu keşif, 1881’de *Journal of Microscopical Science*’da “Araknid** Limulus” başlıklı makalesiyle sunuldu. Limulus’un yani at nalı yengelinin bütün görüntüsüne rağmen bir kabuklu olmadığını, örümcekler ve akrepler gibi daha çok araknitlerle akraba olduğunu teyit eden Lankester, hayvanların kökenlerini, evrimlerini ve çeşitli hayvan tipleri arasındaki karşılıklı ilişkileri anlamak bakımından büyük bir etki yaptı. Ancak Lankester çalışmalarını “protozoanlardan memelilere kadar geniş bir alanda” yapan istisnai bir bilim insanıydı ve dejenerasyondan, kıyaslamalı yaşam süresine ve ekolojik ilişkilere kadar çeşitli meselelerle uğraşıyordu. Kıyaslamalı yaşam süresi üzerine çalışması *İnsanın Türeyişi*’ni yazarken Darwin’i etkiledi. Kitap 1871’de çıktığında Lankester Leipzig’deydi, Darwin ona kitabın bir kopyasını yolladı.⁽¹¹⁷⁾

Karşılaştırmalı morfoloji çalışmalarını ölü materyal üzerinde yapmasının bazı karşıtlarının ona “nekrolojist” demesine yol açan hocası Huxley’in aksine, Lankester mümkün olduğu ölçüde hayvanların diğer türlerle birlikte yaşadıkları çevrelerin içinde incelenmesi gerektiğinde ısrarlıydı.⁽¹¹⁸⁾ Ekoloji veya “oecology” terimi ilk kez İngilizcede 1876 yılında Lankester’in denetleyip düzelttiği Haeckel’in *History of Creation*’un tercümesi sırasında ortaya çıktı.⁽¹¹⁹⁾ Haeckel eserinde şöyle diyordu:

* ç.n. dalların bir araya gelmesiyle oluşan birlik.

** ç.n. Eklembacaklıların örümcek ve akrep sınıfı.

117) Gould, *I Have Landed*, 117-18; Peter Ayres, *Shaping Ecology: The Life of Arthur Tansley* (Oxford: John Wiley and Sons, 2012), 41; Sir J. Arthur Thomson, *The Great Biologists*, 163-66; Charles Darwin, *The Descent of Man* (Princeton: Princeton University Press, 1981) 168, 171-73; Lester, E. Ray Lankester, 171; Boqler, Lankester, Sir (Edwin) Ray”; E. Ray Lankester, “Limulus an Arachnid” *Quarterly Journal of Microscopical Science* 21 (1881): 504-649; “Study Confirms Horseshoe Crabs are Really Relatives of Spiders, Scorpions”, *EurekaAlert.org*, 8 Mart, 2019.

118) Ayres, *Shaping Ecology*, 42.

119) Bkz. “OEcology”, *Oxford English Dictionary*, cilt.1 (Oxford: Oxford University Press, 1975), 1975; “Ecology”, *Oxford English Dictionary Online*.

Organizmaların oekolojisi, yani organizmaların *kendilerini çevreleyen dış dünya ile ilişkilerinin toplamı*, varoluşlarının organik ve inorganik koşulları; o meşhur “*doğanın ekonomisi*”, tek ve aynı yerde birlikte yaşayan bütün organizmaların arasındaki bütün karşılıklı bağlar, çevrelerine uyumları, özellikle asalaklık koşullarında var olmak için mücadele ederken geçirdikleri değişimler vs. Bilim dışı, yüzeysel görüşlere sahip olanların belli bir amaç güden bir Yaradan’ın akıllıca düzenlemeleri olarak görmeyi adet edindikleri ancak çok daha dikkatli bir incelemenin mekanik nedenlerin gerekli sonucu olduğunu gösterdikleri, “doğanın ekonomisi” içindeki fenomenler işte bunlardır.⁽¹²⁰⁾

Mamafih, Lankester “oecology” teriminde Haeckel’i izlemedi. Bunun yerine, 1888’de *Encyclopedia Britannica*’nın dokuncu baskısına yazdığı dönüm noktası oluşturan “Zooloji” maddesinde kendi terimini kullandı: hâlâ bir araştırma alanı olarak “ekoloji” ile özdeş görülen “biyonomik”. Biyonomik mevhumu Lankester’ın geniş kapsamlı ekolojik analizinin gelişiminde çok büyük önem taşıyordu ve İngiliz bilimini yirminci yüzyılın ilk on yılı boyunca etkileyecekti.⁽¹²¹⁾

Lankester, 1883 Haziranı’nda South Kensington’daki Uluslararası Balıkçılık Fuarı’nda, bilim ve balıkçılık üzerine bir konuşma yaptı. Fuar balıkçılık sektörünün hem ticari hem de bilimsel yanlarını ele almak üzere tasarlanmıştı. İskoçya kıyılarında ringa balığı trol avının düzenlemesi konusunda bilimsel danışman olarak, hem de somon balıkçılığının evriminde yıllar boyunca edinmiş olduğu tecrübelerden dolayı açılış konuşmasını Huxley yaptı.⁽¹²²⁾ Ancak bir yanlış yaparak şu iddiada bulundu:

Hâlihazırdaki balıkçılık yöntemlerimizle ilişkili olarak, morina, ringa ve uskumru yatakları gibi en önemli deniz balığı yataklarının tükenmeyeceğini güven içinde söyleyebiliriz. Ben bu sonuca varırken

120) Haeckel, *The History of Creation*, tercüme denetimi E. Ray Lankester, cilt 2, 354.

121) Lankester’ın *Encyclopedia Britannica* maddesi, Lankester’ın *The Advancement of Science* kitabında, “The History and Scope of Zoology” başlığı ile yeniden yazıldı. 287-387. Makalenin orijinal versiyonunun tarihi hakkında bazı sorular vardır, çünkü *Britannica*’nın 9. Baskısındaki makaleler 1878 ve 1888 yılları sırasında çıkmıştır. Ancak, *Oxford English Dictionary Online* (2013) “Bionomics” makalesinde tarih 1888. Bkz. Ayrıca Mark A. Largent, “Bionomics: Vernon Lyman Kellogg and the Defense of Darwinism”, *Journal of the History of Biology* 32 (1999): 468; John T. Gulick’den mektup, “Like to Like-A Fundamental Principle in Bionomics,” *Nature* 41 (10 Nisan 1890):536-37.

122) Jan Freedman, “The First President”, Marine Biological Association, *The Laboratory on the Hoe* (Plymouth: Marine Biological Association, n.d.), 20.

iki zemine dayanıyorum. Birincisi, bu balıkların sayıları öylesine fazla ki, bizim yakaladığımız miktarlar görece önemsiz; ikinci olarak bu balıkların üzerindeki yıkıcı unsurların büyüklüğü öylesine muazzam ki, balıkçıların yol açtığı yıkım ölüm sayılarını anlamlı bir şekilde artıramaz.⁽¹²³⁾

Huxley her ne kadar “hâlihazırdaki balıkçılık yöntemlerimiz” diyerek dikkatli bir nitelemede bulunsa da, bakışındaki miyopluk çok açıktı. Bu bakış daha sonra okyanusların korunması üzerine yapılmış çok büyük bir gaf olarak kabul edilecekti. Oysa Lankester’ın hiç kuşkusuz babasının akvaryum incelemelerinden kısmen etkilenmiş olan bakışı tamamen farklıydı. Geniş ayrıntılar vererek bu balık yataklarının ekolojik karmaşasını ve “çeşitli organizmalar arasındaki karşılıklı ilişkiyi” vurguladı. Gerçekten de, bu ilişkiler o kadar karmaşıktı ki, “ilgili hayvanların alışkanlıklarını ve yaşam tarihlerini”, diğer türlerle olan karşılıklı ilişkilerini de dâhil ederek ayrıntılı bilgi edinmek gerekiyordu. Lankester’ın değerlendirmesine göre balıkçılık, çevresel ilişkilere dair bilimsel bilginin yokluğu nedeniyle türlere ve hayat sistemlerine genelde sanılandan çok daha fazla yıkıcı etki yapıyordu. Balığın gelişiminin bütün evrelerinin deniz ortamındaki bütün diğer hayvanlar ve bitkiler için başat önem taşıdığını gösterdi; balık yumurtaları daha büyük hayvanların besin zincirinin bir parçası olan bazı küçük hayvanların besiniydi. Balıkçılık sektörü, çok fazla balık tutarak, ayrıca çok fazla yavru balık tutarak sadece balık popülasyonunu etkilemekle kalmıyor, onlara bağlı olan başka deniz hayvanlarının popülasyonlarını da etkiliyordu. Deniz çevresi sisteminin bütünlüğünü kırılgan hale getiriyordu. Babasının izinden giden Lankester, gerekli olanın İngiltere kıyılarından ziyade suda yaşayan türlerin çevresel ilişkilerini de araştırmak için gerekli akvaryumların bulunduğu büyük bir deniz laboratuvarı olduğunu öne sürdü. Üç ay sonra, Southport’da The British Association for the Advancement of Science’in Biyoloji Bölümü’nün başkanı olarak yaptığı konuşmada bu savını daha da ileri taşıdı ve maliyeti devlet tarafından karşılanacak bir ulusal akvaryum kurulması çağrısını tekrarladı. Bu çağrı, 1884’de Marine Biological Association’un kurulmasına ve aynı yıl Plymouth’da bir deniz biyolojisi laboratuvarı kurulması için Parlamento’dan fon ayrılmasına yol açtı. Yeni deniz laboratuvarı 1888’de çalışmaya başladı. Marine Biological Association’ın ilk başkanı Huxley oldu, Lankester ise onur sekreteri olarak görev aldı. Ancak Huxley çok küçük bir rol oynayacak, fiili başkan Lankester olacaktı. Bu nedenle Lankester Marine Biological Association’ın “kurucu babası” olarak kabul edilebilir. Plymouth’daki Citadel Hill’deki Deniz Biyolojisi Laboratuvarı’nın kurulmasına ne-

123) Lankester, *The Advancement of Science*, 93-222; Thomas H. Huxley, “Opening Fisheries Exhibition (1882)” <http://aleph0.clarku.edu/huxley/SM%/fish.html>.

zaret etti. Huxley 1890'da başkanlığı bıraktı ve yerine geçen Lankester 1929'daki ölümüne kadar başkanlığı devraldı. Bugün Marine Biological Association'ın bütün dünyada 1.400'den fazla üyesi bulunuyor. 12 Nobel ödüllü araştırma ve Royal Society'nin 170'den fazla araştırması burada yapıldı. Dünyada özellikle plankton ekolojisi üzerine çalışmalarıyla ün saldı.

1885'de *Nature*'a yazan Lankester İngiliz sanayisinin denizlerin korunması konusundaki hatalarını sert bir şekilde eleştirdi: "Balıkçılık sanayimiz hâlâ barbarca; denizlerin ürünlerini, yöntemi, zamanı ya da yarattığımız tahribatın kapsamını hiç göz önünde bulundurmadan durup dinlenmeden ele geçiriyoruz... Nüfusun artışı, buharlı balıkçı teknelerinin, çok daha etkili yakalama araçlarının kullanılması nedeniyle en azından kıyı balık yataklarımızın tahrip olduklarına, diğerlerinin de aynı duruma düşebileceklerine inanmak için nedenlerimiz bulunmakta."⁽¹²⁴⁾

Lankester, Kew Gardens gibi botanik bahçelerinin botanikçilere bir tür laboratuvar ortamı içinde canlıları toplam çevreleri içinde görerek çok daha bütünlüklü biyolojik araştırma yapma fırsatını verdiği için çok yararlı olduklarını öne sürdü. Öte yandan zooloji bahçelerini kurmak ve bakımını sağlamak çok daha zordu ve hayvanları gözlem altında tutmak zor olduğu için zooloji araştırmaları bakımından önem taşıyorlardı. Deniz biyolojisi laboratuvarlarının ve akvaryumların kurulması "biyonimist"e türlerin karşılıklı ilişkilerini ve çevrelerini incelemek bakımından çok daha bütünlüklü bir bağlam imkânı sunuyordu.⁽¹²⁵⁾ Marine Biological Association'ın onursal sekreteri ve daha sonra da başkanı olarak yazdığı notlarda ve mektuplarda, derneğin işlevini ancak türlerin toplam evrimsel çevresine odaklanarak, "Fauna ile Floranın ve bunların içindeki çeşitli türlerin var oluş koşullarının bütünlüklü bilgisini"⁽¹²⁶⁾ önceleyerek yerine getirebileceğini ısrarla anlattı.

Lankester işte aklında kısmen bu düşüncelerle biyonomik kavramını ortaya attı. *Oxford English Dictionary* "biyonomik"i'nin genel anlamını bir miktar da sınırlı bir şekilde "bir türün ya da bir organizmanın ekolojisi" olarak tanımlıyor. Ancak, gerçek anlamı, daha önce de belirtildiği gibi bizatihi ekolojinin kendisi, yani "biyolojinin yaşayan organizmaların birbirleri ve çevreleri arasındaki ilişkisini inceleyen dalı. Aynı zamanda: bu başlı başına bu ilişkiler, özellikle de belirli bir organizmanın ilişkisi". Lankester, Alfred

124) Lankester, *The Advancement of Science*, 61-117; E.Ray Lankester, "The Value of a Marine Laboratory to the Development and Regulation of Our Sea Fisheries", *Nature* (21 Mayıs, 1885): 65-67; Lester, *E.Ray Lankester*, 105-12; Freedman, "The First President", 20-24; Ian Cooper, "The Origins of the Laboratory" ve Marine Biological Association, "Introduction", *The Laboratory on the Hoe*, 1-12.

125) Lankester, *Advancement of Science*, 369-70,

126) E.Ray Lankester, "Memorandum for Members of the M.B.A. Council Only" (tam tarihi bilinmiyor, 1887-88) Marine Biological Association Arşive, Plymouth, Devon.

Wallace'ın *Darwinism*'i üzerine 1889'da yazdığı uzun değerlendirme yazısında, biyonomik kavramının, Wallace'ın kitabında "türlerin 'doğal durumdaki türlerle dışsal ve yaşamsal ilişkilerinin incelenmesi' veya tek kelimeyle 'biyonomik'" için ortaya koyduğu ihtiyacı karşıladığını söyledi.. Lankester bu değerlendirme yazısında biyolojideki en büyük eksikliğin "laboratuvarlarımızda histoloji, embriyoloji, morfografi ve yaşayan bedenlerin fiziği ve kimyasının araştırılması için sağlanan imkânların biyonomik için sağlanmamış olması" olduğunu belirtti.⁽¹²⁷⁾

Lankester biyonomiği bir yandan "theramatoloji"* (yani "nesne üretimi") dışında, örfle alakalı, kalıtım ve çeşitliliği dikkate alan, "çiftçiye, bahçivana, sporcuya ve alanda çalışan doğa bilimcilere" bir yandan da (Wallace ve Darwin tarafından örnekleri verildiği şekilde) organik adaptasyona veya evrime göre (Wallace ve Darwin tarafından örneklendiği gibi) ortaya çıkan pratik ve teorik bir disiplin olarak gördü. Darwin *Türlerin Kökeni*'ni üremeyi tartışarak açmış ve bunu doğal evrimin daha geniş koşullarına bağlayarak devam etmişti. Lankester şuna emindi; bütün boyutlarıyla "biyonomik bilimini kuran kişi" Darwin'di. Böyle bir şey on sekizinci yüzyılda Buffon hariç tutulursa, ondan önce yoktu. Lankester'e göre, Buffon "bir cildini üremeye ayırdığı halde, hayvanların yapısal benzerliklerinin veya farklılıklarının salt teşhiri bakımından kendi kendisine bilinçli olarak ters düştüğü ve sınıflandırmayı dikkate almayarak doğal tarih üzerine tezini hayvanların alışkanlıklarına ve çevrelerine uyum sağlayışlarına vakfettiği" için biyonomik veya ekolojik bakış açısını temsil ediyordu.⁽¹²⁸⁾

Lankester, *Türlerin Kökeni*'nin yayınlanışından sonraki dönemde Darwin'in (ve Wallace'ın) çağdaşları arasında Darwin'in "gözlemcilerin prensi" dediği Fritz Müller'i biyonomiğin önde gelen temsilcisi olarak ayrı bir yere koydu. Müller Almanya'da tıp öğrenimi görmüştü, Prusya'da "Circlet" adıyla bilinen bir radikal okuma ve tartışma grubunun üyesiydi. Bu grupta sol Hegelcilerden Ludwig Feuerbach, David Strauss, Max Stirner ve Karl Marx'ın yazıları inceleniyor ve tartışılıyordu. Müller Kiliseyi reddetmiş ve bir "radikal rasyonalist" olmuştu. Almanya'daki 1848 Devrimi'nde Müller, daha çok öğrencilerden ve işçilerden oluşan Halkın Birliği'nin sekreteriydi. 1852'de devrimin yenilgisinden sonra karısıyla birlikte Brezilya'daki Blumenau ve Santa Catarina bulunan Alman yerleşimine göç etti. Burada dünyaca ünlü bir doğa bilimci oldu, Darwin'le mektuplaştı ve *Facts and Arguments for Darwin* (1864; kitabın 1869'daki İngilizce tercümesinin destekçisi Darwin'di) adlı önemli çalışmasıyla Darwin'in baş savunucularından biri oldu. Daha sonra

* ç.n. ehilleştirilmiş hayvanlarla bitkileri üretme bilimi.

127) E.Ray Lankester, "Darwinism" *Nature* (10 Ekim 1889), 567.

128) Lankester, *Advancement of Science*, 304-11, 367-71; "Bionomics" ve "Ecology" madde-
deleri *Oxford English Dictionary Online* (2013).

Darwinci bir düşünür olarak gelişimini, öğrencilik günlerinde içinde bulunduğu sol Hegelci çevre içindeki radikal tartışmaların kendisine kazandırdığı materyalist perspektife (ve kuşkusuz diyalektik farkındalığa) göre yaşadı. 1860'larda Brezilya'da keşfettiği bir orkide türüne Feuerbach adını verecekti.

Onun biyonomiğini ayrıntılı bir şekilde inceleyen ve Geddes ile birlikte *The Evolution of Sex*'in iki yazarından biri olan İskoç doğa bilimci Thomson, Müller'in "her şeyden önce hayat ağının, yaşayan canlıların arasındaki iç ilişkilerin, bitkilerin ve hayvanların karşılıklı uyumlarını kapsayacak şekilde gözlemcisi" olduğunu söyledi. Thompson'a göre, Müller "bitkiyi ya da hayvanı içinde yaşadığı o özel çevreden soyutlamak, insanı toplumdan ayırıştırarak anlamaya çalışmaya benzer"⁽¹²⁹⁾ ilkesine sıkı sıkıya bağlıydı.

Geriye aynı mirası bırakmak için çalışan başkaları da vardı. Thomson'ın da söylediği gibi Geddes, Lankester'in biyonomik kavramını savunanların en önde gelenlerinden biriydi. 1893'de yazdığı *Chapters in Modern Botany*'de Geddes biyonomiğin "en geniş kapsamıyla doğa tarihi incelemesinden" oluştuğunu öne sürdü. Bu, "aslında, tıpkı insanlar gibi her bitkinin de çevresindeki dünya ile birçok ilişkisi olduğunu, böylece botanikçinin bitkilerin her birinin biyografisini yazdığını, materyal çok bol olmasına rağmen, en sıradan bitkilerin bile bütün bir yaşam tarihinin henüz yazılmayı beklediğini" anlamak demektir. "Darwin'in *The Various Contrivances by which Orchids Are Fertilised by Insects*'i (1877) yazmasına neden olan da işte bu biyonomik veya ekolojik yaklaşımdır" diyordu Geddes. Mark Largent'in 1899'da yazdığı "Bionomics" makalesinde belirttiği gibi "*Geddes Chapters in Modern Botany*'de okurları durumu Darwin'in gözleriyle gördüğü gibi, sahneler halinde görmeye teşvik etti."⁽¹³⁰⁾

Bu biyonomik düşünce şekli, köklerini sadece Darwin'den almaz, bazı bakımlardan kimya ve fizyoloji alanlarında Justus Liebig'in 1840'da yazdığı büyük eseri *Organic Chemistry in Application to Agriculture and Physiology*'e (1840; yedinci baskı 1862) kadar gider diyordu Thomson. Şöyle devam ediyordu, "besin zincirinin" analizinin temelini oluşturan "maddenin dolaşımının" ilk gerçekleştiği yer örneğin şu şekilde keşfedilmiştir, bir tatlı su göletindeki balığın varlığı göletteki küçük kabukluların varlığına bağlıydı,

129) Lankester, *The Advancement of Science*, 368; Largent, "Bionomics". 469; David A. West; Fritz Müller: *A Naturalist in Brazil* (Blackburg, VA: Pocahontas Press, 2003), 1, 33-53, 116-29; J. Arthur Thomson, *The Science of Life* (Londra: Blackie and Son, n.d.) 185-98. Darwin'in *The Descent of Man*'inde Müller'e yapılan sayısız atıfa bakınız.

130) Patrick Geddes, *Chapters in Modern Botany* (New York: Charles Scribner's Sons, 1893), 22-26, 194; Largent, "Bionomics", 471; Thomson, *Science of Life*, 194; Charles Darwin, *The Various Contrivances by which Orchids Are Fertilised by Insects* (New York: D. Appleton and Co., 1877).

onlar da “ölü organik maddenin çürümmesine neden olan bakterilerle” besleniyorlardı, dolayısıyla, maddenin bir hayat düzeyinden diğerine dolaşımı söz konusudur”. Çevresel değişikliklerin “organizmanın metabolizmasındaki” evrimsel değişimlerle ilişkili olarak görülmesi gerekiyordu.⁽¹³¹⁾

Gerçekten de, Darwin’in, Lankester’in, Müller’in, Geddes’in ve biyonomiğin diğer önde gelen temsilcilerinin çalışmalarını biyologların genel gidişatından ayıran şey, Thomson’a göre “organizmanın hareketini çevresine bağlı olarak” (Darwin’in 1881’deki solucanlar üzerindeki çalışmasında gösterilmişti) diyalektik olarak kapsamaktı. Liebig’in ardından hepsi inorganik ve organik doğa ile ilişkileri vurguladılar. “Sonsuz hayat ağı” veya biyonomik denilen yepyeni bir bilimin vaadini oluşturan da buydu. “Şu ana kadar bildiğimiz kadarıyla” diye yazıyordu Thomson “[bu ilişkileri biyonomikten başka ifade eden] diğer kapsayıcı terim, Haeckel’in 1869’da önerdiği *oecology*’dir.” Bu terim, “hayvanın organik olduğu kadar inorganik çevresiyle ilişkisini, özellikle doğrudan temas içinde olduğu hayvan ve bitkilerle dostça ya da düşmanca ilişkilerini... yani Darwin’in varoluş mücadelesinin şartları olarak tanımladığı karmaşık karşılıklı ilişkileri” tanımlar.⁽¹³²⁾

Lankester’in biyonomik’i ile Haeckel’in ekolojisi hayat ağının evrimini tanımlarken aynı sorun setini kapsamış olsalar da, yirminci yüzyılın başında zafer kazanacak olan ekoloji terimiydi. Böylece, 1903’de *Science*’da yayınlanan “The Rise and Progress of Ecology” [Ekolojinin doğuşu ve gelişimi] başlıklı incelemede V.M.Spalding şöyle yazacaktı. “Ekoloji kelimesi kalıcı oldu. Şahsen ben konusunun canlı varlık olduğunu bileşiminde gösterme üstünlüğüne sahip olan biyonomiği tercih etmeliydim. Ekoloji terimi ise, her hâlükârda kabul edilebilir bir eş anlama sahiptir ve duruma göre uygun bir

131) Thomson, *Science of Life*, 72-73, 190, 193; J. Arthur Thomson, *The System of Animate Nature* (New York: Henry Holt, 1920), 58-59. Thomson, biyonomikle ilgili bu tartışmada, bir organizmanın çevresindeki değişimlerin metabolizmasıyla nasıl karşılıklı ilişkiye geçtiği konusunu ortaya attı, ancak bu Lamarck’i kalıtımla geçen özellikler bağlamındaydı. Lamarck’ın görüşleri Lankester tarafından derhal reddedildi. Ancak bir organizmanın, organizma ile çevre arasındaki alış verişle ilgili olan metabolik süreçleri meselesi, giderek ekolojik düşüncenin merkezine oturdu.

132) Thomson, *Science of Life*, 186-87, 189-90; Charles Darwin, *The Formation of Vegetable Mould, Through the Actions of Worms, With Observations on Their Habits* (Londra: John Murray, 1881); Brett Clark, Richard York ve John Bellamy Foster, “Darwin’s Worms and the Skin of the Earth”, *Organisation & Environment* 22/3 (Eylül, 2009); 345-48. Haeckel ekoloji kavramını 1866’da ortaya attı, ekolojiyi Darwin’in “doğanın ekonomisi”nin karşılığı olarak gördü. Bkz. Franklin Benjamin Golley, *A History of the Ecosystem Concept in Ecology: More Than the Sum of the Parts* (New Haven: Yale University Press, 1993), 2, 207; Charles Darwin, *The Origin of Species* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964); 1859 baskısının tıpkıbasımı), 62, 207.

şekilde kullanılabilir. Böylece isim sorunu halledilmiştir ve mesele kapatılabilir.”⁽¹³³⁾ Bununla birlikte, yirminci yüzyılın başında büyük ölçüde biyonomik yerine ekoloji terimi kullanılmış olsa da, Bowler’ın *Science for All*’da yazdığı üzere, Lankester’ın, kendi kuşağından diğer akademisyen biyologlarla birlikte “teknik evrimsel morfolojiyi hayvan davranışları ve ekoloji olarak bilinen konular aracılığı ile vahşi doğaya olan ilgiyle birleştirdiği”⁽¹³⁴⁾ görüşü doğruluğunu muhafaza eder.

DOĞA’NIN İNTİKAMI

Lankester, insanlığın ekolojik bir bıçak sırtında yürümekte olduğunu kendi döneminin düşünürlerinin hepsinden daha çok vurgulamıştır. Bu en çok 1905’de Oxford’da Romanes konferansları* sırasında verdiği “Doğa’nın İsyankâr Oğlu” başlıklı konuşmayı içeren 1911 tarihli kitabı *The Kingdom of Man*’de, British Association of the Advancement of Science’da 1906 tarihli başkanlık konuşmasında ve *Quarterly Review*’da yeniden yayınlanan “Doğa’nın İntikamı: Uyku Hastalığı” başlıklı makalesinde açıktır, bunların hepsi de doğayla ilgili bir tür “Radikal Baconcu” bakışı temsil ederler.

Lankester’ın daha sonra “Doğanın İsyankâr Oğlu” başlığıyla yayınlandıktan sonra daha iyi tanınacak olan konuşması “Doğa ve İnsan”, Oxford’daki Sheldonian Theatre’da çok seçkin kişilerden ve ünlülerden oluşan bir topluluğa yapıldı. Konuşma, doğa üzerinde kurdukları giderek artan egemenlikle böbürlenlen insanların bizatihi doğanın bir parçası olduklarını vurgulayarak başlıyordu. Doğa, insanın “asi bir evlat”tan başka bir şey olmadığı, koskocaman bir kozmos olarak görülmeliydi. Bu genel tema üzerinden çağrışımla şöyle yazdı: “Eğer biz çözümleme amacıyla, İnsanı tam anlamıyla ürünü ve bir parçası olduğu doğadan ayırıştırabiliyorsak, o zaman İnsanın Doğa’ya başkaldırmış olduğunu söyleyebiliriz.”⁽¹³⁵⁾

Doğa üzerinde kendi amaçları uğruna daha fazla egemenlik kurmak peşindeki insanlık, doğaya isyan ederek kendini doğadan kurtaramadığı gibi, onu değiştirme sürecinde kendi varoluşunu tehlikeye sokan devasa ekolojik çelişkilere yol açmaktaydı. Lankester’ın ortaya koyduğu üzere: “İnsan kendini doğal seçilimin yıkıcı yöntemlerinden kurtarıırken, sürekli olarak uğraşmak zorunda kaldığı yepyeni tehlikeler ve zorluklarla karşılaşmakta”ydı. Bunun en büyük belirtisi hastalıkların yayılışıydı. “Doğanın insan dışı sisteminde” diye devam ediyordu, “ne hastalık vardır ne de İnsanın dünyanın

* ç.n Oxford’da her yıl halka açık olarak verilen ücretsiz konferans dizisi. Biyolog George Romanes tarafından başlatılmıştır ve 1892 yılından beri devam etmektedir.

133) V.M. Spalding, “The Rise and Progress of Ecology”, *Science* 17/423 (6 Şubat, 1903): 201-10.

134) Bowler, *Science for All*, 68.

135) Lankester, *Kingdom of Man*, 1-4, 26, Lester, E.Ray Lankester, 163.

yüzeyine taşımış olduğu uyumsuz hayat biçimlerinin kesişimi... Hayvanların (ve muhtemelen bitkilerin de) sorumlu olduğu her hastalığın, geçici ve çok istisnai bir olay hariç tutulduğunda, insanın müdahalesinden kaynaklanmış olduğu görüşü geçerli görünmektedir.” Lankester’e göre bunda insan nüfusunun artmış olmasının payı kısmi de olsa mutlaka vardı, ama daha önemli bir pay bilimin sahici ilerleyişine karşı çıkmak da dâhil olmak üzere yarattığı bütün akıl dışı sonuçlarıyla “piyasalar” a ve “kozmpolit finans sim-sarlarının” yönettiği bir sistem içindeki toplumsal örgütlenmeye aitti.⁽¹³⁶⁾

Lankester “Doğa’nın İntikamı”nda şunu savundu: “-Doğa’nın güya ege-men, bozucusu- İnsanın ortaya çıkışından önce, canlıların kendilerini çevreleyen koşullarla ve birbirleriyle ilişkilerinde belli bir mükemmellik söz konusu... Uygar insanın maalesef aşına olduğu parazit kökenli bulaşıcı hastalıklar gibi her şey, ya kendi pervasız ve cahilce faaliyetlerinden ya da onun yokluğunda, büyük ve ani jeolojik değişimlerden, büyük karasal alanların bağlantılarındaki ve dolayısıyla ilişkilerindeki değişimlerden kaynaklanmıştır.” İnsanlarla çeşitli kıtalardan türler arasında, bunların yarattığı türler arası kaynaşma da dâhil olmak üzere bol bol örnek verdi. Bunların hepsi, diyordu, hem insanlık bakımından hem de diğer türler bakımından salgın hastalıkların yayılmasıyla ilgilidir, çünkü hastalık vektörleri daha önceki temas yokluğundan kaynaklanan hassasiyetleri kullanabilmişlerdir.

Lankester’i özellikle kaygılandıran, 1901 ve 1906 arasında Uganda’da ve Kongo Nehri boyunca yüz binlerce insanın ölümüne yol açan trypanosomiasis yani uyku hastalığı gibi kitlesel salgınlardaki artışı. Salgın hastalıkların yayılması üzerine bilimsel araştırmalar hızla ilerlese de (Lankester, Louis Pasteur’un dostuydu ve Pasteur Enstitüsü’nü sık sık ziyaret ederdi), salgın hastalıkların özellikle Afrika’da daha fazla yayıldığı gözleniyordu. “İnsan yapay olarak seçtiği sığırları ve atları gönderene kadar Afrika’da nagana hastalığının bulunmadığına dair düşüncemizi doğruladı. *Trypanosoma brucei* büyük av hayvanlarının kanında hayvanla mükemmel bir uyum içinde yaşadı. Dolayısıyla, yine, uyku hastalığı parazitinin Batı Afrika’nın yerli insanların ve hayvanlarının toleransına bağlı olarak, bir uyum içinde masumane bir şekilde gelişmiş olması muhtemeldir. Ne zaman ki Arap köle tacirleri, Avrupalı kâşifler, Hintli kauçuk hırsızları Orta Afrika’nın sakin nüfusunu alt üst ettiler ve duyarlı olanlar şiddet yoluyla toleranslı olan ırklarla karıştırlar, uyku hastalığı paraziti öldürücü bir bela haline geldi.”⁽¹³⁷⁾

Bu doğada bir “uyumsuzluk” tu (ve insanlar ve dış doğa arasındaki ilişkilerde) toplum tarafından ticari birikim süreci içinde toplum tarafından körlemesine “yığılarak” Lankester’ın “doğanın intikamı” dediği durumu oluşturuyordu. İnsan, “açgözlü bir çabayla büyük miktarda hayvan ve bitki

136) Lankester, *Kingdom of Man*, 31-33.

137) A.g.e., 184-85, 189.

üretiyor, kendi türünü nasıl doğal olmayan kalabalıklar halinde kentlerin ve kalelerin içine yığıyorsa, tek bir türü yeni ve doğal olmayan bir üşüşme halinde tarlalara veya çiftliklere yığıyordu. Kapitalist gelişmeye eşlik eden monokültürler ve kentsel yığılma salgın hastalıkların yayılması için zemin oluştuyordu.

İnsanlık, özgün doğal seçilimi kırarak insan evriminin biyolojik türlerden ziyade insan toplumun evrimiyle ilerlemesine yol açan bir durum oluşturmuştu. Dolayısıyla doğaya dönmek gibi bir seçenek yoktu. Ne de doğanın, körlemesine, kapitalistçe sömürülmesi temelinde de devam edilebilirdi. Bu sadece ekolojik bir felakete davetiye çıkarıyordu. “Dünya, dünyanın yüzeyi” diye yazdı, “tamamen dolu, yani, bütünüyle işgal edilmiş.”⁽¹³⁸⁾ Toplum giderek doğal koşulların varlığını daha fazla küçümsüyor. Bu koşullar altında, insanlık;

Ya devam edip koşulların kontrolünü daha sıkı ele alacak ya da büyük meselelere gönülsüzce burnuna sokanların başına hep geldiği üzere alınacak kesin bir intikam tarafından perişan edilecektir. Doğa ileri doğru attığı her adımda kendisini giderek daha büyük cezalara maruz bırakmaktadır ve dolayısıyla tek bir adım dahi duraklamayı veya başarısız olmayı göze alamaz. Ya da onu, koskocaman ve muhteşem bir krallığın, nihai olarak bütün mülke sahip olmaya uygun bir şekilde eğitilmiş ve en iyisini yapması için tek başına bırakılmış varisi olarak düşünebiliriz... Geri adım mümkün değildir, yegâne umut bu tehlikeleri ve felaketleri kontrol edebilmektir ve bunu yapabileceğini bilmektedir.⁽¹³⁹⁾

Doğayla daha sürdürebilir bir ilişki kurmayı beceremeyen ve onu Francis Bacon’un söylediği gibi doğa kanunlarını takip ederek “kontrol eden” topluma kesilen ceza, giriştiği mücadelede yok olmaktı. Bu nedenle rücu edilecek tek yer sosyal ve çevresel ilişkilerin bilgi ve bilime göre geliştirilmesinde yatıyordu. Gerçekten de uygarlığın özü meta ilişkileri değil, bilim olmalıydı. Bunu başarmak için, Lankester’ın British Association’da yaptığı başkanlık konuşmasında vurguladığı gibi bilim devlet desteği almalı ve devlet bilime karşı duyarlı olmalıydı. Eğer hâlihazırdaki toplumsal-çevresel ilişkiler bu şekilde devam ederse, sonuç (asırlar sonra) “aşırı kalabalıkla gaddarlaşımış ve gıda için mücadele halinde çaresiz insanlık” olacaktı. Bunu engellemek için bilimin ve eğitimin -artık önceliği antik klasiklere vermeyen eğitimin-işini yapmasına izin verilmesi ve gerçek bir “İnsan Krallığı”na (*Ragnum Hominis*) öncülük etmesi gerekiyordu.⁽¹⁴⁰⁾ “Bilim” diye yazdı Romanes ders-

138) A.g.e., 11,41, 187.

139) A.g.e., 31-32.

140) A.g.e., 30-41.

lerindeki notlarına, “kapitalistler için hazine ve lüksün, kitleler için de yaygın bolluğun ve rahatın altın anahtarı değildir... Bilim anlayışın artmasının, akılcı felsefenin ve topluluğun davranışlarının temel şartıdır.”⁽¹⁴¹⁾ “Doğanın intikamının” ticari çıkarlar etrafında örgütlenmiş toplumun, geçmişte Edwin Chadwick’in de önünde ilk sıraya koyduğu, John Simon’un kazandığı büyük kamu sağlığı zaferlerinde izlenen eğitimin ve aklın yolundan dönmüş olmasının sonucu olduğuna kuvvetle inanıyordu.⁽¹⁴²⁾

İnsanın özgül evrimsel mirası, beyninin boyutlarının giderek büyümesinin davranışlarına sağladığı esnekliğinin sonucuuydu. Kalıtsal içgüdüler Lankester’in “eğitilebilirlik” veya “eğitilmiş olmanın gücü” dediği durumlardan daha az önem taşıyordu ve evrim insan gelişiminin bu evresinde biyolojik olmaktan ziyade toplumsaldı. İnsanlar, fazladan bedensel ve ekonomik faaliyetleriyle ayrışıyorlardı. “İnsan” diye yazdı Lankester “tek iyi ‘eğitilebilir’ hayvandır.” O halde insanlık, herhangi bir temel biyolojik determinizimin sonucu olmayı değil de, bilgi ve bilime göre toplumsal olarak gelişmeyi seçebilirdi. Bunun sonucunda, insanla doğanın daha sürdürülebilir bir ilişki içinde olmaları mümkündü. Yıllar sonra Romanes Konferansı üzerine konuşurken, “doğanın asisi” olan İnsanlığın pek de “doğanın öğrencisi” olarak görülmebileceğini söyledi.⁽¹⁴³⁾

Lankester’in *Kingdom of Man*’i sosyalistler üzerinde büyük etki yaptı. Upton Sinclair, *The Profits of Religion: An Economic Interpretation* (1918)’de Lankester’in analizine bol bol başvurdu, bilimin insanın kendi kurtuluşu ve kendi kaderini tayin etme ihtiyacını, “yaratıcı insan rejimi”ne işaret ettiğini öne sürdüğü savı için kullandı.⁽¹⁴⁴⁾

DOĞANIN İNSAN TARAFINDAN YOK EDİLMESİ

Lankester’in *Kingdom of Man*’de, radikal ekolojik görüşleri gündeme getirmesine rağmen, bunu öncelikle Baconcu, insan merkezli bir çerçevenin içinde yumuşatılmış bir biçimde yaptı, İngiliz biliminin önde gelen bir tem-

141) Lankester, “Nature and Man Notes” Lester, E.Ray Lankester, 164-65.

142) Lankester, *Kingdom of Man*, 190.

143) E. Ray Lankester, “The Significance of the Increased Size of the Cerebrum in Recent as Compared with Extinct Animals”, *Nature* 61 (26 Nisan, 1900): 624-25; Lankester, *Kingdom of Man*, 123; Lester, E.Ray Lankester, 172; E.Ray Lankester, *Great and Small Things* (Londra: Methuen and Co., 1923), 77-81, 87-88; E.Ray Lankester, *Diversions of a Naturalist* (New York: MacmillanCo., 1915), 213. Lankester’in bu konudaki görüşleri, Amerikalı psikolog James Mark Baldwin tarafından, Lankester’in (ve Darwin’in) evrim teorisinden türeyen insan psikolojisinin “yoğrulabilirliğine (plasticity)” yeni bir vurgu olarak görüldü. Bkz. James Mark Baldwin, *Darwin and the Humanities* (Baltimore: Review Publishing, 1909), 23.

144) Upton Sinclair, *The Profits of Religion* (Pasadena, CA: Sinclair, 1918), 306-7.

silcisi olarak bir etki yaratma çabasını da taşıyordu kuşkusuz. Buna, Lankester'ın *Kingdom of Man*'in taslağını hazırlarken Doğal Tarih Müzesi'nin direktörü olmasının getirdiği zorunlu kısıtlamaları da eklemek gerekli. Romanes konferansındaki "Doğanın İsyankâr Evladı" konuşmasından kapitalizm eleştirilerini çıkardığı gibi, aynı zamanda da insanın dış doğa ile ilişkilerine dair daha eleştirel görüşlerini de geri çekti. Bununla birlikte 1907'de, belli ki yönetim kurulu dâhil müzenin yerleşik düzenine bitip tükenmeyen saldırıları ve sürekli olarak (örtülü olsa da) kışkırtıcı görüşleri benimsemesi yüzünden -bilim insanı meslektaşlarının birçoğunun itirazları üzerine- Doğal Tarih Müzesi Direktörlüğü görevinden alındı. Yeni bir gelir kaynağı arayışı içinde olan Lankester, kendisine *Daily Telegraph* tarafından önerilen düzenli, haftalık bir doğa köşesinde yazması için yapılan teklifi hemen kabul etti. Bunun sonucu 1907 ve 1914 arasında (ve bir kaç ay boyunca 1919'da) *Telegraph*'ın yanı sıra, *Field*, *Country Life* ve *Illustrated London News*'da yayınlanmış dört yüze yakın makale oldu. Lankester'ın denemelerinden seçmeler popüler bilim kitapları halinde yayınlandı. Bu denemelerde, tartışmalı görüşler öne sürmekten kaçınmadı. İşte, yirminci yüzyılın ilk yıllarında insanlığın yol açtığı ekolojik yıkımın belki de en güçlü muhalifi olarak ortaya çıkışı bu dönemde oldu.

Lankester bu popüler denemeleri yazmaya başlamadan birkaç yıl önce, 1902-1904 yılları arasında Royal Institution Christmas Lectures'daki derslerini "Nesli Tükenen Hayvanlar" üzerine verdi. Bu konferanslar 1905'de gençleri hedefleyen, reprografik olarak yarım tona veya "işlem bloklarına" dönüştürülmüş slaytlarla resimli bir kitaba dönüştürüldü. *Extinct Animals* son derece popüler oldu ve Arthur Conan Doyle'un 1912 tarihli *Kayıp Dünya* adlı kitabının temelini oluşturdu. Kitapta, Lankester'e kitabın adında da yer alan, bizzat Lankester'i model alan fevri "Profesör Challenger" olarak atıfta bulunulmuştu.⁽¹⁴⁵⁾ Lankester, bu şekilde nesil tükenmesi sorununa sadece uzak geçmişe ait bir fenomen olarak değil, insanların faaliyetlerinin sonucu olarak halihazırda var olan ve giderek sıklaşan bir sorun olarak dikkat çekmiş oldu. "Birçok durumda açıkça görülmektedir ki" diye yazdı, "bir başka hayvan olan İnsan işe karışır. Ya hayvanları öldürtür ve yer ya da gıdalarını ellerinden alır, yurtlarını işgal eder ya da içinde yaşadıkları ormanları keser, ya da başka şeyler yapar."⁽¹⁴⁶⁾

1914'de *Nature*'da şöyle yazdı: "İnsanın güzelim yaban hayvanlarını ve dünyanın bitkilerini yavaş yavaş ancak kesin olarak yok ettiği, yerlerine

145) Lester, E.Ray Lankester, 60, 154-156; Arthur Conan Doyle, *The Lost World* (Oxford: Oxford University Press, 1998). [Kayıp Dünya, Çev. Derya Öztürk, Tutku Yayınları, 2017]. Doyle, romanında Lankester'ın nesli tükenmiş hayvanlarla ilgili kitabından yararlanmıştı.

146) E.Ray Lankester, *Extinct Animals* (New York, Henry Holt, 1906), 28-29.

kendi koşullarına ve hırslarına uygun tuhaf evcilleştirmiş ırkları koyduğu ya da bütün bölgeleri kirletip, sanayisinin öldürücü atıklarıyla doldurduğu, baltasının şiddetiyle sulak orman topraklarını mahvederek cansız çöllere çevirdiği son derece doğrudur.”⁽¹⁴⁷⁾

Lankester, insanın yol açtığı ekolojik tahribata dair tutumunu, en güçlü ve etkili bir biçimde “Doğanın İnsan Tarafından Yok Edilmesi” başlıklı makalesinde ortaya koydu. “Çok az insan” diye yazdı, “insanın doğanın çehresini nasıl bifiil değiştirdiğinden, hayvanları büyük sürüler halinde yok ettiğinden, yaktığı ormanlardan, ürettiği çöllerden ve kirlettiği nehirlerden haberdar.” Doğanın (insanlıktan bağımsız olarak) iklim değişikliği ve jeolojik kaymaların da dâhil olduğu kendine ait “yavaş ve karşı konulmaz değişimler” süreci içinde, bazı yok oluşlar oluşturduğu doğrudur. Ama bu yok edici kuvvetlerin ötesinde, özellikle modern dünyada “yaşayan dünyanın hem vahşi hem de uygar insan tarafından böylesine büyük bir yıkıma ve tahrifata uğratılması, dehşet vericidir.” Bugün, “pervasız bir harislik ve insanlığın böcek gibi çoğalması” bütün dünyadaki hayatı tehlikeye sokmuştu. Kuzey Amerika’da bizonun nesli tükenmek üzereydi; Avrupa’da büyük hayvanlar çok uzun süre önce ortadan kalkmışlardı. “İlerlemeci para kazanan insan” madencilik ve imalathanelerle alabalık dolu dereleri mahvetmişti. En iğrenci diyordu, “Thames çamuru kan kırmızı (gerçekten kan kırmızı, çünkü rengini bizim kanımıza da renk veren kan kristallerinden alıyor) içinde solucana benzer küçük kurtlarla dolu ve bu kurtların kirli sularda yaşamak ve leş kokulu çamurdan beslenmek gibi nadir görülen bir güçleri var.”⁽¹⁴⁸⁾

Darwin gibi (ve Engels gibi) Lankester de St. Helena’nın ekolojisinin ormanların kesilmesi ve istilacı türlerin sokulmasıyla yok olma noktasına geldiğini işaret etti.⁽¹⁴⁹⁾ Benzer şekilde, adalarda yaşanan ve özenle belgelenen yıkımın boyutları Cava’nın iki yüz mil güneyindeki Christmas adasında görülebilirdi. Buraya Çinli işçiler getirilmişlerdi, Avrupa’nın yağmalanmış topraklarını beslemek için 1 guinea kâr karşılığında 15 ton fosfat çıkarılmıştı. Yeni Zelanda’ya istilacı türlerin getirilmesi, yerli türlerin büyük bir kısmının yok olmasına yol açmıştı.

147) E.Ray Lankester, “Nature Reserves”, *Nature* 93 (12 Mart, 1914):33.

148) E.Ray Lankester, *Science from an Easy Chair* (New York: Henry Holt, 1913), 365-69.

149) Charles Darwin, *Journal of Researches into the Geology of the Various Countries Visited During the Voyage of H.M.S. Beagle* (New York: E. Dutton, 1906), 470-71; Charles Darwin, *Beagle Diary* (New York: Cambridge University Press, 1988), 428-29; Richard Grove, *Green Imperialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 43-44, 95-209, 121-25, 343-45; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:459.

Lankester, ekolojik yıkımın en önemli örneklerinden biri olarak -“insanın yeterince uygarlaştığı” ve bu “akılsızlığa teşebbüs ettiği her yerde”- ormanların kesilmesi ve yakılması sonucunda ortaya çıkan çölleştirmeyi resmetti. Ormanların yok edilmesiyle;

İnsan kendine ve dünya yüzeyindeki birçok bölgenin canlı sakinlerine en büyük zararı vermiştir... Ormanların iklim üzerinde muazzam bir etkisi vardır, hem havanın hem de toprağın nemini sağlarlar, şiddetli sağanaklar yerine, yumuşak ve sürekli yağışlara yol verirler... Kum çölleri eskiden sanıldığı gibi suyun çekilmesiyle ortaya çıkan deniz tabanı değildirler, buralar bitki örtüsünün yok edildiği bölgelerdir. Sıklıkla (her zaman olmasa da) hem Orta Asya’da ve Kuzey Afrika’da (Mısır vs.), ormanların insan tarafından bilinçli olarak yok edilmesiyle ortaya çıkmışlardır. Bu ya ormanı susuz bırakıp yok eden yapay su kanalları yoluyla ya da sadece ormanı açmak için balta ve ateş kullanılmasıyla yapılmıştır.⁽¹⁵⁰⁾

Lankester burada, bu konuları derinlemesine incelemiş olan Alman botanikçi Matthias Schleiden’le (1804-1881) ve Alman agronomist Carl Nicolas Fraas’la (1810-1875) benzer gözlemleri tekrarlıyordu. Marx da, Schleiden ve Fraas’ın çalışmalarına aşinaydı, antik Mezopotamya ile İran’ı işaret ederek uygarlığın “ardında çölleri bıraktığını” söylüyordu, ancak modern dönemle bağlantısını da belirtiyordu.⁽¹⁵¹⁾

Lankester bu ekolojik yazılarda, sert bir şekilde doğanın yıkımını ve değiştirilmesiyle ilgili bütün süreçleri yöneten “kapitalistlerin maddi kârlarına” atıf yapıyordu. Modern ekonomik hayata egemen Şirketler veya “birleşik sermaye girişimleri”, “arz ve talep yasalarıyla yönlendirilen” kişiler üstü mekanizmalardan ibaretti.⁽¹⁵²⁾ Bunun göstergeleri kitlesel öldürmeler ve bazı durumlarda balinaların, deniz kaplumbağalarının, bizonların ve diğer türlerin nesillerinin tükenmesiydi. Norveç’te balinaları öldürmek ve işlemek için fabrikalar kurdular diye yazdı. Mümkün olan her yerde, böylesine “salt insanın aç gözlülüğünün tatmini için yapılan... tiksindirici bir kasaplıkla” elde edilen kârları kaydetti. Norveçlilerin kullandıkları ve “çaresiz hayvanların peşine düşmüş olan insanın bulduğu en olağanüstü ve öldürücü silah olan” zıpkınlı tüfeğin, “bilimsel değil, ticari bir keşif” olduğunu söyledi.⁽¹⁵³⁾

150) E.Ray Lankester, *Science from an Easy Chair*, 369-71.

151) M.J.Schleiden, *The Plant: A Biography* (Londra: H. Baillere, 1853), 295,303-7; Fraas hakkında Engels’in, *Gesamtausgabe*’de yaptığı alıntılara bakınız. (MEGA), IV, 31 (Amsterdam: Akademie Verlag, 1999), 512-15; Marx ve Engels, *Collected Works*, 42:558-59.

152) Lankester, *Science from an Easy Chair*, 371; E.Ray Lankester, “Was It Necessary?” *Times*, 19 Nisan, 1912; Lester, *E.Ray Lankester*, 190.

153) Lankester, *Science from an Easy Chair*, 373-79.

Çevrenin böylesine hızlı bir şekilde tahrip edilmesinin ardında bütün gücüyle burjuva uygarlığının var olduğunu dikkate alırsak, bu ölümcül süreci durdurabilme umudunu veren ancak iki ihtimal vardı: yeni bir buzul çağı veya “kozmik kökenli” bir kuvvetin insan ilerlemesini kontrol edebileceği çevresel kökenli “yıkıcı bir felaket” ya da hiç beklenmese de kapanmakta olan çevresel baskı çemberi nedeniyle “insan ırkının hâlihazırdaki pervasızlığının kaçınılmaz sonuçlarını görüp uyanması”. Lankester, yine de; “insanın yapıp ettiklerinin altındaki dünya hayatının nihai kaderi ne olursa olsun, şu anda önümüzde belirmiş olan nefret dolu tükenişi mümkün olduğunca ertelemeye çalışmalıyız”⁽¹⁵⁴⁾ diyordu.

Lankester, hızla yok olan “yabani doğa”yı korumak için doğal alanların kurulmasının ateşli bir savunucusuydu, ancak ticarileşmenin ve kolonyalizmin amansızca yayılışı karşısında sınırlı oluşlarını da anlıyordu. Lankester her zaman dost kaldığı Morris gibi, Londra dışındaki Epping Ormanı’nı savunmaya çalıştı. İngiltere’nin “antik doğası”ndan geriye kalan koruma alanlarının oluşturulmasını destekledi ve Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Yellowstone’un kurulmasını savundu. Yine de, yayılan uygarlığın olduğu yerde “katıksız doğal koruma alanları olmadığı” konusunda ısrarlıydı. Bu zaten sırf böyle koruma alanlarının yapay olarak korunmak zorunda olmaları, hastalıkların yayılması bakımından kontrol edilmeleri, kaçak avcılara karşı korunmaları vs. zorunluluğundan belliydi. “Gerçekte bir sahici bir ‘doğa koruma alanı’, uygarlaşmış veya yarı uygarlaşmış olsa bile insan tarafından birkaç yüz kilometresi işgal edilmiş olduğu için mümkün değildir” diye yazdı. Toplumdan denizlerle ya da yüksek dağ sıralarıyla ayrılmamış olduğu sürece böyle bir şey mümkün değildi. Lankester Afrika’daki büyük av hayvanlarının korunacağı alanların oluşturulması için kurulan uluslararası bir komiteye atandı. O ana dek Avrupalıları Afrika’nın iç kısımlarına girmekten sıtmanın alıkoyduğunu öne sürdü. Ancak sıtmayla mücadele araçlarının artmasıyla, bu araçların Afrika’daki yayılması Avrupa sömürgeciliği ile oluyor ve bu da Afrika yaban hayatını mahvediyordu. “Eğer Afrika” dedi, “modern insan nüfusunun oturduğu bir yer olup dünyanın başka yerlerine gıda tedarik edecekse, ‘doğanın tüm dengesinin’ alt üst olması ve büyük vahşi hayvanların yok olması zorunludur. Başka bir seçenek yok. Pratik soru ise şu: ‘Bu süreci hafifletmek ne kadar mümkündür?’ Hastalık kaynağı olmayacak ve yanındaki bölgedeki sığırtmaçlarla, ziraatçilere tehlike teşkil etmeyecek kadar yalıtılmış bir konumda 160 bin kilometre karelik büyük bir Afrika ‘koruma alanı’ kurulabilir mi?”⁽¹⁵⁵⁾

154) A.g.e., 366.

155) Lankester, *Diversions of a Naturalist*, 13-22; Lankester, “Nature Reserves”, 33-35; Lester, E.Ray Lankester.

Bu derin ekolojik anlayış diğer bölgelere de uzandı. Lankester kömürün yarattığı büyük kirlilik hakkında yazdı, petrol arzı da yakında zirve yapacaktı. İnsanın hayvanlara karşı gaddarlığını tartıştı (zekâya sahip, insan gibi konuşabilen bir boğanın gözünden, boğa güreşi hakkında hoş bir yazı yazdı). Darwin'i solucanlar üzerine çalışmasıyla etkiledi.⁽¹⁵⁶⁾

Lankester'ın hem insanlık hem de dünya sistemi hakkındaki diyalektik ve ekolojik bakışı hayatın evrimine dair genel kavrayışı ile ortaya çıkmıştı. 1870'lerde "Maymundan İnsana Geçişte Emegın Oynadığı Rol" de (yirminci yüzyıla dek yayınlanmamış bir çalışma) Engels, ayakta durabilmenin erken hominidlerin alet yapmak için el geliştirmesine, bunun da dil ile birlikte insan beyninin gelişmesine yol açtığına dair materyalist bir sav öne sürmüştü. Demek ki, o dönemin egemen idealist kavrayışının aksine, önce beyin evrim geçirmemiş, ancak ve ancak emek bağlamında gelişmişti, yani insanın çevresini değiştirme çabası, alet yapımıyla başlamıştı. Lankester *Daily Telegraph*'daki yazılarında benzer bir sav geliştirdi. Bununla birlikte elin alet yapımındaki rolünü, insanın çevresiyle birlikte geçirdiği evrimde "hassas keşif operasyonlarının" rolü kadar vurgulamadı.⁽¹⁵⁷⁾

İLERLEMENİN RADİKAL ELEŞTİRİSİ

Ekoloji, burjuva toplumunu genel olarak karakterize eden naif ilerleme anlayışı bir kenara bırakıldığında toplumsal bir endişe olarak ortaya çıkar. Her ne kadar sosyalistler zaman zaman ilerlemenin teleolojik (erekbilimsel) mevhumlarının çoğunu benimsemişlerse de, var olan topluma yönelttikleri eleştiri ve toplumun çelişkilerine dair farkındalıkları -Marx, Morris ve Rosa Luxemburg gibi düşünürlerin gösterdikleri üzere- onları toplumsal gerileme ve ekolojik yıkım tehditlerin farkındalığına tekrar tekrar yönlendirmiştir.

Lankester'ın *Dejenerasyon* üzerine -Marx'la tartıştığına ve Marx'ın da ilgisini çektiğine kuşku bulunmayan- ilk öncü çalışmasının gösterdiği üzere, baştan itibaren insan "ilerleyişinin" evrimine dair eleştirel görüşleri, onu döneminin bilim insanlarının çoğundan ayırır. Daha sonraki yazılarında söyleyeceği gibi, tarih bitip tükenmez bir ilerlemeye dair basit ve çizgisel bir öykü sunmadığı gibi, evrim de teleolojik anlamda görülemedi. Eğer geriye

156) Lester, *E.Ray Lankester*, 123.

157) Lankester, *Diversions of a Naturalist*, 243-44; Lester, *E.Ray Lankester*, 178; Stephen Jay Gould, *Ever Since Darwin* (New York, W.W. Norton, 1977), 207-13, Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, 25:452-64; Peter J. Bowler, *Theories of Human Evolution* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), 151, 159-60. Çağdaş olan bilim insanlarının çoğu gibi Lankester da, bir insan kafatasının bir büyük maymunun çene kemiğiyle zekice bir araya getirilerek değiştirildiği meşhur Piltown sahtekarlığına inandı. Bu sahtekarlık antropolojiyi yıllarca geriye götürdü ve 1955'e kadar da ortaya çıkarılamadı. Lester, *E.Ray Lankester*, 181-82.

dönüp insanın atasal (hominin) türlerinin evrimine bakılacak olursa, insan elbette, çok daha bütünsel formlara doğru, modern insanların ortaya çıktıkları noktaya doğru tedrici bir ayrıntılanma görebilecekti. Bu da insan merkezli bir bakış açısıyla doğal evrim içinde bir tür “ilerleme” olarak görülebilirdi. Yine de yol, nihai amacın tamamlanmasının değil, şansın sonucuydu. Evrimsel soy öyküsü çarpıtılmadan insanlığın sürekli yükselişinin basit bir öyküsüne dönüştürülemezdi.

Daha da ötesi, modern insan tam olarak gelişmiş bir beyinle ortaya çıktığında, insan evriminin diyalektiği farklı bir biçim almıştı. Artık öncelikle insanın bedensel yapısının *doğal* evrimine bağlı değildi, artık daha çok eğitilebilme niteliğine sahip insan beyni ve kültür ürünlerinin birikimi yoluyla başlayan dönüşümden köklenen, *toplumsal* evrime bağlıydı. Dolayısıyla öncelikle bilimin ve bilginin gelişmesine ve bunlara eşlik eden toplumsal örgütlenmedeki değişimlere dayanıyordu. Epikürcülerden ayrı olarak Lankester, en eski filozofların insan uygarlıklarını, uygarlıkların yükselişi ve düşüşüne bağlı olarak döngüsel gördüklerini belirtti. Bununla birlikte tutarlı bir materyalizm, sürekli bir toplumsal ilerleme *ihtimalini* işaret etmişti, bunun tek nedeni de insanlığın geçmişten miras aldığı biyolojik ve toplumsal koşullar altında da olsa artık kendi tarihini yapıyor olmasıydı. Bugünün insanların ayıran, her şeyden önce daha fazla eğitilebilir olmalarıdır diye defalarca vurguladı.⁽¹⁵⁸⁾

Bütünlüklü ekolojik ve sosyalist görüşleri dikkate alındığında, Lankester’ın hayatı boyunca toplumsal (ve bugünün deyişiyle) çevresel (türlerin korunması da dâhil) adaletin güçlü bir savunucusu ve kapitalizm karşıtı olmasına şaşmamak gerek. Doğal Tarih Müzesi direktörlüğünü parasal çıkarların karşısında el pençe divan durmaktaki isteksizliği ile kaybetti. Herhangi bir sosyalist partiyle doğrudan ilişkisi kuşkuyla olsa da, sosyalist yönelimi (gerçi Marksçı olmaktan ziyade Fabiancıydı) açıktı. Hyndman, Lankester’ın güçlü bir sosyalist sempatizan olduğundan söz etmiştir. “Willam Morris’i tanırdı ve hayrandı” ve sosyalist parlamenter John Burns’le arası, Burns’un oğluna *Extinct Animals*’ın bir kopyasını hediye edecek kadar iyiydi. *Easy Chair* adlı kitabının bir kopyasını tanınmış sosyalist ve çevreci, *Merrie England*’ın yazarı ve *Clarion*’un editörü (Morris’in takipçisi) düşünür Robert Blatchford’a gönderdi. Blatchford da karşılığında Lankester’ın kitabını öven kapsamlı bir değerlendirme yazdı.

Wells’in *The Great State* koleksiyonunun “The Making of New Knowledge”ine (Yeni Bilgiyi Yaratmak) katkısında, Lankester üniversitelerin ve bilimin üst sınıflar ve ticari çıkarlar tarafından kontrolüne, bilim kurumla-

158) Lankester, *Great and Small Things*, 74-82; Lankester, *From an Easy Chair*, 97-116; Lankester, *Diversions of a Naturalist*, 213; E.Ray Lankester, “Progress!” *Nature* 105 (12 Ağustos, 1920): 733-35.

rının “ticaretin, sanayinin ve savaş sanatının”⁽¹⁵⁹⁾ hizmetkârları tarafından oluşturulmasına karşı çıktı. Bu konuda babasının izinden giderek, işçi sınıfının ve bu sınıfın entelektüel gücüne sempatiyle bakan görüşlerini korudu. İşçilerin materyalizme daha yatkın ve İngiliz üst sınıflarına göre batıl itikatlara daha bağışık olduklarını düşünüyordu.⁽¹⁶⁰⁾ Lankester eğitim konusundaki görüşlerini şöyle açıkladı: “Aradığımız zihin niteliğinin yoksul sınıflar arasında bol miktarda dağıtılmamış olduğunu varsaymak için bir neden yoktur. Devlet ağını öyle bir atmalıdır ki, hiçbir sınıf ve cinsiyet ayrımı yapmadan tüm nüfusu kapsayabilmelidir.”⁽¹⁶¹⁾

Lankester materyalizm karşıtı maneviyatçılığın ve idealizmin sert bir muhalifi olduğu gibi, teleolojik ilerleme mevhumlarının tümüne karşıydı. Sınıf tabanlı toplumsal dejenerasyonun ve insanların yol açtıkları ekolojik yıkımın tehlikelerini vurguladı. Israrla belirttiği üzere, insan uygarlığının çevresiyle ilişkisinde kendi kendini yok etmekte olduğuna dair işaretler vardı.⁽¹⁶²⁾ *Degeneration*’da “evrensel ilerlemenin üstü örtük varsayımları” dediği kavramı sürekli olarak sorguladı.⁽¹⁶³⁾

Nitekim bunların hiç biri, bilim ve sosyalizmin birliği yoluyla bir genel toplumsal ilerleme (en geniş kapsamda) ihtimali konusunda ısrarlı olmaktan alı koymadı. Özgün tarihsel ilerleme Whig’lerin* tarih görüşlerindeki gibi burjuva toplumdan çıkan doğal bir oluşum değildi. Öjeninin araçlarıyla yapay olarak da oluşturulamazdı. Bir anlam taşımaya başladığında, biyolojik unsurların değil entelektüel ilerlemenin ve değişen toplumsal ilişkilerin sonucu, insanların ortak *toplumsal gelişmelerinin* ürünüydü. İnsanlık tarihini salt biyolojik bir yazgıdan sonsuza dek ayırmış olan kararlı müdahale “uygar topluluklarda önem kazanan yeni ve alışılmadık sözlü ve yazılı gelenek unsuru”ydü ve bunun ardından üstel olarak gelişmişti.⁽¹⁶⁴⁾

* ç.n. 17. ve 18. Yüzyıl İngiltere’sinde hükümdara karşı parlamentonun üstünlüğünü savunan siyasi grup. Sonradan Liberal Parti’ye dönüşmüştür.

159) E.Ray Lankester, “The Making of New Knowledge,” H.G.Wells ve diğerleri. *The Great State* (New York: Harper and Brothers, 1912), 127. *The Great State*’in önsözünde, Wells ve diğer iki kişi kitabın salt sosyalist katkılardan oluşmadığında ısrar ettiler ve Lankester’i “kendine sosyalist demeyi düşlememiş biri” olarak ayırdılar, ancak Wells ayrıca Lankester’ın kendini bireyci olarak tanımlamadığını da belirtti. Lankester’ın kendisini siyasi parti bakımından bir sosyalist olarak görmediği hiç kuşkusuz doğrudur. Ancak sosyalizme duyduğu sempati yayınlanmış açıklamalarında açıkça ortadadır (hatta yayınlanmamış olanlarında daha fazla belirgindir) *The Great State*’de kendini geniş anlamda sosyalist görüşlerle ilişkilendirmesi ve katkısında egemen sınıflara yönelttiği eleştiriler ortadadır. Bkz. E.W., G.R.ST., ve H.G.W., “Prefatory Note,” *The Great State*, vi.

160) Lester, *E.Ray Lankester*, 189.

161) Lankester, “The Making of New Knowledge”, 129.

162) Lankester, *The Kingdom of Man*, 159.

163) Lankester, *Degeneration*, 59.

164) Lester, *E.Ray Lankester*, 174.

Lankester, estetikte Dande Gabriel Rosetti'nin ve Ön-rafaelocuların (Pre-Raphaelites) eserlerini severdi. Duyusal ifadelerle ilgili vurgularına hayranlığı açıktı. Dolayısıyla, sanata dair görüşleri, Heinrich Heine, Marx, Rosetti, Morris gibi kişilerin ve modernite ile ilerlemenin egemen mevhumlarını reddeden Romantik devrimci geleneğin görüşleriyle örtüşüyordu. Lankester için, bilimde olduğu kadar sanatta da "kapitalistin bu yeni terörüne" direnmek için açık bir neden bulunmaktaydı.⁽¹⁶⁵⁾

Umut, sınıf ilişkilerinin dönüşümünde, sadece insan ilişkileri bakımından değil, insanlarla çevre arasındaki karşılıklı ilişki bakımından da daha akılcı bir topluma geçişte yatıyordu. Lankester "*Easy Chair*" makalelerinin birinin taslağında şöyle yazdı: "İngiltere'de, bütün devrimlere ve reformlara rağmen ayrıcalıklı bir sınıfın mensupları tarafından yönetilen fethedilmiş bir ülke yapısını korumaktayız."⁽¹⁶⁶⁾ Bir toplumun ancak değişerek ilerleyeceğine inanılır. Bununla birlikte, "kitleler", eğitim sistemin yetersizliği yüzünden "yeni bilim, yeni bilginin anlamına ve yapıma ihtiyacına kayıtsız kaldıkları için"⁽¹⁶⁷⁾ demokrasiden fazla umut beslemiyorlardı.

Marx'la ve oğul Herzen'le dostluğu dikkate alınacak olursa, Lankester'ın Rusya'daki 1917 Devrimi'ni iyi karşılamış olmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur, gerçi daha sonra dostu Wells tarafından çizilmiş çarpıcı portresinde görüleceği üzere Bolşevizme karşı olumsuz görüşler geliştirdi.⁽¹⁶⁸⁾

Lankester'ın faal bir şekilde katılmış olduğu bir örgüt de 1899'da kurulan Rationalist Press Assosiation'du. Bu kurum, yıllık toplantılarında ve yayınlarında Seküleristlerin, Radikallerin ve Sosyalistlerin görüşlerini sunuyordu. Lankester, Donkin, Julian Huxley, Arthur Keith, J.B.S. Haldane, Bertrand Russel, J.A. Hobson, Geddes, H.J. Laski ve Wells gibi kişileri bir araya getirmişti. Lankester 1914'de Onur Ortağı yapıldı. *Rational Press Annual* [Rational Press Yıllığı], birkaç yıl boyunca her sayısının üst kısmına Lankester'ın 1921 yılında yapmış olduğu bir açıklamayı koydu: "Bu ülkede son yirmi yıldır entelektüel ilerleme için R.P.A. kadar çok çaba göstermiş bir örgüt yoktur." *Annual*'ın 1922 sayısında Lankester "Is There a Revival of Superstition" (Batıl İtikatlar Canlanıyor mu?) başlıklı bir makale yazdı.⁽¹⁶⁹⁾

165) Lester, *E.Ray Lankester*, 190, 195-97; Margaret A. Rose, *Marx's Lost Aesthetic* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

166) E.Ray Lankester, Draft of 'Easy Chair' Article,' Lankester aile belgeleri, Lester, *E.Ray Lankester*, 190.

167) Lankester, "The Making of New Knowledge". 127.

168) Lester, *E.Ray Lankester*, 191.

169) Lankester alıntısı, *R.P.A. Annual*, 1925 (Rational Press Association, 1925), önyüz; A.Gowan Whyte, *The Story of the R.P.A.*, 1899-1949 (Londra: Watts and Co., 1949), 95-97. Rationilist Press Association'a Lankester'ın ölümünden sonraki yirmi yıl içinde onur ortakları olarak katılanların arasında John Dewey, H.S. Salt, Albert Einstein, Sigmund Freud, Hyman Levy, V.Gordon Childe, Joseph Needham ve J.D. Bernal bulunmaktadır.

Lankester, 1925 Ekim'inde Wells'e yazdığı mektupta, kuşağının genç Darwinci biyologları arasında en umut vaat edenlerden biri olarak gördüğü (daha sonra İngiltere'nin önde gelen bilim insanlarından ve sosyalist düşünürlerinden biri olarak öne çıkacak) J.B.S. Haldane'in sunumundan Lamarkçı görüşleri enine boyuna pataklamasından ve radikal materyalizminden dolayı çok etkilendiğini yazdı. Lankester, Haldane'in 1926 *R.P.A. Annual*'da çıkan "Evrimin Nedenleri" başlıklı makalesini yeni okumuştı. Wells'e Haldane'in "iyi eğitim görmüş bir biyolog ve matematikçi" olduğunu ve makalesine "net bir bakış açısının ve eleştiri yönteminin" hâkim olduğunu yazdı.⁽¹⁷⁰⁾

Lankester'in hayatının sön döneminde öne çıkardığı Haldane'in "Causes of Evolution" [Evrimin Nedenleri] yazısı, evrimin temeli olarak Darwinci doğal seçilimin övgüye değer bir açıklaması ve savunusuydu. Değişmez bir "ilerleme" şeklinde sunulan basitleştirici evrim anlayışlarına karşı koymak için Lankester ve diğerleri tarafından geliştirilen "dejenerasyon" kavramına önemli ölçüde dayanıyordu. Haldane şöyle yazmıştı: "İlerlemeyi evrim içinde bir kural olarak görme eğilimini taşıyoruz. Aslında, bir istisnadır ve her ilerlemeye karşı on dejenerasyon söz konusudur." Haldane'e göre Darwinci evrim düşüncesi, sayısız yok olma da dahil olmak üzere, paleontolojik kayıtlardaki çeşitli yolları, mutasyonları, konak ve parazit arasındaki ortaklaşa verimi ve ekolojik bütünlüğü içeren muazzam miktarda değişim çeşitliliğini göz önünde bulundurmalıydı. Haldane'e göre, Darwinci doğal seçim iklim değişikliğinin bütün ekolojik habitatlarda nasıl çöküşe yol açtığını anlamayı mümkün kılmıştı. "Küçük bir iklim değişikliği" diye yazdı, "çok geniş bir alanda ormanların ve ormanlarla birlikte içlerindeki hayata uyum sağlamış sincap, ağaçkakan, ağaç yiyen böcekler ve diğerleri gibi hayvanların yok olmasına yol açacaktır." Bütün bu türler bütünsel bir ekolojik ağ içinde birbirlerine bağlıydılar. Darwin bu süreçleri anlamamanın anahtarı olarak var olmayı sürdürüyordu ve "Darwin'in görüşlerinin formüle edilmesinden bu yana geçen altmış küsur yıl içinde, Darwinizm ile kesin olarak bağdaşmayan tek bir olgu bulunamamıştır."⁽¹⁷¹⁾ diyordu.

Evrim ve ekoloji üzerine bu eleştirel bakış açısı Lankester'in uzun zamanıdır öne sürdükleriyle büyük benzerlikler taşıyordu. Gould'a göre, "Lankester

170) E.Ray Lankester'den H.G. Wells'e, 28 Ekim 1925, Wells Belgeleri, University of Illinois, Urbana; Lester, *E.Ray Lankester*, 212; Ronald W. Clark, *JBS: The Life and Work of J.B. Haldane* (New York: Coward-McCann, 1968), 66. Wells belgelerinin arşivcileri Lankester'den Wells'e yazılmış mektubun tarihini 1925 Ekimi olarak düşünüyorlar, oysa Lankester'in makalesine tarih eklenmemiş. *R.P.A. Annual*, muhtemelen 1926, aslında 1925 son baharında basıldı (veya Lankester'e gönderildi).

171) J.B.S. Haldane, "The Causes of Evolution", *R.P.A. Annual*, 1926 (Rationalist Press Association, 1926), 54-64.

hayatının sonuna doğru dost olduğu ve büyük hayranlık duyduğu genç komünist J.B.S. Haldane'e Karl Marx'ı tanımış olduğunu hiç söylemedi." Yine de Haldane, bir metaryalist bilin insanı, eleştirmen ve popülerleştirici olarak Lankester örneğinden çok etkilenmişti. Popüler bilim yazıları konusunda Lankester'i kendine örnek aldı ama *Daily Telegraph* yerine *Daily Worker*'i tercih etti.⁽¹⁷²⁾

172) Gould, *I Have Landed*, 119; Charlotte Haldane, *Truth Will Out* (New York: Vanguard Press, 1959), 21; Lester, E.Ray Lankester, 189. Gould'un Lankester'in Haldane'e Marx ile bağlantısından hiç söz etmemiş olduğuna dair ifadesi büyük ihtimalle doğru olsa da, herhangi bir kanıtla desteklememiş olduğuna göre daha çok kendisine ait bir varsayımdır.

İkinci Bölüm

Emeğin Sanatı

16 Mart 1884 Pazar günü, öğlen civarında Londra'daki Totenham Court Road'da bin kişiden fazla kalabalık toplanmıştı. Flamaların ve bir bandonun başını çektiği kortej Karl Marx'ın ölümünün birinci yılını ve on üç yıl önceki Paris Komünü'nün sona erişini anmak için Highgate mezarlığına doğru yola çıktı. Kalabalığın arasında kısa boylu, sağlam yapılı, olgun yaşlarda bir adam da yürüyordu. Hafif yıpranmış lacivert bir takım elbise giymişti, elinde meşeden bir baston tutuyordu, yumuşak keçeden bir şapka takmıştı. Yakından bakıldığında “yakışıklı bir yüzünde insanın içine işleyen ateşli bakışları, güzel sakalı, ciddi ve soyut ifadesi” hemen seçiliyordu. Yürüyüşe katılan diğerleri gibi, ceketinin iliğine kıvılcık bir kurdele takmıştı. Birçok Londralı, bu dikkat çeken kişiyi gördüklerinde 1883 başında, Marx'ın ölümünden birkaç ay önce⁽¹⁾ sosyalist davaya desteğini açıklayıp H.M. Hyndman'ın Demokratik Federasyonu'na (daha sonra Sosyal Demokratik Federasyon) katılan ünlü ressam, zanaatkâr ve şair William Morris'i hemen tanıyacaktı.

1) Walter Crane, *An Artist's Reminiscences* (Londra: Methuen, 1907), 103-4; William Morris'ten Jane Morris'e, 18 Mart, 1884, William Morris, *Collected Letters* (Princeton: Princeton University Press, 1987), cilt 2, kısım 1, 270-71. Morris'in tarifi esas olarak sosyalist sanatçı Walter Crane'den alındı, Crane, 1870'lerde Morris sokakta yürürken, onu pencereden ilk gördüğü anı anlatıyor. Buraya alınmasının nedeni (her ne kadar yaklaşık bir on yıl sonra farklı bağlamda olsa da) bir sanatçının gözünü yansıttığı ama aynı zamanda da Morris'in Londra sokaklarında yürürken kendini nasıl taşıdığını da gösterdiği için. Crane Morris'i taba rengi giysiler içinde anlatmış, ama ben burada mavi yaptım çünkü 1880'lerde ve 90'larda ona dair tanımlamaların hepsi mavi sej takım elbisesinden ve yakasız mavi gömleğinden söz eder. Ayrıca bkz. Henry James'in E.P. Thompson'un *William Morris: Romantic to Revolutionary* (New York: Pantheon Books, 1976), 89. Sayfada Morris'i tarifi.

O gün yürüyüşe katılanlar arasında Hyndman, Marx'ın kızı Eleanor ve Marx'ın mezarı başında konuşma yapmak için seçilen, Eleanor'un da kısa bir süre sonra partneri olacak Edward Aveling de vardı. Yürüyüşçüler Highgate'e vardıklarında, onlara iki-üç bin kişi daha katıldı (bazıları kalabalığın beş ila altı bin civarında olduğunu tahmin ediyorlar). Mezarlık kapısı yetkililer tarafından kapatılmıştı, içeride altısı atlı beş yüz polis yollarını kesmek için bekliyordu. Eleanor Marx ve ellelerinde Marx'ın mezarına koymak için çiçekten çelenkler olan kadınlar dâhil hiç birinin içeri girmesine izin verilmedi. Bunun üzerine kortej rezervuar yakınındaki caddede toplandı. Konuşmalar yapıldı, şarkılar söylendi. Daha sonra kortej "sanki bir kraliyet töreniymişçesine iki yanda polislerin eşliğinde muzaffer bir edayla alanı terk etti."⁽²⁾

SANATÇI VE TASARIMCI

Morris, 1883 Ocak'ında, Hyndman'ın Sosyal Demokrat Federasyon'una katıldığında, kırk dokuz yaşındaydı, İngiltere'nin en tanınmış sanatçılarından ve şairlerinden biriydi. Bolluk içinde doğmuştu. 1847'deki ölümünden kısa bir süre önce, daha sonra Devon Great Consols olarak bilinecek, İngiltere'nin güney doğusunda özellikle Devon ve Cornwall'daki bakır ve kalay madenlerine yatırım yapan Devonshire Great Consolidated Copper Mining Co., hisseleri sayesinde çok zengin olmuş Londralı başarılı bir borsa simsarının oğluydu. The Devon Great Consols, öncelikle Tavistock'daki yanyana beş madenin bir araya gelerek oluşturduğu bir gruptu ve 1850'lerde Avrupa'nın en zengin bakır madenciligi işletmesi olarak ün kazanmıştı. Beş maddeden biri ve 1848'de açılmış olan Wheal Emma, Morris'in annesinin ismini taşıyordu.⁽³⁾

Morris, Devon Great Consols sayesinde hayatına adam akıllı büyük bir servet ve kendi yolunu seçebilme özgürlüğü ile başladı. 1855'de reşit olduğunda yılda 900 sterlinlik bir gelir elde etti (o dönemde bazı yoksul papazlar yılda 40-50 sterlinlik gelirle yaşıyorlardı).⁽⁴⁾ Oxford'daki Exeter College'a girdi ve ilk başta ressam olarak bir kariyer yaptı, göz kamaştırıcı bir başarı

2) Morris, *Collected Letters*, cilt 2, 270-71; Eleanor Marx'tan Laura Lafargue'a, *The Daughters of Karl Marx*, ed. Olga Meier ve Faith Evans (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979), 176; Mary Gabriel, *Love and Capital* (New York: Little, Brown, 2011), 517.

3) Fiona Mc.Charty, *William Morris: A Life for Our Time* (London: Faber and Faber, 1994), 22; Linda Parry, "Introduction", *William Morris* (New York: Harry N. Abrams, Inc., 1996), 12-13. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 3,22

4) Paul Thompson, *The Work of William Morris* (Londra: Quartet Books, 1977), 10; George P. Landow, "Wages, the Cost of Living, Contemporary Equivalents to Victorian Money", Victorian Web, <http://www.victorianweb.org/economics/wages.html>. Morris'in o dönemde elde ettiği yıllık 700 küsur sterlin Devon Great Consol hisselerinden geliyordu.Bkz. "William Morris Internet Archive: Chronology", <https://www.britannica.com/art/Pre-Raphaelite-Brotherhood>.

elde etti. Morris çok geçmeden, Dante Gabriel Rosetti ve Edward Burne-Jones gibi ressamlarla birlikte Ön- Rafaelloculuk (Pre-Raphaelites) estetik hareketine katıldı. Romantik hareketin bir parçası olan Ön -Rafaellocular Orta Çağ resmine ve mitolojiden esinlenen sanata dönüş peşindeydiler. Eserleri karmaşık renklerden ve düzenlerden oluşuyordu, mimesis'e ya da doğanın estetik taklidine odaklanıyorlardı.⁽⁵⁾

İşçi sınıfından genç Jane Burden'i Oxford'daki Drury Lane Tiyatro Kumpanyası'nın bir gösterisinde ilk keşfedenler Rosetti ve Burne-Jones oldu. Çarpıcı güzelliğini hemen fark ettiler ve kendilerine modellik yapmasını istediler. Burden kendisini ilk *Kraliçe Guinevere* olarak resmeden Rosetti'ye sık sık modellik yaptı. Daha sonra William Morris'in şövale resmi *La Belle Iseult*'un da modeli oydu. Morris, Burden'a âşık oldu, 1859'da evlendiler. Sıkıntılı bir evlilikti, Jane Morris ve Rosetti bir dargın bir barışık bir ilişkiyi sürdürdüler, ilişki 1870-71'de zirveye ulaştı, ama süregiden bir ilişki oldu. Morris'in büyük zorluklarla olsa da bu ilişkiyi kabul ettiği anlaşılıyor.⁽⁶⁾

Ancak, burada Morris'in radikal Romantik inançlarının doğrulanmış olduğunu söylemek mümkün. Jane Burden ile tanışmasının üzerinden daha iki ay geçmeden 1857 Ekimi'nin sonunda yayınlanan *The Defence of Guenevere and Other Poems*'in yazarı olan Morris, şiirinde Viktorya Çağı'nın cinsellik anlayışına ve kadınların burjuva evliliğinin içine katı bir şekilde hapsolmalarına karşı bir arayış içindeydi. Kitabının başlığına çıkardığı şiirinde, kaderine terk edilmiş Guenevere'e dokunaklı, tutkulu bir ses verdi ve Thomas Malory ve diğerlerinin ona dayattıkları sessizliği bozdu.

Ama, artık onu konuşturacaklarını bilerek,
Islak saçlarını alnının gerisine attı,
Çenesine dokunan eli, ağzının yanındaydı.⁽⁷⁾

Guenevere kendi cinsel ihtiyaçlarını anlattı. Anna Maria Attwell'in yazdığı üzere "Morris'in Viktorya Çağı'nın cinsel politikasını reddetmesi kapitalizm eleştirisi kadar radikaldi." Daha sonra karısı ile en yakın arkadaşı arasındaki aşk ilişkisiyle karşı karşıya kalınca, bunu salt bir ihanet olarak değil, kendi hayatının içine yerleşmiş radikal bir diyalektik, hiçbir bağına sahip olmayan doğa olarak taşıdı.⁽⁸⁾

Morris'in bir ressam ve tasarımcı olarak eserlerinin çoğu, ilk başta Morris,

5) "The Pre-Raphaelite Brotherhood", <http://www.pre-raphaelite-brotherhood.org/biography.html>.

6) Jack Lindsay, *William Morris: His Life and Work* (New York: Taplinger Publishing, 1975), 92-93, 107, 132-33, 138-39, 162-69.

7) William Morris, *Collected Works*, cilt 1 (Londra: Longmans, Green and Co., 1910), 1.

8) Anna Marie Attwell, "Sexual Politics, Pomegranates and Production: William Morris's

Marshall, Faulkner ve ortakları olarak kurulan, daha sonra Morris ortaklarının hisselerini satın alınca sadece Morris ve ortaklarına dönüşen ve herkes tarafından “the Firm” (Şirket) olarak bilinen bağlam içinde yer aldı. The Firm 1861’de Morris, Rosetti ve Bourne-Jones’un da içlerinde bulunduğu altı önemli sanatçı tarafından kuruldu. Morris ve ortakları kendi tasarladıkları ve işçi-sanatçıların yardımıyla ürettikleri faydalı ve güzel ürünler yapmaya başladılar. Bunların arasında vitray, mobilya, oyma, metal işleri, baskı kumaşlar, kilimler, halılar ve duvar kâğıtları vardı. The Firm birçok yeniliğin yanı sıra dokuma sanatını canlandırdı, yepyeni desenlerle goblen dokumaya yeniden hayat verdi ve daha parlak renkler elde ederek bitkisel boyaları yeniden kullanıma soktu. Morris birbirine bağlı düz görüntüler oluşturarak bir duvar kâğıdı tasarımcısı olarak çok büyük başarı sağladı. Hayatının sonunda, Kelmscott Press’te güzel kitap baskı sanatında çığır açtı.⁽⁹⁾ Bu faaliyetleri Sanat ve Zanaat hareketi olarak bilinen harekete esin kaynağı oldu.⁽¹⁰⁾

Defense of Guenevere and La Belle Isault in Dialogue”, Open Educational Resources, University of Oxford, 5 Mart, 2013; <https://apen.conted.ox.ac.uk/resources/documents/sexual-politics-pomegranates-and-production-william-morris-s-defence-guenevere>; Florence S. Boos, “Sexual Polarities in The Defence of Guenevere”, *Browning Institute Studies* 13 (1985): 181-200; “The William Morris Internet Archive: Chronology”; Morris, *Collected Works*, 1:1-11.

9) R. Page Arnot, *William Morris: The Man and the Myth* (New York: Monthly Review Press, 1964), 19; McCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 166-85. Morris son zamanlarda Morris, Marshall, Faulkner and Co. Firması tarafından üretilen duvar kâğıdında dönemin sanatsal uygulamalarında kullanılan arseniğin zehirli etkilerine şüpheyle yaklaşması nedeniyle eleştirildi. Ancak, 1875’de diğer ortakların hisselerini alıp sadece kendisine ait olan Morris and Co.’yu kurunca, arsenik kullanmayı bıraktı ve renk elde etmek için eski usul bitki boyası kullanmaya başladı. Aynı yıl o dönem önde gelen arsenik üreticilerinden olan Devon Great Consols’daki direktörlük görevinden istifa etti ve kısa bir süre sonra babasından miras kalan hisseleri sattı. Bu durumu sosyalist olmasından ve çevresel farkındalığının artmasından öncesine rastlar. Buna rağmen bu durum, bazı kişilerin onu işle ilgili çıkarlarını yıllarca halk sağlığının önüne koymuş olduğu gerekçesiyle eleştirmelerine engel olamadı. Bkz. Lucinda Hawksley, *Bitten by Witch Fever* (Londra: Thames and Hudson, 2016), 59-61, 164-65, 225-26. Burada Morris’in de (kendisinininki de dâhil) evlerdeki duvar kâğıtları üzerindeki yapılmış yoğun deneylere dayanarak Viktorya Çağı’nda yaşayanların duvar kâğıtlarında bulunan arsenikten ziyade mantar nedeniyle zehirlenmiş olduklarına dair bazı kuşkuları bulunmuştur. Günümüzdeki bilimsel araştırmalar, duvar kâğıtları kaynaklı arsenik zehirlemelerinin “şehir efsanesi”nden başka bir şey olmadığını, modern toksikoloji bakımından hiçbir temeli bulunmadığını göstermiştir. Bkz. Patrick Sullivan, “William Morris and Arsenic and Old Lace”, *The Guardian*, 29 Mayıs, 2015; Willam R. Cullen ve Roland Bentley “The Toxicity of Trimethylarsine: An Urban Myth”, *Journal of Environmental Monitoring* 7 (2005):11-15.

10) Oliver Lovell Triggs, *Chapters in the History of the Arts and Crafts Movement* (Chicago. Industrial Arts League, 1902).

Morris, yaşadığı dönemde belki de en çok şair olarak bilindi. Öldüğünde, Londra *Times*, onu “Tennyson ve Browning hayattayken dahi en iyi altı şairimizden biri” olarak tanımladı.⁽¹¹⁾ Yirmi dört öykü-şiirden oluşan *The Earthy Paradise* (1868-79) eseri yaşadığı dönemde büyük beğeni toplamışken, daha önce yazmış olduğu *The Defence of Guenevere* (1858) modern eleştirinin gözdesidir. İzlanda sagalarına dayanan ve arkaik bir duyguyu yakalamak için bir çeşit Tötonik İngilizce kullandığı *Sigurd and the Fall of the Niblungs'u* on dokuzuncu yüzyılın en büyük epik şiirlerinden biri olarak görüldü.⁽¹²⁾

RUSKIN VE ROMANTİK GELENEK

Morris, her türlü sanatsal ve siyasi çabasında esin kaynağını Thomas Carlyle ve John Ruskin gibi kişilerle ilişkilendirilen İngiliz Romantik hareketinde buldu. Burjuva toplumunun mülkiyetçi bireyciliğinden tiksinen Carlyle şöyle demişti: “Nakit ödeme, şu son birkaç yıl dışında hiçbir zaman insanla insanı birleştiren bir bağ olmadı veya olamazdı, ne şimdi ne de dünyanın sonuna kadar da olamaz.”⁽¹³⁾ Eski Ahit peygamberleri gibi konuşan Carlyle’a göre “Her iş... soyludur”. Çalışkanlık övgüye değer. Ancak insan ilişkilerini “insanın insanla yegâne bağı olarak” tiksinti verici “nakit ödemeye” indirgeyen bir toplum bir ahlaki “Boşluk ve adı konmamış bir imhaya doğru” gidiyor demekti. “Böylesine rezil, yetersiz bir evren gerçekten de başka bir şeyi hak etmiyor; Onu imhadan kurtaracağımı söyleyemem”⁽¹⁴⁾ Yine de, eleştirisinin olanca büyüklüğüne rağmen, Carlyle’ın bakış açısı, tarihteki herhangi bir ilerleme girişimini reddederken, kapitalizmi daha önceki hiyerarşik düzenin feodal yükümlülükleriyle olumsuz anlamda karşılaştırdığı için gericiydi.⁽¹⁵⁾

Eleştirel bakımdan Carlyle’a olan borcunu kabul etmesine rağmen, Morris’in net bir kavram elde edebilmesi, henüz sosyalist teoriyle tanışmadan önce sanat ve emeğin birbirinden uzaklaşması, doğanın yabancılaştırılması kavramlarıyla Ruskin sayesinde oldu.⁽¹⁶⁾ “Nasıl Sosyalist Oldum”da “Ruskin,

11) Paul Greenhalgh’in *Times*’dan alıntısı, “Morris After Morris”, Parry, William Morris.

12) Arnot, William Morris: *The Man and the Myth*, 22. *Sigurd the Volsung* Morris ile Eirik Magnusson’un iş birliğinin bir parçasıydı. Magnusson İzlandacadan metin tercümelerini yaptı, Morris bunları İngilizce olarak rafine etti ve geliştirdi. Nancy Marie Brown, *Song of the Vikings* (New York: Polgrave Macmillan, 2012), 197-98.

13) Thomas Carlyle, *Past and Present* (New York: E.P.Dutton, 1960), 182

14) A.g.e., 147, 179-81.

15) Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 29-31; Raymond Williams *Culture and Society* (New York: Columbia University Press, 1983), 140.

16) William Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, ed. May Morris (Cambridge University Press, 1936), 2:584; Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 245.

pratik sosyalizm günlerimden önce [sanat ve emek] idealine doğru benim ustam oldu... onun sayesinde hoşnutsuzluğuma bir biçim vermeyi öğrendim.” diye açıkladı.⁽¹⁷⁾

Ruskin, karmaşık hatta muamma dolu bir kişilikti. Kendisini “Eski ekol- den (başka bir deyişle Walter Scott’un ekolu ve Homer’in) ateşli bir Tory” olarak tanımlıyordu, ama en azından ilk başlarda Paris Komünü’nü destek- leyecek kadar yazınsal radikalizm yolunda ilerledi.⁽¹⁸⁾ Her ne kadar özünde bir muhafazakâr Romantik ve ağır bir Tory paternalizmini benimsemiş ge- leneksel hiyerarşik düzen destekçisi olsa da, Ruskin, eserlerinde sanat eleş- tirmeni konumundan toplum eleştirisi konumuna doğru ilerledi, her zaman olmasa da zaman zaman sahici bir radikalizmi benimseyen bir yaklaşımı oldu.⁽¹⁹⁾ Marx’dan ziyade Carlyle’a yakın olarak kalsa da, kapitalizme son derece sert eleştiriler yöneltti. 1850’lerin başında yazdığı üç ciltlik eseri *The Stones of Venice*’in “The Nature of Gothic” [Gotiğin Muhtevası] başlıklı böl- ümünde Orta Çağ Gotik Sanatı’nın, natüralizmiyle, kendiliğindenliğiyle ve mükemmel olmayışıyla işçilerin hepsinin zanaatkâr ve sanatçı olduğu Geç Orta Çağ koşullarında emeğin çok farklı koşullarını yansıttığını söyledi. Dö- nemin sanatsal ürünleri “taşa vuran her işçinin hiçbir yasanın, hiçbir ferman- nın hiçbir hamiyet severliğin güvence altına alamadığı ancak bugün bütün Avrupa’nın çocukları için yeniden kazanmak için ilk amaç olarak önüne koyması gereken hayatını ve özgürlüğünü, düşünce özgürlüğünü ve varlık skalasındaki yerini” çağırıyordu. Bu, işçi “yığınlarının hayatîyetinin fab- rika dumanına yakıt edildiği ve işçilerin gücünün her gün harcanmak için verildiği” kapitalist bugünde işçilerin koşullarının zıddıydı. Morris’in üze- rinde doğrudan etki yapan ve 1853’de dostu Edward Bourne-Jones ile heyec- anla tartıştığı bölümde Ruskin şöyle yazmıştı

Filvaki, işte iş yapanın bu şekilde bir makineye indirgenmesi ki bu bütün zamanların en büyük kötülüğüdür, bütün ülkelerde kitlelerin muhtevasını kendilerine açıklayamadıkları bir nafile, tutarsız ve yıkıcı bir özgürlük mücadelesi vermelerine yol açıyor... İnsanlar, kötü bes- lendikleri için değil, ama ekmeklerini kazanmak için yaptıkları işten hiçbir keyif almadıkları için bu böyle... Biz iş bölümü için, bu en son büyük uygar icat için çok çalıştık, onu mükemmelleştirdik ama ona sahte bir isim verdik, işin gerçeğini söylemek gerekirse, bölünen iş değildir, insandır. İnsanı parçalar halinde böldük, küçük parçalara ve hayat kırıntılarına ayırdık; böylece bir iğne, bir çivi yapacak kadar bile

17) William Morris, “How I Became a Socialist” Morris, *News from Nowhere and Selected Writings and Designs.*, ed. Asa Briggs (Londra: Penguin, 1962), 36-36.

18) John Ruskin, *The Works of John Ruskin* (Londra: George Allen, 1903), cilt.27, 167.

19) Willams, *Culture and Society*, 139-40.

zekâ kalmadı geriye, iğnenin ucunu, çivinin başını yapmak için tüketiyor kendini artık.⁽²⁰⁾

Orta Çağ'ın "feodal beyin en küçük bir sözünün insanların canının karşılığı olduğu" siyasi egemenliği, Ruskin'e göre var olan kapitalizm altında, işçinin "makine yığını içinde sayıldığı, tekerlekleriyle numaralandırıldığı ve çekiç darbeleriyle tartıldığı"⁽²¹⁾ modern iş gücü köleliğine göre hiçbir şeydi. Orta Çağ sanatının yansıttığı gerçekten özgür emek ve bunun ardından gelen sanayi kapitalizminde emeğin indirgenmesi analiziyle, Ruskin yabancılaşmış emek üzerine bir estetik teori geliştirdi. Geç Orta Çağ dönemi mimarisinin düzensiz, kaba yontulmuş karakteri o dönemin işçilerinin özgür ve yaratıcı emeğini yansıtıyordu. Aynı şekilde, modern zamanların imalat ürünlerinin kusursuzluğu modern işçinin köleliğinin belirtisidir diyordu. E.P. Thompson'un söylediği gibi, "Ruskin, 'iş yapmanın makineye indirgenmesine' ilk karşı çıkanlardan değildi; ama insanın 'ekmeğini kazandığı işten zevk almasının' toplumun en temelinde yattığını söyleyerek bunu sanat eleştirisiyle ilişkilendirenlerin ilki oldu."⁽²²⁾

Ruskin, 1857'den başlayarak eleştirisini bizatihi Dickens'ın Cocktown'ına* yöneltti.⁽²³⁾ Sanayi kapitalizminin merkezi ve klasik liberal ekonomi politığının yurdu olan Manchester'de "Sanatın Ekonomi Politikası" başlıklı konferanslar verdi. Büyük bir şaşkınlık ve infial içinde olduklarına hiç kuşku bulunmayan sanayicilerden ve tüccarlardan oluşan dinleyicilerin karşısında nakit bağlantısı üzerinden bütün bir sistemin ahlaki temelini sorguladı. 1859'da Londra, Manchester, Bradford ve Tunbridge Wells'de "İki Yol" başlığıyla verdiği beş bölümlük konferans dizisinde kapitalizm altında kullanım değerinin deformasyonuna güçlü bir eleştiri yöneltti:

İmalatçılar olarak işinizin arzı sağlamak kadar piyasayı da biçimlendirmek olduğunuzu hiç unutmamalısınız. Ama size ne olursa olsun, en azından şu kadarı kesin; bütün hayatınızı halkın zevkini yozlaştırmak ve halkı gösterişe teşvik etmek için harcayacaksınız. Şaşıyla elde et-

* ç.n. Charles Dickens'in *Zor Zamanlar* adlı romanının geçtiği ana mekân.

20) John Ruskin, *The Stones of Venice*, cilt.2 (New York: Peter Fenelon Collier and Son, 1900), 163-65 ("Nature of the Gothic", paragraf 13-15); Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 37-38.

21) Ruskin, *The Stones of Venice*, cilt.2, 163-65 ("Nature of Gothic" paragraf13-15).

22) Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 35-37; Ruskin, *The Stones of Venice* The, cilt.2, 164 ("Nature of Gothic", paragraf 15).

23) Dickens'in *Zor Zamanlar*'ındaki Coketown jenerik bir on dokuzuncu yüzyıl fabrika kenti olsa da, halkın zihninde örnek niteliğindeki fabrika kenti Manchester'dı. Bkz. Charles Dickens, *Zor Zamanlar*.

tiğiniz her tercih, satın alanın gösteriş merakına dayanmak zorunda; yeniliklerle yarattığınız her talep tüketicide bir hoşnutsuzluk alışkanlığı geliştirmek zorunda; işten elinizi eteğinizi çektiğinizde ise, yaşlılık yıllarınız için bir teselli konusu olarak geçmişte yaptıklarınızın kapasamı üzerine düşünebilirsiniz: Hayatınız sanatı geriletmek, erdemi karmak ve ülkenizin sahip olduğu görgüyü karmakarışık etmek bakımından başarılı oldu.⁽²⁴⁾

Ruskin, kapitalist toplum içinde aşağılanan sanat ve aşağılanan emek üzerine eleştirilerini sistematik olarak daha da geliştirdi ve bütün eserleri arasında “en net ve en uzun ömürlü” olmasını beklediği kitabı *Unto This Last*’ta (1860) burjuva ekonomi politliğini daha sistematik bir etik sorgulamaya tabi tuttu. *Unto This Last* üzerine yapılan değerlendirme yazılarında ekonomi politığın yasalarından hiç anlamadığına dair eleştirilerden yılmayan Ruskin, 1864’de kapitalist adetleri sert bir şekilde eleştiren konferanslarına devam etti, bunlar daha sonra *Susam ve Zambaklar*⁽²⁵⁾ başlığı altında toplanacaktı.

Ruskin’in Manchester’de “Sanatın Ekonomi Politigi” üzerine verdiği konferanslar, zenginler için lüks mallar üretirken, halk için yararlı şeyleri ihmal eden değişim değeri ekonomisindeki çelişkilere dikkat çekiyordu. “Lavanta yulafla ancak ekonomi politikte eşitlenebilir” dedi.⁽²⁶⁾ *Unto This Last*’da “SERVET DEĞİL HAYAT VARDIR” diyerek serveti salt maddi zenginlikten ayırdı. Servet “kullanabileceğimiz yararlı şeylere sahip olmak”tı, bunlar “mahrumiyetin” veya kâr birikimi amacıyla üretilen yararsız ve yıkıcı şeylerin üretiminin tersi şeylerdi. Dünya sonsuz değildi; toprak, “temiz hava” ve “temiz su” sınırlıydı. Evrensel sanayileşme fikrinin bütününe saldıran Ruskin, şöyle yazdı: “Bütün İngiltere, eğer böylesini seçerse, tek bir imalat kasabasına dönüşebilir; İngilizler de kendilerini insanlığın genelinin iyiliği için feda ederek, gürültünün, karanlığın ve soluk dahi alınamayan havanın içinde giderek eksilen bir hayat yaşayabilirler. Ancak dünya ne bir fabrika olabilir ne de bir maden. Hiçbir deha, demiri milyonların sindirebileceği şeye dönüştüremez, şarabın yerine hidrojeni koyamaz. İnsanın servet tutkusu da öfkesi de karın doyurmaz.”⁽²⁷⁾

24) John Ruskin, *Sesame and Lilies: The Two Paths; and the King of the Golden River* (New York: E.P.Dutton, 1907), 148-59, italikler eklenmiştir. Ayrıca bkz. Shigeto Tsuru, *Economic Theory and Capitalist Society*, cilt.1 (Brookfield, VT: Edward Elgar, 1994), 380.

25) John Bryson, John Ruskin, *Unto this Last/The Political Economy of Art/Essays on Political Economy*, “Giriş” (New York: E.P. Dutton, 1968) vii-xii; Seth Koven, “How the Victorians Read *Sesame and Lilies*”, John Ruskin, *Sesame and Lilies*, ed. Deborah Epstein Nord (New Haven: Yale University Press, 2002), 168-75; Ruskin, *Sesame and Lilies*, 63.

26) Ruskin, *Unto This Last*, 96

27) A.g.e., 171, 185, 189-90, 216.

1862-63'de *Fraser's Magazine* için yazılan "Ekonomi Politik Üzerine Denemeler" dizisinde (daha sonra 1872'de *Munera Pulveris* olarak revize edilecekti), Ruskin "değerli maddi şeyler" in beş kategoriden oluştuğunu yazdı, bunların ilki "Havası, suyu ve organizmalarıyla birlikte toprak" tı. "Toprak", dedi, "gıda ve mekanik gücüyle" iki kat değere sahipti ve "bir görüş ve düşünce nesnesi olarak entelektüel güç üretiyordu", bu da güzellikle ilişkiydi. "Zenginlik" dedi, "doğru bir şekilde anlaşılırsa, hayati bir güç tarafından geliştirilen içsel bir değerden oluşur." Salt değişim değeri ve kişilerin zenginliklerinden keskin bir şekilde ayrılmıştır.⁽²⁸⁾

Ruskin yeni sanayi kapitalizminin çirkinliğinden, doğanın yok edilmesinden ve bunu temsil eden düzenden tiksiniyordu.⁽²⁹⁾ Bu görüşünü Manchesterli dinleyicilere ticari ekonominin bilimden, sanattan, doğadan ve insanın merhametinden tiksindiğini anlattığı *Susam ve Zambaklar*'da çok güçlü bir şekilde ifade etti. Sermayeyi suçlayarak, şöyle saldırdı:

Doğadan tiksiniyorsunuz; yani doğal olan her şeyden, derin ve kutsal duygularının hepsinden tiksiniyorsunuz. Fransız Devrimi Fransa'nın katedrallerini ahıra çevirdi, siz dünya katedralini yarış pistlerine çevirdiniz. Sizin aldığınız yegâne zevk, demiryolu vagonlarını dünya katedralinin koridorlarında gezdirmek, mihraplarını yiyip bitirmek. Schaffhausen Şelalesi'nin üstünden demir yolu köprüsü geçirdiniz. Tell'in şapeliyle Lucerne kayalıklarında tünel açtınız; Cenevre Gölü'nün Clarens kıyısını yıktınız; İngiltere'de körüklediğiniz ateşle doldurmadığınız tek bir sessiz vadi kalmadı; ne İngiliz topraklarında kömür külünün üzerinde tepinmediğiniz tek bir toprak parçası var artık ne de yayılan varlığınızın güzel ve eski sokaklara, mutlu bahçelere yeni otellerin ve parfümcü dükkanlarının herkesi tüketen beyaz cüzzamını bulaştırmadığı tek bir yabancı şehir.⁽³⁰⁾

1870'lerde ve 80'lerdeki en önemli çalışması, *Letters to the Workmen and Labourers of Great Britain* alt başlıklı *Fors Clavigera*'da Ruskin faydacı uygarlığın havayı "leş gibi kimyasal soluklarla, çürümekte olan hayvansal maddelerin tiksiniç kokularıyla ve irinli hastalıkların iltihabıyla karışmış zehirli dumanları ve kokuları damıtan laboratuvarlardan başka bir şey olmayan şehirlerle berbat ettiği" ninden şikâyet etti. Aynı zamanda "İngiltere'deki her ırmak bir ortak lağıma dönüştürülmüştür, öyle ki bir İngiliz bebek vaftiz edilirken öylesine kirlenir ki, yüzünü yağmura tutmak gerekir, ama yağmur bile kirli yağar."⁽³¹⁾ dedi. Böylesine bir çevre kirliliğini temizlemek bilimin

28) A.g.e., 205-6, 212-12; Williams, *Culture and Society*, 142.

29) Williams, *Culture and Society*, 140,

30) Ruskin, *Sesame and Lilies*, 49-54.

31) John Ruskin, *The Works of John Ruskin* (Londra: George Allen, 1903), ci.t 27, 91-93.

ve toplumun becerisi dâhilindeydi, ama bu asla yapılamazdı çünkü böyle bir iş kapitalistler için bir kazanç kaynağı değildi. *Crown of Wild Olive* (1866)'de şöyle bir retorik soru soruyordu:

Peki, nasıl oldu da bu [çevreyi onarıcı/düzeltilici] iş yerine öbürü [çevreye zarar veren iş] yapıldı..? Bunun tek bir nedeni var, çünkü kapitalist yaptığı iş başına birinden yüzde alırken diğerinden alamıyor. Diyelim ki bir işi ödemek için belli miktarda param var, işçilere de sadece toprağımy düzene sokmaları için ödeme yaptım, elimdeki para bu iş için bir kez harcanır. Ama onlara toprağımdaki demiri kazıp çıkarmaları, işlemeleri ve satmaları için ödeme yaparsam, hem toprağımdan kira, hem de imalat ve satıştan yüzde alırım ve sermayemi üç ayrı yolla kârlı hale getirebilirim. Günümüzde, kârlı yatırım sermayesinin büyük kısmı bu türden işlerden sağlanır, halk kendisine hiçbir yararı olmayan, kapitalistin üretiminden ve satışından yüzde elde edebileceğı bir şeyi satın almaya ikna edilir; bu süre zarfında halk bu şekilde elde edilen yüzdelerin gerçek ulusal kazanımlar olduğuna inandırılmıştır, oysa yaptıkları şey sadece ve sadece hafiflemiş olan ceplerden aşırıp, ağır olanları daha da şişirmekten ibarettir.⁽³²⁾

Ruskin, Paris Komünü sırasında, *Fors Clavigera'da*, orta sınıf radikallerle işçi sınıfının mücadelesini doğrudan özdeşleştirmeyi bir yana bırakarak Morris'in daha sonraki tanımlamasıyla "ateş nehrini" geçmeye yaklaştı.⁽³³⁾ 1 Haziran 1871'de yazılmış "6. Mektup" da, Komünü "en yumuşaklarımız tarafından uygulanmış zulüm" ve "hâlihazırdaki sistemin eliyle öğretilmiş soygun" diyerek sınıf temelinde tutkuyla savundu. Bir ay sonra 1 Temmuz 1871'de yazılmış olan "7. Mektupta", "Avrupa'nın suçlu hırsızları, korkunç savaşın gerçek kaynakları kapitalistler, kendilerine ait hakkaniyetli ücretlerle yaşayacaklarına başkalarının emeklerinin üzerinden aldıkları yüzdelere yaşayanlardır" diyerek Komünarları savundu. Hatta bir önceki ay telgrafla Tulliers Sarayı'nın yandığı ve Louvre'un hasar gördüğü haberi geldiği sırada kendini "Eski ekolden Komünist" (gerçi buna verdiği anlam bayağı kendine özgüydü) olarak ilan etme noktasına bile gelmişti. Thompson'a göre, Ruskin'in "işçilere duyduğu sempati", Louvre'un hasar görmesinin sonucu ola-

32) John Ruskin, *The Crown of Wild Olive: Four Lectures on Work, Traffic, War and the Future of England* (Thomas Y. Crowell and Co., n.d.) 6-7.

33) Morris, *Collected Works*, 22:131-32, Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 244. "Ateş nehrini" geçmek, Thompson tarafından Morris'in 1870'lerin sonu ve 1880'lerin başında Sosyalizme dönüşünü anlatmak için sık kullanılan metafordur.

rak “hızla azaldı.” Bunun sonucunda düzene yönelen tehditten fazlasıyla korkuya kapıldığı için, kendini işçi sınıfı davasıyla özdeşleştirmek konusunda daha ileriye gitmedi.⁽³⁴⁾

Ruskin’in Gotik ya da Geç Orta Çağ sanatının, Orta Çağ zanaatkârlarının özgür, yabancılaşmamış koşullarının ifadesi olduğu ve bunun günümüzün ticarileşmiş koşullarında kaybedildiğinin aşikâr olduğu savı, Morris’in düşünce dünyası üzerinde tayin edici bir etki yapmıştı. Morris için Romantik hareket, insanın içinde zaten var olan yaratıcılık, değişim ve cesaret gibi ihtiyaçların hayatın içine taşınması çabasıydı. Bunu, kapitalizmin mekanik ve parasal amaçlarının karşısına koydu. “Romansın anlamı” diye yazdı “gerçek bir tarih kavrayışı yeteneği, geçmiş bugünün bir parçası haline getirme gücüdür.” Thomson şöyle diyor, “Morris için geçmişin bşyapıtları ölmüş ya-
digârlar değillerdir, onlar günümüz için yaşamakta olan esin kaynakları ve uyarılardır, insanın niteliklerinin -ne kadar bastırılıp uykuya yatırılmış olsa da- sonsuza dek sönmölendirilemeyeceğinin kanıtıdır.”⁽³⁵⁾

ATEŞ NEHRİ’Nİ GEÇMEK

Morris için 1870’ler, kendisine Ruskin’den ve diğerlerinden kalan eleştirel romantizm mirasının diğer etkilerle, yani, İzlanda’da yaşadığı tecrübelerle; eski binaların korunması için kurulan derneklerdeki rolüyle; İngiliz emperyalizmine karşı giderek büyüyen mücadelesiyle ve sanatını zenginlerin boş isteklerine göre yapmaktan duyduğu memnuniyetsizlikle karşılıklı ilişki içinde olduğu bir geçiş dönemiydi, bunların hepsi onu sosyalizme doğru yöneltti.⁽³⁶⁾ 1860’ların sonunda eski İzlanda sagalarına merak sardı ve 1871 ile 1873’de İzlanda’ya yolculuklar yaptı. Burada eski Germetik ve Nors geleneklerinin ürünü olan İzlanda Edda’sının temsil ettiği tarih ve mitolojinin baş döndürücü bir karışımını ve aynı zamanda cesaret ile sadeliğin erdemi duygusunu da buldu.⁽³⁷⁾ Böylece, İngilizlerce vahim yoksulluk denebilecek bir durumun eşitlikçi bir toplumda kolayca desteklenebilir olduğuna dair güçlü bir kanıya sahip oldu. 1876’da İzlanda sagalarına dayandırdığı *The Story of Sigurd the Volsung and the Fall of the Niblungs*’un yayınlanması, aynı yıl Morris’in Devon Great Consols yönetim kurulundan istifasına ve bir daha

34) Ruskin, *Works*, cilt.27, 111,113,116,126-27; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 196-97.

35) William Morris, “Address at the Twelfth Annual Meeting(Anti-Scrape), 3 Temmuz, 1889, Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, 1:148; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 235.

36) Morris siyasi dönüşüm döneminin kısa olduğunu, bu yöndeki gelişiminin siyasi eyleme döndüğü dönemi de kapsadığını vurgulamıştır. Siyasi radikalizmden Sosyalizme çok çabuk ilerlemiştir. Bkz. Morris, “How I Became a Socialist”, 34.

37) Snorri Sturluson, *The Prose Edda* (Londra: Penguin Books, 2005).

asla giymemek üzere şapkasının üstüne kelimenin tam anlamıyla oturmasına rastladı. Bu olaylar aynı zamanda siyasi mücadeleye; Doğu Meselesi ile eski binaları koruma hareketine aktif olarak katılımıyla da örtüşür.⁽³⁸⁾

Morris'in hayatının kırklı yaşlarında aktif siyasete dönüşmesindeki önemli bir unsur the Firm'de yaptığı sanatsal çalışmalardan duyduğu tatminsizlikti. Sanatsal ürünlerin maliyetlerinin yüksek olmaları gerçeğinden giderek umutsuzluğa kapıldı, yaptığı üretimin var olan toplumsal yapı içinde yozlaşmış amaçlara hizmet eder hale gelişi, hayatını -söylenene göre bunu haykırarak ifade etmişti- "zenginlerin gösterişli lükslerine hizmet ederek" tüketmesi anlamına geliyordu. Burne-Jones'e söylediğine göre, sanatsal çalışmalar yapmak "[sanatçının] kendini eğlendirmesinden başka hiçbir insani amacı hizmet etmeyecek"ti. Sosyalist arkadaşı Andreas Scheu'ya hem kendisinin hem de yaptığı sanatsal üretimin "ayrıcalıklı sınıfların önlük kuşaklarına" asılmış olduklarını itiraf etti.⁽³⁹⁾

Morris'in siyasi olarak daha faal olduğu nokta işte buydu. 24 Ekim 1876'da liberal *Daily News*'da, Morris'in Doğu Sorunu olarak bilinen mesele üzerine İngiliz imparatorluk siyasetine ve Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği desteğe karşı çıkan uzun bir mektup yazdı. Doğu Sorunu 1875-76'da, Sırplar'ın, Karadağlılar'ın ve Bulgarlar'ın Türklerin yönetimine karşı ayaklanmaları ve bunun sonucuna da Bulgaristan'daki Hristiyan nüfusun vahşi bir şekilde baskı altına alınması üzerine çıkmıştı. 1820'lerde Yunanların Osmanlı İmparatorluğu'na isyanları sırasında Lord Byron'ın Romantik geleneği ile aynı çizgide olan Morris, İngiliz hükümetinin Türkiye'ye verdiği desteği çekmesini talep etti. Mesele, Rusların çatışmaya dâhil olması ve bu çatışmayı güneyde Akdeniz'e doğru ilerlemek için bir mazeret olarak kullanmasıyla daha da karmaşılaştı, artık İngiltere'nin Türklerin yanında savaşa girme tehlikesi ortaya çıkmıştı.⁽⁴⁰⁾ 1877 Mayıs'ında, o sırada Doğu Sorunu Derneği'nin saymanı olan Morris, "Bir Adalet Sevdalı" olarak imzaladığı ünlü Manifestosu, *To the Working men of England*'ı yazdı. İşçileri zincire vurulmuş halde bırakan "sorumsuz sermayeyi" ve bu baskıya bağlı, "bizi haksız bir savaşa sürükleyen" emperyal politikaları kınadı.⁽⁴¹⁾

Morris'in *Manifesto*'su üzerine, Thompson "İngiliz kamusal hayatına yeni bir güç girdi" diye yazdı. 1870'lerin sonunda ve 1880'lerin başında İngiltere

38) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 192, William Morris, *Journalism: Contributions to Commonweal, 1885-1890* (Bristol: Thoemmes Press, 1996), 458-9.

39) Thompson'daki Bourne-Jones ve Scheu'dan alındı, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 250-51.

40) Thompson, *The Work of William Morris*, 210-12; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 193, 202-25.

41) William Morris, *Letters* (Longmans, Green and Co., 1950), 388-90; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 193.

Osmanlı İmparatorluğu'na yardım eder, Kıbrıs'ta kontrolü elde eder, Afganistan'da savaşır, Afrika'da Zulularla mücadele edip İlk İngiliz-Boer savaşına girer ve Mısır'a askeri müdahalede bulunurken, Morris de işçi enternasyonalizminin yanında, anti- emperyalist mücadeleye daha da fazla katılır oldu. Bu mücadele, Gladstoncu Liberalizm'den geriye kalan illüzyonlarını da ortadan kaldırdı. Gladstoncu Liberalizm sık sık sömürge karşıtı bir dil kullanıyor olsa da, hiç kuşkusuz iktidara geldiğinde Muhafazakârlarla aynı sınıf çıkarlarına hizmet edip, aynı emperyalist yayılcılığı destekliyordu. Morris'in derinde yatan sınıfa dayalı eleştirilerine eklenerek, sonunda sosyalizm ve devrim ihtiyacı yönünde iten de bu oldu.⁽⁴²⁾

Morris'in Romantik duyarlılıkları daha da radikal siyasi eylemle bir araya getirmesi, 1877'de onun önerisiyle kurulan Eski Binaları Koruma Derneği'ndeki rolünde de belirgindi. Morris tarafından "Anti Raspa" denilen derneğin ilk destekçileri onun liderliğinde, Carlyle, Ruskin, Burne-Jones, Leslie Stephen ve John Lubbock'un da aralarında bulunduğu tanınmış kişilerden oluşuyordu. Örgüt, özellikle eski kiliseleri korumayı hedeflemişti, çünkü eski kiliseler sadece geçmişin mimarlarının değil, zanaatkarlarının da dışavurumlarıydı. "Bütün bir mimari çalışma" diye açıkladı Morris, "iş birliği ile yapılmak zorundadır." Binaların gerçekten restore edilmelerinin imkânsız olduğunu ısrarla söyledi. Gotik dönemin işçileri antik Yunanların eserlerini nasıl restore edememişlerse, Viktorya Çağı'nın işçileri de Gotik dönemin sanatsal eserlerini restore edemezlerdi, çünkü sanatı etkileyen toplumsal koşullar değişmişti. Dolayısıyla, vurgunun, anlaşıldığı haliyle restorasyondan ziyade korumaya yapılması gerekiyordu.⁽⁴³⁾ Morris'in gelişmekte olan sosyalist anlayışından yükselen, yeni bir bugün yaratmak için gösterilen sonsuz çabaların oluşturduğu bir tarih duygusuydu. Sanatsal üretimin içinde ortaya çıkan geçmişin değerli kalıntıları, işte bu çabaların kayıtlarıydı; bizimle, olmuş bitmiş ve dönüşü mümkün olmayan bir değişime rağmen şimdinin hayaletleri olarak konuşuyorlardı, bizim verdiğimiz mücadeleye "tarihin sürdürücüleri" olarak yeni bir hayat ve ilham veriyorlardı.⁽⁴⁴⁾ Dolayısıyla sanatın ve mimarinin içinde izleri sürülen tarihsel mücadele döngüleri ortadan kaldırılmamalıydı.

Morris için, geçmişin geleneklerine değer vermenin ve "geçmiş düzenin hiç ölmediğini ve yeninin içinde yaşadığını" anlamak hayatiydi. "Böylesine

42) Bkz. H.C.G. Matthew, *Gladstone*, 1809-1898 (Oxford: Oxford University Press, 1997) 3/7-8, 374-410.

43) Morris, "Architecture and History" 301-2; Morris, *Collected Works*, 22:301; Morris, William Morris, *Artist, Writer, Socialist*, 1:129-30, 142; Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 228.

44) Morris, William Morris: *Artist, Writer, Socialist*, 1:52; Thompson, William Morris: *From Romantic to Revolutionary*, 239.

bir tarih bakışının nasıl farklı bir ruh yaratacağını görmek zor değil. Geçmişin hatalarına ve yanlışlarına, sözüm ona uygarlığın durduğu yerden bakıp alay etmek ne kadar büyük bir sığlıktır, ancak bugün üzülererek bilincine vardığımız onca zorlukla ve yoklukla önlerine yarı bilinçli olarak koydukları hedeflere sempati duymak gerekir.”⁽⁴⁵⁾ diyordu. Marx’ın görüşlerine yakın bir şekilde Morris’e göre, günümüzün kuşakları çevrelerindeki (yapılaşmış ve doğal) çevrenin “ömürlük kiracılarıydı” sadece ve “insanlığın doğmamış kuşaklarına” karşı elde kalanları korurken, geçmişin canlılığını alıp bunlara yeni bir yaşam verme sorumluluğunu taşıyorlardı.⁽⁴⁶⁾ Sanata ve emeğe karşı bu devrimci tarihsel (ve dolaylı olarak ekolojik) tutum ve emekçi insanlara “tarihin sürdürücüleri” olarak biçilen rol onu kapitalist toplumun var olan mülkiyetçi düzeniyle, geçmişten kalmış ne varsa temizleyen düzenle sert bir çatışmanın içine soktu.

Morris, John Stuart Mill’in ölümünün ardından, Şubat-Nisan 1870’da *Forthnightly Review*’da yayınlanan *Chapters on Socialism*’ini okuduktan sonra ne yaptığını bilen bir sosyalist olacaktı. Burada Mill, Morris’in sözleriyle “Fourierci kılığına girmiş Sosyalizme” ütöpik sosyalist “savları olabildiğince açık ve dürüst bir şekilde” ortaya koyarak saldırmıştı. Ancak, Morris’in üzerinde bıraktığı etki, Mill’in niyet ettiğinin tersi oldu: “Beni ilgilendirdiği kadarıyla şu ana kadar çıkan sonuç, Sosyalizmin değişim için gerekli ve yaşadığımız dönemde gerçekleştirilmesinin mümkün olduğuna ikna olmam oldu. Bu yazılar Sosyalizmi kabul etmem için gerekli son dokunuşu yaptı.”⁽⁴⁷⁾

MARX VE KAPİTALİZM ELEŞTİRİSİ

Morris, 1883 Ocak’ında Hyndman’ın Demokratik Federasyon’una katılımının hemen ardından Marx’ın *Kapital*’ini Fransızca tercümesinden okumaya başladı. O yılın Şubat ayının sonunda kitabı arkadaşlarıyla heyecanla tartışıyordu.⁽⁴⁸⁾ Geçen yıllar boyunca kitaba defalarca döndü, özellikle manifaktür içinde iş bölümü, emek süreci ve sermayenin genel birikim yasaları üzerine ayrıntılı notlar aldı. Morris’in kendi kullanımı için Fransızca’dan İngilizce’ye çevirdiği açıkça belli olan Marx’ın *Kapital*’inden alınmış olan notlar

45) Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, 1:126; Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*, 236-37.

46) William Morris, “The History of Pattern Designing”, Morris, *Collected Works*, 22: 232-33.

47) Morris, “How I Became a Socialist”, 34, Paul Meier, *William Morris: The Marxist Dreamer* (Sussex: Harvester Press, 1978) cilt. 1, 172-73; John Stuart Mill, *Collected Works* (Toronto: University of Toronto Press, 1967), cilt.5, 705-63.

48) Thompson, *William Morris, Romantic to Revolutionary*, 270; Nick Salmon, *The William Morris Chronology* (Bristol, Thoemmes Press, 1996), 192.

Walthamstow'daki William Morris Gallery'de korunmuştur.⁽⁴⁹⁾ Notlar en çok *Kapital*'in 14.bölümünü oluşturan "İş bölümü ve Manifaktür" ile özellikle 5. Kısımındaki "Manifaktürün Kapitalist Karakteri" üzerine yoğunlaşmıştır.⁽⁵⁰⁾

Bu notlardan birinde Morris şöyle yazmış: "İnsanlar arasında bölünen, alt bölümlere ayrılan ve insanlar arasında bölüştürülen sadece emek değildir: parçalara ayrılan, kendisine özgü bir işleyişin otomatik bir yayına dönüştürülen insanın kendisidir." Karl Marx"⁽⁵¹⁾ Ruskin'den dolayı emeğin bozulması (degradation) meselesini daha önce zaten keşfetmiş olan Morris için bu, Marksist eleştirinin özünü oluşturuyordu. Hatta Morris'in önceki gelişiminin bir ürünü olarak tarihsel materyalizme taşıdığı şey, üretimin yabancılaşması ve insanın çevreyle ilişkisi üzerine edinmiş olduğu derin bir kavrayıştı. Eskiden "Doğa tarafından, bir kazanç elde etmek ve keyif almak umuduyla çalışmaya mecbur bırakılmış insan, insan tarafından umut edebilmek için çalışmaya, yani emek vermek için yaşamaya mecbur bırakılmıştı", yani yabancılaşmış koşullar altında çalışmaya mecbur bırakılmak, burjuva toplumu tarafından içselleştirilmiştir diyordu.⁽⁵²⁾ Morris, Marx'ın 1844'de yazdığı (ve sonraki kırk yıl boyunca ortaya çıkmayacak) *Ekonomi Politik ve Felsefe üzerine Elyazmaları*'nda ele aldığı yabancılaşmış emek kavramını andırır sözlerle 1888'de National Association for the Advancement of Art'da verdiği "Sanat ve Sanatı Üretenler" başlıklı konferansta fabrika işçisinin çıkarının "emeğinin özne-maddesinden kopmuş bir hayat" olduğunu anlattı; proletaryanın "iş'i 'istihdam' olmuştur, bu, başkasının iradesi ile hayatını kazanma fırsatını elde etmesinden ibarettir. Bu sistemde mal üretiminden dolayı ortaya çıkan çıkar, sıradan işçiye bütünüyle terk etmiş ve yalnızca işçinin emeğini düzenleyenlere bağlanmıştır. Bu çıkarın ele alınacak, bakılacak, kısaca kullanılacak olanla çok az ilgisi vardır, dünya pazarının büyük oyununda mal sadece bir sayaç olarak üretilmektedir." dedi.⁽⁵³⁾

Tarihçi A.L. Morton şöyle anlatır: "Morris, Ruskin okumaları yoluyla Marksizmin görmezden geldiği ve hatta o dönemde bilinmeyen yabancı-

49) Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*, 37-39; Alan K. Bacon, "Morris's View of the History of Industrialism" *Journal of the William Morris Society* 5/1 (Yaz 1982):2-3.

50) Karl Marx, *Capital*, cilt.1 (Londra: Penguin, 1976), 480-91.

51) Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*, 38, Karl Marx, *Capital*, cilt 1 (Londra: Penguin, 1976), 481.

52) William Morris, *Signs of Change* (Londra: Reeves and Turner, 1888), 152.

53) William Morris, "Art and Its Producers" (1888) Morris, *Art and Its Producers and the Arts and Crafts To-day: Two Addresses Delivered Before the National Association for the Advancement of Art* (Londra: Longmans and Co.,1901), 9-10. Buradaki çizgiler Morris'in kendisine aittir, duraklamaları belirtmiştir, üç nokta anlamına gelmemektedir.

laşma kavramına kendi kendine varmıştı.”⁽⁵⁴⁾ Morris’in yabancılaştırmış emek kavramını kavrayışının öneminin abartıldığını söylemek zordur. Paul Thompson *The Work of William Morris*’de şöyle yazmış:

Morris’in biyografisini yazanların birçoğunun kafasını son zamanlara kadar kurcalayan soru -Morris bir Romantik miydi, bir anarşist miydi, Marksist miydi hatta bir kripto-Fabian mıydı?- işin esasını gözden kaçırmış gibi görünüyor. Morris özgün bir sosyalist düşünürdü. Ortodoks Marksizmin dar ve sınırlı bir biçim aldığı, Marx’ın erken dönem yazılarının çoğunun yayınlanmamış olduğu dönemde Morris, olağanüstü zenginlikte bir sosyalist dünya görüşüne vardı. Marx’ın ekonomisini ve sınıfsal tarih yorumunu aldı. Ancak Morris’in insanlığın çalışarak vardığı doyumun -yabancılaştırma- temel bir önem taşıdığına dair kavrayışı, Marx’ın görüşüne paralel olarak bağımsız bir şekilde vardığı bir kavrayıştı. Bu, Morris’in Marksizmle radikal Romantik geleneğin ahlaki gücünü kaynaştırmasını sağladı. Ama Morris bunun çok daha ötesine geçti. Henüz başarılı bir sosyalist devrim yaşanmamış olmasına rağmen, gelecekte yaratılabilecek bu türden bir toplumu tahayyül ederek ileri doğru büyük bir adım attı. Birçok politik idealistten farklı olarak, Morris, böyle bir gelecekte amaçlarla araçları birbirinden ayırma gereğinin daima son derece farkında oldu: maddi eşitsizliklerden, çilecilikten ve yabancılaştırmadan kurtulmuş bir dünya için insanlıkta yepyeni bir arzu ve doyunluk bilincinin ön plana çıkartılması gerekiyordu.”⁽⁵⁵⁾

Eğer bu devrimci tasavvurun gücünün bir kısmı Morris’in daha önceki Romantik isyanının ürünüyse, bunu Marx’ın ekonomi politiğiyle kurduğu ilişkinin sonucunda yepyeni bir senteze ulaştırdı. Morris, yazılarında sık sık Marx’a atıf yaptı, Marx’a ve eserlerine her atıf yaptığında başına mutlaka “büyük” sıfatını ekledi.⁽⁵⁶⁾ Bu bakımdan, 1894 tarihli “Nasıl Sosyalist Oldum” başlıklı makalesindeki mizahi, kendisiyle dalga geçen ifadeleri *Kapital*’in tarihle ilgili kısımlarının aksine, Marx’ın “saf ekonomisini” kavrama çabası sırasında yaşadığı “beyninin karışmasından duyduğu ıstırap”ı yormak büyük bir hata olacaktır. Aynı makalede sosyalizm mücadelesinde kültürün önemi üzerine yazdıkları ve bu konudaki ısrarı, Sosyal Demokratik Federasyon’un Thompson’un deyişiyle “doktriner ve mekanik bakış açısına” ve fazlasıyla yüzeysel kavrayışına “karşı sağlıklı bir itiraz”⁽⁵⁷⁾ anlamına geliyordu.

54) A.L.Morton, “Morris, Marx and Engels”, *Journal of William Morris Studies* 7/1 (Sonbahar 1986): 47, Bkz ayrıca A.L.Morton William Morris, *Three Works* “Giriş” bölümü. (Londra: Lawrence and Wishart, 1986) 22.

55) Thompson, *The Work of William Morris*, 1-2.

56) Morton, “Morris, Marx and Engels”, 45.

57) William Morris, “How I Became a Socialist,” 34; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 619.

Morris, sosyalist ekonomi politiğin başka birçok eseriyle birlikte, Marx'ın *Kapital*'ini derinlemesine inceledi. T.J. Cobden-Sanderson, 1884'de Ekim'inde -Morris, kendine ait *Kapital* nüshasını ciltlemesi için ona gönderdiğinde- günlüğüne şöyle yazmış: "sahibi sürekli üzerinde çalıştığı için kitabı yıpratıp gevşetmiş." Morton da şöyle diyor, "Böyle bir kitabı iki yıldan az bir sürede didik didik etmek, hiç küçümsenecek bir iş değildir!" Morris, *Kapital*'i 1887 yılında, İngilizce baskısının yayını sırasında, E. Belford Bax ile birlikte *Commonweal*'a daha sonra tekrar gözden geçirilip *Socialism: Its Growth and Outcome* (1893)⁽⁵⁸⁾ başlıklı kitabını oluşturacak "Kökten İtibaren Sosyalizm" makalelerini hazırlarken yeniden okumaya girişti.

Morris'in Marx'ın ekonomi politik üzerine savlarının temelini çok iyi bir şekilde kavramış olması, daha sonraki yazılarında ve özellikle *Socialism: Its Growth and Outcome*'da açık bir şekilde görüldü. Engels kitabı beğendi ve bir nüshasını Friedrich Sorge'a gönderdi.⁽⁵⁹⁾ Morris ve Bax, "Bilimsel Sosyalizm" başlıklı bölümün sonuç cümlesinde kapitalist ekonominin sosyalist eleştirisinin "en göze çarpan ilkelerini" ortaya koyan "çağ açan bir eser" olarak atıfta bulunarak Marx'ın *Kapital*'ine vurgu yaptılar.⁽⁶⁰⁾ 1885 Şubat'ında, Morris kim olduğu bilinmeyen bir kişiye yazdığı mektupta, "İşin en çetin yanı olsa da, yapabilirseniz mutlaka Marx'ı okumalısınız: bugüne kadar bütünüyle bilimsel olup bizden yana çıkan tek ekonomist o."⁽⁶¹⁾ dedi. Daha sonra, 1887 Şubat'ında Bax ile birlikte "Kökten itibaren Sosyalizm" in Marx üzerine ilk makalesini yazmak için uğraştıkları sırada Morris, *Socialist Diary*'ye Marx'ın soyut ekonomisini anlatmanın zorluklarını yazarken kendini küçümseyerek şöyle dedi: "En basit türünden dahi olsa, bir ekonomist olabileceğimi sanmıyorum: ama bunun bana içime biraz olsun Marx katma fırsatı vermiş olmasından memnunum"⁽⁶²⁾ Morris ısrar edecekti. Onun Marx'ın *Kapital*'ini nihai kavrayışı, başkaları tarafından aktarılan eleştirel unsurları algılamasına ve gerçek anlamı ancak bugün tam olarak anlaşılan ve takdir edilen dikkat çekici temalar geliştirmesini sağlayacak kadar derindi.

Bazı Fabiancıların, Marx'tansa William Stanley Jevon'un marjinal fayda teorisine dönmeleri yeni gelişmeye başlayan İngiliz Sosyalist hareketi için bir sorun teşkil ediyordu. Marx'ın değer teorisine George Bernard Shaw ve

58) William Morris ve E. Belford Bax, *Socialism: Its Growth and Outcome* (Londra: Swan Sonnenschein, 1893); "Socialism from the Root Up" özgün halindeki makaleler William Morris, *Political Writings* (Bristol: Thoemmes Press, 1994), 497-622'de mevcut.

59) Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975), 50: 277-78, 299.

60) Morris ve Bax, *Socialism: Its Growth and Influence*, 267.

61) Morris, *Collected Letters*, cilt.2, bölüm 2, 393-94.

62) Salmon, *The William Morris Chronology*, 174-75.

Sidney Webb gibi kişilerin yönelttikleri eleştirilerle karşılaşan Morris, 1887 Aralık'ında, bir mektubunda salt değer teorisi üzerine yapılan bir tartışma için şunları yazdı:

[Bu tartışma] sonuçsuz kalmaya mahkumdur, çünkü Sosyalizm Marksçı teoriye dayanmaz; birçok eksiksiz sosyalist bu konuda onunla [Marx] aynı fikirde değil; ve elbette ki gerçekleri anlattığını iddia eden bir teorenin çürütülmesi, Orta Çağ astronomisi teorisinin güneşi yok etmiş olduğu kadar gerçekleri bir yana atmak demek. İnsanların gerçekten bilmek istedikleri şey, ham maddeye ve üretim araçlarına, mülk sahibi sınıfların varlıklarının sürmesi için alınan vergi olmadan neden sahip olamadıkları ve modern zamanların bütün icatlarına rağmen neden emeğin bizi eskisinden çok daha kötü bir duruma sokacak kadar kötü örgütlenmiş olduğu. Bu Marx'ı Jevons'un ya da Jevons'u Marx'ın karşısına koymadan da gösterilebilir onlara.⁽⁶³⁾

Yine de, Ruth Kinna ve diğerlerinin yaptığı gibi, 1887 tarihli bir mektup-taki bu kısa yorumun Morris'in Marx'ın değer teorisiyle arasına bir mesafe koyduğu, ya da George Bernard Shaw ve Sidney Webb'in Jevons'a dayanmalarına sempatiyle yaklaştığını varsaymak ciddi bir hata olacaktır. Bunun tersine birçok kanıt vardır, en önemlisi de Sosyalizm: *Its Growth and Outcome*'dir⁽⁶⁴⁾ Morris sosyalizm için geniş bir siyasi ve ahlaki durumun ekonomik değere dair herhangi bir teoriye -bu teori sistemin iç yasalarını anlamak bakımından ne kadar yararlı olursa olsun- dayanmadığını, bu durumun üretim araçlarının tek bir "mülk sahibi sınıfın" tekelinde olduğuna, bu tekel ile kendisi için haraç ya da tekel rantı elde ettiğine ve bunu da açık bir sınıf sömürüsünün izlediğine dair genel gerçeğin temeline dayandığını anlatıyordu sadece. Eğer Marksist olmayan sosyalistler ve radikaller bu tür kavramları paylaşıp başka temellere sahip hareketlerde yer alıyorsa, bunların hiç biri "bilimsel sosyalizmin" daha özgül sonuçlarını boşa çıkarmıyordu ki Morris'de kendine bu analizi temel alıyordu. Morris, hatta Shaw, Webb, Annie Besant ve diğerleri tarafından yayınlanan 1889 tarihli *Fabian Essays*

63) Morris, *Collected Letters*, cilt.2, bölüm 2, 729.

64) Ruth Kinna, *William Morris: The Art of Socialism* (Cardiff: University of Wales Press, 2000). Morris'in Fabian'a karşı direnişinin bir başka kanıtı olarak; Muhtemelen Jevons Temelli Marx'a yönelmiş eleştirilerle ilgili olarak Modern Sosyalizm üzerine bir broşür hazırlayan Annie Besant daha önce *Our Corner*'da dizi olarak yayınlanan makalelere dayanarak hazırlanan broşürü yorumlaması için 1886 Ekim'inde Morris'e yolladı. Morris, Marx'ın ekonomisini eleştiren bir dipnotun "sahte bilimsel" (E.P. Thompson dipnotun o sıralar Besant ile "gizli aşk" yaşamakta olan Shaw'dan esinlenildiğini düşünüyor) olduğu gerekçesiyle çıkarılmasını istedi. Thompson, *William Morris, Romantic to Revolutionary*, 761-62.

in *Socialism* için 1890'da oportünizmi eleştiren çok etkili bir yazı yayınladı "Sosyalizmin ilk ilkelerinin açıkça ortaya konması... taktiklerden oluşan ve pratiğe geçirilemeyen bir teoriyi ortaya koymak için bir yana bırakılmıştır; bu teori pratiğe geçirilebilse, bizi kapitalizme karşı yeniden saldırıya geçmemiz gereken bir konuma sokmuş olacaktır."⁽⁶⁵⁾

Morris, Marx'ın ekonomi politik eleştirisini derinden kavrayışının yanı sıra, kendi sosyalist pratiğini geliştirmeye ve bu temeldeki savlarını ilerletmeye devam etti. *Cassell's Saturday Journal*'da 1890'da kendisiyle yapılan bir söyleşide, Morris'in şöyle söylediği yazıldı: "Günümüz Sosyalist hareketini başlatan Carl [metinde aynen böyle] Marx'tı; en azından eğer Carl Marx bilimsel bir hat üzerinden başlatmasa, bu hareketin sahip olduğu gücü topalayamayacağı kesindir."⁽⁶⁶⁾

Thompson, 1880'lerde ve 90'larda bir sosyalist olarak "Morris'in *Kapital* üzerine yaptığı çalışmanın etkisi, bütün yazılarında açıkça ortadadır" der.⁽⁶⁷⁾ Gerçekten de, Morris'in Marx okumalarının sosyalist harekete giderek daha fazla katılmasıyla artan etkisinin yarattığı değişim, bu dönemde kapitalizm eleştirisinin giderek gelişmesi ile kendini gösterir. 1883 Mart'ı gibi geç bir tarihte hâlâ "bir sınıfı diğerinden ayıran boşluğu doldurmak" çabaları üzerine olumlu şeyler yazarken, o yılın yazında sınıf mücadelesinin temelini işçiler ve kapitalistler arasında gören devrimci bir tutum benimsedi ve siyasi duruşunu hayatının sonuna dek bu tutum oluşturdu.⁽⁶⁸⁾

Morris, büyük bir sebatla Marx'ı incelerken, Marx'ın eserlerini Almanca-sından bilen Bax gibileriyle de tanıştı. Bax, on altı yaşındayken, Paris Komünü'nün ardından sosyalizmi benimsemişti. 1875'de Stuttgart'da müzikal kompozisyon okumuş, bir yandan Alman felsefesi okurken bir yandan da Berlin'de gazetecilik yapmış, Marx'ın *Kapital*'ini 1879 gibi erken bir tarihte okumuştur. Marx üzerine 1881'de henüz yirmili yaşlarındayken, *Modern Thought*'a yazdığı bir makale ile Marx'ı (yanı sıra bir de Hegel için yazdı) heyecanla İngiliz kamuoyuna tanıttı. Marx, Bax'a övgü dolu yorumlar gönderdi, ama onunla tanışamayacak kadar hastaydı, Bax ancak 1883'de Marx'ın

65) Morris, *Political Writings*, 457; George Bernard Shaw, ed. *Fabian Essays in Socialism* (Gloucester, MA: Peter Smith, 1967).

66) William Morris, *We Met Morris: Interviews with William Morris* (Reading: Spire Books, n.d), 48; Morris, *Collected Letters*, cilt.2, 393-94; Florence Boos, ed., *William Morris's Socialist Diary* (Londra: Journeyman Press, 1982), 32; Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*, 748.

67) Thompson, *William Morris: From Romantic to Revolutionary*, 37-39, 305-6, 749-51; Morton, "Morris, Marx and Engels", 45; Meier, *William Morris: The Marxist Dreamer*, cilt. 1, 212.

68) William Morris, *Collected Works*, 23: 153; Thompson, *The Work of William Morris*, 218-19.

ölümünden sonra Engels ile tanışabildi ve Marksist eserleri ciddi bir şekilde incelemeye başladı.⁽⁶⁹⁾

Sosyalist Birlik'te Morris'in yoldaşlarından biri de, İngiltere'ye 1847'de göç etmiş, 1848'de Çartistlerle birlikte yürümüş Almanya doğumlu inançlı devrimci Frederick Lessner'di. *Komünist Manifesto*'nun el yazması kopyası Brüksel'den Londra'ya geldiğinde, matbaaya götüren de Lessner idi. Almanya'daki 1848 Devrimi sırasında Marx ile birlikte *Neue Rheinische Zeitung*'da çalışarak aktif rol aldı. 1851'de Köln'de tutuklandı ve Komünist Birlik'in on bir üyesine karşı açılan ve 1852'de görülen mahkeme tarafından üç yıl hapse mahkûm edildi. Bunun hemen ardından İngiltere'ye döndü. Birinci Enternasyonal'in Genel Konseyi'nin üyesi, Marx'ın ve Marx ailesinin çok yakın dostu oldu, Marx'ın cenazesine katıldı. Daha sonra Sosyalist Birlik'in Morris'in kurduğu Hammersmith kolunun cesur ve güvenilir bir destekçisi oldu.⁽⁷⁰⁾

Avusturyalı sosyalist Andreas Scheu, Morris'in yakın çalışma arkadaşı olmuş bir siyasi mülteciydi. Önemli bir sosyalist hatip olmasının yanı sıra, Scheu bir mobilya tasarımcısıydı ve the Firm'de Morris'in çalışmalarına yakın ilgi duydu, muhtemelen Morris'in sanat ve sosyalizm hakkındaki görüşlerinin çoğunu paylaşıyordu. May Morris, Scheau'yu şöyle tanımlıyor: "üzerine oturmuş kahverengi Jaeger takımıyla, çarpıcı konuları anlatan ateşli ve belagat sahibi bir hatip, güzel başı Dürer'in dikkatle üzerinde çalıştığı kıvrık sakallı Cermen savaşçılarından aşağı kalmaz."⁽⁷¹⁾

Daha da önemlisi, Morris zaman zaman ziyaretine gittiği Engels'le de dosttu. Eleanor Marx'la ve (bir süreliğine) Edward Aveling'le de yakındı, açık evliliklerine destek verdi ve onları evlerinde ziyarete gitti.⁽⁷²⁾ Morris tıpkı Marx ve Engels gibi kendini Komünist olarak görüyordu. George Bernard Shaw "Benim Tanıdığım Morris" adlı ünlü yazısında şöyle anlatır: "Morris, kendini siyasi olarak tanımlaması gerektiğinde, kendine Komünist derdi... Marx'ın *contra mundum*'unun* yanındaydı."⁽⁷³⁾

* ç.n. bütün dünyaya karşı, bütün fikirlere karşı olmak anlamındaki Latince terim.

69) E.Belford Bax, "Leaders of Modern Thought XXIII", *Modern Thought* 3/12 (Aralık 1881): 349-54, <http://www.marxists.org/archive/bax/1881/12/marx.htm>; "E Belford Bx", Hyndman vd., *How I Became a Socialist* (Londra: Twentieth Century Press, n.d.) 9-16; Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary* 287-88; MacCarthy, William Morris: *A Life for Our Time* (Londra: Faber and Faber, 1994), 506-07; Tsuzuki, H.M. *Hyndman and British Socialism*, 49.

70) Hal Draper, *The Marx-Engels Glossary* (New York: Shocken Books, 1986), 125.

71) Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 306-7; Salmon, *The William Morris Chronology*, 122.

72) MacCarthy, William Morris: *A Life for Our Time*, 507-8.

73) George Bernard Shaw, "Morris as I Knew Him," William Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, ed. May Morris (Cambridge: Cambridge University Press, 1936), 2:ix.

Morris, kuruluşundan bir buçuk yıl sonra Demokratik Federasyon'a katıldığında, İngiltere'de sosyalizm üzerine en önemli çalışmalar, orijinali İngilizce yayınlanmış olan Marx'ın *Fransa'da İç Savaş*'ının ve 1850'de tercüme edilmiş olan *Komünist Manifesto*'nun dışında, Hyndman'ın *England for All* (1881) ve *The Historical Basis of Socialism in England* (1883) adlı iki çalışmasıydı. *The Historical Basis of Socialism in England*'ın iki bölümü için bol miktarda Marx'ın *Kapital*'inden yararlanılmış ancak Marx'ın adı anılmamıştı.⁽⁷⁴⁾ Hyndman, Engels'in söylediği gibi bir "Tory-Radikal," "Bir eski Muhafazakâr" dı ve tarihsel bir dönüş yaparak İngiltere'de Marksist yönelimli sosyal demokratik hareketin kurucusu olmuştu.⁽⁷⁵⁾ Hyndman *Kapital*'i Fransızcasından okuduktan sonra, Marx ile tanıştı ve onunla ekonomi politik üzerine birçok tartışmaya girdi.

England for All, tarihsel-materyalist perspektiften son derece hatalı bir çalışmaydı. Tarihçi Chushichi Tsuzuki, Hyndman'ın ince kitabının "Kıtasal Sosyal Demokrasiden ziyade İngiliz "Tory Demokrasisinin ders kitabı; Marx'ın Artı Değer teorisi sanki zorla girmiş gibi görünüyor." diye yazdı.⁽⁷⁶⁾ Hyndman, Kolonilerdeki İngiliz sömürsünü sert bir şekilde eleştirmesine rağmen İngiliz İmparatorluğu'nun devamını desteklediğini açıkta ortaya koydu. Yine de, İngiliz sosyalizminin yeniden canlanmasını ve tarihsel materyalist anlamda ilerlemesini hevesle bekleyenler için, *England for All* faydalı bir araç olarak görüldü. Marx, Engels'e şöyle yazdı: "adam zayıf biri ama iyi propaganda."⁽⁷⁷⁾ Kitap, kaba bir şekilde, emek değer teorisini ve kapitalizmin sınıf eleştirisini bir araya getirmişti. İngilizce okuyan kamuoyuna bilimsel sosyalizmin ilk ipuçlarını verdi ve İngiltere'de bir "pratik sosyalist" hareket kurmak için mücadele eden bir grup insanı bir araya getirmekte büyük rol oynadı. Edward Carpenter *England for All*'dan öylesine etkilenmişti ki, yeni hareketin yayın organı ve ilk haftalık sosyalist gazete olan *Justice*'e 300 sterlin bağışladı.⁽⁷⁸⁾

Hyndman'ın Marx'ı daha kapsamlı bir şekilde kabul ettiği (Hyndman, Thompson'un söylediğine göre kendini "Marx'ın pelerininin İngiliz mirasçısı olarak sunuyordu) *Historical Basis of Socialism in England*'ı ekonomi politığe ve onun ortaya koyduğu olgusal cephaneliğe yaklaşımı bakımından daha iyi

74) Henry Mayers Hyndman, *England for All* (Londra: Gilbert and Rivington, 1881), 32-87. *Komünist Manifesto*'nun Helen MacFarlane tarafından çevrilen orijinali ve 1888'deki tasdikli İngilizce çevirisi Hal Draper'in *The Adventures of the Communist Manifesto* (Berkeley: Center for Socialist History, 1998)'de yan yana yayınlanmıştır.

75) Chushichi Tsuzuki'nin *H.M. Hyndman and British Socialism*'deki Engels Alıntısı (Oxford: Oxford University Press, 1961), 42.

76) A.g.e.

77) A.g.e.

78) Thomson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 292-95, 313; David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (New York: Harper and Row, 1975), 445-46.

bir kitaptı. Ancak yer yer yanlışları vardı ve genel olarak eklektik ve mekanik bir çalışmaydı. Örneğin Hyndman'ın , “ücretin demir yasaları” ve emek ücretlerindeki “sürekli bozulma” (Ferdinand Lasalle, Thomas Hodgskin, Henry George ve Karl Rodbertus'tan ödünç alarak) atıfta bulunması bazı bakımlardan Marx'ın nüanslarından yoksundu. Kitabın dramatik ve parlak ifadelerle dolu son kısmında, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıl dönümü olan 1889'da İngiltere'de bir işçi sınıfı ayaklanmasının alametlerinin belirdiğini söylüyordu. Bununla birlikte Morris, Hyndman'ın *Historical Basis of Socialism*'ini 1885'de sadece İngilizce okumakla sınırlı kalanlara tavsiye edecek kadar beğenmişti.⁽⁷⁹⁾

1884'de Hyndman ve Morris birlikte 64 sayfalık bir kitap yazdılar. *A Summary of the Principles of Socialism* tarihe ve ekonomi politiğe Marksist bir bakışla yaklaşıyordu. Bu kısa kitap, Morris'in etkisiyle özgür emek için sanatın önemine vurgu yapan bir karaktere de sahipti.⁽⁸⁰⁾

1885'de Morris'e göre, Almanca veya Fransızca bilmedikleri için *Kapital*'i okuyamayanlar için ekonomi politik konusunda İngilizce okunacak en iyi kitap Laurence Gronlund'un *The Co-operative Commonwealth in Its Outlines: An exposition of Socialism*'iydi. Marx'ın değer teorisine (ABD nüfus sayımına dayalı ulusal gelir dataalarını kullanarak) anlaşılır ve sofistike açıklamalar getiriyordu. Morris'in görüşüne göre, Gronlund bu savı Hyndman'ın *Historical Basis*'inden “daha ileriye” taşımıştı.⁽⁸¹⁾ 1846'da Danimarka'da doğan Gron-

79) H.M.Hyndman, *The Historical Basis of Socialism in England* (Londra: Kegan, Paul, Trench and Co., 1883), 119, 476; Morris, *Collected Letters*, cilt.2, 393-94; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 295, 333-35. Hyndman'ın *Historical Basis*'deki tipik eklektisizmi, Marx'ın artı değer teorisinin İngiliz Sosyalistleri ve Rodbertus tarafından öngörüldüğünden emin olmasından kaynaklanır, oysa bunu gerçek bir bilimsel temele ilk oturtan Marx'tı (126). Hyndman'ın *Historical Basis*'inin hiç kuşkusuz Morris'i de rahatsız etmiş olan bir başka olumsuz özelliği, sosyalizmin “semi-Asyatik” Rusya'dan ve dünyadaki başka bölgelerden ziyade, zaman içinde “Amerika'da, Avustralya'da bu adalarda ve muhtemelen Almanya”daki “Kelt-Töton” halklara dayandırılması gerektiğine dair şovenistçe tonlamaydı. Morris'e göre, kararlı bir anti-empyrialistin bunlara ciddi itirazları olması gerekiyordu(433). Tsuzuki, *H.M.Hyndmann and British Socialism*, 51.

80) H.M.Hyndmann ve William Morris, *A Summary of the Principles of Socialism* (Londra: The Modern Press, 1884), 16-18, 38, 42, 48, 62.

81) Morris, *Collected Letters*, cilt.2, bölüm 2, 393-94. 1887'de Marx'ın *Kapital*'inin birinci cildinin İngilizce tercümesinin çıkmasıyla, Morris 1885'de bunu bilinmeyen bir kişiye tavsiye etmiş. Bundan sonra (üç broşür göndermesine rağmen) tavsiye ettiği yegâne kitap Gronlund'un *Co-operative Commonwealth*'i. Gronlund'u bir mektupta tavsiye ettikten iki yıl sonra, Morris'in onun hakkındaki görüşü kitabı “zayıf bir kitap” olarak nitelendirecek kadar değişiyor. Buna rağmen yine de “içinde çok bilgi olduğu için” tavsiye ediyor. Morris, *Collected Letters*, cilt.2, bölüm 2, 695. Bundan sonra Hyndmann'ı hiç tavsiye etmiyor.

lund Amerika'ya 1867'de göç etti, Milwaukee'deki okullarda Almanca ders verdi ve daha sonra da avukat oldu. 1870'de sosyalist oldu. Birleşik Devletler İşçi Partisi'nin lideri olarak Peter Lofgreen adıyla tutuklandı ve St. Louis Genel Grevi'ne katılmakla suçlandı. Daha sonra davayı savunan bir yazar ve gazeteci oldu. 1878'de *The Coming Revolution: Its Principles* başlıklı bir broşür yazdı (Bazı kopyalarını Marx'a da gönderdiği söylenir). Bunu 1884'de en önemli eseri, *The Co-operative Commonwealth* izledi. Bu kitapta, Marx'ın *Kapital*'deki analizini Amerika'nın koşullarına uyarlamaya çalıştı. Marx'ın fikirlerinden çokça yararlanmasına ve Marksist bir pozisyona sahip olmasına rağmen, Gronlund eserinde Marx'a atıfta bulunmaktan kaçındı, bunun istisnası Marx'tan "asil bir Yahudi" olarak söz ettiği, "Yahudi Çağı" üzerine üstü kapalı bir paragraftı. (Kitabın 1890 baskısına şu yazıyı koydu, "Karl Marx için, sosyalizmin bilimsel temelini ona borçluyuz.") *The Co-operative Commonwealth* çok başarılı oldu, yüz bin kopya sattı, Sadece Morris ile 1885'deki İngilizce baskısına ön söz yazan George Bernard Shaw'ı değil, Amerika'da Edward Bellamy ile Eugene Debs'i de etkiledi.⁽⁸²⁾

Gronlund, 1884-85'de İngiltere'ye gitti ve Morris'in Sosyalist Birlik'ine katıldı. 1885 Temmuz'undaki ilk genel toplantıda Birlik Konsey'ine seçildi, konferanslar verdi ve 1880'lerin sonunda Amerika'ya döndü. Yavaş yavaş Marksçı görüşlerle ve hızla sınıf mücadelesiyle bağını kopardı ve Sosyalist İşçi Parti'si, Bellamy'nin Milliyetçi Hareketi ve Popülizm gibi sosyalizmin çeşitli etikçi ve milliyetçi türleriyle ilişki kurdu. Daha sonra Amerika'da Fabian tipi bir örgüt geliştirmeye uğraştı.⁽⁸³⁾

Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nü İngilizceye tercüme eden Amerikalı sosyalist Florence Kelley (Wischnewetzsky), Gronlund'un *The Cooperative Commonwealth*'inin bir nüshasını 1885'de Engels'e gönderdi. Gronlund'un kitabının çeşitli "spekülatif" konular ortaya attığını söyleyen Engels, Gronlund için "bizim görüşlerimizi, anlayabildiği kadar alıyor" ve

82) Laurence Gronlund, *The Co-operative Commonwealth in Its Outlines: An Exposition of Modern Socialism* (Boston: Lee and Shepard, 1884), 50; Laurence Gronlund, *The Cooperative Commonwealth in Its Outlines: An Exposition of Socialism* (Boston: Lee and Shepard, 1890), 46; Morris, *Collected Letters*, cilt. 2, 445; Chushichi Tsuzuki, "Lawrence Gronlund and American Socialism", *Hitotsubashi Journal of Social Studies* (Ocak, 1968): 18-25; Hal Draper, *The Two Souls of Socialism, New Politics* 5/1 (Kış, 1966): 57-84; Mark Pittenger, *American Socialists and Evolutionary Thought, 1870-1920* (Madison: University of Wisconsin Press, 1993), 43-63; "Gronlund, Laurence" *The Encyclopedia of Social Reform* (New York: Funk and Wagnalls Cos, 1897), 674.

83) Marx ve Engels, *Collected Works*, 47:295; Tsuzuki, "Lawrence Gronlund and American Socialism", 18-25; Pittenger, *American Socialists and Evolutionary Thought*, 56-60; Hal Draper, *The Marx-Engels Glossary* (New York: Schocken Books, 1986), 83; Laurence Gronlund, "The Work Before Us", *Commonweal*, 1/7 (August 1885); 75.

“kendi ütopyacılığını, gerçek, yaşayan bir Alman Sosyalizmiymiş gibi zorluyor” yorumunu yaptı. Kelley de Gronlund’un kitabının “ne pahasına olursa olsun popüler” olacağından emindi. Buna rağmen kitaba, Morris gibi o da Almanca veya Fransızca okuyamayanlar için bir “başlangıç eseri” olarak görüp, tavsiye edecek kadar değer verdi. Gronlund bu şekilde İngilizce konuşan sosyalistler üzerinde önemli bir etki yapmış oldu.⁽⁸⁴⁾

Morris’in ekonomi politik ve Marksist teori dâhil olmak üzere sosyalist literatüre dair çok geniş bir bilgisi olduğuna kuşku yoktur. Gronlund’unkine ek olarak İngilizce okuduğu eserlerin arasında Robert Owen’in *Book of the New Moral World*’ü; John Stuart Mill’in *Chapters on Socialism*’i; Alfred Russel Wallace’in *Land Nationalisation*’u, Henry George’un *Progress and Poverty*’si ve John Carruther’in *Communal and Commercial Economy*’si vardı. Ayrıca elinin altında Marx ve Engels’in *Komünist Manifesto*’sunun İngilizce tercümesi; Ferdinand Lassale ve Friedrich Sorge’un broşürleri; Sergius Stepniak’ın *Underground Russia*’sı ve Çartist Lider Brontere O’Brien’in 1836’da tercüme ettiği Buonarroti’nin *History of Babeuf’s Conspiracy of Equality*’si vardı. Marx’ın *Fransa’da İç Savaş*’ı, Uluslararası İşçi Derneğinde yaptığı konuşmalardan derlenerek İngilizce olarak yayınlanmıştı, dolayısıyla bu da Morris’in elinin altındaydı.

Morris, August Bebel’in İngilizceye, *Women in the Past, Present and the Future* başlığı ile 1885’de tercüme edilen ve hemen satın aldığı *Kadın ve Sosyalizm* adlı eserine de aşinaydı. Edward Aveling ile Eleanor Marx-Aveling’in yazdıkları ve 1885’de Sosyalist Birliği tarafından yayımlanan *The Factory Hell* adlı broşürü okudu. Morris, 1885 Şubat’ında, Edward Aveling tarafından Marx’ın *Kapital*’i üzerine verilen bir konferans dizisi başlattı. Konferanslar 1885 Haziran’ına kadar her hafta verildi. Marx’ın ekonomisini ayrıntılı bir şekilde adım adım açıklayan konferanslar, aylık olarak Morris’in editörlüğünü yaptığı *Commonweal*’da “Sosyalizm Dersleri” başlığı ile yayınlandı. Morris, Aveling ile Eleanor Marx-Aveling’in 1886’da *Westminster Review*’da yayınlanan “Kadın Sorunu” başlıklı önemli makalelerini hiç kuşkusuz biliyordu. 1886 yılında, diyalektik ve tarihsel materyalizm üzerine önemli tartışmaları içeren Bax’ın *The Religion of Socialism*’i de yayınlandı ve bu kitap Morris’in düşüncesi üzerinde çok büyük bir etki bıraktı.

Morris’in sosyalist harekete katıldığı üç yıl içinde Marx ve Engels’in klasik eserleri İngilizce’ye daha çok çevrildi. *Ücretli Emek ve Kapital* İngilizceye 1886’da tercüme edildi. *Kapital*’in Samuel Moore ve Aveling tarafından tercüme edilen İngilizce baskısı 1887 yılında çıktı (bundan önce Morris, Fran-

84) Karl Marx ve Frederick Engels, *Letters to Americans*, 1848-1895 (New York: International Publishers, 1953), 146-47; Dorothy Rose Blumber, Florence Kelley, “The Need for Theoretical Preparation for Philanthropic Work” Florence Kelley, *Autobiography*, ed. Kathryn Kish Sklar (Chicago: Charles H. Kerr, 1986), 102.

sızca baskısına dayanıyordu). Yine 1997 yılında Engels Morris'e, *İngiltere'de İşçi Sınıfı'nın Durumu*'nun Florence Kelley tarafından İngilizceye tercüme edilmiş bir kopyasını gönderdi, Morris, bu kitaptan seçtiği parçaları *Commonweal*'de yayınladı.

Daha da ötesi, Morris'in Fransızca biliyor olması, sosyalist literatüre daha kapsamlı bir şekilde ulaşabilmesini sağlıyordu, bunların arasında Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*; Engels'in *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*'inin Fransızca baskısı (İngilizce tercümesi ilk kez 1892'de çıktı); ve Charles Fourier, Henri de Saint-Simon, Louis Blanc ve başka birçoklarının eserleri vardı.⁽⁸⁵⁾

Marx'ı ve Sosyalist düşünceyi bunca incelemesine rağmen, Morris'in tarihsel materyalizm yaklaşımı birçok bakımdan özgündü. E.P. Thompson'un yazdığı üzere: "Morris arkasına Romantik geleneğin bütün gücünü almış bir Ütopyacı Komünistti."⁽⁸⁶⁾ Marx'ın ve Engels'in yazılarını aldı, gözden kaçmış başkalarının yazılarının içine kattı, bir yandan da Marx'ın yayınlanmamış, Engels tarafından daha bilinmeyen bazı el yazmalarındaki felsefi düşüncelere paralel eleştirel kavramlar geliştirdi. Marx'ın *Kapital*'indeki daha soyut olan değer teorisi, Morris'in işin bozulmasına (degradation), işçi sınıfının yaşantısının ve bilincinin türlü türlü nitel dönüşümlerine ve bununla birlikte çevreyle değişen ilişkilere dair anlayışında ikinci sırada yer aldı.

İngiliz Romantik geleneğinin bütün ağırlığının kendisinde cisimleştiği olgun bir düşünür ve önemsenmemesi mümkün olmayan pratik tecrübeye sahip bir tasarımcı ve imalatçı olarak -Ruskin ile Marx'ın tarihsel materyalizm kavramını sentezlemeye koyulan- Morris, İngiliz koşullarına uygun bir

85) Meier, *William Morris: The Marxist Dreamer*, cilt.1, 166-70, 212-12, cilt. 2, 503; Morris, "How I Became a Socialist", 34; MacCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 469; Salmon, *A Morris Chronology*, 143, 148-49; Morris ve Bax, *Socialism: Its Growth and Outcome*, 214; Blumberg, *Florence Kelley*, 82; Eleanor Marx-Aveling'in broşürü *The Factory Hell, Manifesto of the Socialist League*'in ikinci (Temmuz 1885) baskısının arkasında tavsiye edildi; bir ikinci baskı 1891'de çıktı. Morris de hiç kuşkusuz, sadece yirmi beş kopya özel basım yapılan *Shelley's Socialism*'i (1886) biliyordu. Edward Aveling ve Eleanor Marx-Aveling, *Shelley's Socialism* (Londra: Journeyman Press, 1975). Aveling'in haftalık konuşmaları Marx üzerine sonraki çalışmasının temelini oluşturdu, bu çalışma *Kapital*'in 1. cildine dair adeta bir ders kitabıydı., Edward Aveling, *The Student's Marx* (Londra: Swan Sonnenschein and Co., 1891); E. Belford Bax, *The Religion of Socialism* (Freeport, NY: Books for Libraries Press, 1886, tıpkı basım, 1972).

86) Thompson, *William Morris, Romantic to Revolutionary*, 792. Thompson bir dipnotta şöyle eklemiştir: "'Marksist Ütopyacı' terimini kabul etmediğim için 'Komünist Ütopyacı' yazdım, çünkü 'Komünist' terimi değer sistemlerine olduğu kadar teorik sistemlere de 'Marksist'in vaz geçtiği bir tarzda bağlıdır. 'Komünist' diyerek özellikle Morris'in geleceğin toplumuna atfettiği bu değerleri kastediyorum.'"(815)

yeni Marksist yerellik sonucuna ulaştı.⁽⁸⁷⁾ “Ruskin’in bize öğrettiklerinin özü” dedi, “bütün büyük keşifler gibi yeterince basitti. Sahiden de sık sık söylenen bir şeydi, herhangi bir çağın sanatı, o çağın sosyal hayatının ifadesi olmak zorundadır.”⁽⁸⁸⁾ Ama tam da burada, Morris’in de çok iyi bildiği gibi, Romantik gelenek tarihsel materyalizmle üst üste biniyor ve onun birbirinden beslenen (simbiyotik) bir birlik yaratmasını sağlıyordu. Sonuç tarihsel materyalist geleneğin en hayati, en bütünsel vizyonlarından birinin, üretimdeki yabancılaştırmanın akışkanlığının, estetik, ekolojik ve aynı zamanda ekonomik terimlerle anlaşılan vizyonun ortaya çıkışı oldu.⁽⁸⁹⁾

SANAT VE ÜRETİM EMEĞİ

Morris, sosyalizm üzerine ilk konferanslarından biri olan “Plütokrazi altında Sanat”ı, 1883 Kasım’ında John Ruskin’in başkanlığında Oxford’da verdi. Thompson’un bu vesileyle Morris hakkında söylediği gibi, “hayatı boyunca hiçbir şey bu kadar ona uygun düşmezdi.”⁽⁹⁰⁾ Morris, Ruskin’i bir damardan giderek sanatın iki biçimini birbirinden ayırdı. Bir tanesini “Entelektüel” olarak tanımladı, bu sanat zihinsel özelliklere hizmet ediyordu (resim ve heykelde olduğu gibi) diğeri ise, “Dekoratif” olarak görülüyordu. Morris’e göre, dekoratif sanat “daima... öncelikle bedenin hizmetine sunmak için yapılmış şeylerin bir parçası olmuştur” ve bu yüzden de maddi kullanım değerinin süslenmesinden oluşuyordu. Entelektüel sanattan yoksun bazı toplumlar vardı ama “neyse ki Dekoratif sanattan (veya en azından bazı taklitlerinden) yoksun toplum yoktur” dedi.⁽⁹¹⁾

Sanatın bu iki biçimi, modern toplumda ortaya çıktığı şekliyle kapitalist sınıflı toplumda daha da keskinleşen sınıf ayrımının bir ürünüydü, bu dönemde dekoratif sanat gerilemişti, entelektüel sanat ise zengin bir azınlığın uğruna daha da tekelleşmişti. Daha önceki toplumlarda,

Süsleme sanatının en alçak gönüllü olanları entelektüel anlamda ve duyguda paylaşıldı: biri diğerrinin içinde algılanabilir derecelerde eritildi; kısacası en iyi sanatçı hâlâ işçiydi, en alçak gönüllü işçi sanatçıydı. Şimdi öyle değil artık; iki ya da üç yüz yıldır uygar ülkelerde de böyle değil. Entelektüel olan Dekoratif olandan en keskin çizgilerle ayrıldı, bu isimler altında üretilen eserlerle de kalmadı, üreticilerin

87) Thompson, *The Work of William Morris*, 240.

88) Morris, *Collected Works*, 22:323.

89) Devrimci dilin önemi üzerine, bkz. Theodor Shanin, “Marxism and the Vernacular Revolutionary Traditions”, Shanin, ed., *Late Marx and the Russian Road* (New York: Monthly Review Press, 1983), 243-75.

90) Thompson, *William Morris, Romantic to Revolutionary*, 270.

91) Morris, *Collected Works*, 23:165-66.

toplumsal konumları dahi ayrıldı; Entelektüel sanatları izleyenlerin hepsi bunun erdemini taşıyan meslek erbabı beyefendiler oldular; Dekoratif sanatları yapanlar ise haftalıkla çalışan işçiler oldular, kısacası beyefendi olmadılar.⁽⁹²⁾

Morris, “sanat insanın verdiği emekten duyduğu mutluluğun ifadesidir” dedi ısrarla. İnsanlığın daha önceki tarihsel çağlarda karşılaştığı zorluklar ne olursa olsun, bu böyle olduğu sürece yaptığı işin üç aşağı beş yukarı özgür olduğu kabul edilebilirdi, “insanların hepsi, şöyle ya da böyle sanatçıdırlar”, çünkü insanın özünde “güzellik içgüdüğü vardır” ve bu da doğal olarak ürettikleri her şeye yansır dedi. Sanatsal ifadenin gücü en çok Gotik ya da geç Orta Çağ mimarisinde, iş birliğinin işin özünü oluşturduğu sanat biçiminde belirgindi dolayısıyla da, Orta Çağ dönemindeki “teşekkül” sanatsal olarak modern zamanların rekabetçiliği karşısında üstün gelmişti. Ancak aynı ilkenin Orta Çağ toplumunda daha da evrensel bir uygulaması vardı ve bu da üretilen bütün mallara uygulanan sanatsal kompozisyonlarda kendini gösteriyordu, çünkü ortaçağdaki işçiler başka bakımlardan ne kadar “korkunç maddi baskılar altında” olurlarsa olsunlar işin örgütlenmesinde hiçbir kısıtlama yoktu.⁽⁹³⁾

İşte Morris’in Marx üzerine derin okumaları burada işin içine girer. Morris için esas olan Marx’ın on beşinci yüzyılda kapitalizmin yükselişle başlamış olan emek sürecinin tarihsel gelişimini net bir şekilde çizmesi, on sekizinci yüzyılda, Sanayi Devrimi öncesinde “manifaktürün” (veya el işçiliğinin kapitalist anlamda örgütlenmesiydi) zafer kazanmış olmasıydı. Morris bu yıllarda, sanatsal emeğin ortadan kalkmasıyla kendini gösteren kapitalist iş bölümünün gelişmesiyle birlikte işin de bozulduğunu (degradation), bu nedenle de işin anlamını yitirdiğini görmüştü. “Plütökrosi altında Sanat”ta açıkladığı üzere sonuç, işin bozulmuş olmasıydı, iş, çalışma koşulları üzerinde kontrole, hatta işin kendisine güvenli bir şekilde erişmeye izin vermemiş, böylelikle tam bir yabancılaşmanın koşullarını oluşturmuştu. Marx’ın *Kapital*’ini izleyerek, sık sık J. S. Mill’in makineleşmenin işçinin yükünü hiçbir zaman hafifletmediği sözünü alınılırdı.⁽⁹⁴⁾

Morris, sosyalizm üzerine yazılarında, yedek sanayi ordusu analizini yaparken, Marx’ın işçi sınıfının sürekli olarak güvencesiz bir konumda bulunduğu, bir yandan emek sömürsü koşulları altında çalışırken, bir yandan da işsizlerin ya da eksik istihdamın oluşturduğu yedek orduya düşmek gibi ikili bir çelişki yaşadığı kavramına vurgu yaptı. Böylece “Faydalı İş, Faydasız Zahmete karşı” da (ilk kez 1883’de konferans olarak verdi daha sonra 1888 tarihli *Signs of Change* adlı kitabına aldı), “işçiler arasında hayatın güvence-

92) A.g.e., 23; 177

93) A.g.e., 23:170-75, 168.

94) A.g.e., 23: 176-77, 180-83, Morris, *Political Writings*, 459-60; Marx, *Capital*, cilt.1, 492.

sizliğinin” “yedek emek ordusu’nun sayısının artması” eğiliminin sonucu olduğunu yazdı. Kapitalizm altında işçilerin “güvencesizliği” konusu o kadar önemliydi ki, 1887’de verdiği “Sosyalistler Ne İstiyor” başlıklı konferansında, “güvencesizliği” anlattı.⁽⁹⁵⁾

İşçilerin yaptıkları üretim üzerindeki kontrollerini azaltmalarına yol açan durum çalışma koşullarındaki güvencesizlikti, bu da çalışma koşullarında neredeyse sonsuz bir bozulmaya yol açıyordu, bu şekilde “ıvır zıvır bir işle tek taraflı olarak ilgileniyorlar”dı. Bu nedenle, “insanın kendisini geliştirme özgürlüğünü” yani yabancılaşmamış koşullarda, sanatsal bir emek vererek çalışmayı kaybetmişlerdi. Kaybettikleri bir de “İtalyan Rönesansı’nı işaret eden o harikulade ve bereketli dehanın ifadesinin patlamasıyla” sergilenen “evrensel güzellik duygusu”ydu. Bu duygu ticarileşmenin büyümesiyle aniden kaybolmuştu. Bununla birlikte insanlık sanatsal ruhuna genel olarak yabancılaşmış, böylece de “sanatın romansı ölmüştü”. Dekoratif sanatlar salt “sanatçıyı ve halkı bir zamanlar birbirine bağlayan o geleneğin hayaletlerine” indirgenmişlerdi.⁽⁹⁶⁾

Morris’in çalışma koşullarının içsel bozulması olarak gördüğü bu genel yabancılaşmaya, bir de “ülkenin yüzünün dışsal bakımdan bozulması” eşlik etmişti ve bunun nedeni de aynıydı. “Güzellik içgüdüsünün kaybı, bizi popüler sanatın kaybına kadar götürdü” aynı zamanda diyordu, şöyle devam etti:

Dünyanın yüzünün güzelliğini de kesin bir şekilde hızla bozduk. Ne anlama geldiğini bildiğimizde gözümüze ve zihnimize tiksinti veren, kirli, kaba, gösterişli ve bayağı yamalar yapılmış bu pislik ve sefalet yığınları salt Londra’dan ve büyük ticaret şehirlerimizden ibaret değil. İngiltere’nin her yeri, üzerindeki gökyüzü de dâhil tarifi mümkün olmayan bir kir tabakasının kabuğu altında kayboldu. Sanat, akıl ve düzen çağından bir ziyaretçi gelecek olsa, baktığında pislik ve çirkinlik sevgisi sanacağı bu hastalık bütün ülkeye yayıldı, küçük pazar şehirlerinin her biri, Londra ve Manchester cehennemlerinin haşmetini olabilecek en hızlı şekilde taklit etme fırsatını kaçırmadılar. Size en güzel ve en eski şehirlerimizin etrafına yayılmış o sefil banliyöleri anlatmam gerekiyor mu? Uygarlığımız sanki bir mantar gibi yayılıyor, ülkemizin yüzünde her gün biraz daha büyüyor, biraz daha zehirli hale geliyor, öyle ki, her değişikliğin dış yönüyle daha da kötüsüne yol açacağı kesin.⁽⁹⁷⁾

95) Morris, *Signs of Change*, 169, 187; Salmon, *The William Morris Chronology*, 127; William Morris, *Unpublished Lectures* (Detroit: Wayne State University Press, 1969), 232; David Leopold, “Introduction” William Morris, *News from Nowhere* (Oxford: Oxford University Press, 2003), xvi; Marx, *Capital*, cilt.1, 798.

96) Morris, *Collected Works*, 23: 167, 176-77, 180.

97) A.g.e., 23:170-71, 173-74.

“Sanat ve Plütokrazi”de böylesine bir genel yabancılaşmanın nedenini kapitalist toplumun gelişmesine bağlayan Morris, açıkça isyan ediyor ve Oxford Üniversitesi’nde hayretler içinde kalmış olan dinleyicilerine şu açıklamayı yapıyordu: “Ben Sosyalist denen insanlardan biriyim”. Bu sözünü konferansa katılanları “yapıcı sosyalizmi” desteklemeye ve yardım etmeye çağırması izledi.⁽⁹⁸⁾ Oxford hocaları bu sözleri sükûnetle karşılayıp destek olmadılar. Üstat Saygıdeğer Dr. James Franck Bright, konuşmasının hemen ardından Morris’i herkesin önünde azarladı, onu Oxford’a konuşmak için çağırdıklarında sosyalist propaganda yapacağını bilmediklerini söyledi. Ertesi günkü *Times* “Bay Morris, kendini sosyalist topluluğun bir mensubu olarak tanıttı ve topluluk için bağış talebinde bulundu. Üniversitenin üstadı, eğer bunu önceden açıklamış olsaydı, konferans salonunun tahsis talebinin reddedilebileceğini söyledi” diye yazdı.

Ruskin’in üniversitede öğretim üyesi olması durumun yatışmasına yardımcı oldu. Daima Morris’in sadık dostu olmuş Ruskin, ortalığı yatıştırmak için elinden geleni yaptı. Buna rağmen yaşananlar basında geniş yer buldu ve Morris de kapitalizm ile sosyalizm arasındaki o “ateşten nehri” bir kez geçtikten sonra, İngiltere’nin en büyük şairlerinden ve ressamlarından biri olmanın kendisine sağladığı o yüce konumun yerleşik düzen tarafından susturulmasına engel olamayacağı konusunda uyarılmış oldu. J.W. Mackail’in özetlediği gibi, “Toplantı, bütün boyutlarıyla başarılı bir skandal oldu ve bundan sonra Morris herkes tarafından Sosyalist olduğunu açıklamış biri olarak tanındı.”⁽⁹⁹⁾

DEĞİŞİM İŞARETLERİ

Tek başına hiçbir konferans, hatta “Plütokrazi Altında Sanat” gibi son derece parlak bir şekilde hazırlanmış olan dahi, Morris’in bir pratik sosyalist olarak kariyerinde başından beri geliştirmiş olduğu olağan üstü bütünlüklü vizyonu ifade etmeye yetmez. Vizyonunun bütünü kavramak hiçbir zaman kolay olmamıştır, çünkü entelektüel-sanatsal mirasının sayısız, çeşitli ve dağınık izlerini bir araya getirmeyi gerektirir. Perry Anderson’un yazdığı üzere, Morris’in,

düşüncesi her türlü standarda göre içerik bakımından yeterince tutarlıdır. Ama biçimsel olarak büyük ölçüde sistematik değildir, düz yazı ve manzum romanslar, konferanslar ve benzer türden makaleler

98) A.g.e., 23:172, 189.

99) Thopson’un *Times*’dan alıntısı, William Morris, *From Romantic to Revolutionary* to, 271; J.W.Mackail, *The Life of William Morris* (tek olarak ciltlenmiş 2 cilt) (New York: Dover, 1995), cilt.2, 117-20; MacCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 476-79.

halinde çeşit çeşittir. Cazip ancak *ad hoc** bu dağınıklık sonradan aleyhine bir hal almıştır. Morris'ten ister öykünmek için, ister ekleme yapmak amacıyla yararlanmak için, önce külliyyatın bir araya getirilmesi gerekir. Oysa böyle değildi. Önemli siyasi metinlerinin bazıları, çalışmaları, gecikerek de olsa kızı tarafından geniş iki cilt halinde 1936'da yayınlanıncaya kadar ulaşılabilir durumda değildi hatta... E.P. Thompson'un dediği gibi sistemlerin maliyetleri vardır; ama sistem-sizliğin de bir maliyeti var.⁽¹⁰⁰⁾

Bunun sonucunda, günümüze dek Morris'in çalışmalarını bir sistem halinde gören dağınık çalışmalar söz konusudur (bunların en önemlisi E.P. Thompson ile Paul Meier'in çalışmasıdır). Genelde yazıları üzerine yapılan analizlerin çoğunda düşüncesinin genel eğilimi, duygunun yapısı ve biraz daha fazlası yer alır.

Buna rağmen, doğa, emek/sanat ve insanlık arasındaki diyalektik ilişkilere dair anlayışını birbirine bağlayan birleşik vizyonu, bugün de ilgi uyandırmakta. Bu bakımdan çalışmalarının sistematik bir içeriğini elde edebilmek için, sosyalist olduğunu açıkladığı ilk dört yılda verdiği yedi konuşmasından oluşan 1888 tarihli kitabı *Signs of Change*'e odaklanmak yararlı olacaktır. *Signs of Change*, Thompson'ın sözleriyle, “en büyük başarılarından biridir, Carlyle ile Ruskin'in ahlaki itirazlarıyla Marx'ın tarihsel dehasının kesiştiği ve Morris'in hayatı boyunca sanat üzerine, toplum üzerine yaptığı araştırmaları ve pratiği ile desteklenmiş bir kavşaktır.”⁽¹⁰¹⁾ İki konuşması, “Uygarlığın Umutları” ve “Yeni Bir Çağın Şafağı”, ilk kez bu kitapta yayınlanır. “Uygarlığın Umutları” “Sanatın Hedefleri” bölümünden önce bir geçiş bölümüdür, “Yeni Bir Çağın Şafağı ise bir bütün olarak eserin sonuç bölümünü oluşturur.”⁽¹⁰²⁾ Kitapta yer alış sırasına göre diğer beş konuşmanın hepsi, - “Whig'ler, Demokratlar ve Sosyalistler”(1886), “Feodal İngiltere”(1887), “Nasıl Yaşıyoruz ve Nasıl Yaşabiliriz”(1887), “Sanatın Hedefleri”(1886) ve “Faydalı İş, Faydasız Zahmete Karşı”(1884)- ya *Commenweal*'da çıkmış ya da broşür halinde yayınlanmıştı.

Morris'in Önsöz'de belirttiği gibi bu konuşmalar, birlikte ele alındığında bunlar “ne meslekten iktisatçı ne de meslekten politikacı olan”, “sıradan işlerinin” onu “geçmiş ile günümüz arasındaki zıtlığı” görmeye zorlayarak “çok az insanın fark ettiği ancak çok az önem verdiği şeylere keder ve acıyla bakmasına neden olan” birinin iç dökmeleri idi. Sanatla yoğrulmuş birinin

* ç.n. plansız, geçici.

100) Perry Anderson, *Arguments Within English Marxism* (Londra: Verso, 1980)

101) Thompson, *William Morris, Romantic to Revolutionary*, 540-41.

102) Eugene D.Lemire, “Appendix 1: A Calendar of William Morris's Platform Career”, Morris, *Unpublished Lectures*, 303, 305.

“Karamsarlığa duyduğu tiksinti” sonunda insanlığın tarihsel gelişimi için, “yeni bir çağın şafağı” için yeni bir umut sağlamak üzere “sosyalizmin gerçeklerine” olan kavrayışı ile bir araya gelmişti.⁽¹⁰³⁾

En azından görünüşte, alt başlıkta vurguladığı üzere “çeşitli zamanlarda yapılmış” konuşmalardan oluşan bir koleksiyon olsa da, *Signs of Change*, yine de çok büyük bir öneme sahiptir çünkü Morris bu konuşmaları o dönemde yaptığı birçok konuşmanın arasından, görüşlerinin toplamının temsilcileri olarak özel olarak seçip ayırmıştır. Dolayısıyla bu eserle, genel bakışının ana çerçevesini görmek mümkündür.

Kitabın giriş bölümünü oluşturan “Nasıl Yaşıyoruz ve Nasıl Yaşabiliriz”, devrimin öneminin açıklanmasıyla başlar ve sonra da kapitalizmin hem emperyalizm yoluyla diğer halklarla ve sınıf savaşıyla içerde verdiği “bitmez tükenmez savaşı” ana tema olarak alır. Bir sonraki bölüm olan “Whigler, Demokratlar ve Sosyalistler” liberal, radikal ve mekanik sosyalist savlara eleştiridir, daha devrimci bir tutumun gerekliliğine işaret eder ve sahte parlamenterizmi reddeder. “Feodal İngiltere” Morris’in geniş tarihsel bakış açısını ortaya koyar, kapitalizm eleştirisi ve sosyalizm savunusunun tarihsel perspektifini ortaya koymak için Orta Çağ’a kadar gider. “Uygarlığın Umutları” İngiltere’de kapitalizmin ve sosyalizmin gelişimine tarihsel bir bakıştır. “Sanatın Hedefleri” Morris’in sanatın ve emeğin rolü ve emeğin kapitalizm altında bozulmasına dair ana tezini daha da ileri taşır. “Faydalı İş, Faydasız Zahmete Karşı” da yani *Signs of Change*’e aldıklarının en eskisi olan ve Morris’in defalarca yapmış olduğu konuşma, sanat-emek bozulmasını, kapitalist üretimin yabancılaşmış kullanım değeri yapısının ve bunun sonucunda da ziyan edilen yararsız emeğin eleştirisine genişletir. İlk kez yayınlanan “Yeni Bir Çağın Şafağı” doğrudan geleceğin sosyalist toplumunu tanıtmayı hedeflemiştir.

Açıktır ki, Morris bu konuşmaları kitabın bir bütün olarak düşüncesine çok daha sistematik bir bakış açısı sağlayacağı umuduyla bir araya getirdi. Okuyucuya itiraf ettiği gibi “tekrarlar”ın nedeni, bu tür bir sunumdu, çünkü bu konuşmaların her biri “karışık bir dinleyici kitlesine” yapıldığından, bazı temel noktaları tekrarlamak gerekli olmuştu.⁽¹⁰⁴⁾ Yine de, her konuşmadaki (veya her bölümdeki) savlara bakmak yararlı olacaktır.

“Nasıl Yaşıyoruz ve Nasıl Yaşayabiliriz”in açılış paragrafı, Morris’in devrim kavramını ortaya koyar:

Biz Sosyalistlerin sık sık kullanmak durumunda kaldığımız Devrim kelimesi Devrimin bir isyana ve her türlü şiddete eşlik eden bir değişim olmadığını, mekanik bir değişim anlamına gelmediğini ve o an yürütme gücünü bir şekilde ele geçirmiş bir grup insanın yakaladığı

103) Morris, *Signs of Change*, vii-viii.

104) A.g.e., v-vii.

bir fırsat olduğunu açıklasak bile birçok insanın kulağında dehşet verici bir tınıya yol açıyor. Hatta devrim kelimesini etimolojik anlamda kullandığımızı, anlamının toplumun temelinde değişiklik anlamına geldiğini açıklasak bile, insanlar böylesine büyük bir değişimden korkuyorlar ve size ne olur devrimden değil de reformdan konuşun diyorlar. Ancak, biz Sosyalistler devrim kelimesiyle bu değerli insanların reform kelimesiyle kastettiklerini anlamıyor olsak da, bu hiçbir zararı olmayan örtünün altında hangi projeler saklanıyor olsa da, ben bu kelimeyi kullanmanın yanlış olacağını düşünmeden edemiyorum. Dolayısıyla toplumun temelinde değişiklik anlamına gelen kelimemizden vazgeçmeyeceğiz; insanları korkutuyor olabilir ama hiç olmazsa onları korkulacak bir şey olduğu konusunda uyaracaktır, ki bu bu göz ardı edilmekten daha az tehlikeli bir şey olmayacaktır. Ayrıca bazı insanları yüreklendirebilir ve onlarda korku değil, en azından umut uyandırabilir.⁽¹⁰⁵⁾

Burjuva toplumunu oluşturan her şeye karşı devrimci mücadele daha akılcı ve yapıcı bir düzen için mücadele etmekten başka bir şey değildir. Eşitsiz koşullara dayanan ve koşul eşitliği ile barış iklimine dayanan sosyalist ortak refaha karşı bitip tükenmek bilmeyen bir savaş açmış olan kapitalist rejimi değiştirmek anlamına gelir.⁽¹⁰⁶⁾

Signs of Change'deki ikinci konferans, "Whigler, Demokratlar ve Sosyalistler," Morris'in İngiltere'de parlamentoda bulunan partilere dair eleştirisini içerir. Muhafazakarları, Whigleri, Liberalleri ve Radikalleri suçlar ve hepsinin kapitalizmin savunucuları olduğunu ve hatta Radikallerin isimlerine rağmen "Devrim yolculuklarının Lordlar Kamarası'nı kaldırmak kadar kısa olup... monarşinin ilgasının Londralı tüccarlar için son derece ciddi sıkıntılar doğuracağını" düşündüklerini söyler. Parlamentodaki bu partilerin dışında, hiç kuşkusuz "Anayasal bir parlamentoyu ele geçirip, onu arkasında halkın bulunduğu gerçek bir halk meclisine dönüştürüp, bizi barış içinde ve anayasal olarak bütün düşünceli insanların arzuladıkları büyük Devrime taşıyabileceklerine" emin olduğu gerçek demokratlar vardır.

Ancak, salt siyasi-anayasal bir reformun, toplumun ekonomik-sınıf temeline dokunmayacağına ve sonunda başladığı yere döneceğine emindir. Böyle bir durumda, o dönemin demokratlarına şöyle der: "Sırf insanlara hemen ertesi gün bir başka devrimin şart olduğunu göstermek için muhtemelen kan da dökerek bir devrim yapacaksınız. Amerika örneğinin çok önemsiz olduğunu düşünecek misiniz? Her neyse, bir düşünün! Herkesin oy hakkına sahip olduğu, kralı olmayan, Lordlar Kamarası olmayan, çok hoşunuza gi-

105) Morris, *Signs of Change*, 1-2.

106) A.g.e., 33-36.

derek düşündüğünüz gibi ayrıcalıkların bulunmadığı, genellikle kızılderili-leri katletmek için kullanılan küçük bir ordu bulunduran bir ülke; sizin modelinize göre bir demokrasi; ve bütün bunlara rağmen dibine kadar çürümüş bir toplum ve şu anda Rus çarının Ruslara uygulamakta olduğu aynı pervasız gaddarlık ve kör cehaletle özgürlükleri bastırıyor.” Morris daha da ileri giderek millileştirme, gelirin vergilendirilmesi ve bu tür parlamenter araçlarla fabrika yasalarının çıkarılmasıyla karakterize olan “yarı devlet Sosyalizmi”ni savunanlara da saldırdı. “Şu anda” dedi, “sosyalistler parlamentoculuk oynayarak ancak kendilerinden taviz verirler, oysa İngiltere’de asıl görevleri, sınıf mücadelesi ve halkla var olan devlet yapısı arasındaki büyük uzlaşmazlık konusunda ‘halkın bilinç kazanmasına yardım etmektir’”.⁽¹⁰⁷⁾ Anderson’un vurguladığı gibi, Morris’te biz “Marksizmin tarihinde reformizmle ilk cepheden karşılaşmayı görürüz,” Morris’in yazdığı dönemde bu ne Engels’de görülmüş bir durumdu, ne de Marx’ın ilk yazılarında geliştirilmişti.⁽¹⁰⁸⁾ Morris reformizme doğrudan saldırarak şöyle dedi:

Var olan sistemle böyle parça parça baş edeceklerini sananlar, altında yaşadığımız, her birimizi bulduğumuz yere yerleştiren sistemin o muazzam örgütlülüğünü küçümsüyorlar, eğer buna uyum sağlama şansını bulamazsak, bizi o uyumu sağlayana dek öğütecektir. Bu güçle, muazzam bir güçten başkası başa çıkamaz; parçalanmamak için elinden geleni yaptığı gibi, özünde var olan hiçbir şeyi kaybetmek için bütün gücünü ortaya koyarak direnecek; önemli olduğunu düşündüğü herhangi bir şeyi kaybetmeksense, dünyayı başımıza yıkmaktan çekinmeyecek.⁽¹⁰⁹⁾

“Feodal İngiltere” de ve çeşitli tarih denemelerinde (en önemlisi 1890 tarihli “Modern Toplumun Gelişmesi” ve *Socialism: Its Growth and Outcome* adlı kitabının tarihle ilgili bölümleri), Morris’in ana savı, Orta Çağ’ın özellikle İngiltere’de on dördüncü yüzyılda, “el işçilerinin zaferi” döneminde zirvesine ulaştığı” ydı.⁽¹¹⁰⁾ On dördüncü yüzyıl her ne kadar Kara Ölüm* ile birlikte anılsa da, Morris bundan daha önemlisinin, hatta bunu bütünüyle aşan bir şekilde daha özgür ve daha eşitlikçi iş ilişkilerinin gelişmesi olduğunu söyledi. Bu, kırsal bölgelerde özgür çiftçiliğin geliştiği ve şehirlerde ise nispeten eşitlikçi demokratik özgür zanaatkar birliklerinin en yüksek noktaya çıktıkları bir dönemdi ve kendini dekoratif sanatların başarısında göstermişti.⁽¹¹¹⁾

* ç.n. veba salgını.

107) A.g.e., 37-54.

108) Anderson, *Arguments Within English Marxism*, 176.

109) Morris, *Signs of Change*, 46.

110) William Morris, *On History* (Sheffield, UK: Sheffield Academic Press, 1996), 120.

111) A.g.e., 122-23.

“Feodal İngiltere”, İngiltere’nin Fatih William tarafından keşfiyle başlıyor ve toplumun ve emeğin örgütlenmesinde 1327-1377 tarihleri arasında hüküm sürmüş III. Edward’ın zamanına denk düşen “on dördüncü yüzyılın bütünüyle gelişmiş Orta Çağ dönemine” dek yaşanan değişimleri inceliyordu. Bu edebiyatta Chaucer’in bulunduğu, William Langland’ın *Piers Plowman*’i yazdığı, halk şiirinde “Ormancıların şarkıları”nın ortaya çıktığı dönemdi. “İşçinin bu dönemdeki hayatı” diye yazdı Morris, “eskisinden çok daha iyiydi.” Kent birliklerindeki zanaatçıların çoğu, çiftçiler ve kırsal bölgelerdeki avam tabakasından birçok kişi konumlarını yükselmişler, serfliğin sonu gelmiş Orta Çağ zirvesine varmıştı.

Bu bir tepkiye yol açmıştı. İngiltere’de işçilerin giderek büyüyen gücüne cevap olarak -ki bu güç Kara ölüm yüzünden nüfusun büyük ölçüde azalması ve buna bağlı işçi kıtlığının sonucu olarak artmıştı- III. Edward ve Parlamento, 1351 tarihli Emekçiler Kanunu ile azami ücret kuralı koyarak emekçi halkı baskı altına almaya kalkıştı. Bu baskı dönemi zirvesine Edward’ın torunu ve ardılı II. Richard döneminde ulaştı ve 1381 tarihli köylü isyanına yol açtı (Morris’in *John Ball’un Rüyası*’nda anlatılır). “İsyan” diye yazdı Morris, “bastırıldı... ama buna rağmen serflik İngiltere’de isyan yüzünden olmasa bile isyana yol açan nedenler yüzünden sona erdi ve böylece feodal sistemde öldürücü bir yara açılmış oldu.” Serfler, kiracılara dönüşmüşlerdi.⁽¹¹²⁾

“Uyarlık Umutları”nda Morris, on dördüncü yüzyıl İngiltere’sini anlatan bir resim çizer, ona göre bu dönem üretimin kapitalist olmayan sisteminin “en son sınırına” dek genişlediği ve serfliğin ölümüyle birlikte özgür işçinin yükseldiği dönemi temsil eder. Aynı zamanda sınıf mücadelesinin damgasını vurduğu bir dönemdir bu. On beşinci yüzyılda ve sonrasında başlayacak meşhur ilkel birikimin ve ticaret toplumunun yükselişinin ilk işaretleri bu dönümde görülmüştür. Yine de, on dördüncü yüzyıla baktığında, yaşayan tarih içinde kapitalizmden sonra daha hayati bir gelecek ihtimalinin olduğunu keşfedebilmişti. Dönemin çok katmanlı baskılarına rağmen, baskının bu türü apaçık ortadaydı ve “zanaatkârın işinin dışındaydı”. Bunun sonucunda da işçiler emeklerini ve emeklerinin içine kattıkları sanatsal katkılarda nispeten özgürdüler. “Düşündüğüm zaman”, diye yazdı Morris “şöyle bir şey için umudum artıyor: belki gelecek zamanlarda da böyle olacak; hepimiz değişeceğiz, İngiltere’de başka bir halk yaşayacak. Bu halk bizim kanımızı ve adımızı taşısa da, on dokuncu yüzyılda nasıl yaşamış bunlar diye merak edecek.” Burada daha sonra Morris’in büyük ütopyacı romanı *Hiçbir Yerden Haberler*’e sinecek olan tarihsel ruh ortaya çıkmıştır.

Eğer Morris’in burada sözünü ettiği “umut” tarihin bir ürünü ve emeğin özgür olduğu bir dönemin hatırlanması idiyse, o halde buna rağmen tarihsel

112) Morris, *Signs of Change*, 56-80

olarak geriye değil, ileriye gidiliyor olduğunda ısrarlı olabilirdi. Yine de geçmiş, insanın varoluşu için esas olan yaratıcılığın ve umudun içine işlediği, yabancılaşmamış, üretim yoluyla insan ve doğa arasında aktif, yaratıcı bir ilişki geliştirme özgürlüğüne işaret ediyordu. “Uygarlığın Umutları”nda İngiltere’de on beşinci yüzyılda erken doğum yapmış ve bunu izleyen üç yüz yıl içinde daha da belirginleşmiş olan uzun ilkel birikim sürecinin bir “topraksız emekçi[ler]” ülkesi ürettiğini anlattı. Marx’ın terimlerini benimseyen Morris, bunun acımasız bir çevreleme süreciyle “*halkın* toprak mülkiyetine el konulması” anlamına geldiğini açıkladı. Kentlerde de meslek birliklerine bağlı olmayan yövmiyeli ustaların artışıyla bir dönüşüm süreci yaşanmıştı. Levellerlardan* Çartistlere** dek var olan bütün sınıf mücadelelerine rağmen, yoğun iş bölümü ve proleterleştirme ile karakterize olmuş kapitalist meta üretimi egemen olmuştu. Sanayi Devrimi de daha uzun saatler boyunca, çok daha güvencesiz ve şefil koşullarda çalışan işçilerin lehine olmamıştı. “İngiltere tarihinde hiçbir dönemde” diye yazdı “işçilerin koşulları on dokuzuncu yüzyılın başından daha kötü olmamıştı.”⁽¹¹³⁾

Bu tür koşullar İngiltere’de olduğu gibi Avrupa kıtasında da sosyalizmin yükselmesine yol açmıştı. Morris, burada Robert Owen, Charles Fourier ve Henri de Saint-Simon gibi yazarların ütöpik sosyalizmlerini övdü. “Bunların arasında” dedi, “en çok dikkate değer olanı Fourier’dur. Çünkü onun işin çekici kılınması gerekliliği ve bunun mümkün olduğu doktrini Sosyalizmin olmazsa olmazıdır.” Ütöpik sosyalizm, Marx’ın bilimsel sosyalizmine yol vermişti. O “modern sosyalizmi kuran kişiydi... [Marx’ın] yeni ekolü, neyin ne olduğuna dair tarihsel bir bakışla başlıyor, evrim yasalarının tüm olayları etkilediğini görerek, evrimin hâlâ devam ettiğini bize gösteriyor ve böylece arzulanır olsa da olmasa da Sosyalizmin en azından kaçınılmaz olduğuna işaret ediyor, O halde burada nihayet daha öncekilerden daha farklı bir umut var”dı. Bu yeni umut kendini Paris Komünü’nde göstermişti. Daha da ötesi, sosyalizmin kaçınılmazlığını ortaya koyan karşıtıydı. Eğer bazı “öngörülme-yen ekonomik olayların... bir süreliğine Kapitalist sistemimize son vereceğini” varsayıyorsak, “Kapitalist sistem herkes tarafından lanetlenen bir anormallik halinde, insanlığın özlemlerinin önünü tıkayan bir pıhtı olarak” sonunda ortaya kalkana kadar kendini sürükleyecekti.⁽¹¹⁴⁾

“Sanatın Hedefleri”nde Morris, her zamanki ana Ruskinci temasına, sanatın özgür ve yabancılaşmamış üretimdeki rolüne döndü. İnsanın temel özel-

*ç.n. Düzleyiciler; İngiltere’de İç Savaş döneminde ortaya çıkmış bir siyasi hareket. Hareketin mensupları tarafından yazılan Agreement of the People başlıklı manifestoda, halk egemenliği, genişletilmiş genel oy hakkı, yasalar karşısında eşitlik ve dini hoşgörü talepleri sıralanmıştır.

**ç.n.1838-1859 arasında İngiltere’de siyasi reformlar için işçi sınıfının verdiği mücadele etrafında şekillenen işçi hareketi.

113) A.g.e., 81-99, 130.

114) A.g.e., 101-16.

liklerinden biri “ya bir şey yapması ya da yapabileceğine inanması”ydı. Burada, Marx’ın *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*’nda ele aldığı insanın varlığının genel ontolojik temellerine Marx’tan bağımsız olarak varmış, kapitalizm altında yabancılaşmış emek konusunda benzer bir kavram geliştirmişti. Bu kavram, Morris’in düşüncesinin dışında, bir yarım yüzyıl daha Marksizme merkezi olarak girmeyecekti.

Sanatla emek arasında neredeyse antropolojik bir bakış sunan Morris, şöyle diyordu: “Arkalarında var olduklarına dair her türlü işareti bırakan bütün insanlar, sanat yapmışlardır.” Bu da “sanatın en büyük kaynağı insanın günlük gerekli işlerinden aldığı zevktir, kendini ifade eder ve işin kendisinde cisimleşmiştir.” Bunun sonucu olarak sanat, “şu ya da bu biçimde bütün emek biçimlerinin bir parçası olmuştur ve olmalıdır.” Sanat olduğu için emekte daima “belli bir duyusal haz” vardı çünkü bu yabancılaşmamış emektir ve bu haz “işin özgürlüğü ve bireyselliği oranında” artıyordu. Tersine, “hem aşırılığı hem de mekanik muhtevası nedeniyle emek, bedeni ve zihni aynı anda bozan emek” Morris’e göre emekten duyulan bu “duyusal haz”dan yoksundu ve bu nedenle de sanata yabancılaşmış ve arasındaki sahici bağlar kopmuştu.⁽¹¹⁵⁾

Her ne kadar Hegelci felsefe ile doğrudan bir tanışıklıktan yoksun olsa ve Marx’ın sanat ilişkileri ve iş bölümü meselesine dair yaklaşımına dair hiçbir şey bilmeseydi de, Morris’in sanatsal emeği doğayla belirgin bir şekilde ilişki kuran -ve insanın özbilinci ile umudunu yansıtan- *duyusal iş* olarak gören anlayışına, Hegel’in ve Marx’ın estetik üzerine yazıları açısından bakmak yararlı olacaktır. Hegel için “sanatın evrensel ve katıksız bir ihtiyaç olarak ortaya çıkması”nın hem bilinçli hem de duyarlı bir varlık olan insanın “kendini aktif olarak gerçekleştirmesi” ile ilişkisi vardır. Bu bakımdan “sanat eserini, kendi başına duyusal bir kavrayışı temsil ediyor olarak görülebilir. İçsel ya da dışsal duyusal duygulara, duyusal algıya ve tahayyüllere seslenir.”⁽¹¹⁶⁾

Hegel’in bakışını geliştiren ve bu bakışa daha materyalist bir içerik sağlayan Marx için, sanat evrenseldir ve öncelikle bireyselden ziyade toplumsal bir üretim faaliyetidir. Marx ve Engels’in sanat ve iş bölümü üzerine görüşleri en net olarak eserlerinde yalıtılmış egonun önemine vurgu yapan Marx Stirner’a verdikleri cevapta görülebilir. Stirner hiç kimsenin bir Mozart’ın ya da bir Raphael’in bireysel eserlerinin yerini alamayacağına ısrar etmişti. Engels, *Alman İdeolojisi*’nde, Stirner’in “verdiği pratik örnekler çok talihsiz. ‘Kimse senin için bir müzik besteleyemez, senin resimlerinin taslaklarını kimse tamamlayamaz. Raphael’in eserlerini kimse onun için yapamaz’ diyor” diye cevap verdi. “Mozart’ın Requiem’inin büyük kısmını Mozart’ın değil

115) A.g.e., 119; Morris, *News From Nowhere and Selected Writings and Designs*, 140-43.

116) Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Introductory Lectures on Aesthetics* (Londra: Penguin Books, 1993), 34-36, 40, 52-53.

bir başkasının bestelemiş olduğunu, onun bitirdiğini ve Raphael'in yaptığı-
nın fresklerin sadece önemsiz bir kısmını 'tamamlamak' olduğunu biliyordur
mutlaka" diye devam etti. Marx, Engels'le birlikte büyük sanatın tarihsel bir
çağın ve toplumsal emeğin ürünü olduğunu, bunun "Raphael'in yerine her-
kes çalışabilir demek olmadığını ama içinde Raphael barındıran herhangi
birinin engellenmediği takdirde kendini geliştirebileceğinde" ısrar ettiler.
Daha da ötesi, sanat aynı zamanda "Leonardo'nun eserleri Floransa'daki iş-
lerin durumuna bağlı olduğu, daha sonraki dönemde de Titian'ın eserleri,
Venedik'teki tamamen farklı bir gelişmeye bağlı"⁽¹¹⁷⁾ olduğu için bu anlamda
toplumsaldı da.

Burjuva toplumunda sanatın ve iş bölümünün yabancılaşması üzerine yap-
tıkları uzlaşmasız tarihsel materyalist eleştiri ile şu açıklamayı yaparak
devam ettiler:

Sanatsal yeteneğin bazı bireylerde başkalarına benzemeyen bir şe-
kilde yoğunlaşmış olması ve bununla bağlantılı geniş kitle içinde bas-
kılanmış olması, iş bölümünün bir sonucudur. Hatta herkesin
mükemmel bir ressam olduğu bazı belli toplumsal koşullarda dahi,
bunların her birinin aynı zamanda özgün birer ressam olma ihtimal-
leri dışlanamaz, yani burada da "insan emeği" ve "benzeri olmayan"
emek arasındaki fark, katıksız bir saçmalıktır. Her halükârda, komü-
nist bir toplumun örgütlenmesiyle bireyin belli bir sanata tabi kılın-
ması, bireyin sadece bir ressam, heykeltıraş vb. olması ortadan kalkar;
konulan bu isimler profesyonel gelişiminin darlığını ve iş bölümüne
bağımlı oluşunu fazlasıyla ifade etmektedir. Komünist bir toplumda
ressam yoktur, sadece ve sadece diğer faaliyetlerin yanında resimle de
uğraşan insan vardır.⁽¹¹⁸⁾

Morris, Marx ve Engels'in bu alanda yazdıklarından habersiz olsa da -
Alman İdeolojisi yirminci yüzyıla dek basılmayacaktı- benzer bir sav geliştirmekle kalmadı, bir de, *bütün* işlerle ilgili önemini vurgulayarak, sanatın
evrensel karakterinin altını çizdi. Caroline Arscott'un *Interlacings*'de anlattığı
gibi, Marx'ın felsefi projesinin tamamı, bir sanatçı-üretici olarak kendi somut
deneyimine ve içinde taşıdığı tüm Romantik geleneğe dayanan Morris'in bir
şekilde bağımsız olarak kucaklamış olduğu estetik bir somutlaştı-
rma idi.⁽¹¹⁹⁾

117) Marx ve Engels, *Collected Works*, 5: 393; ayrıca bkz. Mikhail Lifshitz, *The Philosophy of Art of Karl Marx* (New York: Critics Group, 1938), 90-92.

118) Marx ve Engels, *Collected Works*, 5: 394.

119) Caroline Arscott, *Interlacings: William Morris and Edward Byrne Jones* (New Haven: Yale University Press, 2008), 134-35.

Morris ve diğer ön-Rafallecular, burjuva sanatının standartlarına karşı bir isyan başlatmışlardı. Ruskin ile Morris'in en yetenekli takipçilerinden olan genç Oscar Wilde 1882'de "İngiliz Rönesans Sanatı"nda, "kendilerine ön-Rafalleocular diyenlerin, hiç de eski İtalyan ustaları bastırmadıklarını, ancak eserlerinde Rafael'in derinliksiz somutlaştırmalarının tersine, hayal gücünün daha güçlü bir gerçekçiliğini bulmuşlardı... Ama her şeyin ötesinde Doğa'ya bir dönüş vardı... gördüklerinin dışında bir şey resmetmediler, her şeyi olduğu şekliyle tahayyül ettiler, buna çabaladılar" diyordu. Wilde, Morris için "dekoratif sanatın canlandırılmış olmasıyla bireyselleştirilmiş Romantik hareketimize bir toplumsal fikir ve aynı zamanda toplumsal bir unsur katmıştır"⁽¹²⁰⁾ demişti.

Ruskin gibi, Morris de sanatın toplumsal karakterini vurgulamak için, sayısız zanaatkâr ustanın çeşitli mimari yapılara katkıda bulundukları ve dekoratif tasarımlar bakımından olağanüstü bir zenginliğe sahip olan mimariyi kullandı. "Westminster Manastırı'nın tasarımını yapan kişiyi kimse bilmiyor" dedi. Bunun nedeni de manastırın tam olarak Orta Çağ ustalarının toplumsal bir ürünü olmasıydı, sanatçı birey için herhangi bir "özel ödül" ihtiyacı yoktu.⁽¹²¹⁾ Morris, tıpkı Marx gibi, ancak kendi düşünce hattına dayanarak, kapitalizm altında sanatçı ile zanaatkâr arasındaki iş bölümünün, seçkin sanat ile toplumun arasında çizilmiş olan "hudut hattı"nın ayrıntılı iş bölümünün gelişmiş olmasının bir ürünü olduğunu, dolayısıyla yabancılaşmış bir toplumda emeğin bozulmasını bunun temsil ettiğini öne sürüyordu. "Orta Çağ'ın bütün zanaatkârları sanatçı olsalar da" kapitalizm altında iş ile sanatın böylesine birbirinin içine katışması nadir bir durum olmuştu. İnsanlar, eğer sıradan eşyalarının içinde sanat arayacaklarsa, bunu ancak kuşku götürür olmasına rağmen fazladan maliyet olarak görülen güzellik için, "fazladan para" ödeyerek bulabileceklerdi.⁽¹²²⁾

Morris'in sanatın toplumsal olduğuna dair kavrayışı, en yüksek yere tarihsel-kültürel geleneklerin ürünleri olan edebiyata da uzanır. Edebiyatın en temel yüz eserini listelemesi istendiğinde, "Guiseppe Mazzini'nin 'Gospeller' dediği türden kitaplar" vurgusunu yapar ve böylece bu edebi eser listesinin en tepesine yerleştirdikleri Homeros'un *Odisey*'i (ki Morris tercüme etmiştir), İngilizce (Kral James) İncil, Norsların *Eddası* ve *Beowulf* gibi bireyselden ziyade toplumsal oldukları çok açık eserler oldu. Bu kitaplar "halkın yüreğinden yükselmişti". Dolayısıyla da toplumsal estetiğin diyalektiğinin örnekleriydiler.⁽¹²³⁾

120) Oscar Wilde, *Essays and Lectures* (Londra: Knickerbocker Press, 1894), 121-23.

121) Morris, *Political Writings*, 277.

122) Morris, *Unpublished Lectures*, 86-88.

123) MacCharty'nin Morris alıntısı, *William Morris: A Life for Our Times*, 562.

Bunların hiç biri Burjuva toplumunda ekonomi politiğin yasalarının sıradan emeğin içindeki sanatı mecburen yok etmiş olduğunu inkâr etmiyordu. Morris bunu daha çok burjuva toplumunun kendisini eleştirmek için kullandı.⁽¹²⁴⁾ Kapitalist fabrika sahiplerine göre, çalışanlar “atölyenin veya fabrikanın makinesinin bir parçası oldukları sürece işçidirler” dedi. Daha önce “Zanaatkar, ya da kendi özgür iradesiyle bir şeyler yapan insanlar olarak oynadıkları rol ortadan kalkmıştır.” Kapitalist meta üretiminde artık maliyet bakımından verimli değildirler. Dolayısıyla, eğer hâlâ bir miktar sanat kaldıysa bu da sahte, boş, mekanik bir sanat olmak zorundadır, insanların artık makinelerin köleleri haline geldikleri bir çağı yansıtmaktadır. Sanat “ya... samimiyetinde ya da boşluğunda” diye yazar, “içinde bulunduğu toplumu ifade eder”.⁽¹²⁵⁾

Makineleşme genellikle emeğin gerekliliğini azaltsa da, bu genellikle işçilerin lehine bir durum olmamıştı, kötü kaliteli, derme çatma ve genellikle gereksiz malların ortaya çıkmasına yol açan hız, aşırı üretilmiş metalarla ve gerçek ihtiyaçların gözardı edilmesiyle birlikte bir “yapay kıtlık” yaratmıştı. Hâlihazırdaki sistem altında, işçiler makinelerin ve bu makinelerin hizmet ettiği sistemin köleleri durumuna indirgenmişlerdi. Morris, “Sanat ve Sanatı Üretenler”de “bununla bütün makineleri ortadan kaldıralım demek istemiyorum: Elle yapılan şeyleri makineyle yaptığım gibi, makineyle yapılan bazı şeyleri de elle yapabiliyordum; biz makinelerimizin efendileri olmalıyız, şimdi olduğu gibi köleleri değil” diye yazdı. Kapitalist sistem altında güya özgür emek, sermaye tarafından sömürülmeye açık olan emekten başka bir şey değildi ve emek de kendi ihtiyaçlarını üretmek bakımından özgür değildi.

Morris, “Sanatın Hedefleri”nde şöyle diyordu; Bu gelişme örüntüsünün sonucu olarak ya toplumda bir devrimci yeniden yapılanma yaşanacaktı, insanlar tarihi kendi ellerine alacaklar, ya da “korkunç bir felaket” sonucunda uygarlık çökecekti, yani eğer sistemin devamına izin verilirse, sanat feci şekilde ölecek ve bilim “giderek daha tek yanlı, giderek daha eksik” hale gelecekti. Gerçekten de “devrimden başka kurtuluş umudu yoktu.” Sonunda, “insan zihnindeki sanat pınarları ölümsüz” olarak görülebilirdi ve insan emeğinin doyumunda ve insanın kendini gerçekleştirmesinde hiçbir şey “sanatın yerini alamayacağından” özgür bırakılmalıydı.⁽¹²⁶⁾

“Faydalı İş, Faydasız Zahmete Karşı” yani *Signs of Change*’deki altıncı yazı hepsinin en eskisiydi. Morris’e göre düşüncesinin ekonomi-politik bakımından en önemli kısmını içerir, ziyana ve faydasız veya üretken olmayan emeğe odaklanır. “Kapitalist imalat, kapitalistçe toprak sahipliği ve kapitalistçe alış

124) Marx ve Engels, *Collected Works*, 5: 291-93; Lifshitz, *The Philosophy of Art of Karl Marx*, 90-93.

125) Morris, *Signs of Change*, 122, 128.

126) A.g.e., 125-40; Morris, “Art and Its Producers”, 15.

veriş insanları sermayenin çıkarları doğrultusunda manipüle etmek için şehirlerde yaşamaya zorluyor; aynı zorbalık fabrikanın iş için gerekli olan alanını öylesine daraltır ki (örneğin) büyük bir dokuma atölyesinin içi dehşet verici olduğu kadar neredeyse gülünç bir gösteriye dönüşür. İnsanları hayatlarının üzerinden kâr etmek için öğütme ve öğütülen kölelerin kullanmaları (ve boyun eğmelerinin sağlanması) için ucuz mallar üretme zorunluluğu dışında başka hiçbir şeye ihtiyaç yoktur.” Morris; fabrikaların bu şekilde tasarlanmasına ya da işçilerin “kentlerdeki tıks tıks mahallelerde kir pas içinde yaşamaları” için hiçbir zorunluluk yoktur diye devam eder. Üretim, işçilerin çok daha yaratıcı ve çok daha mutlu olacakları bir şekilde yayılıp, örgütlenebilir.⁽¹²⁷⁾

Morris’in analizinde doğal sınırlar net bir şekilde çizilmişti. Nitekim “dünyada belli miktarda madde ve belli miktarda doğal kuvvet ve dünyada yaşayan insanların kişiliklerinde varolan belli miktarda emek gücü vardır” diye yazdı. Emek üretkenliğinin genişlemesi ve makinelerin işin içine girmesiyle insanların ihtiyaçlarını daha az emek gücü ve daha verimli bir şekilde sağlayabilecekleri, daha dolu, daha anlamlı bir hayat sürmeleri mümkün olmuştu. Buna rağmen, “emek tasarrufu yapan makineler” toplam emeği azaltmak ya da daha yaratıcı emeğe yer açmak için kullanılmadığı için bu artırılmış güçleri “faydasız” görmekteydi. Hatta bu durum yedek emek ordusunun büyümesini ve genel güvencesizlik koşullarının artışı teşvik ediyordu. Üretimin içine katılmış olan bilim, çok daha iyi çalışma koşulları sağlayıp, insanlığın özgür gelişmesine çok daha geniş bir yer açmak yerine, tek yanlı olarak emeğin sömürülmesinin daha da artmasını sağlamak için kullanılmıştı.⁽¹²⁸⁾

Böyle bir toplumun ortaya düşük düzeyli malzemeler çıkarması beklenir bir durumdu, oysa bunları ortaya çıkarmak için ziyan edilen hayatlar en büyük kınamayı hak ediyordu. Morris şöyle diyordu;

Onca lüks ve budalaca eşyayı yapmak, zengin, üretken olmayan insanların taleplerini karşılamak için ne kadar çok insanın istihdam edildiğini düşünün... Kim ne derse desin, ben bu şeylere zenginlik demeyi daima reddedeceğim: bunlar zenginlik değil, ziyan. Zenginlik, Doğanın bize verdikleri ve akıl sahibi bir insanın akılcı bir kullanım için Doğanın armağanlarından yaptıklarıdır. Güneş ışığı, temiz hava, bozulmamış bir yeryüzü, gıda, giysi ve konut gerekli ve nezihdir; her türden bilgiyi korumanın ve bunları yayabilmenin gücü; insanla insan arasında özgürce haberleşmenin araçları; sanat eserleri... bunların hepsi özgürce, insanca ve bozulmamış olarak insanın mutluluğuna

127) Morris, *Signs of Change*, 166-69.

128) A.g.e., 151 167-69, 184.

hizmet ederler. Zenginlik budur. Bu başlıklardan hiç birinin altına girmediği halde sahip olmaya değer bir şey düşünemiyorum. İngiltere'nin, dünyanın fabrikasının ürettiği ürünleri bir düşünün yalvarırım. Hiçbir akli başında insanın arzulamayacağı, ama bizim faydasız bir zahmetle ürettiğimiz ve sattığımız o ürünler yığınına düşündüğünüzde siz de benim gibi derin bir şaşkınlığa düşecek misiniz?⁽¹²⁹⁾

“Faydalı İş, Faydasız Zahmete Karşı” da kapitalist sistem altında “cazip bir emeğe” ulaşmanın imkânsızlığı konusunda ısrar etti. Popüler sanat ya da kullanım değerlerinin içine katılmış sanat, böyle bir sistem altında bozulmuş ve ortadan kalkmıştı. Bu durum ancak sosyalizmle telafi edilebilirdi. Bununla birlikte yabancılaşmamış emeğin sağladığı anlam ve doyum da bitmişti. Yeni bir toplumun yaratılışıyla her bireyin “en az üç zanaat” sahibi olması, mesleği ile birlikte başka çeşitli işleri, “güçlü bir bedensel enerjinin harcanmasını gerektiren” işleri, özellikle de toprağı ekmeği yani “bütün işlerin en gerekli ve en zevkli olanını” yapması mümkündü.⁽¹³⁰⁾

Signs of Change'deki makalelerin sonuncusu “Yeni Bir Çağın Şafağı”ydı. Burada Morris, çağsal bir değişim gereğine odaklandı. “Yerini almaya yazgılı olduğu eski düzenden doğan yeniçağın ideali” yabancılaşmamış bir toplum ya da söylediği üzere “dünyada bozulmamış bir varoluş”tu. Marx'ın emek süreci teorisiyle makinelerin gelişmesi üzerine analizinin üzerine kurduğu savında Morris, sistemin yeni makineleri için “üç katmanlı kullanılıyorlar: birincisi doyuracak bir sürü boğazdan kurtuluyorlar, ikincisi gerekli emeğin niteliğini düşürüyorlar böylece kalifiye iş giderek daha az aranır oluyor; üçüncüsü de, bu konudaki artışın işçiyi isteyken daha fazla çalışmaya zorlaması, pamuk eğirme sektöründe görüldüğü gibi.” Bunun sonucunda iş bozulmuştu ve yedek işçi ordusu artmıştı. Bunların hepsi “modern toplumun iki büyük sınıfı arasındaki” yani üretim araçlarına sahip olan ve emek gücünü kiralayan “mülk sahibi sınıfla”, emeğini satmaya zorlanan “mülksüz sınıf” arasındaki farklılıkları pekiştirmişti.

“İnsanın doğal arzusu özgür olmak”tı. “Kusursuz bir işçiye verebileceğiniz tek ödül sahip olduğu kusursuz kapasiteyi geliştirmesine ve uygulamasına fırsat vermek”ti. Morris'in “tam Sosyalizm” veya “Komünizm” derken kastı “her insanın kapasitesini özgürce geliştirmesine” izin verecek bir koşul eşitliğini savunmaktı. Bu her şeyden önce üretim araçlarındaki tekele son verilmesini gerektiriyordu. Emeğin kurtuluşu “bütün Sosyalistleri birleştirecek temeli” oluşturunuyordu.⁽¹³¹⁾

129) A.g.e., 148-49.

130) A.g.e., 158-62.

131) A.g.e., 174-202.

Signs of Change'deki yazılarının bazılarıyla aynı dönemde yazdığı 1885 tarihli "Sosyalizm" yazısında Morris, Marx'ın "emek gücü" üzerine söylediklerine dönerek işçilerin "emek gücünden başka hiçbir şeye sahip olmadıklarını" belirtti. "Zenginler" dedi, "yoksulları zengin sınıfın devamlılığını sağlayacak şekilde bu emek gücünü kendilerini satmaya zorlayabilirler" çünkü zenginler işçilerin ücreti ödenmeyen emeklerinden "artı değer" elde edebilmektedirler. Yine de, emek gücünden ziyade, *emeğin gücünü* vurgulayan Morris, dikkati işçilerin "onlara [kapitalistlere] isyan etme" gücüne çekti, "gerçekten de şöyle ya da böyle bizim dönemimizde de isyan etmekler ve isyan için sendikalarda (kötü ve gevşek bir şekilde olsa da) örgütlüler." Yine de, özgürlük için gerçek bir mücadelenin "Toplumsal temelinde değişimi temelinde Devrimi... direnilmesi mümkün olmadığı için barış içinde" gerçekleşmesi umuduyla hedeflemesi gerekiyordu.⁽¹³²⁾

Signs of Change, feodalizm ile kapitalizm arasında değişen koşulların tarihsel materyalist okumasına bağlı olarak güçlü bir sosyalist estetik ortaya koydu ve bunu Marx'ın ekonomi-politik eleştirisiyle bütünleştirdi. Geçmişin ve bugünün tarihsel koşullarını anlamak temelinde yeni bir çağ tasavvur etti. Morris, Ruskinci-Marxçı bir tarzda, toplumsal diyalektiğin her türlü sanatın altında yattığını vurguladı. Bu, karakter olarak toplumsallığı sorgulamayacak kadar açık olan Gotik mimariye yaklaşımında açıktı. Ama aynı zamanda geç Orta Çağ'da sanatın her işçi tarafından en sıradan eşyalarda bile yaratılan dekoratif sanatlara yaklaşımında da belirgindi. "Bir sanat eseri daima bir iş birliği meselesidir"⁽¹³³⁾ dedi. Dolayısıyla, sanatın insanlık için anlamı toplumsaldı ve tarihsel süreçle ilişkisi de diyalektikti.

Hakikaten de, Morris'in o muazzam entelektüel külliyatını bir araya getiren ve birleştiren tarih ve doğa üzerine altta yatan materyalist kavramlaştırması -"maddi muhtevanın sebep ve sonuç ilişkisi- ve neredeyse düşüncesinin tamamına yayılmış olan sanatın içsel diyalektiği idi."⁽¹³⁴⁾ Tarih ve doğa üzerine derin materyalist anlayışı, bir tasarımcı, zanaatkâr ve imalatçı olarak kendi üstlenmiş olduğu rolle birlikte işçilerle yakın ilişkisinden kaynaklandı. 1884 Temmuz'unda Anti-Raspa Organzasyonu'nda yaptığı konuşmada "Kendi işimin zaruretleri beni on sekizinci yüzyılın atölye sisteminin bütün katmanlarını derinlemesine kurcalamaya itti, günümüzün fabrika sisteminin ne kadar farklı olduğunu açıkça görebildim, ki bunlar genellikle birbirine karıştırılır; dolayısıyla bir adamın, adını burada adını vermeyeceğim çok büyük bir adamın [Karl Marx] yazılarında değişimin ve ortaya çıkardığı

132) William Morris, "Socialism" ve "What We Have To Look For: Two Unpublished Lectures", ed. Florence S. Boos, *Journal of the William Morris Society* (Kış 2010): 22,29, 31.

133) Morris, *We Met Morris*, 77

134) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 550'deki alıntı.

eğilimlerin tam bir açıklamasını büyük bir sempati ile okudum, emek ve emeğin ürünleri ile ilgili bir çok konuda (onlara da burada değinmeyeceğim) düşüncelerimi netleştirdi” diye konuştu.⁽¹³⁵⁾

Morris’in düşüncesine yayılan, derin tarihsel duyarlılığından türeyen devrimci tasavvur, Marx’la ve onun materyalist anlayışıyla kurduğu ilişkiyle birlikte o dönemin sosyalistleri bakımından çok sıra dışıydı. Eşi benzeri olmayan bir tarihsel bilinçle şöyle diyordu, “bir tasarımcı [Morris’in mesleği], hiçbir zaman çok özgün olamaz, geleneğin etkisinde şu ya da bu biçimin içinde olması zorunludur; o varlıklarını çoktan unutmuş olsa bile elini ölümler yönlendirir.” Dolayısıyla genel olarak tarih yönlendirir.⁽¹³⁶⁾

Morris’in analizi tarihin değişen hızıyla, iç çelişkilerle, tersine dönüşlerle, patlayıcı yeni gelişmelerle ve krizlerle, ortaya çıktıkça çığır açan değişim güçleriyle ilgili karmaşık kavramlarla doluydu ve bunların tümü tarihi bir çağdan diğerine itiyordu. Bu en çok *Hiçbir Yerden Haberler*’in, “Değişim Nasıl Oldu?” bölümünde belirgindir.⁽¹³⁷⁾ Bununla birlikte, Morris’in eserleri içinde en iyi bilineni, *John Ball*’da (1886-87) yer alan on dördüncü yüzyıldaki İngiliz Köylü İsyanı ile ilgili bölümdür:

“Bütün bunları derin derin düşündüm, insanlar nasıl savaşmışlar ve yenilmişlerdi. Yenilgilerine rağmen uğruna savaşmışlar şey nasıl ortaya çıkmıştı derken bunun kastettikleri şey olmadığı görüldüğünde başkaları başka bir isim altında yine aynı şey için savaşmak zorunda kalmışlardı.”⁽¹³⁸⁾

135) William Morris, *Collected Works*, 22: 311. Anti-Raspa olarak da bilinen Eski Binaları Koruma Derneği, Morris, Phillip Qebb ve diğerleri tarafından 1877 yılında Viktorya döneminde eski binaların hasar verici “restorasyonu” ile mücadele etmek için kuruldu. Morris kültürel mirası korumak için eski binaların restore edilmelerinin değil onarılmalarının gerektiğini öne sürdü.

136) Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, 1:128.

137) William Morris, *News From Nowhere or an Epoch of Rest: Being Soma Chapters from a Utopian Romance* (Oxford:Oxford University Press, 2003), 89-111.

138) William Morris, *Three Works* (Londra: Lawrence and Wishart, 1986), 53.

Üçüncü Bölüm

Sosyalizme Doğru Hareket

1887 yılının Ekim ayının sonu ile Kasım ayının başında, işsiz emekçiler ellerinde kara flamaları ve kızıl bayraklarıyla defalarca Londra'daki Trafalgar Meydanı'na yürüdüler ve hükümetten çektikleri sıkıntılara çare bulmasını talep ettiler. Bağımsızlık isteyen İrlandalı protestocular da Trafalgar Meydanı'na yürüyorlardı. Londra'daki genel huzursuzluk atmosferi, meşhur Haymarket isyanı⁽¹⁾ nedeniyle suçlanan dört Şikago'lu anarşistin idama mahkûm edilmiş olmalarından ve cezalarının infaz tarihi olan 11 Kasımın yaklaşmasından kaynaklanıyordu. 8 Kasım günü, Londra Metropolitan Polisi'nin Genel Müdürü Sir Charles Warren, kamusal gösterilerin o zamanlar en gözde mekânı olan Trafalgar Meydanı'nı bütün gösterilere kapattı.

Polisin eylemleriyle, ifade ve toplanma özgürlüğünün kısıtlanmasıyla ayağa kalkan yirmi bin işsiz emekçi, sosyalist, anarşist, radikal ve İrlanda milliyetçisi 13 Kasım'da, sonradan "Kanlı Pazar" olarak tarihe geçecek günde toplandılar. Farklı bölgelerde bir araya gelip kortejler halinde çeşitli cadde-

1) 4 Mayıs 1884'de Chicago'daki Haymarket Meydanı'nda 8 saatlik iş günü için greve giden (ayrıca bir önceki günde yaşanan polis saldırısında öldürülen işçiler için de protesto gösterisi yapıyorlardı) işçiler patlayan bir bomba ve bunu izleyen silahlı çatışmanın ardından yedi polisle 4 sivilin ölmesinden ve birçok kişinin yaralanmasıyla suçlandılar. "Haymarket isyanı" 1887 Kasımında üzerlerine atılan suçlar nedeniyle dört işçi eylemcinin asılmasına yol açtı. Bkz. "The Haymarket Affair", Illinois Labor History Society, <http://www.illinoislaborhistory.org/the-haymarket-affair>; "The Haymarket Executions" *The Nation*, 17 Kasım 1887.

lerden, binlerce insanı alma kapasitesine sahip olan Trafalgar Meydanı'na doğru yürüyüşe geçtiler.⁽²⁾

“Serin bir Kasım ikindisinin griliğinde” Morris ve Sosyalist Birlik, diğer sosyalist gruplarla birlikte (aralarında Sosyal Demokrat Konfederasyon’un bir kolu da vardı) Clerkenwell Green’de Trafalgar Meydanı’na yürütmeye hazırlanan çoğu zanaatkar çok sayıda emekçiyle bir araya geldiler. Kendisini o gün için “tıknaç, kısa ve salaş mavi giysiler giymiş”olarak tanımlayan Morris ve o zamanlar sosyalist olan Annie Besant, bir arabanın üzerinden, 5.000 kişiyi bulan kalabalığa hitap ettiler ve sonra hep birlikte meydana doğru yürüyüşe geçtiler.⁽³⁾

Yürüyüşçüler, Warren’ın 2.000 polisinin yanı sıra dört süvari takımıyla, 400 askeri -bunlar süngülerini takmış, hepsinde yirmi adet mermi bulunan muhafızlardı- grevcileri karşılamak üzere yerleştirdiğini bilmiyorlardı. Yürüyüş kollarının durdurulmaları ve meydana varmadan dağıtılmaları için emir verildi. Polisler, “meydandan çeyrek millik bir çapta” stratejik noktalara yerleştirmişler, yürüyüş kollarının kendilerine doğru gelmelerini bekliyorlardı. Piyade erlerinin ve Muhafızların ana gövdesi meydanın çukur kısmında sıralanmışlardı.

En önde Sosyalist Birlik’in Hammersmith şubesine da önderlik eden Clerkenwell grubunun bulunduğu yürüyüşçüler, “St. Martin sokağına doğru geçmek için Seven Dial caddesine girmek üzereyken” her iki taraftan çevrildiler ve saldırıya uğradılar. Yürüyüşçüleri sınıf savaşında düşman olarak gören polis çok sertti. İşçilerle yandaşları direnmelerine rağmen safları sağlam tutamadılar, yürüyüş kolu dağıldı. Sosyalist Birlik flaması, flamayı taşıyan ve yiğitçe direnen Bayan Taylor’un elinden alındı ve yırtıldı. Saldırın tam ortasında kalan Morris şöyle yazdı: “O silahsız kalabalığın toz bulutlarının arasına ne kadar çabuk karıştığını asla unutmayacağım,” ve şöyle ekledi, “Kendimi birden bire sokağın ortasında yapayalnız buldum, böylesine terk edilince güvenliğimi sağlamak için bütün gücümü kullandım.” Morris (meydanın ortasına gitmeye kalkıştığında kendisini altı kişi derinliğinde sapaşlam bir polis duvarının önünde bulduğunu söyleyen) Annie Besant ve Morris’in Sosyalist Birlik’inin üyesi olan ressam Walter Crane gibileri bir şe-

2) E.P.Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary* (New York: Pantheon, 1976), 482-88.

3) “Serin bir Kasım ikindisinin griliğinde” cümlesi, Morris’in Kanlı Pazar’dan söz ettiği *Hiç-bir yerden Haberler*’den alınmıştır. Bkz. William Morris, *News From Nowhere or an Epoch of Rest: Being Some Chapters from A Utopian Romance* (Oxford: Oxford University Press, 2003) 35-36. “Tıknaç ve kısa, yıpranmış maviler içinde” Morris’in *The Pilgrims of Hope*’daki kendini tarif edışıdır. Bkz. William Morris, *Three Works* (Londra: Lawrence and Wishart, 1986), 137. Bkz. ayrıca Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 388-89; ve *Writing by Candlelight* (Londra: Merlin, 1980), 155; Fiona McCharty, *William Morris: A Life for Our Time* (Londra: Faber and Faber, 1994), 566-67.

kilde meydana girdiler. Crane şöyle yazıyor: “Hayatımda gerçek savaşa bu kadar benzeyen başka bir şey daha görmemiştım, tek farkı saldırının *tek* yandan geliyor olmasıydı.” Diğer yürüyüş kolları meydana varmadan daha da büyük bir saldırıyla karşılaştılar. Sosyalist Demokratik Konfederasyon’un ana kolunda bulunan İskoçya Parlamentosu’nun Radikal-Sosyalist Parti’sinin aristokrat mensuplarından Cunningham Graham, daha sonra İngiliz Sosyalist hareketinin önde gelen kişilerinden biri (ve E.Ray Lankester’in arkadaşı) olacak John Burns ile birlikte polis kordonuna saldırdı. Graham’ın kafası yarıldı. Her ikisi de yürüyüş sırasında polise mukavemetten tutuklandılar, yargılandılar, mahkûm oldular ve 1888’de 6 hafta hapis yattılar. Polis tarafından yaralanan üç kişi öldü, yüzlerce kişi yaralandı ve çoğu hastaneye kaldırıldı. Üç yüz kişi tutuklandı, birçok kişi hapis yattı. Bir polis Eleanor Marx-Aveling’i copla dövdü. Aveling-Marx kafasından darbe aldı, yere düştü, şapkası ve pelerini paramparça oldu. Tutuklanmaktan kurtulmayı başardı. Daha sonra Engels’in evine gitti. Engels, olaydan sonra Paul Lafargue’a yazdığı mektupta, “Ceketi parça parçaydı, sopayla vurdukları şapkası dümdüz olmuştu” diye anlattı.⁽⁴⁾

Ertesi Pazar günü, 20 Kasım’da, bir yürüyüş daha yapıldı. Hyde Park’ta nispeten daha küçük bir gösteri ile Kanlı Pazar’daki polis şiddeti protesto edildi. Warren, atlı polisi Trafalgar Meydanı’na yerleştirdi ve polis, gözüne sorunlu gelen herkesin peşine düştü. Meydanın hemen güneyinde atlı polis Linnel adlı Radikal bir hukuk-yazarını hırpaladı. Linnel 2 Aralık günü aldığı yaralar yüzünden öldü. Linnel’in cenazesi için Aralık ayı içinde bir yas ve protesto yürüyüşü örgütlendi, buna on binden fazla kişi katıldı. Morris, “Bir Ölüm Şarkısı” besteledi, şarkının basılı hali bir peniye satıldı, Walter Crane’in yaptığı, Linnel’le mızrak sapıyla saldıran polisi gösteren tahta baskı, “Trafalgar Meydanı’nda Öldürüldü” sözleriyle paylaşıldı. Şarkı şöyle başlıyordu:

Batıdan doğuya düştüler yola
Ağır ve vakur adımlarla.
Varsıllardan haber taşıyanlar onlar
Uykudan uyandırılanlar şaşkın⁽⁵⁾

4) Walter Crane, *An Artist’s Reminiscences* (Londra: Methuen and Col, 1907), 266-68; Morris, *Political Writings*, 302-06; Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 486-93; MacCarthy, William Morris: *A Life for Our Time*, 567-70; Lisa Keller, “Bloody Sunday Demonstration, 1887”, *International Encyclopedia of Revolution and Protest* (Londra: Blackwell, 2009), http://www.blackwellreference.com/public/tocnode?id=g9781405184649_yr2012_chunk_g781405184649217#citation; Yvonne Kapp, *Eleanor Marx*, cilt 2 (New York: Pantheon, 1976), 226-29; Rachel Holmes, *Eleanor Marx* (Londra: Bloomsbury, 2014), 298-300.

5) William Morris, “Death Song” Kapp, *Eleanor Marx*, 2:241-7’de alıntı.

Tabutu taşıyanlardan birinin de Morris olduğu cenaze alayı, tabutun üstü açık bir cenaze arasına konduğu Soho'dan başladı. Tabutun üzerinde "Trafalgar Meydanı'nda Öldürüldü" yazan bir siyah örtü vardı, örtü ile birlikte sırasıyla Sosyalistleri, Radikalleri ve İrlandalıları simgeleyen kırmızı, sarı ve yeşil bayraklar konmuştu. 1,5 kilometre boyundaki alaya çok büyük sayıda insan katıldı, her taraf çoğu kırmızı flamalarla doluydu. Tabut mezara indirildikten sonra, en dikkat çeken Morris'e ait olan bazı konuşmalar yapıldı. Sosyalist Birlik'ten H.A. Barker o konuşmayı şöyle hatırlayacaktı. "[Morris] bütün ruhunu konuşmaya katmıştı. Gömülen kurbandan söz ederken sesinde korku dolu bir olgunluk vardı. Şöyle bağırdı 'Onun kardeşimiz olduğunu hissedelim.' En etkileyicisi kardeşçe sevginin cınlayışıydı." Sonra bir koro "Ölüm Şarkısı"nı söyledi. E.P. Thompson'un yazdığına göre Morris, "yaptığı siyasi ajitasyonla Londralı Radikallerin gözünde ilk kez her zamankinden çok daha gerçek bir önem ve sevgi kazandı. Öldüğü sırada işçi hareketinin büyük kesiminin ona göstermiş olduğu sevginin -ve derin saygının- temelini asıl o dönemde attı."⁽⁶⁾

Gerçekten de, 1887'deki Trafalgar Meydanı çatışmaları sırasında Morris, Sosyalist Birlik'in önderi ve şair, sanatçı ve bir militan olarak İngiltere'de devrimci işçi hareketinin en üst mertebesine yükselmiş, aynı zamanda da bütün dünyada Marksçı sosyalizmin önde gelen temsilcilerinden biri olarak tanınmıştı.

1887 yılı aynı zamanda bir geçiş noktasını da temsil eder. Bundan sonraki iki yıl Morris'in Hyndman'ın Sosyalist Demokratik Federasyon'undan kopuşuyla belirlenecek, sonraki üç yıl da Birlik'in yavaş ölümüne tanıklık edecekti. Bu durum onu sonraki yıllarda tarihsel vizyonunu genişletmeye, kapitalist toplumun değişen muhtevasını dikkate almaya ve çok daha derin, daha ekolojik bir sosyalizm vizyonu ihtiyacına yönlendirdi.

SOSYALİST BİRLİK

1885 ile 1890 arasında Sosyalist Birlik'in kurulmasında ve önderliğinde Morris'in rolü, kısmen kendisinde ete kemiğe bürünmüş olan İngiliz Romantik geleneği ile devrimci Marksçı sosyalizmin güçlü sentezinin ürünüydü. Morris, İngiliz sosyalizmde apayrı devrimci bir dil kurmuş, bunu sosyalist estetik ve ekolojik bilinçle birleştirmişti. Vizyonunun kapsamı onender görülen bir devrimci kişilik haline getirmiş, kısa vadeli gerçeklikler olarak görülenlere uzun vadeli tavizler vermeye yanaşmamıştı. Ancak, bu nedenle güncel koşullara uygun bir sosyalist pratik geliştirmesi zor oldu. Sonuç, başkalarıyla, daha az uzgörüye sahip sosyalist akımlarla ve döneminin önde gelen temsilcileriyle huzursuz bir ilişki kurmak zorunda kalması,

(6) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 492-96; MacCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 570-73; Nicholas Salmon, *The William Morris Chronology* (Bristol: Thoemmes Press, 1996), 192.

sosyalist pratikteki kısa dönemli etkisinin zayıflaması oldu. Yine de, onun vizyonunu uzun vadede geçerli kılan ve onu bütün zamanların en ilham veren sosyalist entelektüellerinden biri yapan da işte bu özellikleriydi.

Hyndman'ın Sosyalist Demokratik Federasyon'undan kopuş 1884'ün son aylarında oldu. Görünüşte, kavganın nedeni Hyndman'ın otoriter, manipülatif ve oportünist kişiliğinden, Morris'in arkadaşı Andreas Scheu gibi bazı üyelere kara çalma eğiliminden ve Sosyal Demokratik Federasyon'un yayını *Justice* üzerindeki demir pençesinden kaynaklanıyordu. Ancak bunların ardında Hyndman'ın egemen olduğu Sosyal Demokratik Federasyon'u Morris ile diğerlerinin kurmak istedikleri hareketten ayıran çok daha derin meseleler vardı. Bunların arasında 1-Sosyalist eğitimin ihmal edilmesi; 2- Salt siyasi mekanizm ve parlamenter tarzın oportünistçe öne çıkarıldığı, Morris'in "Devlet Sosyalizmi" dediği ve Marksistlerin daha sonra "revizyonizm" diye adlandıracakları yöne aşırı vurgu yapılması ve 3- Hayndman'ın pek de saklamadığı şovenizmi ve İngiliz İmparatorluğu'na verdiği destek vardı. Bu meselelerin hepsi Sosyalist Birlik tarafından, önde gelen yazarlarından biri Morris'in olduğu *Manifesto*'da ve ilk başta yazılan diğer belgelerde vurgulanacaktı.

Morris, karşılık olarak alaycı bir ifadeyle "fitne" dediği grubu örgütledi ve Hyndman'a Sosyal Demokratik Federasyon'un liderliği için meydan okudu. Bu durum Morris'in grubunda Edward Aveling ile Eleanor Marx-Aveling'in, E. Belford Bax'ın, Scheau'nun ve başka altı kişinin daha başı çekerek çoğunluğu oluşturduklarını kanıtladıkları tayin edici bir oylamaya yol açtı. Fitne grubu Sosyal Demokratik Federasyon üzerinde kontrol kurmaktansa Federasyon'dan topluca istifa ettiğini açıkladı. Sosyalist Birlik 30 Aralık 1884'de resmen kuruldu.⁽⁷⁾

Bu olaylar sırasında Morris defalarca Engels'e danıştı. Engels ile bir tür "Marx-Engels ailesi" tarzı ilişki kuranlar sadece Avelingler değildi, Bax'da bu dönemde Engels ile yakın ilişki halindeydi, Engels'in Regent's Park Road'daki evinde Pazar günleri yapılan sosyalist buluşmalara sık sık katılanlardan biriydi. Morris de Engels'in evine girip çıkardı, birlikte sık sık canlı sohbetler ederlerdi. Bir keresinde Morris, Engels'in masasının üzerinde eski Nors *Edda*'sını (muhtemelen *Poetic Edda*'yı) görüp çok heyecanlanmış ve Engels'e büyük destansı şiiri *Sigurd*'u okumuştı.⁽⁸⁾

7) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 344-50, 357-66; MacCharty *William Morris: A Life for Our Time*, 493-503; Holmes, *Eleanor Marx*, 233

8) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 370-71; McCharty, *William Morris: A Life for Our Time*, 509; Karl Marx and Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975) 47:224; William Morris, *Collected Works* (Londra: Longmans, Green, 1910) cild 12; *The Poetic Edda* (Austin: University of Texas Press, 1990), Snorri Sturluson, *The Prose Edda* (Londra: Penguin, 2005).

Engels, Morris'in Sosyalist Birlik'teki önderliğini destekliyor ancak kuşuyla yaklaşıyordu. Eduard Bernstein'e Birlik'in Morris, Bax ve Edward Aveling'le "entelektüeller arasındaki en dürüst adamları bir araya getirdiğini, ancak bu kişilerin (iki şair ve bir felsefeci) pratik olmaktan uzak olduklarını" söyledi. "bulabileceğin en dürüst adamlar"ı Morris, Aveling ve Bax olarak sıraladı.

Bu başka bakımlardan da tuhaf bir kombinasyondur. Aveling aşırı derecede yetenekliydi: biyoloji üzerine çok sevilen bir üniversite hocası, Darwin ile Ludwig Bichner ile tartışmış bir sekülerizm savunucusu ve bereketli bir yazar ve şairdi. Ancak parasal konularda ve başka alanlarda güvenilmezdi, cinsellik ağırlıklı ilişkiler kurmaya açıktı. Bu özellikleri Engels'in ölümünden iki yıl sonra 1898'de Eleanor Marx'ın intiharına ve herkesin Aveling'den tiksinsmesine yol açacaktı. Bununla birlikte *The Student's Darwin* ve *The Student's Marx*'da sergilemiş olduğu yetenekleri, Eleanor Marx ile yaptığı açık evlilik ve Engels ile eskiden beri dost olması ona sosyalist hareket içinde önemli bir yer sağlıyordu.⁽⁹⁾ Marx anlayışı eleştirel olmaktan ziyade şematiktir, ancak bu durum hareketin içindeki herkes için geçerliydi. Samuel Moore'a, Marx'ın *Kapital*'inin Moore ve Aveling çalışması olarak bilinen tercümesinde yardım etmişti.

Bax, her ne kadar tarihsel materyalizmin ana çerçevesi konusunda dikkate değer bir bilgiye sahip ve Marx'ın takipçileri arasında Hegel ve Marx yoluyla diyalektik sorununu ilk keşfedenlerden biri olsa da, Aveling'in tersine kuru ve mizahtan yoksun bir insandı. Öncelikle etik meselelerle ilgilenirdi, sonraki yıllarda iyice ortaya çıkacak ateşli bir anti feministti. Bu tutumu, onu, kendisini açık bir tartışmaya çağıran Eleanor Marx-Aveling'den o dönemdeki sosyalist hareket sırasında ve sonrasında uzaklaştırdı.⁽¹⁰⁾ Bax'ın ilk çalışmaları, özellikle de *The Religion of Socialism*, o dönemde dahi bazı şovenistçe yorumlar içermesine rağmen "kadın sorunu"na girmekten kaçınmıştır.⁽¹¹⁾ Morris'in kızı May'e göre Morris, Bax'ın bu konudaki açıklamalarını "kahkahalarla gülerek" karşılamış, insanca budalalığı ile alay etmiş ve hiç kuşkusuz Bax'ın aşırılıklarını bu şekilde dizginlemeye çalışmıştır.⁽¹²⁾ Engels'in de dizginleyici bir rol oynamış olduğuna kuşku yok. Bax ancak Engels'in öldüğü ve Morris'in ağır hasta olduğu 1895 sonbaharında feminist bir tavır

9) Edward B. Aveling, *The Student's Darwin* (Londra: Freethought Publishing Co., 1881), *The Student's Marx* (Londra: Swan Sennenchein, 1897).

10) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 366-75; MacCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 506-09; Edward Aveling, *Charles Darwin and Karl Marx: A Comparison* (Londra: Twentieth Century Press, tarihi yok), 12-13

11) Bax, E. Belfort Bax, *Religion of Socialism* (Freeport, NY: Books for Libraries Press, 1886), 117

12) May Morris, Giriş, William Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, ed. May Morris, cilt 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1936), 174.

alan Bebel gibi Marksistlere yönelttiği eleştiriler de dâhil olmak üzere feminist harekete doğrudan saldırıya geçebilmişti. Buna yirminci yüzyılın ilk on yılında da devam edecekti. Daha da ötesi, feminist harekete karşı olmakla kalmayacak, eleştirilerini kadınların varlıklarının “erkeklerden daha aşağı” oldukları konusunda ısrar etmek gibi mizojinist yorumlara kadar vardıracaktı.⁽¹³⁾ Yine de bunların hiç biri ne Morris ve Bax’ın 1880’lerde birlikte yaptıkları ilk çalışmalarda vardı ne de Sosyalist Birlik’in daha sonraki yayınlarına girmişti. Daha çok, Bax’ın Birlik’ten ayrılıp Sosyal Demokratik Federasyon’a tekrar katılıp bu görüşlerini Federasyon’un yayın organı *Justice*’de ifade etmesiyle yıllar sonra ortaya çıktı. Kilit üyelerinin bir kaçının itirazlarına (bunlar daha sonraya rastlar) rağmen, Sosyalist Birlik Morris’in liderliğinde 1884’de ortaya çıktığında temsil ettiği genel teorik pozisyona dair hiçbir kuşku yoktu. Morris, Sosyal Demokratik Federasyon’daki bölünmenin hemen ardından *Daily News*’a verdiği röportajda “Biz Bilimsel Sosyalizmin en saf doktrinlerini izliyoruz” dedi, böylece Birlik’i net bir şekilde Marksizmle aynı çizgiye yerleştirdi. Bunun işçilerin eşitlikçi bir toplumu kurmayı hedeflediği devrimci bir hareket anlamına geldiği konusunda pek kuşku bırakmadı.⁽¹⁴⁾ Morris, hemen yeni bir sosyalist aylık (daha sonra haftalık oldu) dergi olan *Commonweal* üzerinde çalışmaya başladı. Derginin editörü, başta eş editör olan Aveling ile birlikte (ki dergi haftalık yayına başlayınca 1886’da bu görevden ayrılacaktı) Morris’ti. Morris gerekli olan mali desteği sağladı, ilk başta 300 sterlin borç verdi ve sonraki yıllarda da desteğe devam etti.

1885 Şubat’ında çıkan ilk sayıda *Sosyalist Birlik Manifestosu* yer aldı. Ayrıca Bax’ın “Sosyalizme karşı Emperyalizm” başlıklı önemli bir makalesi de vardı. Bax, yazısında emperyal “savaşların sermayenin özel ellerde yoğunlaşmasını mutlaka artırdığı” tezini sundu. Eleanor Marx-Aveling, yazı dizisi “Uluslararası Hareketin Kayıtları”nı aynı sayıda başlattı. İkinci sayıda Engels’in “1845 ve 1885’de İngiltere” başlıklı makalesi yayınlandı, bu makale daha sonra *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu*’nun İngilizce baskısının ön sözüyle birleştirilecekti. Dergi ayrıca, Bax’ın, Sergius Stepniak’ın, George Bernard

13) E.Belfort Bax, *Essays in Socialism: New and Old* (Londra: E.Grant Richards, 1906), 301, 305-8; Karen Hunt, *Equivocal Feminists* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 60-61. Bax, sonradan vardığı “kadınların organik aşağılığı” hükmünü desteklemek için çeşitli sahte bilimsel iddialarda bulunan yirminci yüzyıl başının İtalyan “sosyalisti” ve sosyal Darwinçi Enrico Ferri’den alıntılar yaptı. Başta “Darwin’i ve Spencer’i tamamladığı” konusunda ısrar ettiği Marx’ın bir takipçisi olduğunu söyleyen Ferri, Mussolini faşizminin güçlü bir destekçisi olacaktı. Bkz. Enrico Ferri, *Socialism and Modern Science* (Chicago: Charles H. Kerr, 1912), 20, 159. Eleanor Marx-Aveling’in Baş ile anti feministliği üzerine yaptığı tartışma için bkz. Eleanor Marx-Aveling, “Exchange with Bax”, Marxists.org, <https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/1895/11/bax-exchange.htm>.

14) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 333. MacCharty, *William Morris: A Life for Our Time*, 553; Salmon, *William Morris Chronology*, 142.

Shaw'un, Paul Lafargue'in ve Aveling'in yazılarını içeriyordu. Marx-Aveling'in o sayı için hazırladığı "Kayıt" da August Bebel'in, Wilhelm Liebknecht'in, Karl Kautsky'nin ve diğerlerinin selamları yer almıştı. Morris, *Pilgrims of Progress*'in girişi olacak "Mayıs Rüzgarının Getirdiği Haber"ini ekledi. E.P. Thompson'un belirttiği gibi *Commonweal*'in ikinci sayısı "İngiliz Sosyalist süreli yayınlarının en dikkat çeken sayılarından biri oldu."⁽¹⁵⁾

Sosyalist Birlik Manifestosu, 1885'deki ilk versiyonunda dahi (ikinci versiyon o yıl daha sonra Morris ve Bax'ın düzeltmelerinin ardından çıktı) olağanüstü bir belgeydi, Morris'in zekâsını, tarzının berraklığını ve sosyalist bir siyasi yazar olarak taşıdığı coşkuyu gözler önüne serdi. Şu sözlerle başlıyordu: "Sevgili Yurttaşlar, karşınıza Devrimci Uluslararası Sosyalizmin ilkelerini savunan bir yapı olarak çıkıyoruz, yani biz *toplumun* temelinde bir değişiklik istiyoruz, sınıfların ve ulusların arasındaki farkı yıkacak bir değişiklik istiyoruz." Son derece sade bir dille devam eden iki kısa sayfada sermayenin Marksçı eleştirisinin ana yönü anlatılmıştı: 1- Toplumda giderek artan sınıf kutuplaşması 2- Artı değer teorisi; 3- Sermayenin zenginlerde yoğunlaşması ve zenginlere tahsisi; 4- Rekabet ve dünya piyasası; 5- Ekonomik israf ve emeğin israfı; 6- "Modern burjuva mülkiyet-evliliği ve kadınların baskı altına alınması; 7-Eğitimin "ticaretin ağına" yakalanmış olması ; ve 8- Devlet ve sınıf. "Toplumun gerçek organik parçası olan halk, adeta makinelleşmenin bir parçası olarak salt sermayenin uzantısı muamelesi görmektedir" diyordu.

Radikal değişimin çok çeşitli eksik projelerini eleştirerek devam ediyordu, sosyalizmin tamamlanmasına dair yetersizlikler arasında 1- Rekabetçi kooperatif tasarımlarla" güya iş birliği"; 2- "Sadece toprağın millileştirilmesi; ve 3- Bu durumda "hâlâ işlemekte olan ücret ve sermaye sistemini yerli yerinde bırakırken, işçi sınıfına ödün vermeyi hedefleyen "devlet sosyalizmi" vardı.⁽¹⁶⁾

Manifesto'nun Ekim 1885'deki ikinci baskısında Morris ve Bax tarafından bir dizi notla daha esaslı eleştiriler yapıldı. Bunların en önemlisi, sosyalizmin çeşitli evrelerinde emek eşitliği meselesini ele alan ve diyalektik üzerine bir açıklamayla biten C notuydu. Notun başlangıcında şöyle deniyordu: "Gerçek sosyalizmin önümüze koyduğu amaç, "herkesin yeteneğine göre ve herkese ihtiyacı kadar" ilkesi gereğince, çeşitli yeteneklerin geliştirilmesini sağlayan mutlak koşul eşitliğinin gerçekleştirilmesidir"⁽¹⁷⁾ Bu, söz konusu ilkenin İngilizce olarak ilk telaffuzuydu. Marx bu cümleyi komünist toplumu savun-

15) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 382-85; Bax, *Religion of Socialism*, 124.

16) William Morris ve E.Belfort Bax, "Manifesto of the Socialist League" 1. Baskı (*Commonweal*'den, Şubat 1885) William Morris, *Journalism* (Bristol: Thoemmes Press, 1996), 2-8.

17) William Morris ve E.Belfort Bax, *Manifesto of the Socialist League*, 2. Baskı (notlar eklenmiş haliyle) (Londra: Socialist League Office, Ekim 1885), 10.

mak için 1875'de yazdığı ancak 1891'e kadar basılmamış olan *Gotha Programının Eleştirisi*'nde kullanmıştı. Ancak bu sözün daha eski ve daha geniş bir geçmişi vardı.⁽¹⁸⁾

Bu düşüncenin kökeni ve sosyalist literatür içindeki gelişimi karmaşıktır. Genellikle Louis Blanc'ın *Organization of the Work*'ünün 1849 baskısına atfedilir.⁽¹⁹⁾ Ancak bu doğru değil. Blanc kitabının ilk baskısında "St. Simoncu doktrininin *herkese yeteneğine göre, her yeteneğin işe göre*"sine atıfta bulunarak epeyce farklı bir şey yazmıştı.⁽²⁰⁾ Dokuz yıl sonra, *Le Nouveau Monde*'ün 6. Sayısında (15Aralık 1849) Blanc çok farklı bir şey; "herkesin yeteneğine göre, her yeteneğe ihtiyacı kadar" dedi. Bunu *Organization of Work*'ün dokuzuncu (1850) baskısına koydu. Bu fikir aynı zamanda 1840'daki Fourierci *Voyage en Icarie*'nin başlığına "Herkes ihtiyacına göre, herkesin gücü yettiği kadar" ibaresini koyan Etienne Cabet'te de aittir. Hatta daha da öteye, on sekizinci yüzyılın sonunda Francois-Noel Babeuf'a kadar gider.⁽²¹⁾

Blanc'ın sloganı popüler oldu ve sosyalistlerin geneli tarafından kullanıldı. 1851'de Engels, Proudhon üzerine yazdığı bir yazıda alıntıladığı "herkese yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" sözünün Blanc'a ait olduğunu açıkça söyledi.⁽²²⁾ Bununla birlikte fikir aslında daha önce Marx ve Engels'in 1845-46 tarihli (tam haliyle 1932'ye kadar basılmamış olan) *Alman İdeolojisi*'nin ikinci cildinin 5. bölümünde de vardır. Bu bölümde, karşımıza şu olağanüstü paragraf çıkar:

Ancak, komünizmin olmazsa olmaz ilkelerinden biri, onu bütün reaksiyoner sosyalizmlerden ayıran ilke, insanın doğasına dayanan ampirik bakışının *beyinsel* ve entelektüel yetenek arasındaki farkların *midenin doğası* ve fiziksel ihtiyaçlar açısından herhangi bir farklılığı ima etmiyor oluşudur. Dolayısıyla mevcut koşullara dayanan hatalı "herkese yeteneği kadar" düsturu, en dar anlamıyla bir şeyden istifade etmek anlamıyla kullanıldığı için, "herkese ihtiyacı kadar" olarak değiştirilmelidir; bir başka deyişle *farklı* bir eylemlilik *biçimi*, farklı bir emek biçimi eşitsizliği haklı çıkarmaz, mülkiyet ve istifade etmek açısından kimseye hiçbir ayrıcalık tanımaz.⁽²³⁾

18) Karl Marx, *Critique of the Gotha Programme* (New York: International Publishers, 1938), 10

19) Bkz. örneğin, David Graeber, *The Democracy Project* (New York: Spiegel and Grau, 2013), 293-94; Gregory Titelman, "From each according to his ability, to each according to his needs," *Random House Dictionary of Popular Proverbs and Sayings* (New York: Random House, 1996), 108.

20) Paul Meier, *William Morris: Marxist Dreamer*, cilt 1 (Sussex: Harvest Press, 1978), 186.

21) Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, 11:555; Frank E. Manuel, *A Requiem for Karl Marx* (Cambridge, MA: Harvard University Press 1995), 164, 171-72, 238.

22) Marx ve Engels, *Collected Works*, 11:555.

23) A.g.e., 5:537.

Burada Marx'ın, *Gotha Programının Eleştirisi*'nden çeyrek yüzyıl, Blanc'ın 1849'daki makalesinden de daha önce insan üretkenliği ve ihtiyaçlarına dair farklı yaklaşımını görüyoruz. Daha da ötesi, insan ihtiyaçlarına yaptığı vurguyu da görüyoruz. *Alman İdeolojisi* ve *Gotha Programının Eleştirisi*, Babeuf'un derin eşitlikçiliği ve onun "eşitlerin ittifakı"yla birlikte *contra mundum*'da* yerlerini almışlardır. Babeuf'e göre, "Eşitlik, emeğin yoğunluğu ve tüketilen şeylerin miktarı ile değil, işçinin *kapasitesi* ve *tüketicinin ihtiyacıyla* ölçülmelidir."⁽²⁴⁾ Bu gayet açık bir şekilde Marx'ın ve (Morris'in de) tanımladığı geniş gelenektir ve nihayetinde bu derin komünist bakışla ilgili olarak atıfta bulunmamız gereken kişi de Babeuf'tür.

Aslında, bütün büyük fikirler gibi "herkesin yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" kavramı, sadece *bireye* dair değildi, toplumsal veya kolektifti. Bu bakımdan 1840'ların başında Marx ile Engels'in yakından tanıdıkları bir Alman sosyalist/komünist düşünür olan Moses Hess de önemlidir. Bu meseleyi *Alman İdeolojisi*'nin 2. Cildinin 5. Bölümünde ilk kez kaleme alanlar da sadece Marx ve Engels değildir. Bölüm, Hess tarafından yazılmış, Marx tarafından gözden geçirilmiş (ve belki de geliştirilmiş) daha önceki bir yazının uyarlamasıydı. Hess'in adı söz konusu bölümün taslak versiyonunda geçmez. Bu da komünist ilkelerin tarifinin altında yatan özün Babeuf ve Cabet tarafından ortaya konduğu ve Hess ile Marx-Engels tarafından geliştirildiği (ve *Alman İdeolojisi*'ne konduğu), Blanc tarafından biraz daha özlü bir biçime sokulduğu ve sonunda onlarca yıl sonra Marx tarafından derinlemesine incelenip sosyalizme/ komünizme geçişin en ayrıntılı açılımı olarak ortaya konduğu anlamına gelir.

Morris ile Bax, Blanc'ın sözüne büyük önem verdiler, *Sosyalist Birlik Manifestosu*'nundaki C notuna koymakla kalmadılar, *Socialism: Its Growth and Outcome*'a da alarak sözün Blanc'a ait olduğunu belirttiler. Morris bu söze 1888'deki "Eşitlik" başlıklı konferansında da atıf yaptı. Morris ile Bax, Manifesto'ya koydukları notlarda bu sözün tam bir sosyalizmi veya komünizmi karakterize eden "mutlak bir koşul eşitliğini" hedeflediğini belirttiler. Morris Babeuf'e hayrandı ve sık sık "Eşitler Toplumu" (veya eşitlerin toplumu)na atıfta bulunurdu.⁽²⁵⁾ Daha da ötesi, C notu, sosyalizme ve komünizme geçişte, daha sonra Lenin'in Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi* yorumuyla ilişkilendirilen sosyalizme ve komünizme geçişte iki evreli teoriye işaret etmişti. Böyle bir iki evreli teori onların döneminde sosyalizm içinde bilinmi-

* ç.n, bütün dünyaya karşı veya bütün fikirlere karşı anlamına gelen latince terim.

24) Philippe Buanorotti, *Conspiration pour l'égalité dite de Babeuf* (1828), Ivan Meszaros, *Beyond Capital'de* (New York: Monthly Review Press, 1995), 221. Bkz ayrıca Meier, William Morris: *Marxist Dreamer*.

25) Morris, *Collected Works*, 22:341; 23:267-70; William Morris ve E.Belfort Bax, *Socialism: Its Growth and Outcome* (Londra: Swan Sonnenschein, 1893), 227; Meier, William Morris: *Marxist Dreamer*, 1:166-70.

yordu.⁽²⁶⁾ İlk evrede, ne bireylerin ihtiyaç duyduğu emek ne de kazanç ve tüketim eşitlik ilkesiyle düzenlenecekti. Morris'in başka bir yerde belirttiği gibi, "Mükemmelliği veya özel, nadir görülen nitelikleri fazladan para ödeyerek ödüllendirme alışkanlığı bir süre devam edecektir, bazıları diğerlerinden daha fazlasına sahip olacaktır." Buna rağmen, bu durum dahi daha öncesinde yaşanan çok daha büyük bir eşitsizliğe göre bir ilerleme oluşturalacaktı. Komünizmin ikinci evresinde, "herkesin yeteneğine göre, herkese ihtiyaçları kadar" ilkesi, tüm bireyler için eşit çalışma süresini, makineleşmeyle doğal üstünlüklerin ortadan kalkmasını ve ihtiyaca göre dağıtımı sağlayacaktı.⁽²⁷⁾

Morris ile Bax'ın üzerinde bu konudaki etkilerden biri Gronlund'un 1884'de yayınlanan *The Cooperative Commonwealth*'iydi. Gronlund şöyle yazmıştı: "Sosyalizmin ilkesi: 'Herkese yaptığı kadar'; komünizmin ilkesi ise 'Herkese ihtiyacı kadar'dır" (Gronlund, ikinciye değil, ilk ilkeyi uygulamak konusunda ısrarlıdır, dolayısıyla kendini komünizmden ziyade sosyalizm ile tanımlar.)⁽²⁸⁾ Gronlund, *Sosyalist Birlik Manifestosu*'nun ikinci baskısı yazılırken, İngiltere'deydi ve Sosyalist Birlik'le çalışıyordu.

Manifesto'nun ikinci baskısındaki C notundaki bir diğer kritik unsur, tarihteki diyalektik harekete doğrudan gönderme yapmasıydı. Şöyle yazılmıştı:

Son olarak, herhangi bir belirleyici değiş-tokuşun bütünüyle sona ereceği bir zamanı sabırsızlıkla bekliyoruz; tıpkı uygarlıktan önce yaşanmış ilkel komünizmde yaşandığı gibi.

Düşman şöyle diyecektir, "Bu ileriye değil, geriye gidiştir". Bizim ona cevabımız da şöyle olacak: Bütün ileri gidişler, her ayırt edici ilerleme süreci, ileri bir adım olduğu kadar, aynı zamanda geri bir adımdır; yeni gelişme daha yüksek bir düzleme çıkarılmış eski ilkeyi temsil eden bir noktaya geri döner; eski ilke görünürdeki ölümüyle kazandığı yeni yaşamında dönüştürülür, saflaştırılır, daha güçlü ve gelişmeye hazır hale getirilmiş olur. Örnek olarak (ki bütün örnekler kusurludur) düz bir çizgi üzerindeki ilerleme ile bir sarmal üzerindeki ilerlemeyi düşünün, hayatın ilerleyişi düz bir çizgide olamaz, bir sarmalın üzerinde olur.⁽²⁹⁾

26) Bkz. Lenin Devlet ve Devrim'in Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nin ele alındığı bölümü.

27) Morris ve Bax, *Manifesto of the Socialist League*, 2. Baskı, 11; William Morris "Equality", *Journal of Pre-Raphaelite Studies* 19 (Bahar 2011): 60-61. Meier, William Morris: *Marxist Dreamer*'da Morris'ten alıntı. Meier, Morris ile Bax'ın "herkesten yeteneği kadar herkese ihtiyacına göre"yi kullanmış olmalarını Marx'ın henüz yayınlanmamış olan ancak Engels'te bulunan *Gotha Programının Eleştirisi*'ni görmüş olduklarının kanıtı olduğunu düşünüyordu. Ancak bu görüş, bu sözün daha önce Blanc'ta geçmemiş olduğuna dair yanlış varsayıma dayanıyordu. Meier, William Morris: *Marxist Dreamer*, cilt.1, 186, 28-83.

28) Laurence Gronlund; *The Co-operative Commonwealth it Its Outlines: An Exposition of Modern Socialism* (Boston: Lee and Shepard Publishers, 1884), 107-8.

29) Morris ve Bax, *Manifesto of the Socialist League*, 2. Baskı, 11.

Diyalektiğin bir sarmalla tanımlanışı, Morris'ten ziyade Bax'la ilişkilidir. Gerçekten de, Bax'ın Hegel'in diyalektiğinin temel unsurlarından bazılarını büyük bir maharetle kısa ve özlü bir şekilde içeren kitabı *Religion of Socialism* Britanya Adaları'nda sosyalizme yaptığı en büyük katkıydı ve Morris'in üzerinde kesinlikle önemli bir etki bırakmıştı. Bax, "diyalektik hareket"ten, tarihin çelişen yasalarından; "potansiyelin fiili hale geldiği" "olumsuzlamanın olumsuzlanmasından"; ve tarihin karmaşık, sarmal hareketinden söz ediyordu.⁽³⁰⁾ Yine de, Alman spekülâtif felsefesinin bu soyut ürününe İngiliz bağlamı içinde en kayda değer şekliyle *John Ball'un Rüyası*'nda ve ayrıca başka yerlerde de bir tarihsel mahiyet kazandıran Morris oldu. Bu dört yıl sonra Edinburgh'da, National Association for the Advancement of Art'ın [Ulusal Sanatın İlerlemesi Derneği] Uygulamalı Sanat bölümünde yaptığı konuşmada da görülebilir. Konuşmada Morris şöyle diyordu:

Size geçmişin ne kadarının gerçekten ölmüş olduğu konusunda tam bir şey söyleyemem. Şu an kendimde dahi uzun süredir bastırılmış olan fikirlerin yeniden ortaya çıktığına dair emarelere rastlıyorum. Dünya, bazı arzu nesnelerinin peşinde koşuyor, onlar için büyük bir gayretle çaba gösteriyor, kazanıyor ve sonra da alıp bir kenara atıyor, tıpkı topla oynayan bir kedi yavrusu gibi. Yok, tam da değil. Kazanılmış olan kazanılmış ve artık başka bir şeyin peşinden gitmek lazım, bu şey de kazanılacak ve sonra bir süreliğine bir kenara bırakılacak. Yine de dünya geriye gitmez; çünkü o eski arzu nesnesi, geçmişte sadece o günün koşulları ölçüsünde kazanılabildi. Bunun sonucu olarak da kazanım kutsallıydı ama şimdi zaman değişti ve bize o eski kazanımı alıp mükemmelliğe doğru bir adım daha taşıma imkânını veriyor: dünya kendi ayak izlerine basarak geriye gitmez, bazen öyle görünse bile. Dünya, örneğin, modern Avrupa'nın temellerini atmış olan antik uygarlıklar barbarlar tarafından yıkıldığında geri gitti mi? Hepimiz öyle olmadığını görüyoruz. Orta Çağ'ın mantıklı ve düzenli sistemi on altıncı yüzyılda başlayan ticaret karmaşasına dönüştüğünde dünya geri gitti mi? Görünürde yine çirkin ve felaketlerle dolu, yine de ben pre-historik anarşide bir geri gitme hali değil, sarmalın yukarısına doğru atılmış bir adım görüyorum. Dostum Bax'ın ortaya koyduğu gibi düz bir çizgi değil bu, gerçek bir ilerleme çizgisi. O halde, şimdi içinde bulunduğumuz zamanı hemen izleyecek olan gelecekte, günümüzde yalnızca geçmişe ait olduğunu düşündüğümüz fikirleri tekrar etmemiz gerekebilecekse, bu aslında ayak izlerimize basarak geri geri gitmek değil, bir süre önce terk ettiğimiz bir noktanın, bir ilerlemenin izini sürmek olacaktır. İşin bu kısmında, sanat kısmında, ileri gitmedik; terk etme zamanı gelmeden hemen önce umutları boşa çıkardık: bu umut-

30) E.Belfort Bax, *The Religion of Socialism* (New York: Books for Libraries Press, 1972, 1886 baskısının tıpkı basımı), 2-5.

lar gerçekten yok oldu mu, yoksa bir yerlerde uykuda bekliyorlar mı? Acaba bizim ya da çocuklarımızın veya çocuklarımızın çocuklarının onları bir kez daha hızlandıracağı zamanı mı bekliyorlar?⁽³¹⁾

Morris'in diyalektik yaklaşımının en şaşırtıcı yanı, bunu somut tarihsel bir anlama tercüme edebilme konusundaki olağanüstü şiirsel yeteneğiydi. Geçmiş ve gelecek hakkındaki genel geçer düşünme biçimlerini aşılıyor, hayatın devrimci yeniden yaratımı için geçmişin hayalete dönmüş varlığına el koymanın yolunu açıyordu. Morris sürekli olarak “değişimin ötesinde değişim”i, insanların mücadeleleriyle yaratılan tarihin diyalektiğini işaret etti. Morris ile Bax'ın *Socialism: Its Growth and Outcome*'da belirttikleri gibi, tarih ancak “olumsuzlamanın olumsuzlanması” ile ilerleyebilirdi.⁽³²⁾ Morris'in biyografisini yazmış olan Jack Lindsay, 1970'lerde Morris'in “tarih kavramını eski biçimlerin geri döndüğü, değiştiği ve aradan geçen süre boyunca yeni bir güç verildiği, olumlu yanlarının artık sınırlandırılmış unsurlardan beslendiği bir sarmal hareket olduğunu bir yayınla ortaya koyan ilk Marksist” olduğunu söyledi.⁽³³⁾

Birlik tarafından en başında yapılmış ve Morris üzerinde büyük etki bırakmış olan ekonomik açıklama, Engels'in “1845 ve 1855'de İngilteresi” üzerine 1840'larda, özellikle de 1848'den sonra Çartizm ve Owenizmin çöküşünün ardından sosyalizmin neden çöktüğüne ve sosyalizmin 1880'lerin sonunda neden bir canlanma yaşadığına dair savları oldu. Engels'in savına göre, İngiliz imalat burjuvazisi, onsuz hükmedemediği için işçi sınıfıyla belli bir yönetim şekli üzerinde iş birliği yapmanın gerekli olduğuna karar vermişti, bu da Fabrika Yasaları'yla ve kapitalist sınıfın daha önce direndiği Halk Sözleşmesi'yle (Peoples' Charter) sonuçlanmıştı. Bu durum, İngiltere'nin dünya mamul mal ticaretinde tekel olarak “dünyanın fabrikası” olduğu olgusuyla da ilişkiliydi. İş hayatının döngüsünde her ne kadar inişler ve çıkışlar yaşansa da, dünya piyasasının sermaye için muazzam derecede genişlemiş olması etkisini azaltmış, aşırı üretimin şiddetlenmesini engellemişti. Fabrika işçilerinin ve sendikacıların bir bölümü bu koşullar altında sisteme eklemlenmiş ve dolaylı olarak İmparatorluk sisteminin bütününden yararlanır duruma gelmişler, böylece “işçi sınıfı içinde bir aristokrasi” oluşturmuşlardı. Ancak, genel birikim yasası uyarınca, işsizlerden oluşan sanayi yedek ordusu sürekli olarak yeniden üretilmekte, işlemeye devam etmekte

31) William Morris, “The Arts and Crafts of To-day”(1889) Morris, *Art and Its Producers and the Arts and Crafts of To-day: Two Addresses Delivered Before the National Association for the Advancement of Art* (Londra, Longman and Co., 1901), 42-44. Bkz. ayrıca Morris, *Three Works*, 53; Meier, *William Morris: Marxist Dreamer*, 2; 479-80.

32) Morris, *Three Works*, 103; Morris ve Bax, *Socialism: Its Growth and Outcome*, 267.

33) Jack Lindsay, *Decay and Renewal* (Londra: Lawrence and Wishart, 1976), 413.

ve “emekçi halkın büyük kitlesi sürekli bir sefalet ve güvencesizlik içinde yaşamaya devam etmektedir” diye yazıyordu Engels. “Bu sefalet ve güvencesizlik, şu anda en dibe varmıştır. Londra’nın doğu yakası, işsiz kalındığında durgun bir sefalet, açlık ve perişanlık havuzu, iş bulunduğu ise fiziksel ve ahlaki çöküş bakımından hiç durmadan büyüyen bir sefalet havuzudur.”

Aslında, İngiltere’nin dünya piyasasına hâkimiyetinin sağladığı refah yılları artık bitmekteydi. Nerede kömür varsa, orada sanayileşme artık mümkündü ve dolayısıyla “Fransa, Belçika, Almanya, Amerika, hatta Rusya” artık hızla sanayileşmekte, İngiliz imalatçılara bağımlı olmaktan kurtulmakta ve “İngiliz kapitalistlerinin servetlerine servet, şanlarına şan katmak için İrlandalı yoksul çiftçilere dönüşmeyi” reddetmekteydiler. İngiltere’nin dünya pazarlarına hâkimiyetinin gerilemesiyle, İngiltere ekonomisi de sonsuz bir durgunluk dönemine girmişti. Engels’in sözleriyle “ama sonra bir değişim oldu” ve daha önceki kapitalist refah bitti.

1866’daki çöküşün ardından, 1873’de kısa ve hafif bir canlanma oldu, ancak bu devam etmedi. Aslında, krizin bittiği 1877’de ve 1878’de, krizi tam olarak atlatmış değiliz; 1876’dan beri sanayinin bütün hâkim dallarında kronik bir durgunluk dönemindeyiz. Ne bir çöküş yaşanacak ne de öncesinde ve sonrasında görmeye alıştığımız uzun bir refah dönemi yaşanacak. Bütün iş kollarının piyasalarında donuk bir bunalım, kronik bir doyum var, yaklaşık on yıldır içinde yaşadığımız durum budur.⁽³⁴⁾

Engels, İngiliz emperyalizminin Afrika’ya yeni saldırısının nedeninin bu koşullar olduğunu açıklayarak devam etti:

İngiltere’deki imalat tekeli, İngiltere’de var olan toplumsal sistemin dayanağıdır. Bu tekel devam etmiş olsa da, piyasalar İngiliz imalatçılarının giderek artan üretimlerinin temposuna yetişemedi; bunun sonucu da on yılda bir yaşanan krizler oldu. Yeni piyasalar her gün biraz daha kıtlaşıyor, öylesine kıtlaşıyor ki, Kongo’nun zencileri bile artık Manchester basması, Staffordshire çanakları ve Birmingham hırdavatları üzerinden uygarlık görevlisi olmaya zorlanıyorlar. Kıtanın ve özellikle Amerika’nın malları giderek artan miktarlarla pazara aktığında, henüz hala İngiliz imalatçılarının payına düşmekte olan aslan payı yıldan yıla azalınca ne olacak? Cevap ver bakalım, her derdin devası Serbest ticaret.⁽³⁵⁾

Yeni kurulan Sosyalist Birlik için, emperyalizm eleştirisi bizatihi kapitalizm eleştirisinden daha az önemli değildi. Dolayısıyla, *Sosyalist Birlik* Manifestosu’dan ve Engels’in en başında Sosyalist Birlik’in tutumunu tayin eden ki-

34) Marx ve Engels, *Collected Work*, 26:295-301.

35) A.g.e., 26:300.

lometre taşıını oluşturan yazısı kadar 2 Mart 1995'de 4 sayfalık bir broşür şeklinde yayınlanan, Morris tarafından yazılıp aralarında Aveling, Marx-Aveling ve Bax'ın da bulunduğu Bölge konseyinin üyeleri tarafından imzalanan "Sudan Savaşı üzerine Sosyalist Birlik Manifestosu" da önemlidir. Bu manifestoda, Sosyalist Birlik Hartum'un İngilizler tarafından işgaline karşı çıkıyor ve dolayısıyla basının 1885 Şubat'ında Hartum'un düşüşüne ve General Gordon'un ölümü için düzdüğü ağıtlara karşı bir tutum alıyordu. Manifesto'da Sudanlıların "tek suçu", 'yabancı bir baskıya karşı ayaklanmalarıdır. Kaba bir tarzda Sudanlı yerine 'asiler diyen' emperyalizmin durduğu yerden asıl trajedi, Hartum'un 'bizzat Sudanlıların eline geçmiş olmasıdır.'" deniyordu. Sosyalist Birlik, dönemin her yere nüfuz etmiş olan emperyalist düşüncesiyle aşırı milliyetçiliğine cesaretle saldırdı, ne basılı yayınlarında ne de mitinglerinde hegemonik görüşlere taviz vermedi. Başından itibaren Afrika'daki emperyalist yayılmanın, "sömürülecek yeni topraklar, yağmalanacak taze halklar"ı arttırmayı hedeflediğini açık bir şekilde ortaya koydu. Sudan Savaşı, bölgede kontrolü ele geçirmek amacını güdüyordu, çünkü böylece "bölge, tapon malların satıcılarına 'açılabilecekti'". Morris bir konuşmasında (*Daily News*'ün haberine göre) "kapitalistler ve borsa tellalları, yeni pazarlar bulmak için yabancı ulusları sömürmezlerse bir sınıf olarak var olamazlar"³⁶⁾ dedi.

Morris, 1886-87'de 1381'deki İngiliz Köylü İsyanı'nı anlattığı klasiğini, Romantik tarihi eseri *John Ball'un Rüyası*'nı yazdı. Eser *Commonweal*'da tefrika edildi. Eserin en önemli yerinde John Ball ile on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinden bir "Dost"un (rüyasında gördüğü kişi, yani Morris'in kendisi) arasında geçen bir konuşmada bu iki dönemde emekçilerin mücadelelerinin karşılaştırıldığı bir bölüm yer alıyordu. 1886-87'de *Commonweal*'da ayrıca Morris ve Bax'ın "Kökünden itibaren Sosyalizm" başlığıyla yazdıkları bir dizi makale de yayınlandı (bu makaleler daha sonra 1893'de *Socialism: Its Growth and Outcome* başlığıyla kitaplaştırılarak yayınlandı.) Makalelerde sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişimi ve bilimsel sosyalizmin (Marksizmin) ortaya çıkışı anlatıldı.

36) Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 387; Salmon, William Morris *Chronology*, 144; Provisional Council of the Socialist League, *Manifesto of the Socialist League on the Soudan War*, 2 Mart, 1885. Tıpkı basımı *Labour Monthly* 34 (Temmuz 1952): 303-6. Yeni baskıda 19. Yüzyıl imlasına göre "Soudan"ın yerini modern yazılışı almıştı. Sosyalist Birlik, bu uzlaşmasız emperyalizm eleştirisiyle Show ve Fabianlar dâhil o dönemin sosyalist hareketinin büyük bir çoğunluğuyla arasına mesafe koymuş oldu. Bkz. Bernard Semmel, *Imperialism and Social Reform: English Social Imperial Thought, 1895-1914* (Garden City, NY: Doubleday, 1960). Morris'in Gordon eleştirisi döneminin çok ilerisindeydi. Lytton Strachey'nin her şeyi ve efsanenin ardındaki türlü türlü gerçekleri ortaya çıkarması ancak Edward döneminde olacaktı. Bkz. Lytton Strachey, *Eminent Victorians* (Londra: G.P. Putnam's Sons, 1918), 245-350.

Sosyalist Birlik, Marksistleri, Sosyal demokratları, Fabianları, anarşistleri de içinde barındıran, tıpkı Marx'ın 1. Enternasyonal'i gibi, farklılıklar bağlamında birlik oluşturmayı amaçlayan heterojen bir örgüttü.⁽³⁷⁾ 1837'de zirvesine vardığında bin civarında üyesi vardı. Birliğin bir yürütme kurulu vardı ancak başkanı yoktu. Morris, sayman ve *Commonweal*'in editörü olarak örgütün yürütmesindeki en etkili kişi ve fiili başkandı. Birliğin, Leeds, Norwich, Bradford, Glasgow, Edinburgh gibi kentlerde, altı taşra kasabasında ve en önemlilerinin Hammersmith ve Bloomsbury olduğu dokuz Londra semtinde şubeleri vardı. Morris, hem parti kuruluşunda hem de en basit eylemler düzeyinde dahi bütün enerjisini davaya adanarak kendini mücadelesinin içine attı. *Commonweal*'in editörlüğü ve yazarlığı gibi ağır bir yükü üstlendi, mitinglerde konuşmalar yaptı, kitlesel gösterilere ve grevlere katıldı. Aynı zamanda bildiri dağıtmak, flama taşımak, kitap satmak, gazetelere mektup yazmak, toplantılara başkanlık etmek ve faturaları ödemek gibi gündelik görevler de üstlendi. Morris'in rolü örgütte öylesine önemliydi ki, örgütü onsuz düşünmek mümkün değildi. Shaw'ın yazdığı gibi Sosyalist Birlik "on dokuzuncu yüzyılın en ünlü insanlarından birine muhtaçtı, bu kişi evleri ve kiliseleri süslemek ve döşemek işinin en başarılı işverenlerinden ve imalatçılarından biri olduğu gibi, çok büyük bir sanat tasarımcısı, kayıp sanatların kâşifi ve en büyük İngiliz şairlerinden ve yazarlarından biri"ydi.⁽³⁸⁾

Sosyalist Birlik'in ilk iki yılı, kuruluş yıllarıydı. *Commonweal* büyüdü, Yetkililer sosyalistlerin, radikallerin, işçilerin ve işsizlerin halka açık toplantılarını sürekli olarak engellediğinden, Birlik esas olarak ifade özgürlüğüne yönelik halka açık protestolara katılıyordu. Morris bunların hepsinde vardı. 21 Eylül 1885 günü, Thames mahkemesinde çıkan bir kargaşada polis memuruna saldırdığı gerekçesiyle yargıç önüne çıktı. Aveling'in anlatımına göre verilen bir hüküm için polis, "Utanın!" diye bağırانların ve özellikle Eleanor Marx'ın "üstüne yürüyünce, polisin kullandığı kaba kuvvete şiddetle itiraz eden" Morris'e yasal işlem yapıldı ve "baş dayakçı" olarak ayrılıp gözaltına alındı. İki saat sonra yaka paça yargıç önüne çıkarıldı. Kendisine "Siz Nesi-niz?" diye sorulduğunda, mahkemeyi izleyenleri hiç kuşkusuz çok eğlendiren bir cevap verdi: "Bir sanatçı ve yazarım, sanıyorum Avrupa'da epeyce tanınıyorum." Serbest bırakıldı. E.P. Thompson şöyle anlatıyor:

Morris'i bir kenara ayırıp gözaltına aldığı an, Polis için çok talihsiz bir andı. Üç günlük bir eğlence yaşandı. Morris'i "düşüncesizlik" ya da daha kötüsüyle suçlayan yazıların hiç biri polis zulmünün hem

37) Birinci Enternasyonal'deki birlik ve çeşitlilik için bkz. Samir Amin, "Popular Movements Towards Socialism", *Monthly Review* 66/2 (Haziran 2014): 5-6.

38) Thompson, *The Work of William Morris*, 226-27; MacCarthy'deki Shaw alıntısı *William Morris: A Life of Our Time*, 506; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 423.

adaletsiz hem de eşitsiz olduğu gerçeğini saklayamadı. *Funny Folks*, Morris'in botlarını boyayan polis karikatürü yayınladı. Edebiyat meraklıları heyecana kapıldılar. "Sosyalistlerin East End'de polisle yaptıkları kavganın haberlerini gördünüz mü?" George Gissing kardeşine şöyle yazdı: "William Morris'in bir polise saldırdığı gerekçesiyle yaka paça sanık yapıldığını düşün! Yargıç bir de 'Siz nesiniz?' diye sormuş. Hay Allahım!"⁽³⁹⁾

İKİ CEPHELİ SAVAŞ

Sosyalist Birlik ilk başta hem örgütsel olarak hem de tanınırlık anlamında başarı kazanmış olsa da, 1887'de üç önemli fraksiyonu arasında "Birlik'in kaderinde" bir "dönüm noktası" olduğu kanıtlanan çatışmadan doğan bir krizle karşı karşıyaydı. Bu fraksiyonlar 1- Parlamento yönelimli sosyalistler, 2- Parlamento yönelimi taşımayan sosyalistler ve 3- Anarşistlerdi.⁽⁴⁰⁾ İlk iki grup arasındaki mücadele, Sosyalist Birliğin kuruluşundan hemen sonra 1885'in ilk haftalarında başladı. Sosyalist Birlik'i özellikle Morris'in durduğu noktaya göre Sosyal Demokratik Federasyon'dan ayıran, Sosyalist Birlik'in in eğitime daha fazla vurgu yapması ve parlamenter oportünizmi reddetmesiydi. Bu nedenle Parlamenter "Podsnap"lara* karşı verilen mücadele Morris'in yeni örgüte bakışında kritik önem taşıyordu.⁽⁴¹⁾ Nitekim bu görüş Sosyalist Birlik'te herkes tarafından, en önemlisi de Aveling ile Marx-Aveling tarafından paylaşılmadığından, ilk baştan itibaren örgüt içinde bir çatışmaya yol açtı. Sosyal Demokrat Federasyon'daki bölünmeden ve Sosyalist Birlik'in kurulmasından kısa bir süre sonra, Birlik'in Geçici Konsey'inin önüne büyük bir ihtimalle Aveling tarafından hazırlanan ve hiç kuşkusuz Engels'in görüşlerini temsil eden bir taslak tüzük getirildi. Bu tüzüğe göre, örgütün esas faaliyetleri şunlar olacaktı:

- 1- Bir Ulusal ve Uluslararası Sosyalist İşçi Partisi kurmak ve bunun için diğer Sosyalist yapılara yardımcı olmak.
- 2- Sosyalistlerin Yerel Yönetimlere, Okul Kurullarına ve diğer idari yapılara seçilmelerini sağlayarak siyasi iktidarı ele geçirmek için çaba göstermek.
- 3- Sendikacılığa, Kooperatiflere ve işçilerin iyiliğine olacak her sahici harekete yardım etmek.
- 4- Ulusal ve Uluslararası İşçi Federasyonu kurmak için çaba harcamak.⁽⁴²⁾

* Dickens'in *Ortak Dostlarımız* adlı romanının kendini beğenmiş karakteri.

39) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 395-97 (Thompson'daki alıntıda "eşit olmayan", "eşitsiz" olarak değiştirilmiştir); Edward Aveling, "The Police and Mr. Saunders". *Commonweal* 1/9 (Ekim 1885): 01-92; Phillip Henderson, *The Letters of William Morris to His Family and Friends* (Londra: Longmans, Green, 1950), 390-91.

40) Thompson, *The Work of William Morris*, 229-30.

41) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 455.

42) Thompson'da alıntı, a.g.e., 380-81.

Bu taslak tüzük kabul edilmedi ve Thompson'un sözleriyle "Avelinglerin Geçici Konsey'de yenilgisinin ve Morris'in 'özleştirmeci ve 'parlamento karşıtı' konuma tam olarak dönüşünün" işareti oldu. Buna rağmen, Morris'in Sosyalist Birliğin parlamento'ya yönelik faaliyetlerine itirazı hiçbir zaman kesin veya "özleştirmeci" bir ilkeye bağlı olmadı. Hatta Hyndman'ın Sosyal Demokratik Federasyon'unda çok baskın olduğunu görmüş olmasından dolayı taşıdığı memnuniyetsizlikten de kaynaklanmadı. Bu tutumun kökenleri daha çok stratejik nedenlere ve sosyalizme geçişte daha uzun, daha eleştirel bir tarihsel bakışa ve hareketin yol boyunca karşılaşacağı tuzaklara dönük endişelere dayanıyordu. 1885 Temmuzunda *Commonweal*'de "Sosyalizm ve Politika" başlığı ile yayınlanan makalesinde Morris, "Parlamento kurumlarının amacı, toplumun hâlihazırdaki haliyle korunması, makinenin işlemesi amacıyla makinenin kusurlarından kurtulmaktır." dedi. Fabrika Yasası üzerine yapılmış bir analizi temel alarak, "Parlamentodan en fazla yeni bir orta sınıfın yaratılmasının, işçilerin bir kısmının üzerinden yüklerin bir şekilde kaldırılıp buna yeni kazanımların eklenmesinin, proletarya ile doğrudan ve aşikâr efendilerinin arasında bir tampon görevi görmesi beklenebilir; burjuvazinin Sosyalizmin ilerleyişini geriletme için yegâne umudu bu araçtır" dedi. Morris'e göre, hâlihazırdaki koşullarda İngiltere'de sosyalizm hareketi çok zayıftı, amaçları fazlasıyla belirsizdi, emekçi halkın ihtiyaçlarına bu kadar uzakken parlamento'ya salt sistemin ihtiyaçları içinde oynamanın yanı sıra, mezbahaya taze koyun sürüleri göndermeme umudunu taşıyarak girilemezdi. Öncelikli hedef, devlete odaklanmayı değil, örgütlenmenin ve eğitimin toplumsal düzeye yayılmasını gerektiriyordu. "Sosyalizmin asıl işi" diye yazdı "işçilere bir sınıf oldukları ve toplum olmaları gerektiği gerçeğini anlatabilmektir".⁽⁴³⁾

Esas olarak parlamento'ya odaklanan bir eylem planına ve bir Sosyalist İşçi Partisi kurmaya uğraşanlara karşı mücadelede Morris, Sosyalist Birlik'in içinde ayrı bir fraksiyon olarak 1887'de bütünlük kazanan anarşist grubun gelişmesini hoş karşıladı. Bu yaklaşımı Londra'daki Kanlı Pazar protestolarının arifesinde Şikago'daki Amerikalı "anarşistler" in adli yollarla katledilmesinden kaynaklanan sempatiyle daha da çok büyüdü. Anarşizme sert bir şekilde muhalif olmasına rağmen Morris, verdiği parlamento karşıtı mücadelede bu müttefiklere muhtaç kalmıştı. Böylece, çok geçmeden hem parlamento'cu sosyalistlerle hem de anarşistlerle iki cepheli bir savaşa girdi, bu savaşı kazanabilmesi için siyasi bakımdan donanımı azdı.⁽⁴⁴⁾

Geçmiş iki cepheli savaşlarla dolu olan ve Marx ile birlikte Birinci Enter-

43) Morris, *Political Writings*, 98-100; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 381-82.

44) R. Page Arnot, *William Morris: The Man and the Myth* (New York: Monthly Review Press, 1964), 36-37.

nasyonal'e egemen olmak için kıtadaki anarşistlerle mücadele etmiş, reformist eğilimlere daima direnmiş olan Engels, giderek derinleşmekte olan çatışmanın farkındaydı ama Parlamentocular arasındaki gerçek Marksistlerle devrimin koşullarını yaratmaya odaklanmış Morris grubunu bir araya getirmek için nüfuzunu kullanmak konusunda isteksiz görünüyordu. Engels, Morris'in bir "duygusal sosyalist" olduğundan endişeliydi ve Birlik içindeki parlamento karşıtı mücadelede anarşistlere giderek bağımlı hale gelmesini tehlikeli buluyordu. Birlik içinde anarşizmin giderek büyümesinden fazlasıyla endişelenen, Birinci Enternasyonal'i parçalayan olayları hatırlayan Engels, sahici sosyalistlerin akıllarının bir yerde buluşacağını umdu kuşkusuz. Burada, parlamentarizmin gerekli olabileceği konusu üzerinde bir uzlaşma sağlanabilirdi. Ancak, Engels (Eleanor kanalıyla) Edward Aveling'le (ki Morris 1887'de onu "saygıyı hak etmeyen köpek diyerek kovmuştu) arasındaki ailevi sayılabilecek bağ nedeniyle herhangi bir yapıcı rol oynayamadı.⁽⁴⁵⁾

Morris'in bu mücadelede, genel olarak taktik bakımdan zayıf olarak görülerek kabul görmeyen tutumunun kökeni şuydu; sistem içinde parlamentarizm yoluyla reformlara veya iyileştirmelere odaklanmak -veya sendikalizme fazlasıyla bağlanmak- İngiltere'de hakim olan koşullar nedeniyle ancak sosyalizmin altını oyacaktı, hareket için de en büyük tehlike buydu. Alternatif strateji devlet dışında bir gelecek kurmaktı. Bunun içinde onun yeri, bir şekilde kendi dönemine göre son derece özgün bir şekilde, sosyalizme uzun vadeli geçişte bir teorisyen olmak veya sosyalizmi hedefleyen bir hareket kurmaktı. Kanlı Pazar'ın düşüncesi üzerindeki etkisi, Shaw gibilerinde olduğu gibi devrimci eylemden geri çekilmek şeklinde değil, mücadelenin uzun bir eğitim sürecine ihtiyacı olduğuna ve sivil toplum düzeyinde bir hareketin kurulması gerektiğine dair düşüncesini pekiştirmek şeklinde oldu. Devletle doğrudan ve acil bir kavgaya yerine -ki bu Morris'in hareket gücünü topladıktan sonra mutlaka yaşanacağına inandığı bir durumdu- asıl gerekli olan sosyalistleri yetiştirmekti. Morris ayrıca daima, daha geniş toplumsal, kültürel ve ekonomik meseleleri dikkate almadan sosyalizmin salt ekonomik, mekanik bakışına fazla gömülmenin sakıncaları konusunda da uyarılarda bulundu.⁽⁴⁶⁾

1887'de Sosyalist Birlik içindeki çatışma yoğunlaşırken, Morris görüşlerini o yaz Hammersmith ve Clerkenwell şubelerinde verdiği "Çekimserlik Politikası" başlıklı konferanslarında güçlü bir şekilde açıkladı. Sosyalizm için güçlü bir hareket kurabilmenin en iyi ve en hızlı yolunun burjuva devletiyle doğrudan mücadeleye girişmekten ziyade eğitim ve daha geniş bir siyasal

45) Marx ve Engels, *Collected Works*, 47:484; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 405, 422, 448-49, 470, 780-88. Arnot, *William Morris: The Man and the Myth*, 37, 40; McCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 553, Marx ve Engels, *Collected Works*, 48:51, 360.

46) Morris, *Political Writings*, 336-42; Thompson, *The Work of William Morris*, 227-29.

eylemlilik yoluyla sosyalistler yetiştirmek olduğunu öne sürdü. İngiltere’de sosyalizm hala devrimci düşüncelerin derinleştirildiği ve halkın içine yavaş yavaş yayıldığı “entelektüel evre”deydi. Devrimden yana objektif kuvvetler ne kadar güçlü olursa olsun, subjektif kuvvetler zayıf kalmıştı. Eğer sosyalist eğitimi “acelemizden veya sabırsızlığımızdan ihmal edersek” dedi, “daha kesin bir eylem yapmamızı gerektirecek bir noktaya asla varamayacağız.”

Parlamentarizm tuzağına düşmek yerine, “Parlamento dışında büyük bir işçi yapısı oluşturmaya çalışalım, buna isterseniz işçi parlamentosu diyelim.” dedi. “İşçi parlamentosu” yavaş yavaş onun deyişiyle “Westminster Komitesi”nin karşısında ağırlık oluşturacağından, bu kesinlikle bir ikili iktidar stratejisiydi. Böyle bir savaşta, Morris bir siyasi “boykot”, bir “genel grev” ve halkın yaygın silahı olarak baskıcı yasalara uymayı reddetmeyi önerdi. Gerçi, nihayetinde en önemlisi devrimin subjektif koşullarının yaratılmasıydı; o olmadan, sosyalizm, “güdüleme gücü olmayan bir değirmen çarkı”ndan başka bir şey değildi.⁽⁴⁷⁾

Morris’in sosyalist yetiştirmek üzere uzun vadeli vizyona yaptığı vurgu, değişim güçlerinin subjektif zayıflığına dair derin tarihsel sezgisinin ürünüydü. O sıralar İngiltere’yi etkilemekte olan ekonomik durgunluk dahi bir isyana yol açmamıştı. Bu duruma eşlik eden hareketin subjektif zayıflığı objektif koşulların gelecekte de çok lehte devam etmeyeceğini gösteriyordu. Emperyalizmin süregiden yayılmacılığı, Afrika’nın bölünmesi ve “büyük Avrupa savaşı” ihtimali sisteme yeniden hayat verebilirdi. Kendilerini sosyalist davaya adanmışlar, o halde, yaşanabilecek bu türden nahoş durumları ortadan kaldırmak ve yenilenerek yeniden ortaya çıkabilmek bakımından halkın devrimci anlayışını derinleştirmeye hazırlıklı olmalıydılar. Uzun vadeli devrimci perspektiften yoksun bir sosyalizm anlayışının önüne her türlü reform, ekonomik faaliyetlerdeki her yukarı gidiş daimi bir engel olarak çıkacak ve itici gücünü zayıflatacaktı. 1888’de bu soruna baktığında, “Sosyalizme doğru hareketin” tamamında uzun bir hazırlık mücadelesi öngördü:

Sadece koşulların oluşmasını beklemek bizim işimiz değildir, Sosyalizme doğru hareketi ilerletmek için elimizden geleni yapmalıyız, ki kapitalizm çağının gereği budur, en azından çağımızın özü büyük ölçüde budur. İnsanları sosyalizmin daima doğru, nihayetinde kaçınılmaz olduğuna, kapitalizmin var olan bütün gücüne rağmen dünya ile mutluluk arasında sadece nahoş bir engel olduğuna ikna ederek elde edilen kazanım her ne olursa olsun, bir süre için gözle görünmez olsa dahi, hatta bazı sıçramalar ve sınırlamalarla yeni bir refah dönemi başlasa dahi bir daha kaybedilmeyecektir.⁽⁴⁸⁾

47) Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, 2:434-53.

48) Morris, *Political Writings*, 222-27, 460; William Morris, *Journalism* (Bristol: Thoemmes Press, 1996), 440-41.

1890'da *Fabian Essays in Socialism* için yazdığı eleştiride, makine sanayindeki gelişmenin "Sosyalizme doğru harekete" katkıda bunabileceğini, ancak bu gelişmeler sosyalizmin temel koşulu olmadığı gibi, bu konuda devletin araçları da yeterli değildi. Dolayısıyla sosyalizm, salt mekanik araçlarla sağlanamazdı, bütün bir kültürün gelişmesi gerekiyordu.⁽⁴⁹⁾

Thompson'a göre bu, Morris'in İngiltere'de sosyalist hareketin hatta Sosyalist Birlik içinde ortaya çıkan -sadece devrimci bir hareket kurma çabasının altını oymaya yarayan-, onu küçük bir anarşist grubun desteğine muhtaç bırakarak, sonunda "geriye doğru aşırı bükerek onların kollarının arasına"⁽⁵⁰⁾ düşmesine yol açan "reformizm vizyonuna uyarısı"ydı. Morris'in anarşizmle ilişkisi bir bütün olarak bakıldığında fazlasıyla olumsuzdu. Anarşizm hakkındaki görüşlerini hep şöyle ifade etmiş ve bunları geri almamıştı ("Anarşist ilkelere hiçbir şekilde katılmıyorum; Kelimeyi anladığım haliyle, ben bir Anarşist değilim"), buna anarko-komünizm de dâhildi. Bir başka yerde anarşizmi "toplumun, hatta doğrudan demokrasinin yadsınması" olarak tanımladı ve "spazmodik isyan yöntemlerine" eğilimli olarak gördüğünü söyledi. Daha sonraki eserlerinde ortaya koyduğu uzun devrim kavramı, onu direnilmesi mümkün olmayan bir kitle hareketi olarak gelişen, çeşitli evrelerden ve mücadelelerden geçen ve eşitlikçi bir topluma gidişin sonunda direnilemez hale geldiği bir sosyalizm anlayışına taşıdı. 1895'de "Neyi Aramamız Gerekir" başlığıyla yaptığı konuşmada, "eğer sadece şiddetle kazanılmamışsa eşitlik dahi kabul edilemez gibi tuhaf bir düşünceye sahip olan anarşistler"den söz etti. Morris'in kendi dönemindeki anarşizme üç ana eleştirisi, anarşizmin şiddete olan vurgusuna, gerçek bir eşitlikçi komünist toplumun doğal ürünü olan zengin bireysellikten ziyade bireyciliğe yaptığı vurguya ve doğrudan demokrasi anlamında dahi bir otoriter yapıdan yoksun oluşuna odaklandı. Marksistlerin çoğu gibi, anarşizmin tutarlı bir ekonomi-politik eleştiriden yoksun olduğunu, bu yüzden de teori ve pratik arasındaki gerekli ilişkiyi kuramadığını düşünüyordu.⁽⁵¹⁾

49) Morris, *Political Writings*, 460.

50) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 508-9.

51) John Glasse'a mektup, 23 Mayıs 1887, William Morris, *Collected Letters* (Princeton: Princeton University Press, 1987), cilt 2, kısım 2, 658, 669; Morris, *Political Writings*, 414-17; William Morris, "Interviews with William Morris: I. Justice, 27 Ocak 1894, "Journal of William Morris Society (Sonbahar 1993), 4; <http://www.morrisociety.org/JWMS/10.3Autumn1993/AU93.10.3Interviews.pdf>; William Morris, "Socialism" ve "What We Have to Look For"; Two Unpublished Lectures by William Morris" editör Florence S. Boos, *Journal of the William Morris Society* (Kış 2010):42; Florence ve William Boos "The Utopian Communism of William Morris", *History of Political Theory* 7/3 (Kış 1986):494; Ruth Kinna, "Morris, Anti-Statism, and Anarchy" *William Morris: Centenary Essays*, ed. Peter Faulkner ve Peter Preston (Exeter: University of Exeter Press, 1999), 217-20. Ayrıca bkz. Meier, *William Morris: Marxist Dreamer*, 2:319-27'de Morris'in anarşizm eleştirisinden yapılmış alıntılar.

Buna rağmen, Morris, özellikle sosyalizmin/komünizmin temeli olarak bir “topluluklar federasyonu” tercihinde, anarşist görüşlerle (yöntemlerden ayrı olarak) bazı sınırlı ve örtüşen alanlarda anlaşabilme imkânını açıkça görmüştü. Dostu Prens Pyotr Aleksiyeviç Kropotkin’in daha nazik anarşizmiyle, bunu bambaşka bir şey olarak görmüş olsa bile daha iyi anlaştı. Kropotkin daha sonra Morris’in anarşist değil sosyalist olduğunu belirtti.⁽⁵²⁾

Ancak, Sosyalist Birlik’le ilişkili olan anarşizm, anarşizmin daha kaba bir biçimi, isyancı çeşidiydi ve parlamento yanlısı/parlamento karşıtı bölünmenin sonucu olarak örgüt içinde güç kazandı. Morris, anarşist grubun güç kazanmasının Birlik içinde yaratacağı sonuçlardan bütünüyle habersiz değildi. 1888’de Parlamento yanlıları ile Parlamento karşıtları arasında son kopuş da yaşanıp, (en tanınmışları Avelingler’ler olan) Bloomsbury şubesinin üyeleri örgütten atıldığında, Morris daha sonra bir sosyalist arkadaşına şöyle yazdı: “Parlamentocuları kurtulduk, şimdi anarşist dostlarımız ekibi yönetmek isteyecek. Neyse ki, Konsey ve *Commonweal* en az on iki ay bizimle güvende, bu da şükretmemiz gereken bir durum.”⁽⁵³⁾

Aslında, öngörülü olmak için birçok neden vardı. 1888 kopuşunun ardından sosyalist entelektüellerin en yeteneklilerinden bazıları Birlik tarafından kaybedildi, bunların arasında sadece Aveling’ler değil, 1888’de Sosyalist Demokratik Federasyon’a katılan Bax da vardı. 1890 yazında Morris *Commonweal*’in editörlüğünü kaybetti ve 21 Aralık 1890’da o dönemde Birlik’in üyelerinin yaklaşık yarısını temsil eden Hammersmith şubesinin tamamıyla birlikte örgütten ayrıldı. Elli altı yaşında yeni bir sosyalist örgütü, Hammersmith Sosyalist Topluluğu’nu kurmak için kolları sıvadı.

Artık anarşistlerin kontrolüne geçmiş olan Sosyalist Birlik, birkaç yıl daha varlığını sürdürse de, bir siyasi örgüt olarak dağılma sürecine girdi. 1892 yılında *Commonweal*, bomba yaptıkları için tutuklanan bir grup anarşistin yargılandığı Walsall bomba davası sırasında bir yargıca yapılan suikastı savundu. (Bomba bulunamamıştı, tutuklamalar da bir ajan provokatörün marifetiydi; buna rağmen beş ila on yıllık hapis cezaları verildi.) Yetkililer *Commonweal* bürosunu bastılar, dergilere ve matbaa makinesine el koydular, örgütün liderlerini hapse attılar. Morris’in anarşizme yaptığı en sert eleştiriler işte bu olayların genel bağlamı içindeydi. *Justice*’e verdiği bir röportajda “Bir sosyalist olarak, Anarşistleri, yani saf ve basit Anarşizme inananları, bize

52) Morris, *Collected Works*, 235; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 504-8. Kinna, “Morris, Anti Statism, and Anarchy,” 220; Peter Kropotkin, *The Coming Revival of Socialism* (Londra, Freedom Press, 1903), 21-22. Morris *Socialist Diary*’sinde Anarşistlere ve doktrinlerine (Kropotkin dahil) önemli bir mesafe koymuştu. Bkz. *Socialist Diary*, editör ve notları ekleyen Florence S. Boos (Londra: London History Bookshop Centre, 1982), 28-29.

53) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 509’daki Morris alıntısı.

taban tabana zıt görüyorum... Mantıklı anarşistlerin takındıkları tutum, toplumun olumsuzlanması... gerçek anarşistler... topluma bütünüyle karşılar. Ama bir de şu güya Anarko-Komünistler var, bu terim bana tam bir çelişki gibi geliyor. Komünist olduklarına göre Anarşizmden vazgeçmeleri lazım.” Anarşistlerin egemenliğindeki Birlik birkaç yıl daha devam etti, *Commonweal* ara ara yayınlandı ama bütün etkisini kaybetti.⁽⁵⁴⁾ Morris, “How I Became a Socialist”te [Nasıl Sosyalist Oldum] Sosyalist Birlik’in anarşistlerin eline geçmesinden çok önemli dersler çıkarmış olduğunu açıkça söyler: “Bazı anarşist dostlarımin bana verdikleri pratik sosyalizm eğitimi, onların niyet ettiklerinin tam tersi bir şekilde sonuçlandı: Anarşizm imkânsızdı.”⁽⁵⁵⁾

İşin ironik yanı, Sosyalist Birlik’in çöküşünün İngiltere’de grev eylemlerinin patlayışına tekabül etmesiydi. 1880’lerin sonunda İngiltere’de sendika ajitasyonunda muazzam bir dalga ortaya çıkmıştı. Kendisini hiçbir zaman sendikacılıkla bağlantılı görmemiş olan Sosyalist Birlik genel olarak bu mücadeleden kopuktu. Buna rağmen, 1887 Nisan’ında, Morris grevdeki Northumbriyalı kömür madencileriyle dayanışarak onlarla birlikte yürüdü ve Horton’da bir arabanın üzerine çıkarak 6.000-7.000 işçiye “güneşli pırıl pırıl bir günde, ülkenin sefaletinin o tuhaf kıyısında masmavi bir deniz oluşuyor” diye başladığı bir konuşma yaptı. Sonuç bir “genel işçi grevi” olmadığı sürece yerel grevlerin birbirini izleyeceğini ısrarla söyledi. Madencilere üst sınıflara isyan etmelerini ama bunu toplumsal-kültürel düzenin tamamını yıkmayacak bir şekilde yapmaları gerektiğini anlattı, “bu öyle bir şekilde olmalı ki, üst sınıfların mensuplarının gaddarca öldürülmelerine karşı bir sigorta oluşturmalı” dedi. Polislere ve askerlere kendilerinin de emekçi oldukları için silahlarını bırakıp halka katılmaları çağrısını yaptı. Konuşması madenciler tarafından büyük bir dikkatle dinlendi ve bittiğinde müthiş bir tezahüratla karşılaştı.⁽⁵⁶⁾

Yine de, sendikacılıkla bağı zayıf olduğu için, Londra’da 1888-89’da yükselen grev ve ajitasyon dalgasında yani 1888’deki Londra Kibritçi Kızları Grevi’nde, 1889’daki Londra Liman Grevi’nde ve Londra East End’deki büyük Silvertown Grevi’nde doğrudan ve temel bir rol oynamadı. Tersine East End’deki bu mücadelelerin çoğunda Eleanor Marx’ın büyük rolü oldu.⁽⁵⁷⁾

Morris, elbette bu mücadelelere kalemiyle, *Commonweal*’deki yazılarıyla verebildiği kadar destek verdi. Londra liman grevinin bir genel greve dö-

54) Morris, *We Met Morris*, 81-88; Nicholas Salmon, “Giriş” Morris, *Political Writings*, xliii; McCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 583, 641-42; Thompson, *The Work of William Morris*, 231; Bernard Porter, “M:MI5’s First Spymaster” *English Historical Review* 120/489 (2005): 21 459-60.

55) William Morris, *News from Nowhere and Selected Writings and Designs*, ed. Asa Briggs (Londra: Penguin 1962), 34-35.

56) Morris, *Socialist Diary*, 50-54; McCarthy, *William Morris: A Life For Our Time*, 559-61.

57) Bkz. Kapp, *Eleanor Marx*, 328-63.

nüşme ihtimalini gördü ve işçiler arasında daha geniş bir birlik umudunu taşıdı. Samuel Winkworth Silver'in lastik ve elektrik fabrikasındaki Silver-town Grevi'ni "baskıya karşı isyan: koskoca bir nüfusu, bir avuç kâr avcısının yararına korkunç bir sefaletin derinliklerinde yaşayan kaba kuvvete karşı protesto... Bu yoksulların zenginlere karşı grevidir."⁽⁵⁸⁾ diye anlattı.

Morris'in 1889'daki uluslararası sosyalist harekete en büyük aktif katkısı İkinci Enternasyonal'in kuruluşundaki destekleyici rolüydü. 14 Temmuz'da 1889'da (Bastille Günü), Paris'te aynı anda birbirine rakip iki sosyalist kongre toplandı. Bunlardan biri Fransız Posibilistlerinin (belediye sosyalizminin bir biçimi) başını çektiği ve Fransız sosyalistlerinin büyük çoğunluğu ile, giderek Marksizm karşıtı olan Besant da dâhil başkalarıyla birlikte aktif bir rol oynamış olan Hyndman'ın Sosyal Demokrat Federasyonu'nun da aralarında bulunduğu birçok İngiliz sosyalisti tarafından desteklenen Posibilistler Kongresi'ydı.

Diğer Kongre, zaman zaman Marksistlerin Uluslararası Kongresi de denilen ve daha sonra İkinci Enternasyonal'e dönüşecek olan Uluslararası Sosyalist İşçi Kongresi'ydı. Engels, Alman Marksistlerinin egemen olduğu kongreye katılmamış olsa bile örgütlenmesinde rol oynamıştı. Morris, Sosyalist Birlik'in lideri ve Britanya'daki en tanınmış Marksist düşünür olarak İngiliz Marksistlerinin sözcüsü ve Thompson'un belirttiği üzere Bebel'e, Liebknecht'e, Bernstein'e ve Eleanor Marx'a "denk"ti. Carpenter, Morris'in yaptığı konuşmayı anlatır, "üzerinde lacivert pilot gömleği, kürsüde öfkeyle kendi sözleriyle dövüşüyor... inatçı İngilizce sözcükleri kesiyor, biçiyor, dolayışık gri yelesini savuruyor, yüzü harcadığı çabayla kıpkırmızı! Ama yarattığı etki kayda değer." Morris kendisinin ve İngiliz Marksistlerinin "estetik tarafa" yaptıkları katkıyı gördü, aksi halde "her şey tek yanlı politik-ekonomik bir bakış olarak kalacaktı."⁽⁵⁹⁾

Morris'in bakış açısı 1880'lerin sonunda Sosyalist Birlik zayıflarken dahi derinleşti ve genişledi. Kendi pozisyonunun komünizm veya tamamlanmış sosyalizm olduğunda daha da ısrarlı oldu. 1- Kapitalizmin tekelci kapitalizme (oluşturmaya başladığı bir israf sistemi de dâhil) ve daha geniş bir emperyalizme kaymasını dikkate almaya, 2- "Sosyalizm için hareket" ve uzun devrimle birlikte aynı zamanda devrimci dönüşümün işçi federasyonları, genel grevler ve ikili iktidarın da söz konusu olduğu stratejik meselelerine dair kavrayışını geliştirmeye ve 3- Sosyalist teoriyi daha evrensel ekolojik-

58) John Tull, *Silvertown: The Lost Story of a Strike that Shook London and Helped Launch the Modern Labor Movement* (New York: Monthly Review Press, 2014), 29, 111'deki Morris alıntısı; Rosemary Taylor, "'The City of Dreadful Delight': William Morris in the East End of London", *Journal of the William Morris Society* 18/3 (Kış 2009) 9-28.

59) McCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 579-80; 34-37; 818; Morris *Political Writings*, 431-40; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 818.

60) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 569-70.

estetik bir yöne doğru itmeye başladı.

Morris'in *Commonweal*'a yaptığı son katkılardan biri, *Hiçbiryerden Haberler*'in 4 Ekim 1890'da tefrika edilen son bölümüydü.⁽⁶⁰⁾ Pozisyonunun evrimini ve Sosyalist Birliğin dağılışı sırasında geliştirmiş olduğu kapsamlı bir devrimci vizyonun gelişimini temsil ediyordu.

TEKELCİ KAPİTALİZM, İSRAF VE İMPARATORLUK ÇAĞI

1880'lerde "Morris'in bakış açısındaki değişimin daha geniş bir arka planı" diye yazıyor E.P. Thompson *William Morris: Romantic to Revolutionary*'de, "tekelci kapitalizmin ve emperyalizmin kaynaklarını giderek daha iyi idrak etmesiydi".⁽⁶¹⁾ 1884 gibi erken bir tarihte yayınlanan Gronlund'un *The Co-operative Commonwealth*'i Marx'ın sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi kavramından adanmaklılı yararlanmıştı. Gronlund'a göre, kapitalizmin başat eğilimi kartelleşmenin ve tekelleşmenin büyümesine doğruydı. Bunun en önemli örneği, demir yollarının dışında Amerika'daki Standart Oil şirketinin neredeyse bütün petrolü (keroseni) üreten tek şirket haline gelmesi ve H.D. Lloyd'un 1881 Mart'ında *Atlantic Monthly*'de yayınlanan ünlü makalesi "Büyük Tekelin Öyküsü"nde anlattığı üzere bunu "üretimi sınırlamak ve yapay bir (tekel) fiyat oluşturmak" için kullanmasıydı. Lloyd'un Amerika'da birkaç büyük kapitalistin kontrolündeki bir avuç şirket eliyle imalat sanayinde giderek büyüyen tekelleşme analizine atıfta bulunan Gronlund şöyle yazıyordu: "Bu beyefendiler [büyük kapitalistler] pratik diyalektiği biliyorlar. Rekabet ve Kartel birbirlerinin zıddı olsalar da yine de onlar için aynı anlama geleceğini biliyorlar. Rekabetin zayıf rakiplerine karşı kullanılacak mükemmel bir silah olduğunu zaten bulmuşlardı, Kartel de denkleriyle daha iyi ilişkilere yarıyor. Gelecekteki büyümeleri için asıl olarak kartele güvendikleri açık." Gronlund bunu, Amerikan Nüfus Sayımı'ndan aldığı verilerle destekliyordu. Sayım, son yıllardaki görülmemiş servet artışına rağmen, imalatçıların sayısının artmadığını göstermişti. Buradan değerlin birkaç şirkette birikmiş olduğu sonucunu çıkardı. Piyasanın büyük kısımlarını kontrol eden dev şirketler "tekel değeri" elde edebilmişlerdi. Sonuç sosyalizme doğru önlenebilir bir yönelimdi. "Bütün bu kurumların giderek daha merkezileşmesi, zamanı geldiğinde hepsinin tek bir tekelde, yani toplumun tekelinde sonlanacak olması Ütopyacılık mıdır?"⁽⁶²⁾ diye retorik bir soru soruyordu.

Gronlund'un *The Co-operative Commonwealth*'de vardığı sonuç bütün bu tekelci şirketlerin sonunda "tek bir tekel, yani Toplum" olarak gelişecekleriydi. Edward Bellamy'nin 1888 tarihli döneminin en sevilen, milyonlarca satılan ve yirmi dile çevrilen ütopyacı sosyalist romanı *Looking Backward*:

61) A.g.e., 514.

62) H.D. Lloyd, "The Story of a Great Monopoly". *Atlantic Monthly* 67 (Mart 1881): 328; Gronlund, *The Co-operative Commonwealth*, 20, 48-54, 60-62, 100-103, 127-28.

2000-1887'nin teorik önermesi de bu olmuştu. Erich Fromm, "Üç muhteşem kişilik; Charles Beard, John Dewey ve Edward Weeks ayrı ayrı 1885'den bu yana yayınlanmış en etkili kitaplar listesi yaptılar. Hepsi Bellamy'nin eserini ikinci sıraya koydular, birinci sırada Karl Marx'ın *Das Kapital*'i vardı." diye yazdı.⁽⁶³⁾

Bellamy'nin on dokuzuncu yüzyıl sonunda yaşamış olan kahramanı Julian West, mucizevi bir şekilde yirmi birinci yüzyılın başında uyandığında, kendisini Doktor Leete karşılar. Leete ona on dokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyıl tarihini tekkelci kapitalizmin gelişimine odaklanarak anlatır. West'e, "azıcık sermaye ile küçük endişelerin çağını sermayenin büyük şirketlerde birikmesinin izlediği" anlatılır. "Sermayenin yoğunlaşması" büyük sermaye kütesinin bir avuç kişinin elinde toplanmasına ve her şeye hâkim şirketlerin yükselişine yol açmıştır. "Bu şirketlerin devasa ölçekleri" dikkate alındığında, yeni tekkelci şirketler fiyatları sabitleyebilmekte ve geride kalmış küçük sermayeye de kendi ihtiyaçlarına göre boyun eğdirmektedirler. Sermayenin giderek yoğunlaşması ve merkezileşmesi sonunda toplum tarafından dev şirketlerin devletleştirilmesiyle bir "Dev Tröste" ve ekonominin herkesin çıkarına olacak şekilde toplum tarafından yönetilmesine yol açmıştır.⁽⁶⁴⁾ Bütün üretim araçları artık devletin elindedir. Bellamy'nin 2000 yılına dair çizdiği ütopyacı örgütlü, eşitlikçi toplum resmi romanın en ilgi çeken kısmı olsa da, yaşadığı dönemdeki tekkelci kapitalizm eleştirisiyle bağlantılı etkisi de daha az önemli değildi.

Morris'in sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi ile tekelleşmeye dair kendi savı açık bir şekilde Marx'ın *Kapital*'ine ve Gronlund'un *The Co-operative Commonwealth*'ine borçluydu. Ayrıca, Amerikalı ekonomist David A. Wells'i de bu bakımdan dikkatle incelemişti. 1885 gibi erken bir tarihte yaptığı ve *Signs of Change*'e de koyacağı "Uygarlığın Umutları" başlıklı konuşmasında, Morris "iş dünyasının giderek daha da büyüdüğünü ve sermayenin biriktiğini" söylemişti. Bu koşullar altında, diyordu, "emeğin üretkenliği de kapitalistlerin piyasayı yönetme veya emek arzıyla başa çıkma kapasiteleriyle orantılı olarak artıyor: bundan dolayı işsizlik kronikleşiyor"⁽⁶⁵⁾ 1885'deki "Ticari Savaş" başlıklı konuşmasında "sermayenin giderek azalan ellerde birikmesi"⁽⁶⁶⁾ eğilimine atıfta bulunarak Marx'ın izinden gitti.

Morris görüşlerini Wells'in *The Contemporary Review*'da (Ağustos-Eylül 1887) çıkan "Ticaretin Büyük Bunalımı" başlıklı makalesinin ikinci bölü-

63) Erich Fromm, "Giriş" Edward Bellamy, *Looking Backward* (New York: New American Library, 1960) v.

64) Bellamy, *Looking Backward*, 51-55.

65) William Morris, *Signs of Change* (Londra: Reeves and Turner, 1888), 114.

66) William Morris, "Commercial War: A Critical Edition" ed. Florence Boos, *Journal of Pre-Raphaelite Studies* 19 (Güz 2010):55.

müne dayandırmıştı. Wells, bu bölümde tekelleşme eğilimlerine yapılan ampirik muameleye dair Charles Braudlaugh'la yapılan bir tartışmadan söz ediyordu. Braudlaugh İngiliz sekülerist hareketinin lideri ve Northampton'dan parlamento üyesiydi; ateşli bir anti-sosyalistti. Bax ile kamuoyu önünde yaptığı bir tartışmada, Braudlaugh, sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine doğru bir eğilim olduğunu kabul etmemişti. Morris 1887 Ekiminin başında *Commonweal*'in sayfalarında Wells'den aldığı bulgularla Braudlaugh'a cevap verdi. Wells, imalatın ve nakliyatın bütün alanlarında giderek artan bir yoğunlaşmaya işaret etmişti. Morris tarafından alıntılanan bir bölümde Wells şöyle diyordu: "Böylece, uzun tecrübelerle dayanarak iyi tespit edilmiş ve doğrulanmış gerçek, ekonomik olarak en geniş ölçekte kullanılan gücün, hızla ve kaçınılmaz olarak imalatın en büyük kurumlarda yoğunlaşmasına ve küçük olanların da yavaş yavaş yok olmasına yol açtığıdır." Wells'e göre, "büyük kuruluşlar veya borsa şirketleri" toplu halde modern sanayinin normal haline gelmişlerdi. "Sermayenin bu tür kartellerinin hızı" artıyordu ve üstlendikleri "daha önce görülmemiş ölçek" büyük kartellere ve tröstlere yol veriyordu. Wells, İngiltere'ye, Amerika'ya ve Almanya'ya odaklanarak bu hızlı birikmenin sadece demiryollarında ve buharlı gemi hatlarında değil, çelik, demir, şeker, pamuk ve bankacılık (Almanya'da) gibi alanlarda da görüldüğünü söylüyordu. Bunların hepsi Morris tarafından alındı ve altı çizildi.⁽⁶⁷⁾ 1888'de "Eşitlik"te, "Tekelci rekabet" sistemin "giderek hastalanmakta" olduğunu gösteren kartel ve tröst biçimlerine yol verdi dedi.⁽⁶⁸⁾

Morris, 1887 Ekim'inde, Ruth Kinna gibi bazılarının "tekelci-kapitalizm" konusuna esas girişini teşkil ettiğini söyledikleri "Tekel: Veya Emek Nasıl Çalındı?" başlıklı konuşmasını yaptı. Burada Morris, üretim araçlarının belli bir sınıf tarafından tekelleştirilmesinin yanı sıra, bütün eğilimin tekelci şirketlerin gelişimine doğru olduğunu vurguladı. Yeni dev şirketler "malları şişirilmiş fiyatlara satıyorlar" dı ve reklam dünyasını büyük ölçüde genişletmişlerdi.⁽⁶⁹⁾ Rockefeller'in Amerika'da kurduğu petrol tröstünü örnek alarak İngiltere'de bir kömür tröstü kurmaya kalkışılmasını şiddetle eleştirdi. Böyle

67) David A. Wells, "The Great Depression of Trade," *Contemporary Review*, 52 (Ağustos ve Eylül 1887): 391-94; William Morris, *Journalism*, 286-89.

68) William Morris, "Equality", *Journal of Pre-Raphaelite Studies* 19 (Bahar 2011): 67.

69) Morris, *Collected Works*, 23:247, 251; Ruth Kinna, *William Morris: The Art of Socialism* (Cardiff: University of Wales Press, 2000), 122-23; Salmon, *The William Morris Chronology*, 188. Kinna'nın genel olarak Morris'e ve tekelci kapitalizme kavrayışlı yaklaşımı, maalesef tekelin (ve tekelci kapitalizmin ortaya çıkışının) o dönemin sosyalistlerinin ve diğerlerinin ekonomik analizlerini bilmiyor olmakla malul, buna sadece Morris'in bu konuda giriştiği tartışmalar değil, aynı zamanda bu konuyla ilgili olarak bağ kurduğu ya da etkilendiği Marx, Engels, Gröndlund, Bellamy ve David A. Wells gibi diğer düşünürler de dâhil. Bunun sonucu olarak Morris'in savundaki tekele, kapitalist üretimin yeni bir evresi olarak değil, antik çağ köleciliği ile bağlantılı yeni bir tür kölecilik olarak yaklaşıyor.

“bir tekel kamunun bütün gücünü eline geçirecekti” ve “etkisi” işçilerin ve tüketicilerin zararına olacak şekilde kömür fiyatlarını artırmak olacaktı, çünkü böyle bir “kapitalist kartelin” bütün amacı daha yüksek kâr oranlarıydı.⁽⁷⁰⁾ “Morris’in tekелci-kapitalizme yönelttiği bütün suçlamalar” diye yazmıştı Florence Boos, “piyasa güdümlü tekelin ve aşırı tüketimin yarattığı yıkımın habercisiydi. Hatta Morris *The Theory of the Leisure Class*’ı yazan Thorstein Veblen üzerinde bu konuda derin bir etki bırakacaktı.”⁽⁷¹⁾

“1888 boyunca” diye yazıyor Thompson “Fabianlarla Marksistler arasında olduğu gibi sosyalist çevrelerde de Amerika’daki Dev Şirketlerin giderek tröstleşmesi fenomeni üzerinde yoğun bir tartışma vardı, Morris, “modern tekелci toplumumuz” üzerine *Commonweal* için aldığı notlarda bu tartışmaya atıfta bulunmuştu.”⁽⁷²⁾ Bellamy’nin 1888’de yayınlanan ve Morris’in 1889 Mayısına kadar okumadığı romanın etkisi, özellikle dev şirketlerin yükselişi meselesi bakımından sosyalistler başta olmak üzere kamuoyu üzerinde daha da artmıştı. Morris’e göre, Bellamy’nin tekellerin ve tröstlerin rolü üzerindeki tartışmasını memnuniyetle karşılamak gerekirdi, ancak Bellamy’nin “tröstlerin gelişerek” mekanik olarak sosyalizme dönüşeceğine dair naif umudunu reddetmek gerekiyordu. Sosyalizme giden yol, böyle bir mekanizmle değil, “özgür ve eşit bir hayat” anlamına gelen “gerçek bir hayat” için mücadele verilmesiyle açılacaktı. Bu da, salt mekanik çözümlerin -veya tekel ekonomisinin “korkocaman bir ulusal merkeziyete döneceğine dair sahte bir vaadin- hiçbir şekilde sağlayamayacağı yabancılaşmamış bir varoluş demektir.”⁽⁷³⁾

Morris’in tekелci kapitalizmi anlamaya asıl katkısı, böylesine yoğunlaşmış bir ekonomik rejimin, emeğin örgütlenmesinde ve israfın oluşmasında yaratacağı sonuçları başından itibaren algılamış olmasıydı. 1888 Kasımında yazdığı “El emeğinin Dirilişi”nde sadece Marx’a dayanmadı, Wells’in giderek artan şekilde mekanikleşen ve otomatikleşen sanayi etkisine dair tanımını da kullandı. Morris burada üç ayrı “üretim çağı”ndan söz ediyordu. Bunların ilki Orta Çağ dönemi, bu dönemde üretim, işçiler birliklere veya loncalara ayrılırlar dahi zanaatların ayrışmasının ötesinde bir iş bölümünden yoksundular. İkincisi on altıncı yüzyılda kapsamın artmasıyla başlayan ve on sekizinci yüzyılda gelişimini tamamlayan, işçilerin iş yerlerinde toplandıkları (Marx’ın terminolojisiyle) erken kapitalist imalat çağıydı. Burada işçiler, fab-

70) Morris, *Journalism*, 462-63, 472-73.

71) Florence S. Boos, “An Aesthetic Ecocommunist: Morris the Red and Morris the Green” Faulkner ve Preston, *William Morris: Centenary Essays*, 41; Rick Tilman, *Thorstein Veblen, John Dewey, and C. Wright Mills and the Generic Ends of Life* (New York: Rowman and Littlefield, 2004), 140.

72) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 514; Morris, *Journalism*, 412; Salmon, *The William Morris Chronology*, 216.

73) Morris, *Political Writings*, 422-24.

rika sistemine yol verecek şekilde giderek ayrıntılan bir iş bölümüne tabi tutulmuşlardı. Böylece emek bozulmuş; hayat için taşıdığı potansiyel israf edilmişti. Üçüncü çağ ise “makinofaktür” veya kapitalist endüstrileşme çağıydı. Morris şöyle yazdı:

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, dünyanın bildiği son üretim çağı başladı. Bu çağda otomatik makine, el emeğinin yerini aldı, bir zamanlar aletlerden yardım alan el işçisini, makinenin bir parçasına, makinelerin bakıcısına çevirdi. Görebildiğimiz kadarıyla, bu yönde bir devrim, bir dereceye kadar tamamlanmış olsa da, geçen yıl (1887) Bay David A. Wells'in işaret ettiği gibi, eğilim, makinenin giderek artan bir şekilde Mr. Wells'in deyiimiyle “kol emeğinin” yerini almasına doğrudur.⁽⁷⁴⁾

Morris, Wells kanalıyla yeni tekelci şirketlerin “otomatik makine” çağını ya emek sürecini kapitalizm altındaki insanın daha da otomatikleşmiş varoluşuna veya insan özgürlüğüne dair yeni gelişmelere ve devrimci sosyalizm altında insan emeği için yeni seçenekler yaratacak şekilde her gün biraz daha fazla önceledikleri sonucuna vardı.⁽⁷⁵⁾

Sistemin derinleşen çelişkileri 1- yararsız malların; 2- yararsız emeğin; 3- sistemin yeni evresi için gerekli olan yepyeni ihtiyaç fazlalıklarının; 4- insan hayatının bozulmasının ve 5- çevre ile kurulan yıkıcı ilişkinin de dâhil olduğu çok katmanlı israfta kendini gösteriyordu. “İsraf sistemi” dediği bu eleştiri Morris'in sosyalist eleştirisinin en başından beri merkezine oturmuş olsa da, tekel çağının aşırı mekanikleşmeyle birlikte geniş ölçekli sanayisine dair analizinde kapsamlı bir biçim aldı. 1893 tarihli “Komünizm” konuşmasında, her yere böylesine yayılmış israfı tekelle bağlantılandırarak şunları söyledi:

Eşitsiz bir toplumda israfın ne olduğunu hatırlayalım: Birincisi gerçeğini almaya gücü yetmeyen yoksullar için berbat tapon malların üretimi. İkincisi, zenginler için üretilmiş, büyük kısmı bütün süsüne püsüne rağmen bir işe yaramayan lüks mallar ve üçüncüsü, rekabetçi ticaret satıcılığının yarattığı israf, burada mal üretimi ikinci planda, ilk planda olan imalatçı için kâr üretmesi. Malların gerekli dağılımının bu israfa dâhil edilmediğini ama her imalatçının arzı artıran bir pazar tekeline alabildiğine yaklaşma çabası içinde olduğunu anlıyorsunuz.⁽⁷⁶⁾

74) Morris, *Collected Works*, 22:318-30, 334-35 ve 23:176; Wells, “The Great Depression of Trade”, 286-87, 392.

75) Kinna, *William Morris: The Art of Socialism*, 125-26. Üretim çağlarına benzer bir yaklaşım Morris ve Bax, *Socialism: Its Growth and Outcome*, 243-47’de mevcut.

76) Morris, *Collected Works*, 23:272-73; Morris, *Political Writings*, 32.

1894’de verdiği “Tapon” başlıklı konferansında sermayenin eleştirisinde israfın önemini çok daha kapsamlı bir şekilde ele aldı:

Bütün uluslar bir yana, bu ulusların bütün fertlerinin çilesini çektiği yoksulluk hastalığının nedeninin daha bir dakika önce sözünü ettiğim her şeyi olanlarla, hiçbir şeyi olmayanlar arasındaki savaş olduğunu söyleyebilirim. Her şeyi olanlar sürekli olarak konumlarını tahkim ediyorlar, çünkü başka türlü nasıl yaşayabilecekleri konusunda hiçbir fikirleri yok, hiçbir şeyi olmayanlar sürekli olarak birazcık *daha* ve mümkün olursa azıcık daha kazanmak için mücadele ediyorlar. Bu savaşının sonucunun zorunlu olarak israf olduğunu bir kenara not edin. Geçen gün Bay Balfour’un Sosyalizmin imkânsız olduğunu, çünkü sosyalizm olursa şu an ürettiğimizden daha azını üretmemiz gerektiğini söylediği dikkatimi çekti. Ben de diyorum ki, şu an ürettiğimizin yarısını hatta çeyreğini üretsek, yine de şimdikinden daha zengin ve bunun sonucu olarak da daha mutlu oluruz, yararsız şeyleri üretmek için, hiçbirimizin, hatta aptalların bile istemedikleri malları üretmeyi reddedersek, emeğimizi hepimiz için yararlı şeylere harcayabiliriz. Bu ülkenin emekçilerinin ürettiği tüm pazar mallarının örneklerini büyük müzede sergilesek, kim bilir ne tuhaf bir manzara olurdu. Acaba kaç tanesi mantıklı bir insan tarafından işe yaramaz kabul edilirdi?

Dostlarım, örneğin dikenli tel, yüz ton silah, gökyüzüne yazılan ilanlar, demiryollarının etrafındaki yemyeşil tarlaların görüntüsünü bozan reklam panoları falan filan gibi saçmalıkları üretmek için ne kadar çok insan istihdam ediliyor. Ancak bu saçmalıkların dışında, daha kaç tanesi zenginlerin “paralarını harcamalarını” sağlamaktan başka hiçbir işe yaramayan piyasa mallarını yapmak için istihdam ediliyor ve yine daha kaç tanesi yoksul olduklarından daha iyilerini alamayacakları için üretilen rezil tapon malları üretmek için istihdam ediliyor?⁽⁷⁷⁾

Bu savın en can alıcı yanı, toplumdaki lüks ve israf miktarının, yaratılan muazzam ekonomik fazlalığın, eşitlik toplumu bağlamında herkesin gerçek ihtiyaçlarını karşılama kapasitesine sahip olduğunun kanıtı olmasıydı. 1888’de yaptığı “Eşitlik” başlıklı konuşmada, Morris ısrarla, “herkes için koşul eşitliği en kısa söylenişiyle Sosyalizmin amacıdır...doğanın gücü üzerinde daha da ustalaşmakla kazanabileceğimiz hiçbir şey onun yerini tutamaz; o olmadan özgürlük, eğitim, tek kelimeyle ilerleme imkânsızdır”⁽⁷⁸⁾ dedi.

Morris kendi yaşadığı dönemde, kapitalist sistemin, gelişmiş tekel aşamasında sistemi devam ettirmek için gerekli olan, ancak artık gerçek servet

77) Morris, William Morris: Artist, Writer, Socialist, 2:478-79. Birinci paragraftaki bir “not”un çıkarılmış olmasının bir dizgi hatası olduğu çok belli.

78) William Morris, “Equality”, *Journal of Pre-Raphaelite Studies* 19 (Bahar 2011):58, 60.

(“zenginlikten” farklı olarak) oluşturmayan “yapay” veya özel olarak kapitalist kullanım değeri olan malların üretimine giderek daha fazla dayandığını herkesten daha iyi fark etti. Katkılı veya tapon mallar işçilere satılırken, hiçbir faydası olmayan lüks “malların” zenginler tarafından satın alınması nüfusun yoksullaşmasına hizmet ediyor, ihtiyaçlarını karşılayamadıkları gibi, bir de “faydasız zahmete” yol açıyordu. 1894’de işçilere kakalanan tapon mallar konusunda şöyle dedi: “Bunların üretilmesinin esas nedeni, mal üretmek değil, başkalarının emeğinin sırtından yaşama ayrıcalığı olanlara kâr sağlamaktır.”⁽⁷⁹⁾ Morris bu konudaki temel tezini 1895 Mayıs’ında *Daily Chronicle*’a yazdığı bir mektupta şöyle açıkladı: “Toplumsal sistemimizin gerçeği, özünde bir israf sistemi olmasıdır.”⁽⁸⁰⁾

Özellikle işçilere satılan ancak kapsamı giderek daha da artan katkılı malların örnekleri ekmek ve tereyağdı. “Hepiniz *ekmek* denen şeyi duymuşsunuzdur” diye haykırıyordu “Tapon”da.

Ama korkarım burada bulunanlardan pek azı gerçek ekmeğin tadını bilir, ancak hepsi tapon olanı gayet iyi bilirler. Bu taponun uzun zamandır ortaklıkta olduğundan eminim ben. Gençliğimde sahici ekmek genellikle kırsal alanda yenirdi, büyük şehirlerde pek fazla satılmazdı; ama küçük kentlerde fırıncıların yaptığı köy ekmeği, şehir ekmeğinden de beter artık. Kırsalda yaşayanlar, en azından benim orada yaşananlardan bildiğim kadarıyla, ekmeği evde yapmayı bırakıp küçük kasaba fırınından almaya başladılar... Belki de eğer insanlar isterlerse yine evlerinde ekmek yapabilirler diyebilirsiniz. Hayır, yapamazlar. Çünkü güzel bir somun ekmek yapabilmek için iyi una ihtiyacınız var, ama artık buna ulaşamazsınız; ideal modern değirmenci (Amerika’dan, o özel tapon ülkesinden ithal sanıyorum) herkesin bildiği tebeşir gibi beyaz bir un elde etmek için zengin, yağlı buğday tohumlarının miktarını azalttı. Hedefledikleri şey beyazlık ve incelik, bunun karşılığında sofraya gelen ekmeğin niteliğinin bozulmasında sakınca yok.

Gördüğünüz gibi, ekmeğe artık neredeyse hiç kimse ulaşmıyor, bunun toplumsal taponluğun temel bir özelliği olduğunu anlamamız gerekiyor; bütün nüfusa dayatılıyor ve çok kısa bir süre sonra da bütünüyle özgün olanın yerini alacak.⁽⁸¹⁾

Bir başka taponluğu, öncelikle ekonomik nedenlerle tereyağının yerini alan margarini tartışarak devam etti: “Dertten kurtul, para kazan, gerisi

79) Morris, *William Morris, Artist, Writer, Socialist* 479-80; Morris, *Political Writings*, 40; Morris, *Signs of Change*, 141-73.

80) Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, 525. Bkz. ayrıca J.W. Mackail, *The Life of William Morris* (iki cilt birarada) (New York: Dover, 1995), 2:292. “özel olarak kapitalist kullanım değerleri” için bkz. John Bellamy Foster, *The Theory of Monopoly Capitalism* (New York: Monthly Review Press, 2014) iv-xx, 39-41; ve Foster “The Ecology of Marxian Political Economy” *Monthly Review* 63/4 (Eylül 2011):1-16.

81) Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, 469-70.

kimin umurunda?” dedi.⁽⁸²⁾

Morris'in bakışına göre bunların hepsi sanayinin giderek tekelleşmesiyle ve ticarileşmenin artışıyla el ele gitmişti. 21 Ocak 1896'da son konferansını Reklam Tacizini Kontrol Derneği'nin toplantısında, Sanat Topluluğu'nda verdi. 1889'de “bütün şehirlerimizin maruz kaldığı afişlerin iğrençliğinin her gün giderek artışı”nı protesto etti, “hayatın güzelliği” ilgili olan bu durumun “fazla reklamı yapılan ürünleri asla almamakla” çözüleceğinde ısrarlıydı. Reklamcılığın hızla büyümesini, emeğin israfını temsil eden yararsız veya tapon malların bu mallara çoğunlukla ihtiyacı olmayan ve hatta almak dahi istemeyen insanlara satılması gerekliliğinin bir sonucu olarak görüyordu, israfın toplumun her oyuğuna her çatlağına sızdığının örneğiydi. “Gazetelerimiz ve süreli yayınlarımızın başarılı görülenleri, küçük haberlerle, azıcık politikayla bazen de birazcık edebiyatla tatlandırılarak şişirilmiş kâğıtlardan başka bir şey değildir” dedi.⁽⁸³⁾

Morris, sosyalist doktrinlerle ilk tanıştığı andan itibaren kapitalizmin ticari alışveriş ve dağıtım süreçleriyle emek israfını ilişkilendirmişti. Daha önce de belirtildiği üzere, sosyalizmi çevreleyen ekonomi politik tartışmalarından Mill'in ölümünden sonra *Fortnightly Review*'da yayınlanan *Chapters on Socialism*'ini okuduğu sırada haberdar oldu. Mill, bu yazılarında “Fourierist kılığına girmiş Sosyalizme” saldırmıştı. Mill'in niyeti sosyalizmi eleştirmekti. Ancak, Morris'in açıklamış olduğu gibi süreç içinde Fourierist düşünürlerin yazılarından yararlanmış, sonuçta bu yazılar Morris'i sosyalizmin gerekliliği konusunda ikna etmişti.

Mill, en erken 1849'dan itibaren Fourier'in en önemli takipçisi Victor Considerant'ın çalışmalarını incelemiş ve *Chapters on Socialism*'de Considerant'dan bol miktarda alıntı yaparak, Considerant'ın dağıtımda emek israfının yanı sıra, kâr birikimiyle ilgili olarak “hile katılmış ürünler” israfına vs. yaptığı vurgunun altını çizmişti. Fourier'nin izinden giden Considerant'a göre sistem “toplumu üretici güçlerini azaltma yoluyla soyuyor; asalaktan başka bir şey olmayan ticaret komisyoncularının yüzde on dokuz-yirmi paylarını üretici emekten alıyordu. Dolayısıyla ticaret, ortak servetten koskocaman bir pay alıp toplumu soyduğu gibi, aynı zamanda da insanoğlunun üretici enerjisini büyük ölçüde azaltıyordu.” Mills'in bizzat ortaya koyduğu gibi; “[Fourierist] ekolün en önde gelen fikirlerinden biri ülkenin ürettiklerinin çeşitli tüketiciler arasındaki dağılımında hâlihazırdaki düzenlemele- rin israfçılığı ve ahlak dışılığı, dağıtım unsurları yani tüccarları simsarlar, dükkân sahipleri ve bunların yanında sayısız çalışan bakımından muazzam

82) A.g.e., 470.

83) Salmon, *The William Morris Chronology*, 277; Morris, *Collected Works*, 22:72; Morris, “Commercial War”:53-54.

bir fazlalık bulunduğu ve böylesine bir meslek dağılımının ayartıcı bir nitelik taşıdığı" idi.⁽⁸⁴⁾

Bu kavram, "Bu sistem altındaki bütün dağıtım yöntemi israfla doludur; çünkü bir kâtipler, gezginler, dükkâncılar, reklamcılar ordusu yaratır; peki neden? Parayı birinin cebinden alıp başkasının cebine koymak için. Üretimdeki ve dağıtımdaki bu israf, mülk sahibi ve üretmeyen sınıfların geçinmelerine yarar, her şey işçilerin ürettikleri ve hayatlarının üzerine yığılmış bitip tükenmez yükten ödenir,"⁽⁸⁵⁾ sözleriyle Sosyalist Birlik Manifestosu'na girmişti. Morris 1884'de "Sanat ve Sosyalizm"de şöyle yazıyordu:

Aramızda gücü yeten birinin hafta içi bir gün Londra'nın büyük caddelerinden birinde dolaşıp dükkân vitrinlerindeki utanç verici veya fuzuli olan her şey hakkında ayrıntılı notlar alması ne kadar öğretici bir iş olurdu... Size yalvarıyorum, bu sefil süprüntülerle uğraşan o koskocaman insan kitlesini düşünün; bunları üretmek için gereken makineleri yapan mühendisleri, toptan alışverişin yapıldığı o depolarda yıllar yılı her allahın günü oturan talihsiz katipleri, kendi ruhlarına sahip çıkmaya cesaret edemeyip, bu malları satın almak istemeyen ama bunlara boğuldukları için satın alan ve bunlardan ölümüne bıkmış ne yapacağını bilmez halka satan dükkâncıları düşünün. Salt işe yaramaz şeylerden söz ediyorum; ama salt işe yaramaz olmakla kalmayan, aktif bir şekilde yıkıcı ve zehirli olan, piyasada iyi fiyat bulan şeyler de var örneğin katkılı gıdalar ve içecekler. Rekabetçi ticaretin bunun gibi kötülükleri ortalığa sürmek için kullandığı köleler saymakla bitmez.⁽⁸⁶⁾

Yararsız, yıkıcı, çirkin mallar üretmek, insanın yabancılaşmasının ürünüydü. İsrافتı, bozulmaydı, hem yapılan işin hem de hayatın kirlenmesiydi. Bunun gibi "sanatsal olmayan insan işleri" diyordu Morris 1889'daki "Günümüzün Sanatları ve Zanaatları" başlıklı konuşmasında; "çiçek veya kızıl hastalığı bulaştırılmış battaniyelerle aynı zararı verir" -bu, İngilizlerin Koloni Amerikası'nda Kızılderilileri öldürmek için kullandıkları tekniklere atıftı. "Maddi hayatınızda attığınız her adım ve "ileriye doğru" atılan bu adımlar insan ırkının entelektüel ölümüne doğru gitme eğilimini taşıyor" diye devam ediyordu.⁽⁸⁷⁾

84) Morris, "How I Became a Socialist" 34; John Stuart Mill, *Collected Works*, cilt. 5 (Toronto: University of Toronto Press, 1967), 719-24; Jonathan Beecher, *Victor Considerant* (Berkeley: University of California Press, 2001=, 262-63, 499.

85) Morris ve Bax, *Manifesto of the Socialist League*, 5.

86) Morris, *Collected Works*, 23: 194-95.

87) Morris, *Art and Its Producers and the Arts and Crafts of To-day*, 22; William Morris, *News from Nowhere* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 82. Çiçek olayının ardındaki gerçek için bkz. John Bellamy Foster, "Multiculturalism and the American Revolution of 1776", *Monthly Review* 45/11 (Nisan 1994):32.

Toplumun ekonomik fazlasının israfını gösteren gereksiz istihdama dair geniş tema, *Signs of Change*'de de göze çarpıyordu. Morris, "makul koşullarda yaşayan bir toplumda yeri olmayan mesleklerin yani avukatların, yargıçların, gardiyanların ve yüksek rütbeli subaylarla, devlet memurlarının çoğunun" kapitalist sınıfın köle ruhlu dalkavuklarını temsil ettiğini yazmıştı. Genelde bunun üzerinde işçi sınıfından alınan haraçtan "kendi paylarına düşen kısım" için kavga eden büyük ticari spekülâtörler, yani "genel olarak iş adamı, ticaretimizi yöneten dedikleri grup" vardı.⁽⁸⁸⁾

Morris ile Bax, *Sosyalist Birlik Manifestosu*'nda bu işçilerin arasında çok çalışarak kendilerini "küçük kapitalist" düzeyine çıkaranların "emek aristokratlarını" oluşturduklarını öne sürdüler. Bu küçük iş sahipleri çelişkili bir sınıftı, "hem köleci hem de köle" durumundaydılar. Aynı zamanda, gelirleri genellikle vasıflı işçinin gelirinden o kadar da fazla olmayan, görünürde "orta sınıftan" tıp ve eli kalem tutan mesleklerin mensuplarının da "bir entelektüel proletarya" oluşturdukları söylenebilirdi.⁽⁸⁹⁾

Tekelci sanayi evresinde, Morris 1889'da, "profesyonel orta sınıf insanının, tekelci sınıfla suç ortaklığı yaptığını" ve yükselen kurumsal evrenin dalkavuğundan başka bir şey olmayarak "muzaffer burjuvazi"ye boyun eğdiğini gözlemleyecekti.⁽⁹⁰⁾ Kapitalizm merkezileştikçe, ticari satışların ve dağıtımın çevresi genişledikçe, genel olarak israf da büyüyordu. 1896 Mayıs'ında, (ölümünden sadece birkaç ay önce) böyle bir sistem altında diyordu "Daha da fazla israftan başka bir şey olmaz, tek farklılık belki bu israfın şimdi olduğundan daha farklı bir yönde yapılması olur. Materyal israfı, emek israfı (hakkıyla kazananların dahi çok azı yararlı şeylerin üretimiyle uğraşacaktır). Tek kelimeyle HAYATIN israfı."⁽⁹¹⁾

E.J. Hobsbawm'a göre, Avrupa'da 1873-96 arasında yaşanan ekonomik dönem için verilen isimle "Büyük Bunalım Çağı", "emperyalizm çağını, yani 1880'lerde Afrika'nın taksimiyle" formel emperyalizmi getirmiş ve bunu yarı-formel emperyalizm izlemiştir. Bu değişimler ekonomik yoğunlaşmayla ve kâr marjlarını genişletmek için kurulan yeni dev şirketlerin artışıyla bağlantılıydı: "1876 ve 1915 arasında dünya topraklarının dörtte biri, yarım düzine devletin kolonileri halinde dağıtıldı veya yeniden dağıtıldı."⁽⁹²⁾

Morris yaşadığı dönemde, tekelci şirketlerin büyümeleriyle, ekonomik durgunluğun birlikte yaşanmasının hem Afrika'da hem de genel olarak em-

88) Morris, *Signs of Change*, 185-86.

89) Morris ve Bax, *Manifesto of the Socialist League*, 9.

90) Morris, *Political Writings*, 421.

91) Morris, *News From Nowhere and Selected Writings and Designs*, 305-6.

92) E.J. Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londra: Penguin, 1969), 131 ve *The Age of Empire* (New York: Vintage, 1987), 43-45, 59-62. Bkz ayrıca Harry Magdoff, *Imperialism: From the Colonial Age to the Present* (New York: Monthly Review Press, 1978), 34-44.

peryalist hareketin içinde çatışmalara yol açacağını doğru algıladı. Bax'ın 1888'de *Commonweal*'da Afrika'nın taksim edilmesi üzerine yazdığı yazıya cevabında, Bax'ın böyle bir genişlemenin Avrupa kapitalist sistemini canlandıracağı ve devrimi geciktireceği tezini kabul etti. Böylesine güç bir duruma karşılık Morris'in cevabı "Sosyalizme giden hareketin, koşulların oluşmasını beklememesi gerektiği" ve ileri doğru yürümeye devam etmek zorunda olduğuydu.⁽⁹³⁾ 1885'de yaptığı "Ticari Savaş" başlıklı konuşmada, Emperyalizm "ne pahasına olursa olsun, her türlü riski alarak yeni ve yepyeni pazarlar bulmak isteğine direnemeyen bir güçle yönlendirilen kapitalizmin ızdırabıdır... ve eğer büyük kapitalist ve despotik toplumlar kazayla çok büyük ve herkesi kapsayan bir çatışmanın içine girerlerse, ben Ragnarok'tan veya Tanrıların Alacakaranlığı'ndan yükselecek olan yeni yer ve göğün emperyalist liberallerin kendileri için hayal ettikleri bir sömürü cenneti olacağına inanmıyorum."⁽⁹⁴⁾

1896 1 Mayıs'ında, emperyalizmin sosyalizmin ve ekonomik krizin tehdidi altındaki sistemin zaman içinde kendisi için bulduğu bir çıkış olduğunu ama bunun durdurulması gereken bir çıkış olduğunu açıkladı:

Kapitalist sınıfların sosyalizmin yayılışı karşısında tetikte olduklarına hiç kuşku yok. En azından tehlike içgüdüleri taşıyorlar; ama bu içgüdü karşısında bir öz savunma içgüdüüne yol açıyor. Bakın sermaye dünyası uzun kollarını nasıl barbar dünyaya doğru uzattı, halkların onları istemedikleri ülkelerde nasıl heyecanlı bir rekabetin içine girdiler; o ülkelerin çoğu, teslim olacaklarına bütün yiğit halklar gibi, savaşarak ölmeyi tercih ediyorlar. Bu vahşi insanlar kendilerini mülksüz proletaryaya dönüştürmekten daha kötüsünü (ayrıca daha da iyisini) yapamayacak [burjuva] uygarlığın nimetleri karşısında inatla direniyorlar.

Bütün bunlar ne için peki... yepyeni pazarlar açarak bunları her gün daha da büyüyen servetlerinin kârına kâr katmak için; bir başka deyişle *israf* için; emeğimizin ve hayatımızı israf edecek yeni fırsatlar yaratmak için.

Morris'in cevabı "hem halk hem de halklar için, herkes için adalet ve özgürlük açlığına" dayanan uluslararası bir sosyalist hareketti.⁽⁹⁵⁾

93) Morris, *Political Writings*, 440-41, 446-47, 455, 470-71.

94) Morris, "Commercial War": 61-62; Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 272.

95) Morris, *News from Nowhere and Selected Writings and Designs*, 306.

Dördüncü Bölüm

Bir Yeryüzü Cenneti

1880'lerde İskoçya'daki bir konferans turu sırasında, William Morris yanındaki birkaç kişiyle birlikte kömür madenleri bölgesindeki Whifflets Tren İstasyonu'ndan Coatbridge'e kadar 3,5 kilometre yürüdü. Yol boyunca madencilere hayatlarının her alanıyla ilgili sorular sordu, "sıra evlerin" (genellikle madenin ağzının yakınına yapılmış madenci evleri) kötü koşullarına dair veya demir iskeletlerin bölgedeki bitki örtüsünü nasıl etkilediğine dair yorumlar yaptı. Coatbridge'e vardığında, burada toplanmış olan işçilere bir konuşma yaptı. Konuşmasını bitirdiğinde bir madenci şöyle bir soru sordu: "Acaba konuşmacı kömür madenciliğinden vaz geçmeyi mi öneriyor, eğer öyle ise yakıt meselesini ne yapacağız?" John Glasier'in yıllar sonra muhakkak eksik ancak görüldüğü kadarıyla güvenilir anılarına göre, Morris bu soruya kömür üretiminin çevresel nedenlerle ve işçilerin hayatları üzerinde bıraktığı etki yüzünden derhal durdurulması gerektiği, ancak bu gerekliliğin daha akılcı bir toplumda zorluklara yol açmasının şart olmadığı cevabını verdi:

Bana gelince, eğer kömürsüz yapabilirsek memnun olurum, toprağı solucanlar ve köstebekler gibi oymazdık hem de; tam emin değilim ama eğer güzel hayatlar yaşamak istiyorsak, köleliğimizi ve sefaletimizi çoğaltmak için salt mekanik bir şekilde üretmek istemiyor, tüccarlarla, imalatçıları zengin etmek için dünyanın güzelliğinin ve sanatının yarısını bozmak istemiyorsak kömürsüz yapabilmeliyiz. Eski günlerde insanlar kömürsüz yaşadılar ve inanıyorum ki, bizim bugün olduğumuzdan daha mutluydular...

Ancak, kömürsüz yapabiliriz demeden önce, eğer doğru düzgün yasasak ve sadece yararlı, iyi ve güzel şeyler üretsek, şu anda kullandığımızın yarısından aزیyla da yetinebilirdik. Ormanlarımızı çoğaltırsak evlerimizdeki ateş için bol miktarda odun elde edebiliriz, ayrıca şu anda israf edilmesine izin verdiğimiz su ve rüzgâr enerjisi de var, elektrik olsun olmasın temel mekanik sanayiye çalıştıracak enerjinin, gücün büyük bir kısmını elde edebiliriz. Ve ayrıca, umarım, madencilğin şartlarını bugün olduğundan çok daha sağlıklı ve daha kabul edilebilir bir hale getirebilir ve madencilere emeklerinin karşılığında daha büyük ödüller verebiliriz. Ayrıca -ve en önemlisinin bu olduğunda ısrar ediyorum- kimse yer altında birkaç saatten fazla çalışmaya zorlanmamalı, kimse bütün hayatı boyunca çalışmaya zorlanmamalı, hatta ne madencilikte ne de başka kabul edilemez işlerde haftalar boyunca sürekli çalışmaya zorlanmamalı. Herkesin yapabileceği çeşit çeşit iş olmalı, herkese çeşitli yeteneklerini geliştirme ve işini ağır bir yük olarak yaşamak yerine zevkle yapma şansı verilmeli.⁽¹⁾

Morris, çevreye verdiği zararlar nedeniyle kömür üretiminin ve bunun yanı sıra, insan ihtiyaçlarını karşılamaya katkısı olmayan, insan sağlığına, doğaya ve güzelliğe zarar veren sanayi üretiminin sınırlandırılmasının önemini defalarca vurgulamıştı.⁽²⁾ Kapitalizmin yararsız ve çirkin malların imalatı boyunca ürettiği maddi israfın bir eşi de insan hayatına dayatılan israf ve çirkinlikti. Bu tür ekolojik görüşler onu insancı, doğacı ve estetik değerleri kapsayan ve kapitalizmin Gradgrind felsefesine^{(3)*} tamamen karşı değerleri benimseyerek

*ç.n: Charles Dickens'in *Zor Zamanlar* romanının karakterlerinden biri olan Gradgrind'in okulunda öğrencilere tek gerçekliğin bireye yarar sağlayan ve mutluluk getiren şeyler olduğu, bu nedenle kişilerin ahlaki değerleri önemsemeden gerçekleştirdikleri her eylemde kendi çıkarlarını gözetmeleri gerektiği öğretilir

1) J.Bruce Glasier, *William Morris and the Early Days of the Socialist Movement* (Londra: Longmans, Green, 1921), 76,81-82, Alan B. Campbell, *The Lanarkshire Miners* (Edinburgh: John Donald Publishing, 1979), 181; Carolyn Baylies, *The History of the Yorkshire Miners, 1881-1918* (Londra: Routledge, 1993), 15. Glasier'in Morris hakkındaki anıları, Morris'in ölümünden onlarca yıl sonra, Glasier ölüm döşegindeyken kendisine sorulan bazı soruların cevaplarından, özellikle Morris'in bildiğimiz her şeyle çelişen ve hiçbir bağlantısı olmayan Marx üzerine teorik yorumlarından yola çıkarak basılmıştır. E.P.Thompson ve diğerleri bunları Glasier'in kendi önyargılarının ürünü olarak görürler. Buna rağmen, Glasier Morris'i iyi tanıdığından ve 1880'lerde en çok mektuplaştığı kişilerden biri olduğu için anıları tarihçiler bakımından daha başka, güvenilirliğinden daha az kuşku duyulan konularda değerli bir kaynak olarak kabul edilir. Morris'in Goatbridge gidişiyile ilgili hikâye tarzı ve içerik bakımından epeyce gerçek ve Morris'in çizgisiyle örtüşür görünüyor. Yine de Glasier bu olayla ilgili not almamış olduğu için, yıllar sonra hatırlandığında bazı farklılıklar bulunabileceği göz önüne alınmalı. Bkz. E.P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary* (New York: Pantheon, 1976, 745-50.

2) Bkz. Qilliam Morris, *News from Nowhere* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 59.

3) Thomas Gradgrind Charles Dickens'in *Zor Zamanlar* adlı kitabındaki Yararcılık felsefesi savunucusu öğretmendir.

daha geniş bir sosyalizm/komünizm kavramı geliştirmeye teşvik etti.

Sosyalist mücadelenin bu daha geniş anlamı yavaş yavaş sosyalizm hareketinin içine katılmadıkça ve hâlihazırdaki mekanik karakteri terk edilmedikçe, mücadele ne kendi öznel sınırlarını ne de önüne çıkarılan nesnel engelleri aşabilecekti. Morris'in "El Sanatlarının Dirilişi"nde açıkladığı gibi, üretim biçimlerinde yaşanan dönüşümlerin sonucunda insanın özgürlüğü ve sanatsal yaratıcılığı nasıl kaybolmuşsa, daha "dinamik", kültürel olarak daha kapsayıcı ve kolektif bir gelecekte yeniden yaratılabilirdi.⁽⁴⁾

Morris'in düşüncesine ekolojik bir estetik hakim olmuştu. *A Tale of the House of the Wolfings* (1888), *The Roots of the Mountains* (1889) ve *Sundering Flood* (1897) gibi daha sonra yazdığı romanların hepsi, sevgiden, ortaklaşmadan, sanattan ve doğadan "kopuşa" dair tarihsel veya mitik bir kavramın etrafında döner, bunların hepsi roman boyunca peş peşe girilen çeşitli mücadelelerde üstün gelirler.⁽⁵⁾ Morris'in Romantik estetiğinin temeli buydu ve kapitalist toplumun yarattığı yaygın yabancılaşmaya eleştiriler getirdiği konferanslarının da yerleşik temaları da bunlardı.

Morris 1891'de "Sosyalist İdeal: Sanat"da "Sanata sosyalistçe ve ticari (veya kapitalist) bakış açısının birbirinden ayrılan yolları şu gerçeklikte yatar, Sosyaliste göre bir ev, bir bıçak, bir kap, bir buhar makinesi ya de aklınıza gelen her şey, tekrar ediyorum insan tarafından yapılmış ve biçimi olan her şey ya bir sanat eseridir ya da sanatı tahrip eden bir şeydir." diye yazdı. Kapitalist, "imal edilmiş malları özellikle sanat eseri olarak yapılmış ve piyasada satışa bu şekilde sunulmuş olanlarla sanatsal nitelik taşımayanlar olarak ayırarak" bu ilişkiyi koparıyordu. Morris'in anlayışına göre sanat, farklı elementlere ayrılmıştı, bireysel olmaktan ziyade özünde kolektifti ve bir topluluğun yaptığı işin ürünüydü. "Hayatın her yanına yayılmış o koskocaman etkili sanat kütlesi, komşuların uyumlu iş birliğinin sonucu olmak *zorundadır*." diyordu. Bir arada olmanın, sevginin (insanın da bir parçası olduğu) doğanın faydacı kapitalizm ile koparılması, bu nedenle insanın kendi "estetiğinden" kopması, hayata yabancılaşmasıydı.⁽⁶⁾ "Sanayi ordusunun "sanayi kumandanlarının" komutasındaki yürüyüşü, başka orduların barışı ve dünya yüzündeki sevgiyi ve doğayı mahvederek ilerleyişine benzer."⁽⁷⁾

4) William Morris, *Collected Works* (Londra: Longmans Green, 1910) 22:335; Ruth Kinna, "Time and Utopia: Gap Between Morris and Bax" *Journal of the William Morris Society* 18/4 (Yaz 2010): 41-42; William Morris, *Three Works* (Londra: Lawrence and Wishart, 1986), 91-111.

5) Morris, *Collected Works*, cilt 14, 15 ve 21.

6) A.g.e., 23:255-59.

7) Morris, *News from Nowhere and Other Writings* (Londra: Penguin, 1962), 141.

KENT VE KIRIN KOPUŞU

Morris 1895'de verdiği "Ne Aramamız Gerekir" başlıklı konferansta "dünya yüzünde bozulan ne varsa onarmak ve bozulmamış olanları korumak"tan söz etti.⁽⁸⁾ Bu bütün bir kentsel-kırsal manzaranın restorasyonunu ve dönüşmesini gerektiriyordu. 1894'deki "Kent ve Kır" konuşmasında sorduğu kilit soru, "uzun vadede kenti kırım bir parçası, kırı da kentlerin bir parçası haline getirmenin mümkün olup olmadığı"ydı. (İngiltere'de özellikle Londra tarafından temsil edilen) Kent, entelektüel hayatın merkezi iken, kır, "her şeyin üzerindeki güzelliğine rağmen", "çağın tapon budalalığına" yakalanmıştı.⁽⁹⁾

Kentle ve köy arasındaki gerçek ayrışma, on sekizinci yüzyılda kendini hem Londra'da hem de yeni sanayi şehirlerinde göstererek Sanayi Devrimi sırasında ortaya çıktı. Bunun üzerine Morris nüfusu, büyük şehirleri ortadan kaldırmadan, aşırı gelişmiş kent merkezlerinden kırsal bölgelere dağıtmayı savundu. Kent merkezleri yeşilliklerle çevrelenmeliydi. "Ne kentlerin kırım, ne kırım kentlerin bir uzantısı olmasını istiyorum. Ben kentin kırım güzelliği ile bezenmesini ve kırım da kentin entelektüel ve canlı hayatına kavuşmasını istiyorum."⁽¹⁰⁾

Bu sav, Karl Marx ve Frederick Engels'le yakın bir paralellik gösteriyordu. Engels'in 1844 tarihli kitabı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda "Büyük Şehirler"ın büyümeleri aynı şekilde ele alınmıştı. Marx ve Engels *Komünist Manifesto*'da kentlerin çağı şekillendiren büyük kuvvetlerden ve kültürel etkilerden kopmuş "nüfusun büyük bir kısmını kırsal yaşamın yalıtılmışlığından kurtarıken", aynı zamanda da tıklım tıklım kent nüfusunun makineleşmiş bir sömürüye ve fiziksel bozulmaya maruz bırakıldığını yazdılar. Şöyle devam ettiler: "ülke nüfusunun kent ve kır arasında daha dengeli dağılması, kent ile kır arasındaki ayrımı yavaş yavaş ortadan kalkacaktır", Morris'in alacağı pozisyon da bunun benzeriydi.⁽¹¹⁾ Marx, benzer bir ayrımı,

8) Morris, "'Socialism and 'What We Have to Look For: Two Unpublished Lectures by William Morris" ed. Florence S. Boos, *Journal of the William Morris Society* (Kış 2010): 49.

9) J.W.Mackail, *The Life of William Morris* (tek ciltte 2 kitap) (New York: Dover, 1995, 1898 baskısının tıpkı basımı), ciltb 2, 301-4; Morris, *News from Nowhere and Other Writings*, 160, 364.

10) Mackail, *The Life of William Morris*, 305.

11) Karl Marx ve Frederick Engels, *The Communist Manifesto* (Chicago: Haymarket, 2005), 46. Marx ve Engels'in ünlü sözleri "kırsal hayatın yalıtılmışlığı (isolation)" Samuel Moore tercümesinde yanlış olarak "kırsal hayatın budalalığı (idio)" olarak tercüme edilmiştir. Klasik Yunanca'da *idiotis* polisten, yani kültürel hayattan yalıtılma anlamına gelir. Bu bakımdan bkz. John Bellamy Foster, *The Ecological Revolution* (New York: Monthly Review Press, 2000), 136-37. Morris'in bu kıyaslamayı çalışmasında sık kullanmasının nedeni genellikle *Komünist Manifesto*'ya bağlanır, oysa bu konuda Marx'ın *Kapital*'inden de etkilenmiş olabilir. Bkz. Clive Wilmer'in Morris, *News from Nowhere and Other Writings*'deki notları, 415, 423.

kapitalizmin “aynı anda kentli işçinin fiziksel sağlığını ve kırsaldaki işçinin entelektüel hayatını yok ettiği”ni⁽¹²⁾ yazdığı *Kapital*’de de yapmıştı.

Laurence Gronlund da kent ve kır arasındaki çelişkinin çözümünün “şehirlerde aşırı artmış” nüfusun epeyce büyük bir kısmının kırsal bölgelere dağıtılması olduğunda ısrarlıydı. Ancak, bunu yapabilmek için üretimin de belli bir kapsama ulaşması ve yegâne entelektüel merkezler olan şehirlerle, kültürel olarak yalıtılmış kırsal bölgeler arasındaki ayrımın aşılması gerekiyordu. Bunların hepsi için ya sosyalizm ya da ortaklaşmış bir ulus gerekiyordu (cooperative commonwealth).⁽¹³⁾

Sosyalizm: Its Growth and Outcome’ın son bölümünde Morris ile E. Belfort Bax -Manchester örneğinde olduğu gibi “sanayileşmiş” veya Londra örneğindeki gibi “başkent”- “modern şehrin dönüşümünün” sosyalizm ile nasıl fiiliyata geçebileceğine dair üç farklı fikir ortaya atıldılar:

İlki, hâlâ var olan büyük şehirleri olduğu gibi bırakmak ancak her alanda nüfusu sınırlamaktır: bu temiz ve havadar bir ortamın, çevrenin, evlerin bahçelerle birbirinden ayrılmasının, güzel kamu binalarının yapılmasını ve tiyatrolar, kütüphaneler, atölyeler, meyhaneler, mutfaklar gibi her türlü eğitim kurumlarının sürdürülmesini sağlayacaktır. Bu türden bir şehir epeyce büyük olabilir, evler hâlihazırdaki boyutlarından ve düzenlerinden çok farklı olmayabilir, ancak içlerinde sürdürülen hayat dönüşmüştür. Elbette ki bu tür yerlerde oluşacak birliklerin gönüllü olması gereklidir, ancak hiçbir bireyin ya da grubun uygun olmayan bir alanı tekeline almasına izin verilmeyeceği anlaşılmalıdır.

Günümüzün düzenden uzak anarşik kentleriyle başa çıkmak için ikinci yöntem, bu kentlerin fiili olarak yıkılmaları ve dağılıklığın yerini aşağı yukarı eski İngiliz üniversitelerimizin kolejlerinin planlarına göre inşa edilen birleşik konutların almasıdır. Bu kentlerin boyutlarına, her birinin durumuna göre ayrı ayrı karar verilmelidir. Ancak bu kentlerde daha geniş bir nüfus bulunacağından, genel eğilim hem gerekli entelektüel alış veriş ilişkilerini korumak, hem de sıradan meşguliyetlerin ve eğlencenin bağımsız bir şekilde yaşanmasını sağlamak için kendilerine ait küçük kasabaları olacak büyüklüklerde düşünmek olmalıdır.

Bu yerleşim sisteminin, her ne kadar bazı eksantrikliklere yol açabileceğini düşünsek de, oldukça küçük grupların ve bunlara uygun evlerin varlığını engelleyemeyeceği anlaşılmalıdır.

12) Karl Marx, *Capital*, cilt1. (Londra: Penguin, 1976), 637.

13) Laurence Gronlund, *The Co-operative Commonwealth in Its Outlines: An Exposition of Modern Socialism* (Boston: Lee and Shepard Publishers, 1884), 119; Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, 40.

Ancak başka bir öneri de şudur: bir topluluk merkezi, çeşitli kamu binaları da dâhil büyük evlerden oluşan çok küçük bir kasaba olarak tanımlanabilir, kasabanın bütünü açık bir alanda gruplanabilir. Daha sonra evlerden oluşan bir kuşak açık alana ulaşana kadar yavaş yavaş sayısal olarak azaltılır, yukarıda sözü edilen kolej tipi konutlar dağıtılmış halde bulunur.

Morris ile Bax'ın şehir düzenlerinin uygulanmasında bir dereceye kadar bu yaklaşımların hepsinden yararlandıkları açıktı. Üç yıl önce yazılmış *Hiçbir Yerden Haberler*'de, en çok yukarıdaki birinci yöntemeye yakın olsa da, üçü de yer yer kullanılmıştı. Açıkladıklarına göre, bu düzenlemelerin hepsinde hâkim olan ilke "kent ve kırsal arasındaki bütün karşıtlıkları ve birinin diğerini emmesi eğilimini ortadan kaldırmak"tı.⁽¹⁴⁾

Kapitalizm altında kentlerin ve kırsalın ekolojik eleştirisi sadece estetik kaygılardan değil, daha da doğrudan bir şekilde ekolojik biçimden kaynaklanıyordu. Marx, *Kapital*'de kısmen Alman toprak bilimci Justus von Liebig'den yararlanmış, toprağı "oluşturan unsurların" kırsaldan kente nakli nedeniyle besin bakımından fakirleştiğini yazmıştı. Bu aynı zamanda toprağın yağmalanmasına ve kentlerin kirlenmesine yol açıyor, "insan ve toprak arasındaki metabolik ilişkiyi" koparıyordu. Şu sonuca vardı: "Kapitalist üretim... tüm zenginliğin asıl kaynağının, toprağın ve işçinin eş zamanlı olarak altını oyarak toplumsal üretim sürecinin tekniklerini ve kombinasyon derecesini geliştirir."⁽¹⁵⁾

Laurence Gronlund, sermayenin tarımın içinde yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin "refah çiftliklerine" ve toprak besinlerinin şehre gıda ve elyaf halinde gönderilmiş olmasının toprağın yeniden üretimindeki aranının açılmasına yol açtığını yazdı. "Hâlihazırdaki tarım şeklimiz toprağı yoksullaştırıyor: 'refah' çiftçiliği bunun kapsamını daha da artırıyor. Büyük şehirlere veya yurt dışına gönderilen her kile buğday, toprağın belli miktarda besinini alıyor. Ve toprağın o kaybı telafi etmesi için hiçbir şey yapılmıyor -aslında refah çiftlikleri hiçbir şey yapmıyor- Refah çiftliklerinin sahiplerinin amacı kendi ceplerini doldurabilmek için toprağı mümkün olabildiğince çok yağmalamaktır. En gelişmiş makinelerle dahi topraktan kâr elde edilemez hale geldiğinde, buralar çölleşerek terk edilecektir."⁽¹⁶⁾

14) William Morris ve E.Belfort Bax, *Socialism: Its Growth and Outlook* (Londra: Swan Sonnenschein, 1893), 313-16. *Socialism: Its Growth and Outlook* Morris ve Bax'ın *Commonwealth*'de, *Hiçbir Yerden Haberler*'den önce yayınlanan "Kökünden itibaren Sosyalizm" makalelerine dayansa da, kitaplarının son bölümünün büyük ölçüde bu dizinin son makalesinin genişletilmiş hali olduğunu ve şehirlerin düzenlenmesine dair tartışmanın daha öncekilerde bulunmadığını not etmek gerekir. Dolayısıyla bu tutum, *Hiçbir Yerden Haberler*'in öncesine denk düşer.

15) Karl Marx, *Capital*, cilt.1 (Londra; Penguin, 1976), 636-39.

16) Gronlund, *The Co-operative Commonwealth*, 119-20, 124.

August Bebel, *Kadın ve Sosyalizm*'de, sanayileşmiş tarımla ilişkili olarak oluşmuş ekolojik yarılmanın altını çizdi. "Toprak" dedi,

bir önceki ürünün topraktan çektiği kimyasal bileşenlerin aynısını geri almalıdır, özellikle de yeni ekilen ürünün ihtiyacı olanları geri alması şarttır... Bu kural günümüzde özellikle muazzam miktarda gıda alan ve ancak toprak için gerekli değerli atıkları ve gübrenin küçük bir kısmını geri verebilen büyük kentler tarafından sürekli olarak ihlal edilmiştir. Bunun sonucu, kentlerden uzakta olup yıllık olarak ürünlerinin büyük bir kısmını kentlere gönderen kasabalardaki bütün çiftliklerin önemli ölçüde gübre sıkıntısı çekmesi, toprağı fakirleştiren yıkıcı bir ekim sisteminin ortaya çıkmış olmasıdır.⁽¹⁷⁾

Bebel, Marx gibi bunu şehirdeki kanalizasyon sorununa bağlayarak devam etti. Bu sorunlar ancak sosyalizmle ve nüfusun dağıtılmasıyla giderilebilecekti.⁽¹⁸⁾

O halde, bu tür gözlemlerin yer aldığı Marx'ın, Gronlund'un ve Bebel'in eserlerine olan aşinalığını -ve bu konuda Liebig'in ortaya attığı mesele üzerine Viktorya döneminde yapılan genel tartışmayı- göz önüne alacak olursak, kent ile kırsal arasındaki ekolojik gediğe dair genel eleştirinin Morris'in de düşüncesinde yer almasında şaşılacak bir şey yoktur. 1886'de verdiği "Ticaretin Bunalımı" konferansında şöyle söyledi: "Şu anda ben sizinle konuşurken, Londra fiilen boşalıyor. Şu anda Kent ve Essex'in tarlalarını gübrelemesi gereken kanalizasyon, ki Essex'de ekim dönemi geçti aslında, kocaman bir pislik duvarı halinde Thames'in ağzında birikiyor ve bizim için kim bilir hangi hastalık ve ölüm tohumları atılıyor."⁽¹⁹⁾

Kapitalizm altında kent ve kırsal arasındaki ayrılığı bu kadar keskin hale getiren, kontrolsüz sanayileşmenin, sermayenin yoğunlaşması, Londra ve Manchester gibi şehirlerde kirlilik yaratan etkisiydi. Kapitalist makinofaktürün feci koşullarını neredeyse bir kesinlik olarak kabul eden Morris, Ed-

17) August Bebel, *Woman in the Past, Present and Future* (Londra: The Modern Press, 1885), 207-8.

18) A.g.e., 209-11. Londra'da on dokuzuncu yüzyıldaki kanalizasyon sorunları için bkz. Ian Angus, "Cesspools, Sewage and Social Murder", *Monthly Review* 70/3 (Temmuz-Ağustos 2018) 32-68.

19) William Morris, *The Unpublished Lectures* (Detroit: Wayne State University Press, 1969), 121. Morris'in buradaki gözlemlerinin Marx'ınkilere çok benzediği ve Gronlund ve Bebel'in bakışlarından türetilmiş olarak değerlendirilmesi gerektiği açıktır. İlişkili gözlemler (metabolik yarılmadan hiç söz edilmese bile [bkz. John Bellamy Foster, *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000) 141-77]) Kropotkin'in 1880'lerin sonunda yazılmış *Fields, Factories and Workers*'ında ve özellikle de 1892'de Paris'te yayınlanmış bir makaleler dizisi olan *The Conquest of Bread*'de bulunabilir. Ancak, her ne kadar Morris'in 1885'de yaptığı gözlemler, Marx, Gronlund ve Bebel'den sonra olsa da, Kropotkin'den öncedir. Bkz. Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (Londra: G.P. Putnam's Sons, 1913).

ward Aveling ile Eleanor Marx-Aveling'in deyişleriyle *Fabrika Cehennemi*'nin korkunç koşulları hakkında nispeten az yazdı. Her türlü hijyenik koşuldan, doğru dürüst havalandırmadan yoksun, ayrıca da aşırı sıkışık, aşırı sömürücü çalışma koşullarına sahip, üstelik işçileri koruyacak her türlü güvenlik önleminden yoksun bu türden fabrikalar anlatılamayacak kadar kötü bir durum yaratıyor, her türlü bulaşıcı hastalığın, solunum hastalıklarının, kurşun zehirlenmesinin ve ölümlü kazaların kaynağını oluşturuyorlardı. Aveling ile Marx-Aveling şöyle yazdılar: "Bacaları yeryüzünden gökyüzüne lanet gibi yükselen bu iğrenç fabrikalarda yapılan işte kimsenin yüreği yok."⁽²⁰⁾

Morris, bir keresinde bir vakaya atıfta bulunarak bu koşulların dehşetinin atını çizdi:

Bir adam, beyaz kurşunun havaya karıştığı bir iş yerinde çalışmaya zorlanarak öldürüldü. Aniden ölmesini önlemek için hiçbir önlem alınmamıştı. İşverenlerinin, adamın bu hızlı ölüm tehlikesinden kaçamayacağını veya daha sonra zehirlenmesinin kesin olduğunu bilmemelerine imkân yok. Bu emekçi insanların hayatlarıyla nasıl oynanmakta olduğunun abartılı bir örneğidir. Mevcut koşullar altında uygarlığın "alt sınıflara" dayattığı emeğin neredeyse tamamı sağlıksızdır: yani insanların hayatları bu şekilde kısaltılmaktadır; ancak biz insanların gırtlakları gözümüzün önünde kesilmediğinden, bu konuda hiçbir şey düşünmüyoruz.⁽²¹⁾

Morris'in bu türden sorunlara cevabı, "Olması Gereken Fabrika" başlığıyla yazdığı *Commonweal*'da üç kısa bölüm halinde yayınlanan ünlü denemesiydi. Bu yazıda işçiler ve çevre için artık toksik olmayan yeni bir fabrika vizyonu sunuyordu. "Sosyalist bir fabrika, tıpkı kapitalist bir fabrika gibi, şimdi olduğu gibi, bahçeleri destekleyebilir, ama fabrika dumanından 30 kilometre ötede, kapitalistlerin o kocaman evlerinin bahçelerinden söz etmiyorum, fabrikanın yakınlarındaki işçilerin bahçelerinden söz ediyorum. Bizim fabrikamız" diye yazdı "leş gibi çöp üretmez, suyu kirletmez, dumanıyla havayı zehirlemez, bu noktada 'kâr' olmayınca bunu yapmak kolay demekten fazlasını söylememe gerek yok."⁽²²⁾

20) Edward Aveling ve Eleanor Marx Aveling, *The Factory Hell* (Londra: James Latham, 1891), 17. Avelingler Morris'in kendilerine Merton Abbey'de yaşamış olduğu tecrübeleri ve başka yerlerdeki sömürücü iş koşullarına, vicdansız bir işverenin fabrika kurallarını aşmak için fabrika veya atölye içindeki bölümleri nasıl kullandığına dair bilgilerini aktarmış olduğunu belirtirler. Bunların bazıları Aveling'in "Fabrika Cehennemi" adlı makalesine dayanıyordu. *Commonweal* 1/6 (Temmuz 1885):54-55.

21) William Morris, *News From Nowhere and Selected Writings and Designs* (Londra: Penguin, 1962), 156.

22) Morris, *Political Writings*, 33-34.

İngiltere’de işçilerin her gün sömürüldükleri fabrikalar cehennem gibiydiler ama evlerindeki koşullar da insanlık dışıydı, yoksulluğun ürünleri, çevre kirliliği ile iç içe geçmişti. *Justice*’de 1884’de yazdığı “Yoksulun Konutu” başlıklı yazıda Morris, *Pall Mall Gazette*’e yazılmış bir mektupla ilgili öfkesini ifade etti. Mektubun yazarının Morris’in sözleriyle “Bir ailenin tek bir odada yaşaması o kadar da kötü değil, elbette bu oda, Eeast End’deki [Londra’da] bir evin genelde 4,5 metre karelik odası ise.”⁽²³⁾ diye iddia etmişti. Kapitalizm genel olarak “işçi sınıfını, telafi edilemez bir bozulmanın cehennemine”⁽²⁴⁾ sürüklemekle tehdit ediyordu.

Bununla birlikte, kapitalizmin yarattığı çevresel bozulmaya yönelttiği suçlamaların çoğu, fabrikaya ya da yoksulların konutlarından çok kapitalist kentin ve kentin daha geniş mimarisi ve coğrafyası ile onun sürekli genişleyen çirkin, kirlenmiş ve zararlı uzantılarınaydı. *Justice*’e 1884’de yazdığı “Neden Olmasın?” başlıklı yazıda Morris, “Yorkshire’ın (örneğin) büyük kısmında koyunların doğal olarak siyah olduğunun genel fikir olabilmesi için İngiltere’nin üçte birinin dumanla boğulup zehirlenmesi neden gerekiyor? Çünkü böyle kâr ediliyor; kimse artık doğru düzgün bir hayata karşı işlenen bu suçları önlemek kolaymış gibi davranmıyor. ‘Emeğin örgütçüleri’, ki bunlara ‘pisliğin örgütçüleri’ demek daha doğru olur, bedel ödemeyeceklerini biliyorlar.”⁽²⁵⁾ *Signs of Change*’de “koskoca bir bölgeyi kükürtlü dumana boğmaya karşı en sıradan önlemleri bile almayan; güzelim nehirleri leş gibi kanalizasyonlara çeviren kâr”dan şikayet ediyordu.⁽²⁶⁾

Morris doğanın güzelliğini ve doğa sevgisini yazdığı hemen hemen her şeyde andı. *The Earthly Paradise*’in ünlü “öndeyişi” şu cümlelerle başlar:

Dumanla kaplı altı bölgeyi unut
Buharın homurtusunu, pistonun vuruşunu unut;
İğrenç kentin yayılışını unut;
Sen yokuştan inen yük atını düşün
Küçük, beyaz ve tertemiz Londra’yı
Yemyeşil bahçelerle bezeli, berrak Thames’i düşle.⁽²⁷⁾

1889’de *Commonweal*’de yayınlanan “Karaağacın Altında, ya da Kırdı Düşünceler” başlıklı yazısında Morris’i Berkshire’da 2000 ila 4000 yıl önce kireç taşından bir tepeye 130 metre uzunluğunda 58 metre yüksekliğinde oyulmuş olan Uffington’un Beyaz Atı’nı düşünürken buluruz. Morris’in yaşadığı yıllarda, anıtın gerçekte yapıldığından daha geç bir dönemde Kral Alfred’in

23) A.g.e., 50.

24) Morris, *Collected Works*, 23:185.

25) Morris, *Political Writings*, 25-26.

26) William Morris, *Signs of Change* (Londra: Reeves and Turner, 1888), 29-30.

27) Morris, *Collected Works*, 3:3.

871'deki Ashdown Savaşı'nda kazandığı zaferin anısına yapıldığı sanılıyordu. Morris anıtın "uzandığım kırın huzurunu ve güzelliğini" savunduğunu hayal ediyordu. Ancak eğer yine savaşmak gerekirse, diyordu, bu kez "kapitalist soygunculara karşı" savaşılacaktı.⁽²⁸⁾

Morris kırsal hayatı tutkuyla savunmakla kalmadı, nehirlerin ve orman alanlarının korunması için de uğraştı. Doğayı bir mala, bir pazara veya işsiz güçsüz zenginlerin oyuncağı haline dönüştürmek için yapılan korkunç kapitalist müdahalelerin engellenmesi çağrısını yaptı. Doğadaki aşırı bolluktan zaman zaman söz etmesine, sık sık, o dönemde çok yaygın olduğu üzere, doğanın fethini veya "doğaya karşı" zaferi övse ve doğal kuvvetlerin toplum tarafından yönetilmesini savunsa da, aynı zamanda kesin doğal sınırları da tanıdı. *Signs of Change*'de şöyle yazdı: "Dünyada belli miktarda doğal materyal ve doğal kuvvet vardır"⁽²⁹⁾ O halde sorun bunların herkesin yararına nasıl kullanılacağıydı.

Morris, 1889'da Pennsylvania'daki Johnstown'da meydana gelen ve 2.000 kişinin ölmesine yol açan muazzam selin oluşmasının kabahatini sınıf temelli lüks tüketimde, aç gözlülükte ve doğal kaynakların israfında buldu. "Derme çatma yapılmış baraj, aslında bir eğlence gölü, balıkçılık kulübünün malıydı; öyle ki binlerce kişinin karşılaştığı bu ani ölüm tehdidi, hiçbir işe yaramayan sınıfın burayı kullanamayan işçilerden gasp ettiği, israf ederek boşa harcadığı bir araçtan başka bir şey değildi. Bu yapay tufandan kurtulanların, bu bedeli ödenmiş teröre, bu eğlence gölünün sahiplerine veya gaspçılara yönelik kızgınlıklarını merak etmiyorum."⁽³⁰⁾

Genelde, aylak zenginlerin hoşça vakit geçirmeleri ekolojik aşırılığa ve yıkıma doğru gitme eğilimi taşıyordu. More'un *Ütopya*'sına yazdığı önsözde Morris, üst sınıfların eğitilmiş bir kuşla veya başka şekillerde avlanmalarının yasaklanmasını önerdi, bunları ve sözüm ona sportmenliğin diğer benzer biçimlerini "kasaplık" olarak tanımladı.⁽³¹⁾

Morris, 1895'de *Daily Chronicle*'a, kendisinin de yakınlarında büyüdüğü Londra eteklerindeki Epping Ormanı'nın savunulması için tutkulu mektuplar yazdı. Diğer yazılarında olduğu gibi, ağaçların kesilmesine ve ormanların aşırı seyreltilmesine karşı çıktı. Ormanların "sık ağaçlık" olarak kalmasını ve olabildiği kadar doğal halinde bırakılmasını savundu. Ticari çıkarları olanlar tarafından satın alınmış orman idaresinin güya uzmanlarının otoritesine meydan okudu.⁽³²⁾

28) Morris, *News From Nowhere and Other Writings*, 361-64.

29) Morris, *Signs of Change*, 151.

30) William Morris, *Journalism* (Bristol: Thoemmes Press, 1996), 584.

31) William Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*, ed. May Morris (Cambridge: Cambridge University Press, 1936), 1:290.

32) William Morris, "Three Letters on Epping Forest", *Organization and Environment* 11/1 (Mart 1998): 93-97; John Bellamy Foster, "William Morris's Letters on Epping Forest", *Organization and Environment* 11/1 (Mart 1998):90-92.

Bu sorunlar salt kapitalizmle sınırlı değildi; Morris'in tercih ettiği komünizm biçimi olan "topluluklar federasyonu" zamanında bile yaşanacaktı. Bi-reyin, hatta plebisitin de ötesine geçen, ortak çıkarın korunmasını sağlayacak bir tür egemen otoritenin veya sözleşmenin olması gerektiğinde ısrar etti. Bunu bir eşitlik toplumu zuhur ettiğinde dahi bir dereceye kadar topluma musallat olacak "faydacılığın acı dolu seli"ni işaret ederek resmetti. "Topluluğun ortak görüşü, İngiltere'deki bütün ağaçların kesilmesinden ve ülkeyi büyük bir refah çiftliğine [Gronlund'un sözünü ettiklerinden] veya 'cam sera içinde bir pazara' çevirmekten yana" olabilirdi. Dolayısıyla, demokratik bir temel üzerinde yükselen ancak halkın daha ortak çıkarlarını veya "ortak bağ"ı (gelecek kuşakları da hesaba katarak) temsil eden, hem tekil bireyi hem de bireyler kitlesini birleşik üreticilerin uzun vadeli ekolojik çıkarları lehinde kısıtlayacak bir egemen kamu sözleşmesine veya otorite sistemine ihtiyaç vardı.⁽³³⁾

Ancak Morris doğanın korunmasının ve hatta muhafazasının güçlü bir savunucusu olsa ve kent ile kır arasındaki bölünmeye nüfusun dağıtılmasıyla son verileceğini öne sürse de, -Peter Gould gibi akademisyenlerin iddialarına rağmen- örneğin dostu, kendisi gibi sosyalist, Henry David Thoreau ile Walt Whitman'ın takipçisi Edward Carpenter'ın savunduğu gibi bir "doğaya dönüş" tavrını benimsememişti. Morris, Thoreau'nun *Walden*'ini okudu ve Carpenter'ı büyük ölçüde kendi kendine yeten çiftliğinde ziyaret etti. Hatta, Gould'un belirttiğine göre 1884 Aralığında yazdığı bir mektupta Carpenter'dan çiftlikteki hayatını nasıl "hasret dolu bir yürekle" dinlediğini ve anlattıklarını "çok makul" bulduğunu söyledi. Ancak Morris'in bu mektuptaki birkaç sözü Gould'un çıkardığı sonuca varmak için yeterli değildir. Gould'a göre, Morris'in "Millthrope'daki küçük mülkündeki ideal hayatı" Carpenter'inkine benzerlikler taşımaya devam etti. Buna rağmen, Morris, Sheila Rowbotham'ın zekice gözlemlemiş olduğu üzere "Thoreau tarzı bir kopuştan hem siyasi hem de kişisel olarak kuşku duyuyordu... Eğer mücadele öyle gerektirmiyorsa, feragat Morris'in sosyalizmi içinde yoktu." Morris defalarca "Çileciliği savunduğumu hiç sanmıyorum" diyerek vurguladı ve daha çok "hayatı çileci olmayarak sadeleştirmeyi" önerdi.⁽³⁴⁾

Eğer Morris'in bu mesele üzerine yazmış olduğu mektubu inceleyecek olursak, o sırada Sosyal Demokratik Federasyon'da yaklaşan bölünmeden dolayı keyfinin kaçık olduğunu görürüz (Carpenter'ı ziyaret nedeni öncelikle buydu). Daha sonra her şeyden uzak olmaya belli belirsiz bir "hasret"

33) Morris, *Political Writings*, 416; *Collected Works*, 23:235.

34) Peter C.Gould, *Early Green Politics* (Sussex: Harvester Press, 1988), 29, 32-34; William Morris, *Collected Letters*, cilt 2 (Princeton: Princeton University Press, 1987), 353; Sheila Rowbotham, *Edward Carpenter* (Londra: Verso, 2008), 83-84; Morris, *Collected Works*, 23:227; Morris, *William Morris, Artist, Writer, Socialist*, 2:462.

duyduğuna, burjuva uygarlığı ile doğrudan mücadeleden kopmaya dair ifadesini, ona özgü bir kararlılıkla “alçakça bir terk ediş” olarak niteledi.⁽³⁵⁾ Sonraki haftalarda Sosyalist Birlik’in kuruluşunda başat bir rol oynayarak yola devam etmiş olması, kendine yeterli çiftçilikle bir hayat sürme arzusunu göstermekten çok uzak. Kaldı ki, eserlerinin hiçbir yerinde kırsalda münzevi bir var oluşun Morris’in ideali olduğunu gösteren bir belirti yoktur, onun ideali kırdan değil, daima kentte başlamıştı. Morris, kırsala hayran olsa da, sürekli olarak aradığı, *Hiçbir Yerden Haberler*’de ve başka yerlerde ifade ettiği üzere soyut bir doğaya çekilmek değil, kent ve kıyın çok da karmaşık ve diyalektik bütünleşmesiydi. Bu Carpenter’in 1883 tarihli kitabı *Co-operative Production*’da anlattığı pastoral [Arcadian] vizyondan çok uzaktı. Morris’in duruşu daha çok doğrudan işçi sınıfına ve sosyalizme dayanıyor, fabrika üretimine ve kentsel çevreye hitap ediyor, ancak her zaman bunların toplumun bir bütün olarak daha sürdürülebilir var oluşunu sağlayacak bir ekolojik vizyonla birleşmesini gözetiyordu.

Morris’in burjuva uygarlığına duyduğu derin hoşnutsuzlukla, Richard Jeffries’in 1885 yayınlanan post-akoliptik romanı *After London*’ı okumaktan büyük bir zevk aldığı ve esinlendiği doğrudur. Jeffries uygarlığı sadece İngiltere’de değil, başka ülkelerde de yok eden belirsiz bir kıyameti resmetmişti. Kitabının ilk bölümünde bilinmeyen bir tarihçi uygarlığı yok eden korkunç çevresel değişimleri anlatır ve muhtemel nedenleri üzerine düşünür (Dünyanın kendi etrafında dönüşünün iklimi değiştirmesi gibi). Londra’nın daha alçaktaki bölgeleri hastalıklarla dolu koskocaman bir bataklığa dönüşür, daha yüksektekiler ise tamamen bitkilerle kaplanır. Ülkedeki nüfus çok büyük ölçüde azalır ve çekip gidenlerden bir daha hiç haber alınmaz. Bütün modern teknoloji kaybolur. Dış dünyayla hemen hemen bütün iletişim kesilmiştir. Kelt bölgelerindeki Galliler ve İrlandalılar ülkeyi istila edip fethe derler ve bu bir tür “ilahi intikam” olarak görülür. Savaşların dur durak bilmediği bir feodal sistem kurulmuş ve buna bir tür doğaya dönüş eşlik etmiştir. Kitabın ikinci bölümü ise “Londra sonrası” bir dünyada kurulmuş bir macera öyküsünden oluşur. Genç kahraman Sir Felix Aquila, “karşılıksız aşkı” uğruna bir zafer kazanacağı umuduyla tehlikeler ve savaşlarla dolu bir yolculuğa çıkar.⁽³⁶⁾

Morris, *After London*’ı “garip bir kitap” olarak gördü, ancak yakın arkadaşı Georgiana Burne-Jones’a yazdığı bir mektupta kitap için şöyle dedi: “Beğendim aslında, okurken yüreğimde saçma umutlar belirdi”. Bir ay sonra, an-

35) Morris, *Collected Letters*, 2:353; Thompson, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 361-62.

36) Richard Jeffries, *After London, or, Wild England* (Londra: Cassell and Co., 1886), 26-33, 50-51, 68; J.R. Ebbatson, “Visions of Wild England: William Morris and Richard Jeffries” *Journal of the William Morris Society* 3/3 (Bahar 1977):12-29.

laşılan Jeffries'in kitabının hâlâ aklının bir köşesindeyken, bunalımlı bir havada Burne-Jones'a şöyle yazdı:

"Uygarlığın" geleceğine dair içimde bir hardal tohumu tanesi kadar bile inanç kalmadı, çünkü yıkıma mahkûm olduğunu ve bunun da muhtemelen pek de uzun sürmeyeceğini *biliyorum*. Düşünmesi bile ne kadar keyifli! Barbarizmin dünyayı bir kez daha sel gibi basacağını ve gerçek duygularla tutkuların ne kadar kaba saba olsalar da, bizim rezil riyakârlığımızın yerini alacağını düşünmek bana büyük bir teselli veriyor. Bu düşüncelerle, geçmiş içimde bir kez daha aydınlanıyor ve yaşıyor. Bir ara gerçekten çok umutsuzluğa kapılmıştım, çünkü günümüzün salaklarının ilerleme dedikleri şeyin kendi kendisini mükemmelleştirmeye devam edeceğini düşünmüştüm: mutlulukla. Şimdi biliyorum ki, bunların hepsi birden duracak -bir den ortaya çıkacak yani- "tıpkı Noe'nin zamanında olduğu gibi."⁽³⁷⁾

Morris, tarihi romanlarında ve sanat ve sosyalizm üzerine konferanslarında sık sık Gotları, hatta "barbarizmi" göklere çıkarmıştı. Fourierist anlamda barbarizm, kendisinden sonra gelen burjuva uygarlığından daha az "barbarca"ydı. Dolayısıyla sosyalist dinleyicilerine şöyle dedi: "Yani biz kendimiz Got olacağız ve ne pahasına olursa olsun kapitalizmin yeni zorba imparatorluğunu yıkacağız." Morris'in döneminde eğitilmiş bir insanın alametifarikası olan klasik tarih bilgisine sahip olanlar için bunun anlamı açıktı. Roma İmparatorluğu'nu yıkan Gotlarla temsil edilen (daha sonrasının Toynbee di- liyle) "dışsal proletaryanın rolü, modern zamanlarda görevi "Kapitalizm İmparatorluğu'nu" dağıtmak olan "içsel proletarya" tarafından üstlenilmişti.⁽³⁸⁾

Fakat Morris her ne kadar kapitalist uygarlığın bir tür gerilemeye, hatta bir tür "sağlıklı barbarizme" yol açacak şekilde şu ya da bu şekilde çökeceği düşüncesinden tatmin duyuyor olsa da, daha erken bir kültürel tavrın dirilişini diyalektik bir anlamda, daha yüksek, komünist bir topluma doğru ilerleyen bir yol olarak kabul etti.⁽³⁹⁾ Morris ve Bax'ın Sosyalist Birlik Manifestosu'nda, burjuva toplumunun devrimle yıkılışı hakkında söyledikleri gibi "Yeni gelişme yeni ve daha yüksek bir düzleme çıkan daha eski bir ilkeyi temsil eden bir noktaya dönüştür; eski ilke dönüşmüş, saflaşmış, daha da güçlenmiş olarak ortaya çıkar ve görünüşteki ölümüyle kazandığı daha dolu bir hayata ilerlemeye hazırdır."⁽⁴⁰⁾

37) Morris, *Collected Letters*, 2:426-27, 435-36; Mackail, *The Life of William Morris*, 2:144-45.

38) William Morris, *On History* (Sheffield, UK: Sheffield Academic Press, 1996), 130; Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, cilt. 1 (1-6 ciltlerin özeti) (Oxford: Oxford University Press, 1946), 11-13, 375-79.

39) Morris, "Equality", *Journal of Pre-Raphaelite Studies* 19 (Bahar 2011):64.

Aslında Morris'in külliyyatının tümünde on dokuzuncu yüzyılın romantik doğaya dönüş mevhumunu ya da Orta Çağ toplumuna dönüşü işaret eden hiçbir şey yoktur.⁽⁴¹⁾ "Halkımızı Katolik İngiliz köylülerine veya lonca zanaatkarlarına ya da kafir Nors çetecilerine geri döndüremeyiz" diye yazdı. "Bu tür hayat şartları için en fazla şu söylenebilir: Kâr tacirlerinin üzerimize yüklediği 300 yıllık yolsuzluğu, bu yolsuzluğun yıkılması için kullanma görevini kabul etmekten başka seçeneğimiz yoktur."⁽⁴²⁾ O, daha çok, tek yanlı, çarpık kapitalist gelişmenin dışlamalarını ve kuşatmalarını reddetmiş, doğanın dönüşünü ve yabancılaşmamış insani değerleri devrimci-diyalektik bir toplumsal hareketin parçası olarak bütün kalbiyle savunmuştur. Dolayısıyla uğruna savaştığı radikal kavrayış, geçmişin geleceği dönüştüren bir kuvvet haline geldiği bütünsel bir tarihsel değişim mevhumundan yükselmiştir.

Morris'in organik diyalektiği ona tam bir sosyalizmin ve komünizmin - sosyalizme ilerleyen hareketin bütün mantığını ve gerekliliğini oluşturan mücadelenin- hem kent ve kır arasındaki bölünmeyi hem de kapitalist toplum ile doğa arasındaki yarılmayı aşmayı gerektirdiğini öğretti. Sanat onun için yabancılaşmamış üretimdi, dolayısıyla insanlık ve doğa arasında birlik içinde aktif ve yaratıcı bir varoluşturdu. O doğanın Epikür'e ve Marx'a paralel bir tutumla, "bir dost" olarak kabul edilmesi gerektiğine inanıyordu. Böyle bir birleşme ile doğa ve insan topluluğunun çok daha "uyumlu bir bütün" oluşturması mümkündü.⁽⁴³⁾ Onun yaşadığı dönemin sosyalist hareketi bağlamında bu, yaşadığı dönemde zaten bir temeli olan bir hayatı, yaratıcılığı, güzelliği ve yeryüzünün kendisini koruyan ve sürdüren bir çevreci proletaryanın gelişmesini umması anlamına geliyordu. 1882'de verdiği "Sanat: Ciddi bir Şey" başlıklı konferansında şöyle dedi. "Birçok grevden haberdar oldum, hiç lafı dolandırmadan şunu söyleyeyim, bu grevlerin çoğuna yürekten sempati duydum: ancak günü gelip de işçiler havanın dumanla zehirlenmesine veya suların kirlenmesine karşı ciddi bir grev yaptıklarında, sanat gerçekten de yoluna devam ediyor diye düşüneceğim."⁽⁴⁴⁾

Ancak sosyalizm mücadelesinin estetik ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir sosyal hayat mücadelesine dönüştürülmesi, Morris'in yaşadığı dönemin sosyalist hareketinin çok ötesindeki hakim üretim ilişkilerinin bilinçli bir şekilde aşılmasını gerektiriyordu. Toplumun bilinçli olarak "daha insan ve daha az makine olmak için geçmiş çağlarda doğa üzerinde kazanılmış ikti-

40) William Morris ve E.Belfort Bax, *Manifesto of the Socialist League*, 2. Baskı, notlar (Londra: Socialist League Office, Ekim 1885), 11.

41) On dokuzuncu yüzyılda Romantik "doğaya dönüş" duyarlılığı özellikle edebiyat dünyasında Birleşik Devletlerde hâkim oldu, ancak aynı zamanda İngiltere'de Carpenter gibi kişileri de etkiledi, bkz. Lewis Mumford, *The Golden Day* (Boston, Beacon Hill, 1926), 20-39.

42) Morris, *Collected Letters*, cilt.2, bölüm 1, 306.

43) Morris, *Signs of Change*, 192: Marx ve Engels, *Collected Works*, 5:141.

44) William Morris, *The Unpublished Lectures*, 51.

dardan vazgeçmeyi”⁽⁴⁵⁾ gerektirdiğini anlamıştı. Bu vizyon gerçek devrimci ütopyacı-Romantik bilincin pekişmesi, çağdaş maddi koşulların ötesine ulaşmak anlamına geliyordu, insan geçmişin ve tarihin bilgisini gelecekte mümkün ve gerekli olanı yeniden biçimlendirmek için kullanabilirdi.⁽⁴⁶⁾

HİÇBİR YERDEN HABERLER: DOĞA, EMEK VE TOPLUMSAL CİNSİYET

William Morris’in ünlü ütopyacı romanı *News From Nowhere or An Epoch of Rest: Being Some Chapters from a Utopian Romance** sosyalizme doğru ilerleyen harekete devrimci bir ideal kazandırmaya yönelik en tekil girişimini oluşturunuyordu.⁽⁴⁷⁾ İş bölümünün üç ana biçimiyle -toplumsal üretim, kent ile kır ve toplumsal cinsiyet ilişkileri- ilişkili insan yabancılaşmasını merkeze alan roman on dokuzuncu yüzyılın sosyalistlerinin görüşlerinin çok ötesine uzanan bütünsel, ekolojik bir bakışa sahipti. *Hiçbir Yerden Haberler*i alt başlığı *Bazı Bölümleri Ütopyacı bir Roman* olsa da, üstlendiği rol kehanetsel olmaktan ziyade didaktik olduğu için Morris de dâhil Marksist düşünürlerin Ütopyacı sosyalizme yönelttikleri eleştirilerden azade bir örüntüye sahipti. Konu, üretim mekanizmasının üstün bir yolu olarak sosyalizmin zafarını öngörmüyor, daha çok, o dönemde var olan sosyalizme Romantik geleneğin üzerine kurulmuş devrimci bir proje kavramsallaştırmasını genişleterek radikal bir yeniden biçimlendirme öneriyordu.

En önemli bölüm olan “Değişim Nasıl Oldu”, yirmi ikinci yüzyılın başındaki İngiltere’de geçiyordu.⁽⁴⁸⁾ İngiltere’yi eski halinden yeni komünal düzen *Hiçbir Yer’e* dönüştüren yirminci yüzyıl ortasında yaşanmış devrimi canlı bir şekilde betimliyordu. Metin, coğrafi ve tarihsel olarak Morris’in kendi yaşamındaki çevresiyle ilişkili bir eşitlik toplumunu anlatıyordu. *Hiçbir Yer-*

*ç.n: Türkçesi: *Hiçbir Yerden Haberler*, çeviri: Melisa Pancar, İthaki Yayınları.

45) Morris, William Morris: *Artist, Writer, Socialist*, 2:466.

46) Paul Meier, William Morris: *The Marxist Dreamer*, cilt 1 (Sussex: Hervester Press, 1978) 27-74.

47) Bu bölümün daha eski bir versiyonu, John Bellamy Foster, “William Morris’s Romantic Revolutionary Ideal: Nature, Labour and Gender in *News from Nowhere*”, *Journal of William Morris Studies* 22/2 (2017):17-35.

48) Metinde yer alan tarihler meseleleri biraz belirsiz kılıyor. Morris *Commonweal*’daki tefrikada, tarihleri değiştirmiş ve olayları biraz daha ileri itmiştir. Örneğin, ikinci bölümde söz edilen köprü *Commonweal* versiyonunda 1971’de yapılmışken, kitapta 2003 olarak değiştirilmiştir. 1891 tarihli kitap baskısında Büyük Değişim 1950’lerin başında yaşanır. İç Savaş 1952’de başlar ve 1955’te “evlerin temizlendiği döneme” kadar sürer. William Guest’e metinde daha önce 2003’de yapılan köprü’nün tarihsel standartlara göre “çok da eski olmadığı” söylenmiştir. Hammond taha sonra yeni çağın 150 yıl boyunca devam ettiğini yani 2100’lerin başına kadar sürdüğünü söyler. İki yüz yıl önce denilerek verilen daha muğlak bir tarih anlaşıldığı kadarıyla on dokuzuncu yüzyılın sonuna veya yirminci yüzyılın başına tekabül eder. Morris, *News From Nowhere* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 8, 14, 46, 69, 94, 184.

den Haberler, iki anlamıyla da “romans”dı, çünkü bir yandan kahramanı William Guest* ile, metnin en gelişmiş karakteri, emeğin, ekolojinin ve toplumsal cinsiyetin bütünlüklü diyalektiğinin ete kemiğe bürünmüş hali olan Ellen arasındaki aşk ilişkisini anlatırken bir yandan da geleceği yeniden tahayyül edebilmek için geçmişe bakıyordu.

Morris’in ütopyacı romanı çok canlı bir rüyanın üzerine kurulmuştur. Morris’in kurgulaştırılmış halini temsil eden William Guest sonunda başkalarına mücadelenin yeni ihtiyaçlarını ve ütöpik geleceği görmüş olmanın önemini anlatmak için uyanır. Roman şu sözlerle biter: “Eğer başkaları da bunu benim gördüğüm gibi görebilirse, o halde buna rüyadan ziyade bir vizyon denebilir.”⁽⁴⁹⁾

Hiçbir Yerden Haberler’i yazmasının en önemli nedeni, Morris’in Edward Bellamy’nin 1888 tarihli çok popüler olmuş romanı *Looking Backward*’dan duyduğu hoşnutsuzluktu. Bellamy’nin kahramanı Julian West 2000 yılında uyanmış ve toplumun sosyalist anlamda tamamen dönüşmüş olduğunu görmüştü.⁽⁵⁰⁾ Morris, Bellamy’nin kitabı üzerine yazdığı değerlendirmede “Bir ütopyayı okumanın yegâne güvenli yolu, kitabı, yazarının mizacının bir ifadesi olarak düşünmektir.”⁽⁵¹⁾ dedi. Bellamy’nin kitabın ortaya koyduğu mizacına Morris’in itirazı da, sosyalizmin tamamen mekanik bir versiyonunu yansıtmasıydı. *Looking Backward* neredeyse yalnızca değişimin mekanizmasına odaklanmıştı. Büyük tekeller, devlet tarafından örgütlenmiş merkezi üretimin yeni dünyasında barış içinde bir dönüşüm geçirmişlerdi. Teknolojik gelişmeler üretimin artmasına ve boş zamanın çoğalmasına izin vermişti. Tamamlanmış bir sosyalist (veya komünist) toplumun tarihsel, insanı veya estetik unsurları bütünüyle önemsizleştirilmiş veya atlanmıştı. Bu nedenle Bellamy’nin “mizacı” diye yazdı Morris, “tarih dışı, sanat dışı ve katıksız modern denebilir; sahibini (eğer Sosyalistse) modern uygarlıktan mükemmelen tatmin olmuş kılıyor, eğer adaletsizlik, sefalet ve sınıflı toplumun israfından kurtulursak; bu yarı değişim onun için mümkün”. Kitap “bazı sosyalistlerin sağırlaştırıcı ve cesaret kırıcı ekonomik yarı-kaderciliğine” iyi bir örnekti.

Bellamy’nin Boston’undaki bütün bireyler işe yirmi bir yaşında başlıyorlar, üç yıllarını işçi olarak geçirdikten sonra, vasıflı bir mesleğe geçiyorlar ve kırk beş yaşında emekli oluyorlardı. İş zevk değil, sıkıntıydı. Rahat bir hayat, insanın kırklı yaşlarının ortasında başlıyordu. Morris, Bellamy’nin romanının “çok iyi eğitilmiş kocaman bir ordu” izlenimini verdiğini öne sürdü. Bellamy “büyük şehrin ötesinde bir varoluştan habersizdi”. *Looking Backward*’ın arka

* ç.n. İngilizce misafir, konuk.

49) William Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 182.

50) Edward Bellamy, *Looking Backward* (New York: New American Library, 1960).

51) William Morris, *Political Writings*, 420.

planında yer alan Boston, bütünüyle yararçı bir şekilde, müthiş kalabalık bir nüfusla “güzelleştirilmişti”. Ancak Morris’in bakış açısına göre, böylesine mekanik bir sosyalizm, demirden bir kafestir.⁽⁵²⁾

Önce 1890’da *Commonweal*’da tefrika edilen *Hiçbir Yerden Haberler*, Morris’in kendine özgü, çok farklı, sanatçı mizacını yansıtan bir ütopya romanı sağlama çabasıydı. Buna rağmen, Morris kitabı yazarken salt Bellamy’nin *Looking Backward*’ına değil, Sosyalist Birlik içinde birbirleriyle mücadele etmeye başlamış olan iki fraksiyona; Bellamy gibi değişimin özüne değil de mekanizmasına odaklanmış parlamento yanlılarıyla, Morris’in yorumuna göre değişimin toplumun fiilen çözülmesini gerektirdiğini düşünen anarşistlere de cevap veriyordu.⁽⁵³⁾ Şurası anlamlıdır; *Hiçbir Yerden Haberler*, Sosyalist Birlik’te dört anarşistle, biri besbelli Morris’i temsil eden diğer iki kişinin “Devrimin ertesi günü ne olacağı”⁽⁵⁴⁾ üzerine yaptıkları bir tartışmayla açılır.

Bu şekilde bakıldığında, Morris’in ütopyacı romanı sosyalist/komünist bir toplumda devrimci idealin daha geniş bir kültürel tanımını yapmak ve sosyalist hareket içine yansıyan görüşlerin sıklıklarına ve hatalarına dikkat çekme çabasıdır. Bu nedenle görüşlerini diğerlerinden ayırıştırarak bu konulara yoğunlaştırdı, romanında asıl vurguyu kent ve kıra (ekolojik sorun) iş ile sanata (toplumsal emek) ve erkek ile kadına (toplumsal cinsiyet ilişkileri) yaptı.⁽⁵⁵⁾ Devletin sönmümlenmesi ve dünya piyasasının terki ötesinde üretimin toplumsallaştırılmasına daha az vurgu yaptı. Romanın ünlü bölümü “Değişim Nasıl Oldu”, Bellamy’nin tekeller yoluyla bütünüyle mekanik değişim mevhumuna ve Morris’in daha büyük dönüşümlerin mümkün olamayacağını algıladığı bir gerçekçi tarihsel devrim kavrayışına karşı yazıldı.

Hiçbir Yerden Haberler’in yapısı oldukça basittir ve iki yolculuktan oluşur. Morris’i temsil eden William Guest, artık misafirhane olmuş ancak bir zamanlar Morris’in evi olan Hammersmith’deki Kelmscott House’da uyanır.⁽⁵⁶⁾ Çok geçmeden şaşkınlıkla Thames Nehri’nde som balıklarının olduğunu görünce, kendisinin de rüya gibi bir gelecekte olduğunu anlar. Hiçbiryer’deki ilk gününde, Guest, genç bir arabacı olan arkadaşı Dick ile birlikte arabayla Londra’yı dolaşır. Hammersmith’den Bloomsbury’e kadar Thames hattını izlerler ve British Museum’a varırlar. Burada Guest, Dick’in 105 yaşındaki büyük dedesi, eski bir kütüphaneci olan yaşlı Hammond ile uzun bir sohbete girer. Bu yolculuk kentsel Londra’da dolaşmayı içerir, yaşanan birçok de-

52) A.g.e., 419-25.

53) Morris *Hiçbir Yerden Haberler*’de anarşizmi kendi anladığı şekilde alaycı bir şekilde değerlendirir, izlenmesi gereken bir yol olarak düşünmediğini açıkça ortaya koyar. Morris, *News From Nowhere*, (Oxford), 77.

54) Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 3.

55) Krishan Kumar, “A Pilgrimage of Hope: William Morris’s Journey to Utopia”, *Utopian Studies* 5 (1994):97.

56) Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 12-14.

gişimi görür, sıkışıklık azalmıştır, şehrin birçok yeri yeşillenmiş, açık pazarlar satıştan kurtulmuş; Parlamento binaları gübre depolarına dönüştürülmüş; on dördüncü yüzyıl formunda mimari süsleme sanatının yeni formlarıyla karışarak dirilmiş; işler genel olarak daha sanatsal bir muhteva kazanmış, halk güzel güzel giyinmiş ve Londra'nın yoksulları ortadan kaybolmuştur. Bununla birlikte şehir hâlâ kalabalıktır, "Londra'nın hayaleti kendini hâlâ bir merkez olarak hissettirmekte" dir.⁽⁵⁷⁾

Günün sonunda misafirhaneye dönen William Guest, ikinci gün Thames'in kaynağına doğru yola çıkar ve Oxfordshire'daki Kelmscott Manor'a (Morris'in kır evi) gider. İlk keşif gezisi, Londra'da bir günlük yolculuksa, ikincisi, Thames yoluyla kırsal alanda 219 kilometrelik rahat bir gezidir. İlk yolculuk Krishan Kumar'ın belirtmiş olduğu gibi, kentsel-entelektüel görülebilecekken, ikincisi kırsal-erotiktir. Ancak ikinci yolculukta -Morris'in bazı arkadaşlarıyla birlikte 1880 ve 1881 yazlarında yaptığı tekne yolculuklarının rotasını izler- Hiçbir Yer'in kent ile kır, sanat ile emek ve toplumsal cinsiyet ile dünyevi aşk konularındaki bazı derin gerçekleri ortaya çıkar. Nehirde yolculuk ederken Guest, taşradaki saman balyalama bayramıyla, yeni el sanatları çağıyla, demiryolları ve fabrikalarla bozulmamış kırsal, yeni çağın yeni kadınıyla, tensel ve dünyevi aşkla tanışır. Bu romantik bir yolculuktur ancak yeni sosyalizm ve çok sağlam bir eşitlik kendini hep hissettirir.

Londra'nın içindeki ilk yolculukta en önemli karakterin Hammond olmasına karşın, Guest'in aşık olduğu genç kadın, Ellen kırsaldaki ikinci yolculukta merkez kişiliktir. İkinci yolculuk William Guest'in gidişiyle biter; yani rüya sona ermiştir. Morris'in son satırlarda belirttiği gibi, bu tamamlanmış bir sosyalizmin okurlarla paylaşılan umut dolu bir vizyonudur, sadece bir düş değildir.⁽⁵⁸⁾

British Museum'da durdukları sırada saygıdeğer Hammond'un yirminci yüzyılın ortasındaki devriminin öyküsünü anlattığı uzun ve çok önemli "Değişim Nasıl Oldu" bölümü ütopyacı romanda çok önemli bir rol oynar. Burada Morris bir tarihsel realizm duygusu ile on dokuzuncu yüzyıla bağlantı anlatır. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki büyük Avrupa devrimlerinden, öncelikle Fransa'daki 1789, 1830, 1848 ve 1871 devrimlerinden somut unsurları ödünç alır. İngiliz İç Savaşı'nın meseleleri de hissedilir, ayrıca Morris'in 13 Kasım 1887'de Trafalgar Meydanı'nda yaşadığı Kanlı Pazar çok canlı ayrıntılarla anlatılır.⁽⁵⁹⁾

Hiçbir Yerden Haberler'de çok renkli bir şekilde anlatılan 1950'deki İngiliz

57) A.g.e., 29, 56.

58) Kumar, "A Pilgrimage of Hope", *Utopian Studies* 5 (1994):96; Morris, *News From Nowhere* (Oxford): 20-44; Ruth Levitas, *Morris, Hemmersmith and Utopia* (Londra: William Morris Society, 2005), 21-22,9.

59) Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 482-96.

devrimi, karmaşık, reformlarla, ekonomik krizlerle, gerilemelerle, basının mücadelesiyle, ikili iktidar ilişkileriyle, katliamlarla, örgütlü direnişle, sağcı milislerle, gerilla savaşıyla ve sosyalizmin nihai zaferiyle sonuçlanmış sarmal bir diyalektik süreçtir ve romanın bir kısmını oluşturur. Perry Anderson şöyle der: “Morris’in Britanya’da hesaplanabilir bir devrimci sürecin muhtevasına gösterdiği özen ve düşünce derinliği -toplumsal reformlar, ekonomik kriz diyalektiği, kapitalist ve kamusal egemenlik merkezlerinin siyasi hamleleri ve karşı hamleleri, kitlesel seferberlikte sert duraklamalar ve hızlanmalar, uzlaştırmacı güçlerin yol açtığı salınımlar, devlet aygıtının içinde ve dışında salıverilen askeri eylemler- tarihsel retrospektif bakımından olağanüstü bir ustalığı gösteriyor. Yaşadığı dönemin ulusal edebiyatında buna benzeyen bir başkası yoktur ve olmamıştır.”⁽⁶⁰⁾

Hammond’un 1950’lerin kasırga gibi devrimci mücadelesine dair çok canlı tarihsel anlatımına rağmen, William Guest’e bunların hepsinin üzerinden artık çok zaman geçtiği, bir buçuk asır önce yaşandığı söylenir. Dolayısıyla Morris’in ütopyacı romanının ağırlığı, artık yirmi ikinci yüzyılın başında, o mücadeleden çoktan kopmuş bir dünyayı tanımlamaya odaklanmakta özgürdür. Daha da ötesi, roman sadece bu yeni eşitlik toplumun mekanizmalarına değil, on dokuzuncu yüzyıldaki kent ile kır, sanat ile emek, kadın ile erkek arasındaki temel yabancılaşmanın düzeltilmesi üzerinde gösterdiği etkiye odaklanır. Tamamlanmış sosyalizmin ya da *Hiçbir Yerden Haberler*’deki söyleyişle “saf komünizmin” asıl ödülleri, işte bu çeşitli yabancılaşmaların aşılmasıyla alınacaktır.⁽⁶¹⁾

Morris’in romanı, kapitalizme karşı isyandan doğmuş bir sosyalist ekonomi-politik eleştirisinin çok ötesine geçer. Daha çok devrim sonrası toplumun ikinci evresine (devrimin ertesine) ve tamamlanmış sosyalizmin veya komünizmin kurulmasına odaklanır. Amaç, yayılmış ancak hâlâ açık uçlu bir ideal vizyonu, hümanist bir dünyadır: uzun bir devrimin içinde duygunun kurulmasıdır.⁽⁶²⁾ Morris’in iki evreli bakışında, sosyalist diriliş, *Büyük Değişim veya Hiçbir Yerden Haberler*’deki, sosyalist ayaklanma, büyük değişim ve iç savaş, tam bir komünizme doğru yolculuğuna devam etmeyecek olsa da , öncelikle ve öncelikle kapitalist emek ilişkilerini diğer yabancılaşmalarla birlikte ortadan kaldıracığı için bir geçiş toplumunun bütünüyle mümkün olduğunu ortaya koyar.⁽⁶³⁾ *Hiçbir Yerden Haberler* öncelikle Büyük

60) Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 89-111; Perry Anderson, *Arguments Within English Marxism* (Londra: Verso, 1980), 180-82.

61) Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 90.

62) “Duygunun yapısı” ve “Uzun devrim” mevhumları, elbette Raymond Williams’la ilişkilidir, ancak Romantik devrimci gelenek üzerine, Morris’in de kitaplarının dâhil olduğu, hayatı boyunca yaptığı araştırmaları yansıtır. Bkz. Raymond Williams, *Politics and Letters* (Londra: New Left Books, 1979), 155-59.

63) Morris’in iki evreli görüşü için bkz. Meier, *William Morris: Marxist Dreamer*, 2: 288-327.

Değişim'in ötesindeki değişimle, bu yolda bir buçuk asırlık ilerleyişle, saf komünizme varışla ilgilidir.

Socialism Its Growth and Outcome'da Morris ile Bax şöyle açıklarlar: "Halkın taleplerinin ortadan kalkmaması veya yanlış yönlendirilmemesi için yeni toplum idealinin işçi sınıfı kitlelerinin daima gözü önünde tutulması esastır."⁽⁶⁴⁾ Dolayısıyla, Morris'in ütopyacı romanında tamamlanmış sosyalizm yalnızca devlet mekanizması, ekonomi, bilim ve teknoloji bakımından öngörülmemiştir. Bunların hepsi vardır ama hayatın kendisine odaklanmak için geri plana itilmiştir. Morris'in teknolojiye dair yaklaşımı 1883 Martında yaptığı "Sanat, Servet ve Zenginlikler" başlıklı konuşmada ifade edilmişti. Konuşmada şöyle dedi, "Ben bütün maddi zorlukların üstesinden gelmeye muktedir olduğuna inandığım modern bilimin, antrasen renkler gibi akla ziyan budalalıklarla ve canavar gibi toplumun icadından vaz geçip, iğrenç, bugün elleriyle çalışmak zorunda olan insanların kendilerine saygılarını ortadan kaldıran işleri yapacak makineler icat etmesini isterim."⁽⁶⁵⁾

Hiçbir Yerden Haberler, aynı zamanda bir *Dinlenme Çağı* hakkındadır. Morris "enerji eşliğinde sükûnet içinde bir hayat" tanımlar, *sükûnet* sözcüğünü dinginlik ve uyum veya Epikür'in *ataraxia*'sı anlamında kullanır.⁽⁶⁶⁾ Yirmi yaşındaki Ellen'i dünyevi bir toplum olan Hiçbir Yer'in ete kemiğe bürünmüş hali olarak yaratmıştır: "Memnuniyetle gülümsedi, yeni manzaradan aldığı tembel keyifle yastıklara yaslanırken, güzelliği ikiye katlanmıştı adeta, uyuşukluktan çok uzaktı ama. Onun hareketsizliği güçlü ve hem bedensel hem de zihinsel olarak çok sağlam bir insanın bilinçli dinginliği idi."⁽⁶⁷⁾

Toplumun maddi gelişimindeki bu duraksama, uzun bir tarihsel süreç içindeki huzur ve sükûnet anı Hiçbir Yer'in tanımlanmasında başat önem taşır. Bu, yeni üretici makinelerin icadının insan varoluşuna kıyasla daha az vurgulandığı bir çağdır. Buna rağmen, toplum kısmen insanı bezdiren emeği azaltan "muazzam bir şekilde gelişmiş makineler"e dayanmaktadır. Henry Morsom'un (müzedeki makine çağından kalma eserlerin bulunduğu bölümde çalışan bir eski eser uzmanı) Guest'e nehirdeki yolculuk sırasında verdiği bilgiye göre, gerçek devrim ve yeniden kuruluş çağı ancak iç savaştan sonra yaşanmıştır. Makinelerin belirlediği çağ, Büyük Değişim'in hemen ardından en kötü halindedir. Ancak işçiler zafer kazandıktan sonra yavaş yavaş yeni bir el işçiliği hareketi yükselmiştir. Bu da, bu dönemi izleyen uzun devrimci

64) Morris ve Bax, *Socialism: Its Growth and Outcome*, 278.

65) Morris, *Collected Works*, 23:160; Jack Lindsay, *William Morris: His Life and Work* (Londra: Constable, 1975), 257-58.

66) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 176; İs konusunda Morris ile Bellamy'nin görüşleri arasındaki zıtlık hakkında bkz. Harry Magdoff "The Meaning of Work", *Monthly Review* 34/5 (Ekim 1982):1-15.

67) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 162.

dönüşümde merkezi bir unsur oluşturmuş, artık fiilen birbirlerinden ayırlamayacakları bir noktaya gelinceye dek işi sanata, sanatı da işe dönüştürmüştür. Hammond'un British Museum'daki daha önceki sohbet sırasında anlattığına göre yeni toplumdaki emek güdüsü işte bu noktada yabancılaşmamış, yaratıcı sanatsal çalışmaya duyulan tutkuyla yükselmiştir.⁽⁶⁸⁾

Morris, *Hiçbir Yerden Haberler*'de, bütününde derinlikli olarak ona dayanıyor olmasına rağmen, tarihsel materyalist Marx'tan ziyade ütopyacı sosyalist Charles Fourier'in önemine vurgu yapmıştır. (Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*, henüz yayınlanmamıştı ve ardında devrim sonrası hakkında çok az ipucu bırakmıştı.) Fourier, işi keyfe çevirmenin gerekliliğini görmüş olduğundan övgüye değerdi.⁽⁶⁹⁾ Morris'in elden geçirilmiş Fourierist vizyonunda, insanları gündelik yaratıcı işlerinde yönlendiren işten alınan zevkin en üst noktaya çıkarılması, insan ihtiyaçlarının doyurulmasıyla birlikte toplumun iyi yapılmış olan işi takdir etmesi vardı. Morris'in bir yıl önce vermiş olduğu "El işinin Dirilişi" başlıklı konferansında çerçevesini çizdiği sav buydu. Yeni toplumda makineler vardı, ama sadece en kötü işleri ortadan kaldırmak için kullanılacaktı. Guest, yolculukları sırasında uzaktan da olsa "araçları çalıştıran" buhar enerjisinin yerini hem karada hem de suda kullanılan ve muhtemelen üretimin içinden elde edilen devrimci enerji formlarının aldığını görmüştü. Bunun sonucu Viktorya Çağı Londra'sına hakim olan yanmış kömür dumanının ortadan kalkmış olmasıydı.

Büyük değişimden beri, teknolojinin rolü yüz elli yıl içinde dönüşmüştü. Makine artık insan emeğinin bir uzantısı olarak görülüyordu, insan emeği makinenin uzantısı değildi. Tarihçi Hammond'un açıkladığı üzere eşitlik toplumunun temelini işte bu merkezi dönüşüm oluşturmuştu. Birleşik üreticilerden oluşan bir topluluk tek tek bireylerin yaratıcılığını beslemiş, donuk, yararcı bireycilik ve kapitalist sömürü ortadan kalkmıştı.⁽⁷⁰⁾

Kapitalizm altında ticarileşmiş ve salt sanayi sisteminin bir aracı haline dönüşmüş olan bilim, Hiçbir Yer'de artık insanların yararına kullanılıyordu. İnsanlar daha iyi olduğunu düşündükleri eski yöntemleri seçmekte özgürdüler, örneğin nehirdeki eski tarz bir geçiş havuzu, yeni mekanik bir geçiş havuzuna tercih edilebiliyordu, çünkü "yeni havuz daha çirkindi ve nehrin görüntüsünü bozuyordu". Salt ekonomik üretkenlik ve bunun sonucunda oluşan teknolojik determinizm artık hâkim değildi. Buna rağmen, artık tamamen insanlığın hizmetine girmiş olan bilime büyük saygı gösteriliyordu. Yaşlı Hammond, sanatı ve bilimi insan uğraşının iki "tükenmesi mümkün olma-

68) A.g.e., 84, 153.

69) Morris ve Bax, *Socialism. Its Growth and Outcome*, 215; Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 79.

70) Morris, *Collected Works*, 22:331-41; *News from Nowhere* (Oxford); 40,78-85, 140, 153-55.

yan" biçimi olarak karakterize etmişti. Artık ortalıkta bulunmayan ise Morris'in Thomas Huxley'in yararcılığı ve düalizm/agnostizismi ile ilişkilendirdiği yabancılaşmış bilimdi. Huxley, 1890'da yazdığı "Sermaye-Emeğin Anası" başlıklı denemesinde, materyalist bilimi, burjuva düzenine entegre etmeye ve burjuva düzenini meşrulaştırmaya çalışmıştı. Morris, bu tutumu sadece aşılamıştı. Hiçbir Yer'deki sosyalist toplum, tersine "bilim için bilimi" ve kâr amacıyla lekelenmemiş sanatla aynı yerde duran bilimi övüyordu.⁽⁷¹⁾

Hiçbir Yerde emek, üretimde yaşanmış tarihsel kazanımların bolluğu ve kullanım ve zarurette yaşanmış dönüşümler nedeniyle özgürdür. Artık salt parasal amaçlara dönük yararsız ve yıkıcı mallara harcanan yararsız emek yoktur. Hammond şöyle açıklar: "sırf zaruri diye mal üretmek delilik olur, çünkü artık hiç kimse onları almaya mecbur kılınmıyor... Elle yapılması bezginlik veren bütün işler müthiş bir şekilde gelişmiş makinelerle yapılıyor; keyif içinde yapılan bütün işler ise, makine kullanılmadan elle yapılıyor"⁽⁷²⁾ Güncel zaruretin en önemli endişe olmadığı yerde, sanat zafer kazanır.

Morris'in devrimci ütopyasındaki en önemli değişim yabancılaşmış mekanik emeğin, yabancılaşmamış sanatsal emeğe dönüşmesidir, bunun en kapsayıcı belirtisi de toprakla kurulmuş yeni ilişkinin artık salt fetihden ibaret olmayışı ve kent ile kırsalın yaşadığı başkalaşımdır. Yeni çağın başında kent halkının kırsala dağıtılışı bir çok sıkıntıya yol açmış ancak sonunda yepyeni bir denge oluşmuştur. Nüfus, kısmen dünyanın başka yerlerindeki insanlara yardım amaçlı göç yoluyla da olsa istikrara kavuşmuştur. Yaşlı Hammond Guest'e şöyle anlatır: "Kent kırsal istila etti, ancak istilacılar tıpkı eski günlerin savaşçı istilacıları gibi çevrelerinin kendi üzerlerinde yaptıkları etkiye boyun eğdiler ve köy insanları oldular; bunun sonucunda kentlilerden daha kalabalık oldukları için onları da etkilediler, dolayısıyla kent ile kırsal arasındaki farklılıklar azaldıkça azaldı. Hakikaten de senin de tadını aldığın mutlu, rahat ancak heyecanlı yaşamın ürettiği kent kökenli halkın düşünceleri ve kıvraklıkları sayesinde köy dünyası da canlandı." Londra'nın doğusundaki gecekondu, Sefaletin Temizlenmesi Hareketi ile yıkılmış ve yerine çok daha bol, geniş, bahçelerle çevrili konutlar yapılmıştı. Manchester gibi sanayi ağırlıklı şehirler sanayi dağıtılınca büyük ölçüde ortadan kalmışlardı.⁽⁷³⁾ İn-

71) Morris, *News From Nowhere* (Oxford) 84, 145-46; Morris, "How I Became a Socialist", *News From Nowhere and Selected Writings and Designs* (Londra: Penguin, 1962), 36; William Morris, *We Met Morris: Interviews with William Morris, 1885-96* (Downton, Wiltshire: Spire Books, 2005), 76; Christopher Kendrick, *Union, Carnival and Commonwealth in Renaissance England* (Toronto: University of Toronto Press, 2004), 7-9. Huxley ekonomik değerin en üstün olanının emek değil sermaye olduğu düşüncesini savunmak için psikolojik bir argüman kullanmıştır. T.H. Huxley, "Capital-The Mother of Labour", <http://aleph0.clarku.edu/huxley/CE9/CaML.html>. Bu argümanın sahte matematik muhtevası Morris'in alaycı bir ifadeyle "Huxley matematiksel türden şeyler" demesine yol açmıştır. Morris, *We Met Morris*, 76.

72) Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 83-84.

73) A.g.e., 56-64.

sanların hâlâ çalışmakta oldukları fabrikalar ve imalathanelerde makineler daha az egemendi, kolektif emek çerçevesinde örgütlenmiş, toplulukların arasına yerleştirilmiş, Morris'in "Olması Gereken Fabrika" da yazdığı gibi bahçelerle çevrili güzel binalardı.⁽⁷⁴⁾

Hiçbir Yer'deki kentlere "caddeler, meydanlar ve pazar yerleri" hâkimdir. Kırsaldaki köylerdeki hayat, özellikle, "zerre" (mote) veya meclis evi çevresinde oluşur. Ancak şehirde de zerre belirleyicidir, çünkü -tek olmasa da- gündelik hayatın en önemli kamusal yönetim biçimi, içinde "zerre"nin büyük yer tuttuğu, kararların demokratik, çoğunlukçu araçlarla alındığı komündür. Kensington Bahçeleri nasıl ormana dönüştürüldüyse, kırdan da bahçelere ve çiftliklere ek olarak "vahşi doğa" teşvik edilir. Kentlere ve kırlara karışıp kaybolmuş olan kent banliyöleri artık yoktur.

Hiçbir Yer'in sosyalist uygarlığında, şehir nüfusunun azalırken, kır nüfusunun artması toplumun bir bütün olarak doğaya dönüşünü gösterir. Thames üzerinden tekne ile Oxfordshire'a giderken, William Guest, yeniden bir araya gelmiş iki sevgili olan Dick ve Clara ile birlikte yolculuk eder ve kırsalda değişmiş ilişkileri bütün ayrıntıları ile vurgular. Yolculuğun büyük kısmı nehir boyunca uzanan doğanın güzelliğine övgüdür. Ama aynı zamanda bir iyileşmenin, yeniden yapılanmanın ve ekoloji devriminin de öyküsüdür. Eski demir köprüler yıkılmış, yerlerine taş köprüler yapılmıştır. Demir yolunun bütün işaretleri yok olmuştur. Eski değirmenler güzelleştirilmiştir. En eski mimari durmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın çirkin tuğlası çoğunlukla kalkmışken, yeni modern mimaride dördüncü yüzyılı daha fazla andıran bir tarz ortaya çıkmıştır. Nehir, üst kısımlarında Londra'da olduğu gibi çamurlu bir kahverengi değil, pırl pırl masmavidir. Viktorya Çağı'nın kömür ve isinin yerini güzellik almıştır.

"Yukarı Sularda" bölümünde, eski kapitalist uygarlığın hâkim törelerini oluşturan doğanın fethi ve doğayı köleleştirmek gibi Baconcu metaforlar sert bir şekilde eleştirilir.

Clara sohbete katıldı, konuşken hafifçe yüzü kızarmıştı: "İşi, yaşamakta oldukları köleliğin yarattığı bir külfet olarak görmeleri kendi hataları değil miydi? Öyle bir hayat ki bu, ister canlı olsun ister cansız -doğa diyorlardı buna- insan türü dışında her şeyi bir şey, insanları da başka bir şey olarak görürdü. İnsanların böyle düşünmeleri doğaldı, 'doğayı' kendi köleleri yapmaya çalışmaları da, çünkü 'doğanın' kendilerinin dışında bir şey olduğunu düşünüyordı."⁽⁷⁵⁾

74) Morris, *Political Writings*, 32-35, 39-46.

75) Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 60, 76-77; Morris, *Political Writings* 32-35; Hassan Mahamdallie, *Crossing the 'River of Fire': The Socialism of William Morris* (Londra: Redwords, 2008) 87-89.

76) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 154.

Runnymede yakınlarında, saman balyalama bayramı sırasında Guest ve iki yolculuk arkadaşı, Ellen ile tanışır. “İncecik”, “gri gözlü” Ellen zekâsı, canlılığı ve “vahşi güzelliği” ile romanın yeni kadınıdır.⁽⁷⁷⁾ Çok geçmeden nehir yolculuğuna o da katılır ve Ellen ile Guest’in arasında karşılıklı çekime dayanan güçlü bir bağ oluşur.

Ellen’in “bir zamanlar yoksul” olanlardan geldiğini öğreniriz, babası tarım işçisidir ki bu on dokuzuncu yüzyıl İngiltere’sinde angarya dolu bir hayat, sömürü ve erken ölüm anlamına gelirdi. Ellen, romanda ilk ortaya çıkışında, kapitalist Viktorya düzenini idealize eden ve yeni devrimci komünal düzenden hiç hoşlanmayan büyük babasıyla tartışır:

“Ama büyük baba, o eski günlerde yaşlı olmana rağmen çok çalışmak zorunda kalacaktın; üstelik daima öteki yaşlılarla birlikte yarı aç yarı tok, eğlenceden yoksun bir şekilde hapisane gibi bir yere kapatılacaksın diye korkacaktın. Bana gelince, ben yirmi yaşındayım. O zamanda olsak orta yaşım şimdiden başlamış olacaktı. Bir deri bir kemik, sıksa, bezgin, sıkıntılarla, hastalıklarla dolu biri olacaktım, kimse bir zamanlar güzel bir kız olduğumu tahmin bile edemeyecekti.”⁽⁷⁸⁾

Daha sonra, romanın sonuna yaklaştığımızda, Guest’e şunları söyler:

“Dostum, eğer o kargaşa ve baskı dolu günlerde yaşamış olsaydım, ne olurdu diye merak ettiğini söylüyorsun. Eh, o günleri bayağı iyi bilecek kadar tarih okudum ben galiba. Yoksullardan biri olacaktım, çünkü babam salt bir tarım işçisi olacaktı. Demek ki ne bu güzelliği ne bu zekâyı ne de bu pırıltıyı taşıyabilecektim.” (Yüzü ne kızardı ne de en küçük bir sahte utanç belirtisi göstererek konuştu.) “Zengin adamlara satılacak olsam, hayatım yine de ziyan olup gidecekti; çünkü başka hiçbir seçeneğim olmayacağını, hayatım üzerinde hiçbir irade kullanamayacağımı biliyorum; zengin adamlardan hiçbir zaman zevk alamayacak, hatta gerçekten heyecan duymak fırsatını bile arayamayacaktım. Öyle ya da böyle, ya sefaletle ya da lüksle perişan ve ziyan olacaktım. Öyle değil mi?”⁽⁷⁹⁾

Thames’deki bu duygu dolu yolculuk sırasında Guest’in bu zapturapta gelmeyen genç kadına duyduğu çekim ile dünyaya duyduğu sevgi birbirine karışır ve bütünleşir. Nihayet Kelmscott Manor’a vardıklarında, Ellen vecd içindedir: “Beni eve doğru götürdü, güneşin kararttığı güzel kolunu ve elini sanki kucaklayacakmış gibi likenle kaplı duvara dayadı ve bağırdı, “Ah

77) A.g.e., 128, 137, 155.

78) A.g.e., 136, 173, 176.

79) A.g.e., 176.

canım! Ah canım! Dünyayı ne kadar seviyorum bilsen, mevsimleri, havayı, onunla ilgili her şeyi, ondan büyüyen her şeyi, aynen bunun gibi”⁽⁸⁰⁾ Morris’in romanda yarattığı en iyi yaratı Ellen’dır. Ellen, Hiçbir Yer’deki insan gelişimini zekâ, devrime adanmışlık, beden ve ruh güzelliği ve insanlığın dünyayla organik bağ anlamında en yüksek düzeyde temsil eder. Morris üstü kapalı olarak devrimin henüz tamamlanmadığını ve Ellen’ın önünde mücadele dolu bir gelecek olduğunu anlatır.

Bununla birlikte Morris’in kadınlara dair görüşleri karmaşık ve zaman zaman da çelişkiliydi. Ütopyacı romanının öncelikle devrimci sosyalizm idealinin sanatsal emek kavramını, kadınların eşitliğini ve bizzatıhi dünyanın ekolojisini de kapsamasını amaçlamış olduğu açıktır. Bunların hepsinde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dönüşümü merkezi bir yer işgal etmiştir. Hiçbir Yer’deki toplum bazı sorunları çözmüş olsa da, toplumsal cinsiyet eşitliğine dair sorunlar bazı alanlarda hâlâ çözülmemiştir ve bu toplumun kurtuluşunun ölçüsünü gösterdiği kadar, aynı zamanda da sınırlarını ve gelecekte de kurtuluş ihtiyacının varlığını göstermektedir. Fourier, *Theory of the Four Movements*’de şöyle demişti: “Kadınların ayrıcalıklarının artırılması, bütün bir toplumsal ilerlemenin en temel ilkesidir.” Engels’in *Ütopik Sosyalizm, Bilimsel Sosyalizm*’de ortaya koyduğu gibi Fourier “herhangi bir toplumda kadınların kurtuluşlarının derecesi genel kurtuluşun derecesini gösterir” diyen ilk kişiydi.⁽⁸¹⁾ Morris bütün yazılarında ve özellikle *Hiçbir Yerden Haberler*’de Fourier’in ortaya attığı bu ilkeye somut bir anlam kazandırmak istedi. 1885’de George Bernard Shaw’a “koşullar böyle devam ettiği sürece kadınların eşit olduklarını kabul etmeye hazır olmayan bir erkeği sosyalist olarak kabul etmediğini” söyledi ve “kadınlar geçimlerini sağlamak için evlenmeye zorunlu oldukları sürece, gerçek evlilik nadir görülen bir istisnadır ve fahişelik veya bir tür yasallaşmış tecavüzdür,”⁽⁸²⁾ dedi.

Tamamlanmış sosyalizm veya komünizm ancak cinsler arası koşul eşitliği ile mümkündü. Marx ve Engels gibi Morris de, bu durumun ancak mülkiyet ve patriyarka ilişkilerine dayanan burjuva evliliğinin çözülmesiyle mümkün olacağına ısrarlıydı. Kadınların (ve erkeklerin) “gerçek tutku ve sevgi birliklerinin” reddedildiğini bunun nedeninin de kadınların ekonomik günceden yoksunluklarıyla zina ile kadın fuhşuna yol açan patriyarkal sistemi destekleyen çifte standart olduğunu öne sürdü. Böyle bir sistem altında evlilik “yasal fuhşun” biraz ötesi, dolayısıyla da kadınları köleleştiren bir mekanizmaydı. Böylesine “rüşvetçi” bir evlilik sisteminin yerine geçmesi gereken di-

80) A.g.e., 174.

81) Charles Fourier, *The Theory of the Four Movements* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 132; Frederick Engels, *Socialism, Utopian or Scientific* (New York: International Publishers, 1978), 39.

82) Morris, *Collected Letters*, cilt 2, kısım 2, 404-05,

yordu öfkeyle, “namuslu bir hayvanilik... artı insan sevecenliğidir.”⁽⁸³⁾

Evlilik, Hiçbir Yerde var olmaya devam eder, ancak boşanma mahkemeleri yoktur ve daha önce Clara'nın bir başkasına duyduğu çekim nedeniyle boşanmış olan -kadınların sahip oldukları cinsel özgürlüğün belirtisi- Dick ile Clara, yenilenmiş aşklarının itkisiyle yeniden evlenirler. Olayların bu dizilişi yasal engellerin bulunmayışı nedeniyle son derece doğal ve kolay görülür. Özel mülkiyet ilişkilerinin ve tarafların bir türlü kurtulamadıkları umutsuz evliliklerin olmayışı, kadınlarla erkekler arasında genel koşul eşitliğinin varlığıyla birlikte burjuva patriyarkasının temelini ve cinsiyetler arası çatışmanın büyük kısmını ortadan kaldırmıştır. Ancak Morris, ütopyacı romanı boyunca erkek ve kadın arasındaki aşka dair bir sınavı ve sıkıntıyı vurgular (heteroseksüel olanların dışındaki ilişkileri dikkate almaz), kontrolsüz tutkuların yarattığı sıkıntılar yerli yerinde durmakta ve çatışma yaratmaya devam etmektedir. “Aşk” der Dick bize, “pek makul bir şey değil”⁽⁸⁴⁾

Böyle parçalanmış evliliklerde çocukların durumları net değildir, ancak ebeveynlerden hiç birinin çocukların üzerinde zorbalık yapma hakkının olmadığı belirtilmiştir. Çocuklar genelde kolektif olarak büyütürler ve her iki cinse verilen eğitim de aynıdır. Viktorya döneminde üst sınıflardan erkek çocukların hayatlarını karakterize eden sert okul biçimlerinden kurtulmuşlardır. Önemli ölçüde özgürdürler, daha komünal bir yetiştirme tarzı bağlamında ilgilendikleri konuların peşlerinden giderler.⁽⁸⁵⁾

Cinsiyetler (toplumsal cinsiyetler) arasındaki sert, zorunlu iş bölümü yirmi ikinci yüzyılın Hiçbir Yer'inde ortadan kalkmıştır. Ancak Hammond, Guest' e eğer kadınlar ev işlerinde özellikle iyilerse ve buna yönelmek isterlerse diğerlerinde olduğu gibi bu yolu seçmelerine de izin verildiğini söyler. Üçüncü bölümde Misafirhanede kadınların Guest'e ve ziyaret ettiği erkeklere yemek servisi yaptıklarını görürüz, ancak statüdeki katı farklılıklara dayanan, salt kölece bir işle uğraştıkları duygusunu ortadan kaldıran neşeli ve şakacı bir tarzları vardır.⁽⁸⁶⁾

Bazı feministlerin kitabın bu bölümünü eleştirmeleri, Morris'in ütopyasında kadınların durumunun Morris'in yaşadığı Viktorya Çağı'nın gerçekliklerinden temel bir değişiklik taşımadığını söylemeleri anlaşılır bir durumdur. Ancak kitabın kalanının büyük kısmı böyle bir yoruma meydan okur. Aslında Morris, romanın başında misafirhanede geçen bir sahnede kadınların erkeklere hizmet ettiğini göstermekle kalmaz, daha sonra doğrudan

83) Morris, *Collected Letters*, cilt 2, kısım 2, 584.

84) Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 31, 45-54, 142-43.

85) A.g.e., 31; Ady Mineo, “Beyond the Law of the Father: The ‘New Woman’ in *News from Nowhere*”, *William Morris: Centenary Essays*, ed. Peter Faulkner ve Peter Preston (Exeter: University of Exeter Press, 1999), 203.

86) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 51-52.

sorgulamaya başlar ve roman boyunca kadınlara ve emeğe dair birçok farklı -bütünüyle tutarlı olmasa da- cevaplar ortaya koymayı sürdürür, böylece bu sorun toplumda bütünüyle çözülmemiş dolayısıyla değişime açık bir mesele olarak vurgulanır.⁽⁸⁷⁾

Morris'in burada kendi kendisiyle mücadele ettiğine, çelişkili olduğu anlaşılan duygulara yakalandığına, Viktorya Çağı'nın patriyarkal yetiştirme tarzıyla, sahip olduğu devrimci sosyalist değerler arasında bocaladığına hiç kuşku yok. Zayıf anlarında, kadınların kendilerine özgü yetenekleri veya eğilimleri nedeniyle ev içi yönetiminde çalışmaya özellikle uygun olduklarını, ancak bu durumda dahi mesleklerini seçmekte özgür olduklarını söylemiştir.⁽⁸⁸⁾ Aynı zamanda çocuk doğurmanın kadını genellikle erkeğe daha da bağımlı hale getirdiğine hatta kapitalist toplumun maddi çalışma hayatı açısından erkeklerden "aşağı" kıldığına hükmetmişti.⁽⁸⁹⁾ Bu konumlanış Gronlund'un *The Co-operative Commonwealth*'indeki görüşlerine yakındı.⁽⁹⁰⁾ Çeşitli röportajlarında ve yazışmalarında çeşitli vesilelerle -yabancılaşmış kapitalist toplumdan etkilenmiş olsa da- cinsler arası doğal iş bölümünden üstü kapalı bir şekilde söz eden Morris, yaşadığı dönemde Engels'in, August Bebel'in ve aralarında Clara Zetkin ile Eleanor Marx'ın da olduğu sosyalistlerin daha ilerici görüşlerinin gerisine düşmüş görünüyor. Bebel'e göre "kadının doğal yeteneklerinin ev işi ve hasta bakımı olduğu savının" bilim tarihinde hiçbir temeli yoktu ve kralların ilahi haklarından farkı olmayan bir patriyarkal bakışın sonucuydu.⁽⁹¹⁾

Bununla birlikte, Morris, kadınlarla erkekler arasında "mutlak koşul eşitliği"ne inandığını ve kadınların belli bir rolle sınırlandırılmaları gerektiğini düşünmediğini net bir şekilde ortaya koydu. Kadınların ve erkeklerin yeteneklerini tam olarak geliştirmelerine izin verilmeliydi. "Kadınların da erkeklerle eşit bir şekilde yapabilecekleri çok şey vardır ve bazılarını çok daha iyi yaparlar" dedi. 1894'de *Woman's Signal*'a verdiği bir röportajda kadınların özellikle "tıp" ve "işletme" gibi alanlarda özellikle yetenekli olduklarını söyledi. Hatta kadınlar "İş yapma becerisine doğuştan" sahiptiler. Dolayısıyla "sanat yeteneğine veya yaratıcı güce sahip değillerse, entelektüel alanda da

87) A.g.e., 52. Daha geniş bir tartışma için Bkz. Florence S. Boos, "An (Almost Egalitarian Sage: William Morris and Nineteenth-Century Feminism," *Victorian Sages and Cultural Discourse*, ed. M. Thais (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1990) 187-206; Jan Marsh, "Concerning Love: News From Nowhere and Gender, *William Morris and News From Nowhere: A Vision of Our Time*, ed. Stephen Coleman ve Paddy O'Sullivan (Bideford, Devon: Green Books, 1990), <http://www.morrisociety.org/worldwide/agregation.marsh.html>.

88) Morris, *We Met Morris*, 91-93.

89) Morris, *Collected Letters*, cilt.1, 545.

90) Gronlund, *The Co-operative Commonwealth and Its Outlines: An Exposition of Modern Socialism*, 201-14.

91) Bebel, *Women in the Past, Present and Future*, 113.

kendilerini gösterebilirler” di. Morris de E. Ray Lankester gibi kadınların üniversiteye girmelerine izin verildiğinde matematikte de erkeklerden daha üstün yeteneklere sahip olduklarının kesin kanıtı olarak (1882’de London University College’da E. Ray Lankester’in öğrencisi olmuş) ünlü Philippa Fawcett’ı gösterdi. Morris kadın sendikalarının, eşit işe eşit ücret hakkının ve kadınlara bütün dünyada oy hakkı tanınmasının güçlü bir savunucusuydu.⁽⁹²⁾ Günümüzün ölçüleriyle sonuna dek feminist olmasa da, Fiona McCharty’e göre bir tür “yarı-feminist”ti.⁽⁹³⁾ Sanatıyla ve en ileri fikirleriyle bunu aşmış olduğunu öne sürmek mümkündür.

Gerçekten de Morris’in toplumsal cinsiyet konusundaki pozisyonu ilk bakışta görünenden çok daha nüanslı, ilerici ve diyalektikti, çünkü önüne koyduğu model, nihai olarak değişmiş bir toplum, emek ile dünya arasında değişmiş ilişkiler ve değişmiş bir insanlık gerektiren devrimci bir dönüşümdü. Dolayısıyla, görmüş olduğumuz gibi en azından kısmen, kadınların özellikle (ancak hiçbir şekilde bununla sınırlı olmayarak) ev işlerine uygun oldukları düşüncesini taşıyor olsa da, Morris, ev içinin üretimin merkezi olduğu bir geçmişe kulak veriyor, geleceğin yabancılaşmamış toplumunda bu işlere daha merkezi bir önem veriyor ve daha geniş ölçekte düşünüyordu. Bir eşitlik toplumunda, kimsenin kötü gelişmeye ve “kadınların köleliğine” katkıda bulunmadan ev işlerinden bütünüyle kaçınamayacağını savundu. 1889’da Fabian Topluluğu’nun bir toplantısında verdiği “O Zaman Nasıl Yaşayacağız?” başlıklı konferansında, geleceğin sosyalist toplumunda “ev içi sanatlarını oluşturan evin bütün ayrıntılarıyla düzenlenmesi, çarşı pazar işleri, temizlik, yemek, gerekli eşyaların dikilmesi, nakış vesaire... bu konularla ilgilenmeyenler ve bu tür işlerin bir kısmını paylaşmayanlar hastalıklı kabul edilecek; bu hastalığa yakalanmış kişilerin varlıkları da daha zayıf cinsiyetin köleliğine yol açacaktır.” diye özellikle vurguladı.⁽⁹⁴⁾ Paul Meier’in işaret ettiği gibi “Morris’in bütün yazıları içinde cinsler arasındaki eşitliği pratik yönlerinin hepsiyle birlikte en fazla savunduğu yazısı budur.”⁽⁹⁵⁾

Buna rağmen, Morris’in sadece bir yıl sonra yazdığı *Hiçbir Yerden Haberler*’de, erkeklerin de kadınlar kadar ev içi sanatlara katıldıklarına dair doğrudan bir çağrışım yoktur. Napoli’deki Institute Universitario Orientale’de

92) Morris, *We Met Morris*, 93-95; William Morris, “A Morris Speech on Women’s Trade Unions”, *William Morris Society in the United States, Newsletter* (Yaz 2008); 21-23, <http://williammorrossociety.org>; Morris, *Collected Letters*, cilt 2, kısım 2, 545; E. Ray Lankester, *Secrets of Earth and Sea* (Londra: Methuen, 1920), 122-23.

93) Fiona McCarthy, *William Morris: A Life for Our Time* (New York, Knopf, 1995), 637-38.

94) William Morris, “An Unpublished Lecture of William Morris” (“How Shall We Live Then?” ed. Paul Meier, *International Review of Social History* 16 (1971): kısım 2, 217.

95) Paul Meier, Morris, *An Unpublished Lecture of William Morris*, kısım 2, 217.

ütopyacı gelenekler üzerine uzman İngilizce profesörü olan Ady Mineo'nun işaret ettiği gibi Morris'in cinsiyet eşitliği "konusundaki bu önermeleri" doğrudan "kurguya çevirmedeki başarısızlığı iki ana nedene bağlanabilir." Bunlar hem kendi dönemi ve okuyucu kitlesi, hem de tamamlanmamış bir ideali temsil eden romanının karmaşık yapısıyla ilişkilidir:

Birincisi, yoldaşlarının bazılarıyla, özellikle de kadınların rolüyle ilgili son derece geleneksel görüşlere sahip olan Belfort Bax ile anlaşmıyor olması, ikincisi de okurların ev işleriyle uğraşan erkeklerin tanımlanmasıyla şok geçirecek olmalarından dolayı vermek istediği patriyarkanın radikal bir şekilde çözülmesi mesajının özünden sapsması endişesidir. Çok iyi bilindiği gibi, bir insanın içselleştirmiş olduğu kimliğine meydan okuyarak derinlere kök salmış kültürel alışkanlıkları sökmeye kalkışmak *hem* kadınlarda *hem de* erkeklerde bir alt üst oluş duygusu yaratır.

Nitekim *Hiçbir Yerden Haberler* geleceğin toplumunun ayrıntılı bir planı değildir, açık uçlu oluşu ve hayali diyaloglara dayanması insan hayatının her noktasının daha da gelişmesi gerektiğini anlatır... Dolayısıyla okuyucu, XXVI bölümde sofranın delikanlının daha sonraki bir evrede tekil bir figürden ziyade yaygın bir manzara olacağını öngörebilir.⁽⁹⁶⁾

Morris'in nehir yolculuğunda çok önem taşıyan "İnatçı Reddiyeciler" başlıklı ve *Hiçbir Yerden Haberler*'in *Commonweal*'da tefrika edilişi sırasında yer almayan bölümü kitabın basılı versiyonuna almış olması önemlidir. Bu, 1890'da tefrika edilen ütopyacı romanın 1891'de kitap olarak yayınlanışı sırasında eklenen yeni bir bölümdü. Burada cinsiyetler arası iş bölümünü bütünüyle alt üst eder. "İnatçı Reddiyeciler" bölümü, Morris'in ütopyasında en yüce rolü üstlenen ve on dokuzuncu yüzyıl toplumunda kendi rolüne en fazla tekabül eden kişiyi, bir usta zanaatkarı iş başında gördüğümüz yegâne bölümdür. Romanda ilk ve tek kez anlatılan en zahmetlisinden usta zanaatkarlık örneğinde, bu mesleği yapan kişi bir kadındır. Keskisi ve çekici ile çalışan taş ustası Bayan Philippa, hem gücünü kuvvetini, hem maharetini hem de sanatsal duyarlılığını gösterir. Çiçeklerden oluşan bir çelenkle etrafına bazı şekiller oymaktadır. O ve birlikte çalıştığı işçiler işlerine kendilerini öylesine kaptırmışlardır ki, diğerleri tarafından saman balyalama bayramına katılmadıkları için şakacı bir şekilde "İnatçı Reddiyeciler" olarak tanımlanırlar. Philippa aynı inatla yemek için bile işini bırakmayı da reddeder. Daha önce Philippa hastalandığı için yeni bir evdeki bütün işlerin ve süslemelerin bitişi gecikmiş ve bu bütün ekibi etkilemiştir, onun ustalığına fazlasıyla muh-

96) Mineo, "Beyond the Law of the Father", 206.

taç oldukları için işe devam edememişlerdir. Huysuzluğu ve inadı belli ki bizzat Morris'in taklididir. Taş ustasının çırağı da bir genç kadın, Philippa'nın kızıdır. Bu arada bir delikanlı yemek için sofrayı kurmaktadır. Adeta erkek egosuna verilmiş bir ödünmüşcesine kalfa, erkektir, ancak usta başı Philippa'ya göre ikincil bir konumda olduğu açıktır.⁽⁹⁷⁾

Morris burada yaşadığı dönemin başat toplumsal cinsiyet ilişkilerini tersine çevirir. Yontucu Philippa'nın adını ünlü matematikçi Philippa Fawcett'den almış olduğuna hiç kuşku yok.⁽⁹⁸⁾ Burada kadın zanaatkarların, özellikle taş ustalarının dayanıklılıkları, kuvvetleri, zekâları ve sanatları sergilenmiştir.

Morris, 1889'da Paris'te yapılan Uluslararası Sosyalist Kongre'de "Kadınlar Sosyalist işçilerle yan yana mücadele ederlerken, bütün fedakârlıkları ve zorlukları paylaşmaya hazırdılar, ancak aynı zamanda da [burjuva toplumuyla girilen mücadelenin ardından] zaferden sonra kendilerine ait bütün hakları almaya kesinlikle kararlıdılar" açıklamasını yapan Clara Zetkin'e hayrandı. *Hiçbir Yerden Haberler*'in "İnatçı Reddiyeciler" bölümü, devrimci mücadele sırasında uzun süre boyunca gelişen toplumsal cinsiyet ilişkilerinde dönüşüme dair bu görüşü yansıtır.⁽⁹⁹⁾

Hiçbir Yerden Haberler'deki kadınlar Morris'in yaşadığı Viktorya Dönemi'nin romanlarında aşına olunan aygın baygın, işsiz güçsüz hanımlara da, bir deri bir kemik, köle gibi çalışan işçi sınıfından kadınlara da benzemezler. Onlar fiziksel bakımdan da, entelektüel bakımdan da, sanatsal bakımdan da canlıdılar. Viktorya döneminin kadın modasının dayattığı gibi -kadınları sanki insandan çok "mefruşatla" döşenmiş mobilyalara benzeten- kat kat giysiler değil, hareket etmelerini kolaylaştıran hafif elbiseler giyerler. Ellen'in yüzü, kolları ve ayakları güneşten kararmıştır. Tarlalarda çıplak ayakla gezerken, hareket özgürlüğünü vurgulayan giysiler giyer. Hiçbir Yer'in özgür kadınları erkekler gibi çalışırlar, saman balyalama bayramına katılırlar. Ellen tarlalarda çalışır, aynı zamanda mükemmel bir kürekçidir, kürekleri gerek kuvvet gerek beceri anlamında William Guest'ten (Morris) çok daha iyi çeker ancak bunların hiç biri metindeki en güçlü eleştirel-entelektüel ses olmasını engellemez. Büyük babasıyla edebiyat ve tarih üzerine tartışır (aslında British Museum'daki tarihçi Hammond'la olan yakın ilişkisini vurgular bu).⁽¹⁰⁰⁾ Ellen'in bu kadar çekici olması bağımsızlığından, içten gelen dav-

97) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 148-51.

98) Morris, *We Met Morris*, 93-95; Jan Marsh, "Concerning Love": Mike Dash, "The Woman Who Bested the Men at Math", *Smithsonian.com*, 28 Ekim 2011, <http://www.smithsonian-mag.com/history/the-woman-who-bested-the-men-at-math-1204800965/>.

99) Vijay Singh, "Clara Zetkin Remembered" den alıntı, <http://www.revolutionarydemocracy.org/rdv13n2/zetkin.htm>.; Meier, *William Morris: Marxist Dreamer*, 2:503.

100) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 13, 128-37, 157, 237. Morris ve Bax, *Socialism: Its Growth and Outcome*, 311.

ranışlarından, kendine güveninden, zekâsından ve kendi değerini net bir şekilde biliyor olmasından kaynaklanır, bunlar onu çevreleyen doğal dünyaya duyduğu sevgiyle birleşirler. Viktorya Dönemi'nin törelerini bir yana bırakıp, cinsel inisiyatifi ele almış olan Ellen, kadınlarda böyle bir şeye hiç alışık olmayan Guest'i ezer.⁽¹⁰¹⁾

Bu durum, Morris'in ilkel komünist toplumlarda ve kadınların savaşı rolünü üstlendikleri, zırhlarını kuşanıp erkeklerle yan yana dövüştükleri Germanik halklar arasında geçen tarihsel romanlarıyla da aynı çizgideydi. *The Root of Mountains*'da, rakipsiz okçu Bow-may ile kılıç, mızrak sallayıp ok ve yay kullanan Bride, Silverdale savaşında ön saftadırlar. Bow-may bu savaşın öncesinde yaşanmış gerilla savaşının da lideridir zaten. Burada Morris'in açık niyeti Viktorya döneminin "zayıf cinsiyet" mevhumuna doğrudan saldırmaktır.⁽¹⁰²⁾

Hem *Hiçbir Yer'den Haberler*'de hem de Morris'in diğer romanlarında, kadınların (erkeklerin de) duygularını da duygusallıklarını da doğrudan, nispeten bir çekince taşımadan ifade edebilmeleri, Viktorya Çağı'nın buz gibi donuk törelerinden radikal bir kopuştur. Kadınlar erkeklere duydukları fiziksel ilgiyi ifade etmekte nispeten özgürdüler. Erkeklerin herkesin içinde ağlamalarına, kızarmalarına ve süslü püslü giysiler giymelerine izin verilir. Mineo'nun "Babanın Yasasının Ötesinde" de anlattığı gibi, Morris, "post-feminizmin ön gördüğü" hem kadınsılığın hem de erkeksiliğin açık olduğu, daha kapsamlı, birbiriyle örtüşen toplumsal cinsiyet ilişkilerine izin veren "değişimleri önceden görmüştü". "Geleneksel erkek kimliğinin yapısökümüyle sintoni* içinde Morris... aynı zamanda Viktorya Çağı'nın kolektif tahayyülündeki kadın modelini de yapı sökümüne uğratmıştır. Morris, yeni kadını tanımlarken, çifte standart kriterleri üzerine kurulmuş her türlü ayrımcılık biçimini de siler."⁽¹⁰³⁾

Morris'in amacı, her bakımdan başarılı olmasa bile, erkekler ve kadınlar arasında koşul eşitliğini ideal ve kapsamlı eşitliğin bir yansıması olarak resmetmekti.⁽¹⁰⁴⁾ Bu bakımdan. "yeni kadın" olarak öne çıkan en büyük ve en cömert edebi yaratısı olan Ellen, Hammond'un ifade ettiği, Büyük Değişim bir buçuk asır boyunca çok büyük ölçüde ilerlemiş olduğu için "Kadınların Kurtuluşu" meselesinin toplumda eskiden olduğu kadar merkezi bir sorun olmadığı düşüncesini destekler. Ellen'in William Guest'in aşk ilişkisi olarak rolü, yeni toplum içinde en sağlıklı ve en devrimci olan her şeyin ete kemiğe

*ç.n. davranışların bulunulan ortamla uyumlu hale getirilmesi.

101) Bkz. McCarthy, *William Morris: A Life of Our Time*, 635-36.

102) Morris, *Collected Works*, 15:143-44, 178, 245, 324-25, 334-35, 339, 350; Lindsay, *William Morris*, 335.

103) Mineo, "Beyond the Law of the Father" 201-5.

104) Kadınların toplumdaki yeri için gerekli devrim ve en geniş eşitlik kavramı için bkz. Istvan Meszaros, *Beyond Capital* (New York: Monthly Review Press, 2005), 203-7.

bürünmüş hali olarak üstlendiği daha büyük rolün yanında ikincildir. Hiçbir Yer'deki yeni toplumun daha da fazla gelişebilmesi için, büyük ölçüde kaybolmuş olan bir tarihsel perspektifin geri kazanılmasının hayati önem taşıdığının farkında olan Ellen'dır.⁽¹⁰⁵⁾ Müstakbel bir anne olarak -toplum çocuklara kolektif olarak baktığı için anneliğin ağır yükünün büyük kısmının kalktığı bir dünyada- çözümsel bilgilerini ve varlığının özünü çocuklarına geçirmek konusunda ısrarlıdır. Zamanının bilgeliğine yakın bir kişi, (bilgiyi doğrudan Hammond ve diğerleriyle kurduğu diyaloglardan alır, bunu salt kitaptan öğrenmeye tercih eder); kitapta yurt dışına gittiği söylenen tek insan, aşkın, güzelliğin ve bizatihi dünyaya duyulan sevginin ete kemiğe bürünmüş hali olarak Ellen, Hiçbir Yer olan romantik-sosyalist ütopyayı simgeler. Hiçbir Yer'de her şeyin en fazla bütünleştiği insan olarak Ellen'da, Morris'in sanatı en uç noktaya erişir ve bize kadın ve erkek arasındaki eşitliğin, ekososyalist toplumun yaratımıyla el ele yürüdüğünü anlatır. Ellen tamamlanmış sosyalizme doğru ilerleyen hareketin bütünü, sükûnet çağının ötesine geçen çağlarda da "zamanın da başkalaşabileceği" bir mücadeleyi kişileştirir.⁽¹⁰⁶⁾ Salt emeğin kurtuluşu yeterli değildir, tam bir toplumsal cinsiyet eşitliği, sanatın ve güzelliğin toplumun bütün katmanlarında tomurcuklanışını ve dünyanın kendi kendini sürdürebilirliğini de kucaklamaktadır.

Gerçekten de, romanın son kısmında yer alan yirmi bir yaşındaki bu kadına odaklanan görelî kısa sayfalarda, Morris komünizm, dünya ve sevgiye dair bütünlüklü devrimci vizyonunu şekillendirir, yaşadığı çağda sosyalist düşünce içinde hâkim olan mekanik görüşlere meydan okur. Morris için sadece böyle bir ideal gerekli olan devrimi canlandırabilir ve ileriye taşıyabilir.

Hiçbir Yer'den yavaş yavaş uzaklaşır, geriye dönüp mücadeleye devam etmesine dair Ellen'ın sözleri zihninde uçuşurken, Guest'in rüyası da biter.

"Hayır, böyle olmaz; sen bizden biri olamazsın; sen geçmişin mutsuzluğuna öylesine bütünüyle aitsin ki, bizim mutluluğumuz yorar seni. Geri dön sen, artık bizi gördün ve gören gözlerin, yaşadığın dönemin bütün şaşmaz şiarlarına rağmen, ustalığın yerini ancak paydaşlık aldığında, -daha önce değil ama-, dünyanın heybesinde hâlâ rahat bir zaman sakladığını biliyor artık, O halde, geri dön yine. Yaşarken çevrende başkalarına ve kendilerine

105) Bkz. Clive Wilmar, "Giriş", Morris, *News From Nowhere and Other Writings*, xxxviii-xxxviii.

106) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 165-67. Morris'in güzelliği nam salmış, bir afet olan eşi Jane Burden'i -Rosetti'nin resimlerinin ve Morris'in bilinen tek yağlıboya kablosunun modeli- andıran bir kişi bir an için *Hiçbir Yerden Haberler*'in sonunda ortaya çıkar, ama bu zayıf bir kişidir ve faal, hayat dolu Ellen'ın gölgesinde kalır. Genelde Morris'in mutsuz evliliğinin romanlarına bir renk verdiğine inanılır.(171); McCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 135-37, 140-41; "William Morris Show Explores Artist's Ideals, Visions", *Guardian*, 28 Mayıs, 2014, <http://www.guardian.com/artanddesign/2014/may/28/william-morris-national-portrait-gallery-100-years-influences/print>.

ait olmayan hayatları öfkeyle yaşatmak isteyenleri, kendi gerçek hayatlarını hiç umursamayanları, ölümden korkmalarına rağmen hayattan nefret edenleri göreceksin. Geri dön ve bizi görmüş olduğun için, mücadeleye biraz olsun umut kattığın için mutlu ol. Yaşamaya devam et, paydaşlığın, huzurun ve mutluluğun yeni gününü yavaş yavaş kurmak için çekebileceğin bütün acıları çekerek, vermen gereken bütün emeği vererek yaşa.”⁽¹⁰⁷⁾

KELMSCOTT PRESS

Morris'in *Hiçbir Yerden Haberler*'in Kelmscott Press'den çıkan 1893 baskısı için tasarladığı kapakta, on altıncı yüzyıldan kalma taş bir ev, Morris'in 1871'den öldüğü 1896'ya kadar kır evi olan Kelmscott Manor yer aldı. Morris'in Londra'daki evi, Hammersmith'deki Kelmscott House, adını kır evinden almıştı. Her ikisi de Thames nehri üstündeydi. Hiçbir Yer'de artık Kelmscott House yoktur, onun yerinde Guest House bulunmaktadır. Ancak Kelmscott Manor, hâlâ vardır ve “dinlenme çağı”nda Thames üzerinde yapılan yolculuğun sonunu temsil eder.

1888-89'da Sosyalist Birlik içindeki kriz ve sosyalizm için uzun vadeli bir hareket ihtiyacını giderek daha fazla idrak ettiği sırada, Morris son büyük sanatsal macerasını, 1890'da kurulan Kelmscott Press'i düşünmeye başladı. 1895'de şöyle anlatmıştı: “Hem net bir güzellik iddiasını taşıyan hem de okunması kolay kitaplar basmaya başladım.”⁽¹⁰⁸⁾ Özellikle kapitalist üretimdeki israf dikkate alındığında birçok durumda “çirkin ve güzel olmayan” olarak üretilen şeylere, üretildikleri sırada “güzel bir biçim vermek” bir o kadar kolaydı.⁽¹⁰⁹⁾ Morris Kelmscott Press ile on beşinci yüzyılın kitaplarının güzelliğini geri getirmenin peşine düştü. “Yazılı edebiyatın hâlâ ilahi olduğu insanın gözüne adeta mucize gibi görüldüğü bir zamanda” diye yazdı, “kitapların o dönemin destansı-süslemeli sanatından payını almaması imkânsızdı.”⁽¹¹⁰⁾

Güzel bir kitap için böyle bir hamle, salt kitabın “mimarisi ile” yani tipografisi, sayfada kelimelerin ve harflerin arasındaki boşluk, kenarlar vs. ile ilgili olduğu için daha maliyetli olmak durumunda değildi. Ciltleme, kâğıdın kalitesi ve benzer meseleler, ürünün dayanıklılığı ile ilgiliydi; çünkü bir ürün rafta dursun diye değil, kullanılmak için yapılmalıydı. Morris şöyle söylüyordu: “Hiçbir süsü püsü olmayan bir kitap da aslında güzel olabilir, tabiri caizse mimarisini iyi kurduğunuz takdirde fiyatına da fazla bir şey eklemek gerekmez (çünkü baskının çirkinini yerine güzelini seçmek daha fazlasına mal

107) Morris, *News From Nowhere* (Oxford) 181-82.

108) William Morris, *A Note by William Morris on His Aims in Founding the Kelmscott Press, Together with a Short Description of the press by S.C. Cockerell, and Annotated List of the Books Printed Thereat* (Londra: Kelmscott Press, 1898), 1.

109) Morris, *We Met Morris*, 114-15.

110) Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*.1:321.

olmaz), ayrıca kitabın düzeni, konumu vb. üzerine önceden düşünülmesi gerekir, bu yeteri kadar işlenirse çok geçmeden alışkanlığa dönüşür ve matbaa ustasının da çok vaktini alıp diğer gerekli işlerini yapmasına engel olmaz.”⁽¹¹¹⁾

Morris, on beşinci yüzyıl sonu matbaacılarının, özellikle 1470’li yıllarda Venedik’te çalışmış Nicholas Jenson’un güzel tipografisini geri getirmek için uğraştı. Kısım eski formları ödünç alan Morris, kendine ait başarılı ve etkili fontlar geliştirdi: Ünlü Golden type (Roman’ın bir çeşitlemesi) ve kendisine ait Troy ve Chaucer (semi-Gotik) fontlarıydı bunlar. Kenar boşlukları, harfler, boşluklar ve bir kitabın diğer bütün mimari yanları Kelmscott Press kitaplarında yeniden güzelliğe ve okunaklılığa vurgu yapılarak yeniden yapıldı.⁽¹¹²⁾ Kelmscott Press kitapları, kâğıdın niteliği bakımından da normal bir kitap mimarisinin ötesine geçmişti. Kâğıtlar ketenden elle yapılıyor ve Orta Çağ elyazmalarını ve matbaa ustalarının eserlerini andırır şekilde kenar boşluklarına illüstrasyonlar, tahta baskı resimler ekleniyordu. Chaucer’in Kelmscott baskısında Edward Burne-Jones’a ait tahta baskı seksen yedi illüstrasyon yer alıyordu, bunun yanı sıra kitabın adı, yazarın adı ve kenar süsleri Morris tarafından tasarlanmıştı. Cildi domuz derisinden yapıldı ve elle yapılmış kâğıda kırmızı ve siyah basıldı.⁽¹¹³⁾

Kelmscott Press’in yayınladığı elli üç ayrı kitabın içinde dokuz tanesi Morris’in eserleriydi, *Earthy Paradise* sekiz ayrı cilt şeklinde yayınlanmıştı. On dokuzuncu yüz yıldan Percy Bysshe Shelley, John Keats, Samuel Taylor Coleridge ve Alfred Tennyson gibi şairlerin eserlerinin yanı sıra John Ruskin’in *Stones of Venice*’inden *Nature of Gothic* yayınlandı. Shakespeare’in *Şiirler ve Soneler*’i, More’un *Ütopya*’sı ve *Caucher’s Works*’ün ünlü Kelmscott baskısı da yayınlandı. Morris’in *Beowulf* tercümesi de bunlara dâhildi. Yayınevi genelde Orta Çağ eserlerine yöneldi. Kelmscott Press’den çıkmış tek açıktan sosyalist kitap Morris’in kendi eseri olan ve Golden fontunda kırmızı ve siyah basılmış olan *Hiçbir Yerden Haberler*’di. *Hiçbir Yerden Haberler*’de kırmızı fontun en canlı ve şaşırtıcı kullanımı Hammersmith’deki eski Guest House’un yan tarafındaki yazıydı: “Misafirler ve komşular, bu Misafirhanenin bulunduğu yerde bir zamanlar Hammersmith’li sosyalistlerin toplantı salonu vardı. Onların anısına da bir tek atın! Mayıs 1962”⁽¹¹⁴⁾

111) A.g.e., 1:311.

112) A.g.e., 1:311, S.C. Cockerell, Morris, *A Note by William Morris*, 1-20; H. Haliday Sparling, *The Kelmscott Press and William Morris Master-Craftsman* (Londra: Macmillan, 1924)

113) Sparling, *The Kelmscott Press*, 165-69; “Kelmscott Chaucer”, British Library Online <https://www.bl.uk/collection-items/the-kelmscott-chaucer>.

114) Sparling, *The Kelmscott Press*, 148-72; Morris, *A Note by William Morris*, 21-59; Morris, *News From Nowhere* (Oxford), 14; Florence S. Book, “The Critique of the Empty Page” *Victorian Sages and Cultural Discourse*, ed. Thais E. Morgan (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2010), 74.

Morris'in Kelmscott Press'le uğraşması, aslında İngiltere'nin önde gelen sosyalistlerinin eşitlikçi hedefleri arasındaki çelişkileri çoğalttı ve yalnızca varlıkların alabildiği pahalı sanatsal ürünleri, toplum vizyonu üzerine sorulara yol açtı. Her türden yabancılaşmamış, güzel şeylerin yaratılmasına odaklanmış sanatsal, dekoratif ürünlerin dirilmesinin, o günün toplumunun bu gibi şeylere ulaşması ne kadar güç olursa olsun ancak sosyalist geleceği genişletmeye hizmet edeceğine kesin olarak inanıyordu. 1893'de *Daily Chronicle*'de kendisiyle yapılan bir röportajda, Morris bu konudaki bazı endişelerini diye getirdi: "Doğrudur, fiyatlar Tom'un, Dick'in ve Harry'nin ödeyebileceği fiyatlar değil. Keşke, kitapların maliyetleri daha düşük olabilseydi hakikaten, ancak baskı, süsleme, kâğıt ve cilt olması gerektiği gibi olunca bu imkânsız."⁽¹¹⁵⁾ İki yıl önce de *Pall Mall Gazette*'e şöyle söylemişti:

Bakın, eğer hepimiz sosyalist olsaydık her şey çok farklı olurdu. Her sokak köşesinde bir halk kütüphanesi olur, halk da en iyi şekilde, en güzel tipte basılmış en iyi kitapları okurlardı. O zaman bu kadar çok eski kitap almak zorunda kalmazdım, canım ne zaman isterse gider okurdum, herkes de öyle yapardı. Şimdi British Museum'a gitmek zorundayım, burası mükemmel bir kurum elbette, ama yeterli değil. Ben bu kitapları sık sık kullanıyorum, elimin altında olsun istiyorum dolayısıyla satın almak zorundayım. Bu herkes için geçerli, üstelik almak için yeterli para da yoksa alamıyorlar da. Sosyalizm bunların hepsini dönüştürecek.⁽¹¹⁶⁾

Bu çelişkiler Morris ile Thorstein Veblen arasındaki ilişkilere de yansdı. 1896 yazında, o sıralar otuz dokuz yaşında olan ve üç yıl sonra *Aylak Sınıfın Teorisi*'nde yayınlayacağı fikirler üzerinde çalışmakta olan Veblen, Morris'i ziyaret etmek için İngiltere'ye gitti. Veblen, özel kütüphanesinde de bulundurduğu Sigurd ve diğer romanları da dâhil Morris'in iyi bir okuruydu. Chicago Üniversitesi'ndeki derslerinde öğrencilerine Morris'ten alıntılar yapar ve *Earthly Paradise*'in ön deyişindeki şu satırları alıntılamaı severdi.

Bütün düşlerin düşçüsü, benim zamanımdan doğdu,
Çarpık olanı düzeltmek için neden ben çabalayayım?⁽¹¹⁷⁾

115) Morris, *We Met Morris*, 71.

116) A.g.e., 56.

117) Morris, *Collected Works*, 3:1; Joseph Dorfman, *Thorstein Veblen and His America* (New York: Viking Press, 1934), 30, 67-68, 119, 133, 272; Elizabeth Watkins Jorgensen ve Henry Irvin Jorgensen, *Thorstein Veblen: Victorian Firebrand* (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999), 65-66, 152. Veblen ve tekeli kapitalizm üzerine bkz. Paul M. Sweezy *Four Lectures on Marxism* (New York: Monthly Review Press, 1981), 60-61

Morris gibi, Veblen de “işçilik içgüdü”ne yani, insanlığın anlamlı, yabancılaşmamış ve her şeyin üstünde yarar sağlayan bir iş yapma ihtiyacına inanıyordu. Veblen özellikle israf konusuyla ve tekelci kapitalizme güçlü bir ekonomik eleştiri geliştirmekle ilgiliydi.⁽¹¹⁸⁾ Ziyaretine gittiğinde, Morris ağır hastaydı -birkaç ay sonra, 3 Ekimde ölecekti- ama hâlâ ziyaretçi kabul edebiliyordu. Veblen, Kelmscott House’un Orta Çağ’ı ve güzel işçiliği çağrıştıran havasına, halılarına, bronzlarına, Rosetti resimlerine, nadide el yazmalarının bolluğuna ve Morris tarafından tasarlanmış mobilyalarına hayran kalmıştı kuşkusuz.⁽¹¹⁹⁾ Veblen, Morris’in Kemscott Press’ini bir geriye gidiş ve aylak sınıfın gelişmesine muhtaç bir şey olarak gördü. *Aylak Sınıfın Teorisi*’nin önemli bir kısmını, “kusurlu olanın yüceltilmesini” temsil ettiği için Kelmscott Press’i acımasızca eleştirmeye ayırdı. Bu tür işler makine mükemmelliğinden yoksun oldukları için malın değerinin artmasına ve sınırlı miktarda üretildikleri için fiyatların pahalı olmasına yol açıyordu. Zenginlere “bariz israf” malları olarak pazarlanıyorlardı. Kelmscott Press kitaplarının olağan üstü güzelliğini inkâr etmeyen Veblen, buna rağmen “Kelmscott Press meseleyi [üretim-tüketim -meselesi] -tek başına hizmete erişebilirlik noktasından dahi görülebileceği üzere- geçmişin imlasıyla düzenlenmiş, siyah harflerle basılmış ve sıırımla bağlanmış gevşek parşömen kullanılmış kitapları modern kullanım için basarak bir saçmalığa indirgemiş durumda.” Veblen her ne kadar modern sanayinin ekonomik israfını şiddetle eleştiriyor olsa da, modern hayatın tayin edici karakteri olarak üretkenliğe vurgu yapan, sanatsal yaratıları zaman ve paraya mal olduğu ve dolayısıyla o günkü toplumda aylak sınıflar için üretilmiş lüks ürünler şeklini aldığı için gülünç bulan bir yararcıydı da.⁽¹²⁰⁾

Veblen, bu konuyu *Aylak Sınıfın Teorisi*’nin çıkışından birkaç yıl sonra, “Sanat ve Zanaatlar” üzerine 1902’de yazdığı bir değerlendirme yazısında yeniden ele aldı. Burada Morris’in makineyi -Ruskin’den daha az olmakla birlikte- terk etmiş olmasının fikirlerini büyük ölçüde uygulanamaz kıldığını iddia etti. Ancak, bu yazıda Veblen’in kendi ruhunu belki de yazılarının hepsinden daha çok açığa vurmuş olduğu görülüyor. Saf bir sanat ve zanaat hareketini eleştirip, işe daha az yabancılaşmak için sanatı makine-uygarlığı ile karıştırmak gerektiğini öne sürerek, hareketin Morris’in Birleşik Devletler’deki en önde gelen takipçisi Oscar Lovell Triggs tarafından temsil edilen

118) Bkz. David Reisman, *Thornstein Veblen: A Critical Interpretation* (New York: Charles Scribners’ Sons, 1953), 58-59; Charles B. Friday “Veblen on the Future of American Capitalism” *Thornstein Veblen*, ed. Charles C. Qualey 16-29; John Bellamy Foster, *The Theory of Monopoly Capitalism* (New York, Monthly Review Press, 2014), 38, 65, 107-9, 218.

119) Bkz. Morris, *We Met Morris*, 133-38.

120) Thornstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class* (New York: New American Library, 1953), 115-18.

endüstriyel versiyonunu övmüş oldu. Triggs'in Endüstriyel Sanat Birliği önemli bir ilerlemeyi temsil ediyordu. *The Eartly Paradise*'dan alıntı yapıp Morris'e şiire dayanarak "Düşçü" diyen Veblen, tekelci kapitalist toplumun yabancılaşması konusundaki endişelerini ve değişimin ötesindeki değişimin önemini gösterdi.

Demokratik bir kültürün sınırlarının içinde "Kendi zamanından doğan bütün düşlerin Düşçüsü"nün (adam akıllı aristokratik) ideallerini ve önerilerini uygulamak hiç pratik olmasa da, bundan, Düşçü tarafından başlatılmış olan hareketin işçilerin çalışma hayatları veya ürettikleri ürünlerin sanatsal değeri üzerinde olumlu bir etki yapmayacağı sonucu çıkmaz. Romantik olsun olmasın, bu ideallerin dolaylı olarak zaten büyük bir etkisi olmuştur, ayrıca Endüstriyel Sanat Birliği ve benzeri örgütlerin yaptıkları zevkilik propagandasının hayatın aygıtlarının şu anda taşıdıkları çirkinliğe bir çeki düzen vereceklerine dair umutlanmak için her türlü neden mevcuttur.⁽¹²¹⁾

Veblen nasıl Morris'in nihai amacına sempati duyuyorsa, Morris de hiç kuşkusuz Veblen'in yaptığı eleştirilerin bazılarını kabul ediyordu. Her ikisi de daha sosyalist daha ekolojik bir dünya için farklı yollar aradılar. Morris için hayatın kalitesi söz konusu olduğundan, estetik değerın makine üretiminin yerini alması gerekiyordu. Bu durum eğer sanatçıyı kapitalist toplumda tuhaf, çelişkili bir pozisyona sokuyor, sanatı zenginleri oyuncağı haline getiriyorsa, bunun yegâne anlamı var olan düzenin dönüşmesi gerektiği idi. Veblen ise, "bariz israf yasası"nı göstermek için acı bir ironiyle Kemscott Press'i kullanmış olsa da, Morris'in Romantik-Marksçı sosyalizmine yaptığı analizde yüzeyde göstermiş olduğundan daha fazla sempati duyuyordu. Her ikisi de kullanım değeri ve kapitalist toplumun dönüşmesi gerektiği kavramlarına sahiptiler.⁽¹²²⁾

Yine de, tarihe olumsuzun olumsuzlanması, *değişimin ötesinde değişime* dair bir gelecek vizyonunu bırakan Romantik ve Marksçı sosyalist Morris oldu.⁽¹²³⁾ Morris'in büyük sosyalist romanı *Hiçbir Yerden Haberler*'deki nehir yolculuğu zamanının (ve bizim zamanımızın da) bazı mekanik sosyalist bakış açılarında olduğu gibi daha büyük ve daha iyi bir fabrikayla değil, on altıncı yüzyıla ait, adeta topraktan fışkırdığı söylenen bir büyük taş evle biter.⁽¹²⁴⁾ Morris kapitalist modernitenin yarattığı yarılmayı, geçmişin hayatletlerini ve geçmişin mücadelelerini dirilterek, tarihin ölmeyeceğini göstererek onarmak için tasarlanmış sosyalist devrimin ekolojik bir vizyonunu

121) Thornstein Veblen, *Essays in Our Changing Oder* (New York: Viking Press, 1943), 194-99; Oliver Lovel Triggs, *Chapters in the History of Arts and Crafts Movement* (Chicago: Bohamia Guild, Industrial Art League, 1902).

122) Veblen, *Theory of the Leisure Class*, 118.

123) Morris, *Three Works*, 103.

124) Morris, *News from Nowhere* (Oxford), 174.

sunar. Jack Lindsay'ın Morris'in biyografisinde yazdığı gibi, "Marx ve Engels bir mal üretimi toplumunun doğa üzerinde yaratacağı felaketin farkındaydılar; ama Morris için bu yıkıcı eğilimin farkındalığı merkezdeydi."⁽¹²⁵⁾

Morris, 1896 1 Mayıs'ında *Justice*'de kapitalistlerin çağın kriziyle şu şekilde başa çıkmaya çabaladıklarını yazdı:

Her gün biraz daha büyüyen, yeni kârlar üreten zenginliğin tümünü içlerine almak için yeni pazarlar açıyorlar, bir başka deyişle israf için, emeğimizi ve hayatlarımızı israf için yeni fırsatlar yaratıyorlar.

Bu kapitalistin hiç diremediği bir içgüdü, açlık gibi bir itki. Bence ancak bir başka açlıkla karşı durulabilir buna, herkes için, hem insan için hem de halklar için özgürlük ve adalet açlığıyla. Kapitalist iktidar bundan biraz daha azını bir kenara fırlatıp atar. Ama böyle olmayacak, peki neden olmayacak? Makinelerinin en önemli parçaları, "eller" insan oluyorlar ve şunu diyorlar; "Artık sonunda bu iş bizde, bundan sonra kâr için değil, kullanım için, mutluluk için, HAYAT için üreteceğiz."⁽¹²⁶⁾

Ancak, umut kadar korku da vardı. Morris, önünde durulması mümkün olmayan bir ilerlemeyi savunmak yerine, işçi sınıfı isyanına dayanan iyimser görüşlerle çelişen tarihi olasılıklara, böyle bir isyanın başarısız olacağını öne süren görüşlere işaret etti. *Signs of Change*'de şöyle dedi:

Yapay Kıtlığa veya Kapitalizme karşı şu anda başlamış olan isyanın, yenilebileceğini tasavvur edebiliyorum. Sonuç, işçi sınıfının, toplumun kölelerinin daha da yozlaşması olacak... Efendilerinin durumu da daha iyi olmayacak: yeryüzü her yerde çok iğrenç olacak, yaşanması mümkün olmayan bir çöle dönecek: Sanat tamamen yok olacak, el sanatları gibi edebiyat da. Hatta hızla dönüştüğü üzere, salt düzenli bir anlamsızlık ve tutkudan arınmış hünerler dizisi olacak; Bilim giderek daha da tek yanlı, daha yetersiz daha laftan ibaret ve faydasız olacak, en sonunda tam bir batıl itikatlar yığınının dönüşecek, öyle ki eski zamanların teolojileri onun yanında daha mantıklı ve aydınlık görünecek. Her şey giderek düşecek, geçmişin umudu gerçekleştirmek için verilmiş kahramanca mücadeleleri yıldan yıla, asırdan asıra, tamamen unutulana dek. Sonunda insan tanımlanamaz bir varlık olacak, umutsuz, arzusuz ve cansız.⁽¹²⁷⁾

125) Lindsay, *William Morris*, 382.

126) Thompson'daki Morris alıntısı, William Morris: *Romantic to Revolutionary*, 631-32. Thompson bu açıklamanın yazarının Morris olduğunu, bu düşüncesinin diğer araştırmacılar tarafından da kabul gördüğünü söylüyor. May Morris'in bastığı Morris, *William Morris: Artist, Writer, Socialist*'e de kısmen bulunmakta, 361-63.

127) Morris, *Signs of Change*, 138-39.

Morris, böylesine katıksız bir şekilde yozlaşmış kapitalist toplumun çevresine karşı son derece yıkıcı olacağından sonunda evrensel bir felakete doğru gideceğini güçlü bir şekilde ima ediyordu. Bu durumda bir tür “kurtuluş” yaşanacaktı ama bu da yıkıcı bir tarzda olacaktı. “Acaba insan, böylesine feci bir felaketin ardından” diye yazdı “sağlıklı bir hayvansılığa doğru çabalamayı, katlanılır bir hayvandan bir yabana, yabandan barbara doğru ilerlemeyi öğrenebilir mi; böylece binlerce yıl sonra, belki de kaybetmiş olduğu her şeye yeniden başlayabilir mi?” Bu, 1888 yılında “Eşitlik” üzerine verdiği görüşü yansıtıyordu. Buna göre “toplumun hâlihazırda durumu eğer dönüşüme doğru bilinçli bir çaba olmaksızın dağılırsa, sonunda Avrupa’nın düşüşü belki uzun sürebilir, ama bu düşüş gerçekleştiğinde Roma’nın düştüğü dönemden çok daha feci, çok daha karmaşık ve çok daha çileli bir dönem yaşanacaktır.” İnsanlık, yüzyıllar ve bin yıllar boyunca sonunda kapitalizmin etrafında yol açtığı böylesine “feci bir felaketle” mücadele etse bile, -karamsar görüşe göre- bütün bir döngü kendini tekrar edeceği için gerçek bir kurtuluşa da varamayacaktı.⁽¹²⁸⁾

“Bu karamsarlığa” dedi Morris, “ben inanmıyorum, ben bizi insan ilerlemesine ya da insanın yozlaşmasına götürecek şeyin bütünüyle bizim irademize bağlı olduğunu düşünüyorum”⁽¹²⁹⁾ Devrimci değişim öznel ve nesnel koşullarının diyalektiğinin ürünüydü. Bu koşullar altında insanlık için izlenecek tek akılcı yol, sanatın hedeflerinin, doğanın güzelliğinin, yabancılaşmamış insan emeğinin ve peşinde koşmak ve sosyalizme doğru ilerleyen bir hareket örgütlemektir.

Biri değil, binleri öldürseniz de

Biri ve hepsi gündüzü gece eder.⁽¹³⁰⁾

128) Morris, “Equality”, 64; Morris, *Signs of Change*, 139.

129) Morris, *Signs of Change*, 139-40.

130) William Morris “A Death Song” Yvonne Kapp, *Eleanor Marx* cilt. 2 (New York, Pantheon Books, 1976). 241-42.

İKİNCİ KISIM

Engels'in Ekolojisi

Beşinci Bölüm

İşçi Sınıfının Çevresel Koşulları

Frederick Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu*’nu yazdığı sırada yirmili yaşlarının başındaydı ve sonraki birkaç yıl içinde Karl Marx ile birlikte *Kutsal Aile*’yi, *Alman İdeolojisi*’ni (yaşadığı süre içinde yayınlanmadı) ve *Komünist Manifesto*’yu yazacaktı. Ancak, Marksizm’in gelişimine yaptığı büyük katkının anlaşılması ve başlı başına bir düşünür olarak şöhret kazanması için bir otuz yıl daha geçmesi gerekecekti.⁽¹⁾ 1878’de elli sekiz yaşındayken, en etkili teorik eserini, -*Herr Eugen Dühring’in Bilimde Yaptığı Devrim* (esas olarak *Anti-Dühring* olarak bilinir)- bitirdi. *Anti-Dühring* asıl büyük etkiyi 1880’lerde ve 90’larda yaptı. Franz Mehring’in söylediği gibi Engels “Tarihsel etkisinin doruğuna ileri yaşlarında vardı.”⁽²⁾

Dolayısıyla yaşlı Engels’in etkisi Raymond Williams’ın “Fetret Devri” dediği, 1880-1914 arasında yaşanan ve Viktorya Çağı’nı genellikle modernite dediğimiz dönemden ayıran o büyük uçurumun üzerinden geçmiştir.⁽³⁾ Örneğin, Romantizmi fazlasıyla bir on dokuzuncu yüzyıl fenomeni olan Mor-

1) Engels her ne kadar Marx ile birlikte *Kutsal Aile*’yi yazmışsa da, eser karanlıkta kalmıştır, yine birlikte yazdıkları *Alman İdeolojisi*, yaşadıkları dönemde basılmamıştır.

2) Franz Mehring, “Frederick Engels” *Institute of Marxism-Leninism*, ed. *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova: Foreign Languages Press), 361-64.

3) Raymond Williams, *Culture and Society, 1780-1950* (New York: Columbia University Press, 1983), 161-62. Williams’ın “Interregnum” dediği sanatın (ve bilimin) ruh halindeki değişim, elbette Marx, Engels ve Lenin’e dayanan Marksist ekonomi-politikçilerin tekelleri kapitalizmin/emperyalizmin yükselişi dedikleri durumdur.

ris'ten farklı olarak, yeni yüzyılın başında beş yıl gibi kısa bir dönem yaşamış olan Engels'i (eserleri yoluyla) on dokuzuncu yüzyıl kadar yirminci yüzyıl içinde de düşünmekte zorluk çekmeyiz. Gerçekten de, birçok Batılı Marksist'in gözünde, yaşlı Engels'e itirazların bir kısmı tekeli kapitalizmi, emperyalizmi ve Marx'ın yaşarken görmediği, yirminci yüzyıl Marksizm'inin kafasını karmakarışık edecek olan yeni bilimsel-teknik çağa dair tarihsel çelişkileri kavrayacak kadar yaşamış olmasından kaynaklanır.

Engels, son yıllarında, omuzlarına *Kapital*'in ikinci ve üçüncü ciltlerinin düzenlenmesi sorumluluğunu aldığı gibi, bir yandan da tarihsel materyalizmin geniş felsefi temelini içine bilimin ve doğanın diyalektik kavramını entegre etmek gibi bir görev edinmişti. Bu, Marx'ın ve Engels'in, 1860'lar ve 70'lerde on dokuzuncu yüzyıl sonunun değişen koşullarının ve doğal bilimcilerin toplumda (ve sosyal bilimlerde) giderek artan rolü nedeniyle kendilerine ana hedef olarak belirledikleri bir görevdi. Engels'in bu konudaki en büyük çabası bir ön hazırlık olarak kalacak ve tamamlanmayacaktı. Doğrusu, Marx gibi, Engels'in de tasavvurundaki bütünlüklü diyalektik bakışın özünde böyle bir tamamlanmamışlık vardı.⁽⁴⁾ Bu, Engels'in durumunda, izinden giden Nikolai Bukharin'in daha sonra "sonsuz bir felsefi arabesk" diyeceği, doğada olduğu kadar tarihte de bilimsel dünya görüşünün içindeki değişim ve gelişimin eğrisel hareketini anlama mücadelesini temsil ediyordu.⁽⁵⁾ Engels'in olgunluk eserleri, işçi sınıfının koşulları üzerine gençliğinde yaptığı araştırmalarla birlikte, önemi tam olarak ancak günümüzde anlaşılan bir ekolojik diyalektiğin olmazsa olmaz unsurlarını oluşturur.

Engels, hem fiziksel hem de entelektüel bakımdan sürekli hareket halinde bir insan olarak görülebilir, birçok bakımdan aktiftir, refleks sahibidir, sosyalist praksisin ete kemiğe bürünmüş halidir. Bununla birlikte, o aynı zamanda, tarihi değiştirmek peşinde koşsa da, bunu kendi seçtiği koşullar altında yapamamış, hayatının büyük bir kısmında devrimci doğasını koşulların zorlamasıyla katı bir burjuva saygınlığının gölgesindeki bir var oluş olarak yaşamıştır.

Engels, 1842 Aralıkta, yirmi iki yaşında Barmen'den Manchester'a geldi (Yol üzerinde kısa bir süre kaldığı Köln'de Marx ile tanıştı). Manchester'da kaldığı 21 aylık süre boyunca kendine verilen görev babasının pamuklu teks-

4) John Bellamy Foster, "Marx's Open-Ended Critique", Monthly Review 70/1 (mayıs 2018): 1-16.

5) Eugen Dühring, Marx'ın *Kapital*'ini eleştirirken, *Kapital*'in "diyalektik fırfırlarından, labirentlerinden ve kavramsal arabesklerinden" söz eder. Engels, *Anti Dühring*'de bu eleştiriye "arabesk terimini reddetmeden tekrarlayarak cevap verdi, ancak Marx'ın analizindeki diyalektik kategorilerin (çok daha az atıl) yapılar olmayıp, gerçek, maddi bir öneme sahip olduklarında ısrar etti. Bkz. Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975), 113, 134. Nikolai Bukharin, "Felsefi Arabeskler" başlığını belli ki buradan almıştır (New York: Monthly Review Press, 2005).

til fabrikasında işi öğrenmekti (Fabrika Ermen kardeşlerin bazılarıyla birlikte Friedrich Engels Sr. tarafından 1837'de kurulmuştu).⁽⁶⁾ Engels'in Leeds'de ziyaret ettiği ve kısa bir süre sonra Manchester'a gelen Çartist lider Julian Harney, Engels'i neredeyse "çocuksu" görünüşlü, İngilizceyi hayret verici akıcılıkta konuşan, "uzun boylu, yakışıklı bir delikanlı" olarak hatırlıyor.⁽⁷⁾ Engels çok geçmeden, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* (1845) için çalışmaya başladı. Bu çalışma 1843 tarihli *Ekonomi Politigin Eleştirisi için bir Çerçeve* ile birlikte Marx'ın kendi ekonomi politik eleştirisine ilham vermesi bakımından çok önemli bir rol oynayacaktı.

Steven Marcus'un, *Engels, Manchester and the Working Class*'da yazdığı üzere, Engels "gece-gündüz, hafta sonu, tatil demeden" sanayi şehri Manchester'ın kalabalık ve kargaşa halindeki cadde ve sokaklarını dolaştı. Ona bu gezilerde bir tekstil boyama işçisi ve fabrika emekçisi olan Michael Burns'in yirmi bir yaşındaki hayat dolu, güzel kızı Mary Burns ve Mary Conroy eşlik ettiler (ya da öyle inanılıyor). Hem Mary Burns hem de Mary Conroy, Tipperay'dan gelmiş İrlandalı göçmenlerdi. Burns ailesi dar sokakları ve leş kokulu avlularıyla çok yoksul bir bölge olan Deansgate'de yaşıyordu.

Mary Burns 1822'de doğdu ve 1840'ların başında bir usta ressamın evinde kendine hizmetçi olarak iş buldu. Daha erken yaşlarında fabrika işçisi olarak çalışmış olabilir, ayrıca Engels'in Mary'e aşık olduğu çok belli olan arkadaşı George Weerth'in açık-saçık bir şiiri başta olmak üzere, kendisine defalarca "yaban gülü" demiş olmasından dolayı, kazandığı parayı İrlanda milliyetçiliği davasını desteklemek üzere kullanmak için fuhuş yapmış olduğuna dair bazı muğlak ifadeler de vardır. Mary içi içine sığmayan ruhuyla ve Çartizme verdiği güçlü destekle tanınmıştı. Engels onunla 1843'de Manchester'a gelişinin üzerinden fazla uzun bir süre geçmeden tanıştı. Bir işçi mahallesi olan Hulme'da, küçük bir evde yaşayan bir Mary Burns'un kayıtlarına rastlanmıştır. Burası 1843'de Engels'in Manchester'da çalıştığı yerden yürüyerek birkaç kilometre uzaklıkta bir yer olduğundan, Mary ve Engels'in o dönemde "birlikte bir ev kurmuş" olabileceklerini gösterir. Elbette, Tristram Hunt'un yazdığı üzere, "1843-44 arasında birbirlerinin kolları arasındaydılar."

Rehber rolünü üstlenmiş Burns'ü de yanına alan Engels, işçi sınıfı Manchester'ının caddeleri ve sokaklarını dolaştı, şehrin gözlerden uzak yerlerine girdi. Bu süreçte on dokuzuncu yüzyıl sanayi proletaryasının ve onun için oluşturulmuş çevrenin klasik tarifi olan *Emekçi Sınıfların Durumu*'nu oluşturacak toplumsal ve çevresel araştırmasını yaptı. Engels'in bu incelemesini bunca güçlü kılan işçi sınıfı hayatının mahrem ayrıntıları, büyük ihtimalle

(6) Frederick Engels 1837'de şirket kurulduğu sırada babasıyla birlikte İngiltere'ye kısa bir ziyaret yapmıştı. John Green, *Engels: A Revolutionary Life* (Londra: Artery Publications, 2008), 55.

(7) George Julian Hanry, "On Engels" *Institute of Marxism-Leninism, Reminiscences of Marx and Engels*, 1932-193.

kısmen Burns'un hayatından çıkarılmıştı.

Engels 1844'de Manchester'dan gidince, ikili ayrıldı. Ancak 1845 yazında Engels, Marx ile birlikte klasik ekonomi politik üzerine yaptıkları araştırma için materyal toplamak üzere Manchester'a döndüğünde, yine birleştiler. Engels onu kendisiyle birlikte Brüksel'e gitmeye ikna etti. Karl ve Jenny Marx, Mary'i severler ve kızları Eleanor'un ifadesine göre onu "güzel, nüktedan ve çekici" bulurlardı. Bu tarihten itibaren Mary ve Frederick resmi bir bağ olmadan eş/partner oldular. Tarihçi Roy Whitefield'in bize anlattığına göre, "Yirmi yıl boyunca [Mary'nin 1863'deki ölümüne dek], Mary onun adı konmamış karısıydı".⁽⁸⁾

Üç yıl sonra, 1848 Ekiminde, 1848 Devrimi'nin ortasında, Engels'i bir kez daha görüyoruz. Artık yirmi sekiz yaşında, hareket halinde, fethedilmiş Paris'ten çıkıp, yürüyerek, dolaşa dolaşa İsviçre'ye gidiyor.⁽⁹⁾ Bu 480 küsur kilometrelik yürüyüş maratonu sırasında tuttuğu yolculuk günlüğü *From Paris to Berne*'de Engels kırıları, bağları, köylüleri sevgi dolu ayrıntılarla anlatır, yol boyunca hayatından memnun olduğu ortadadır, ancak daima bir isyanın kıvılcımını oluşturacak gizli devrimci potansiyeli arar. Attığı her adımda Fransa'nın güzelliğine ve "doğasının armağanlarının çeşitliliğine" derin bir beğeni duyar. Bir keresinde şöyle yazar; "yemyeşil fundaların ve fidanların arasında kocaman mavi kayalar" ve bir diğeri ise şöyledir; aşağıdaki "vadi tabanında geniş bir otlak ve verimli tarlalar uzanırken, iki yanında karaağaçların, dişbudakların veya kestane ağaçlarının sıralandığı cadde."⁽¹⁰⁾

8) Steven Marcus, *Engels, Manchester, and the Working Class* (New York: Vintage, 1974), 98-100; Green, *Engels*, 69/71, 101-03; Belinda Webb, "Who Was Mar Burns?" 2 Mayıs, 2010, <http://belindawebb.blogspot.com/2010/05/who-was-mary-burns.html>; Edmund ve Ruht Frow, *Frederick Engels in Manchester* (Salford: Working Class Movement Library, 1995), 11-14; Sarah Irving, "Frederick Engels and Mary and Lizzy Burns, " *Manchester's Radical History*, 15 Mart 2010, <https://radicalmanchester.wordpress.com/2010/03/15/frederick-engels-and-mary-and-lizzy-burns/>; Tristram Hund, *Marx's General* (New York: Henry Holt, 2009), 94-96, 201-2; Belinda Webb, "Mary Burns" (Phd diss., Kingston University, 2012) , <http://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.554317>. Bu dönemde Marx'ın ki de dahil özel bilgiler içeren bütün mektuplaşmalarını imha etmiş olduğu için Engels ile ilgili ayrıntıların çoğu net değildir. 1851'de Köln'de olduğu gibi İngiltere'de yargılanma endişesi duyduklarından, Marx Engels'e mektuplardan önemli olanları saklayıp, diğerlerini yakmasını söyledi. Daha da önemlisi, hiç kuşkusuz Engels'in ölümü sırasında mektupların imha edilmiş olmasıdır. Roy Whitfield, "The Double Life of Friedrich Engels," *Manchester Region History Review* 2/1 (1998), 13-19.

9) Köln'de *Neue Rheinischze Zeitung*'da Marx ile birlikte oynadığı rol nedeniyle tutuklanmaktan kurtulmak için, Engels 1848 yılı Ekim başında Brüksel'e kaçtı, burada tutuklandı, bir gece hapiste tutuldu ve Fransa sınırından sınırdışı edildi. Haziran ayaklanması bastırıldığı ve yeni burjuva anayasacılığının günün düzeni olduğu sırada Paris'teydi. Engels, Paris ile Bern arasında yürüyerek yaptığı yolculuğa böyle başladı. Har Draper, *The Marx-Engels Chronicle* (New York: Schocken Books, 1985), 36-37.

10) Marx ve Engels, *Collected Works*, 507-29.

Engels, İsviçre'den o sırada Köln'de Marx'ın editörlüğünü yaptığı *Neu Rheinische Zeitung*'a yazılar gönderdi. 1849 Ocağında, tekrar Almanya'ya gitti. Haziran ve Temmuz'da Baden ve Palatinate'de Prusyalılar'a karşı yapılan askeri harekâtlarda (Komünist Birlik ile ilişkili) August Willich'in yaveri olarak savaştı ve dört muharebeye katıldı. Çatışmalar sırasında atsız kalan Engels, buna rağmen yaverlik görevini yayan olarak yaptı.⁽¹¹⁾

1848 Devrimi'nin ardından, Marx ve Engels İngiltere'ye yerleştiler. Engels'in vaktinin çoğu muhaberat kâtibi, yönetici yardımcısı ve -1864'den itibaren- ortak olarak çalıştığı Manchester'deki Ermen ve Engels imalat şirketinde geçiyordu. Ermen ve Engels, pamuk sanayinin çok özel bir parçası olan dikiş ipliği üretenlerdi. Aynı zamanda pamuk eğirme ve aklaştırma ile de uğraştılar. Manchester'da ve çevresindeki Salford, Eccles ve Bolton kasabalarında fabrikaları, depoları ve büroları vardı.⁽¹²⁾

Engels, Ermen ve Engels'den elde ettiği kazancı hem işi ve sınıfsal konumu için temel teşkil eden saygın konutu için hem de şehir dışında Mary Burns ile yaşadığı gerçek evine bakmak için kullandı. Mary, küçük kız kardeşi Lydia (Lizzy) ile birlikte Engels'in de sık sık kaldığı pansiyonlar işletiyordu, ancak Engels aklı fikri sekste olanların cesaretini kırmak için hep farklı isimler kullandı. Bu süre içinde Engels ile Mary Burns, Bay ve Bayan Burns ve Bay ve Bayan Boardman gibi çeşitli takma isimler altında evden eve taşındılar. Bir ara ev değiştirmek zorunda kaldılar. Engels şöyle dedi, "Cahiller, Mary ile birlikte yaşadığımı bilmek zorundalar". Marx 1851'de, yaptığı bilimsel çalışmalar için "Mary Burns üzerinde fizyoloji çalışıyor" diyerek Engels'e takıldı, daha sonra Mary için "iyi huylu, nüktedan" ve Engels'e bağlı tanımlamasını yaptı. Bütün bu dönemde Engels, iki ana eve sahip olmasına rağmen mali sorunlarını çözmek için Marx'a düzenli olarak para gönderiyordu.⁽¹³⁾

11) Green, *Engels*, 145-55; Marx ve Engels, *Collected Works*, 24:336; Draper, *The Marx-Engels Chronicle*, 45.

12) Mick Jenkins, *Frederick Engels in Manchester* (Leicester, UK; Lancashire and Cheshire Communist Party, 1951), 10.

13) Irving, "Frederick Engels and Mary and Lizzy Burns" <https://radicalmanchester.wordpress.com/2010/03/15/frederick-engels-and-mary-and-lizzy-burns/>; Belinda Webb, "Who Was Mary Burns?", Jenkins, *Frederick Engels in Manchester*, 17-18, Whitfield, "The Double Life of Friedrich Engels", Karl Marx and Frederick Engels, *The Marx-Engels Correspondance: The Personal Letters, 1844-1877* (Londra; Wiedenfeld and Nicolson, 1981), 22, 104; Irving, "Frederick Engels and Mary and Lizzy Burns"; Tristram Hunt, "Introduction", Frederick Engels, *The Origin of Family, Private Property and the State* (Londra: Penguin, 2010), 21-22, Marx ve Engels, *Collected Works*, 41:441. Hunt, Mary Burns'ün "cahil" olduğunu söylüyor (kız kardeşinin de). Ancak Mary Burns ile ilişkili olarak bu iddianın temeli yoktur, hatta tersine bulgular bulunmaktadır. Nitekim, Hunt da kitabında bu ifadenin geçtiği sayfanın hemen öncesinde Eleanor Marx'ın Mary'nin "biraz okuyup yazabildiğini" söylediğini belirtiyor. Hunt, *Marx's General*, 94-95. Oldukça kültürlü olan Marx ailesine göre bu ifade kitaplar hakkında bilgi sahibi olmadığı anlamına da gelebilir. Hunt hiç kuşkusuz Mary'i daha sonra Engels'in partneri ve Eleanor Marx'a göre hiç okuma yazma bilmeyen Lizzy ile karıştırıyor.

1856'da Büyük İrlanda kıtlığının üzerinden on yıl bile geçmemişken, Engels ve Mary Burns İrlanda turuna çıktılar, ülkenin üçte ikisini geçerek yüzlerce kilometre yol kat ettiler, Burns'un ebeveynlerinin geldiği Tipperary'e de gittiler. Kıtlığın en fazla vurduğu bölgeleri gezdiler ve kıtlığın açlıkla, nüfusun azalmasıyla ve toprağın büyük kısmının "kimsenin istemediği tam bir çöle" dönüşmesiyle hâlâ kendini göstermekte olan etkilerinden çok etkilen-diler. Engels'in "İrlanda'ya İngiltere'nin ilk kolonisi olarak bakılabilir" dediği dönem buydu.

Mary Burns, 1863 Ocağında aniden ve trajik bir şekilde öldü, geride kalbi kırık bir Engels bıraktı. Marx'a şöyle yazdı: "Mary öldü. Kalp yetmezliği veya felç... Ne hissettiğimi ifade dahi edemiyorum. Zavallı kız beni bütün kalbiyle sevdi."⁽¹⁴⁾ Mary'nin kendisinden beş yaş küçük, Mary ve Engels ile birlikte yaşayan kız kardeşi Lizzy, yavaş yavaş Engels'in hayatında Mary'nin bıraktığı boşluğu doldurdu.⁽¹⁵⁾

Engels gerçek duygularına dair geride pek az iz bırakmıştır. Mary'nin ona duyduğu aşkı anlatırken, dolaylı olarak kendi aşkını da anlatır. Mary ile birlikte gençliğinin de geçip gittiğini hissettiğini söyler.⁽¹⁶⁾ 1870'de yazdığı bitmemiş *History of Ireland*'da (İrlanda Tarihi) şiirsel bir ifade ile İrlanda ile ilgili şöyle der: "Buranın havası, tıpkı insanları gibi ani değişimler gösteren bir karaktere sahip, çok ani ve keskin değişimler gösteriyor: gökyüzü tıpkı İrlandalı bir kadının yüzü gibi, yağmur ve güneş peş peşe ve hiç beklenmedik bir şekilde kendini gösteriyor, gri İngiliz kasvetinden eser yok."⁽¹⁷⁾ Hiç kuşkusuz bu satırlarda İrlanda'nın ikliminin güzelliklerinden ve kestirilemeyen hallerinden değil, sevdiği iki İrlandalı kadından söz ediyordu.

Engels'in o yıllarda Manchester'da yaşadığı ikili hayat, saygın bir burjuva beyefendisi olarak sınıfına özgü sosyal faaliyetlere katılmasını gerektiriyordu. Hatta bunların bazıları, işçi sınıfına duyduğu siyasi bağlılığa rağmen biniciliğini de geliştiren tilki avı gibi aristokratik uğraşlardı. Engels'in kendisine ait bir atı vardı, avcılık için gerekli masraflar en azından ilk başta sınıfsal konumunu pekiştiren burjuva uğraşlarının finanse etmeye istekli olan babası tarafından karşılandı. Engels düzenli olarak ünlü tilki avı buluşması Cheshire Hounds'a katıldı, zaman zaman yedi saat at üzerinde kaldı. Genellikle en önde gider, hendeklerden atlardı, bir keresinde atını 1,5 küsur met-

14) Marx ve Engels, *Collected Works* 41:441. Draper, *The Marx-Engels Chronicle*, 115. Marx, Mary'nin ölümü hakkında Engels'e "sanki en yakınımda en sevdiklerimden biri ölmüş gibi param parça oldum" diye yazdı. Marx ve Engels, *Collected Works*, 41:444-45.

15) Karl Marx ve Frederick Engels, *Ireland and the Irish Question* (Moskova: Progress Publishers, 1971), 83-85; "Ireland's History in Maps (1841 AD)", <http://www.rootsweb.ancestry.com/~irlkik/ihm/ire1841.htm>; Marx ve Engels, *Collected Works*, 41:441

16) Marx ve Engels, *Collected Works*, 41:441, 445-47.

17) Marx ve Engels, *Ireland and Irish Question*, 184.

relik bir hendeğin üzerinden atlatmıştı.⁽¹⁸⁾

Engels nihayet 1869-70'de Manchester'daki firmadan ayrıldı, şirketteki hissesini sattı, Londra'ya taşındı ve Lizzy ile birlikte (artık ilişkilerini gizlemeye gerek görmüyor ve ondan açık açık karısı olarak söz ediyordu), her gün ziyaretine gittiği Marx'a yürüyerek on beş dakika uzaklıkta bir eve taşındı. 1869'da Lizzy ve Eleanor Marx ile birlikte İrlanda'ya gitti. Başladığı ve bitiremediği *History of Ireland*'in esin kaynağı bu yolculuktu.⁽¹⁹⁾ Engels'i hayatının bu döneminde yine sürekli hareket halinde buluyoruz, bu kez yanında Marx ile birlikte Hampstead Heath'de dolaşıyorlar ya da Marx'ın çalışma odasında bir aşağı bir yukarı volta atıyorlar. Eleanor Marx 1890'da şöyle anlatıyor:

Sonraki on yıl içinde [Engels'in Manchester'dan Londra'ya taşınmasından sonra] Engels her gün babamı görmeye geldi; bazen birlikte yürüyüşe çıkarlardı ama genellikle babamın odasında kalırlar, karşılıklı olarak odanın bir ucundan öbür ucuna yürürlerdi, Engels kendi köşesine dönerken topuğuyla döşemede delikler açardı. O odada birçok insanın sandığının tersine felsefeden başka şeyler de tartışılar. Sık sık yan yana hiç konuşmadan bir aşağı bir yukarı yürürlerdi. Ya da, her biri o sırada kafasını meşgul eden şey üzerinde konuşurken, birden yüz yüze dururlar ve son yarım saattir kafalarının içinde tam tersi planlar yaptıklarını birbirlerine itiraf ederek kahkahalarla gülerlerdi.⁽²⁰⁾

Engels'in ellili yaşlarının sonunda altmışlı yaşlarının başında olduğu bu dönemde bitip tükenmeyen enerjisi, *Konut Sorunu* (1872); bitirmediği *Doğanın Diyalektiği*'nin taslaklarının büyük kısmı ve notları (büyük kısmı 1878'de tamamlanmıştı); *Anti-Dühring* (1878); *Ütopya ve Bilimsel Sosyalizm* (*Anti Dühring*'den alınma) (1880), *Doğanın Diyalektiği*'nin geri kalan taslakları ve notları (1880/82) ve *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni* (1884) gibi olgunluk eserlerine yöneldi.

Bütün bu yazılarda ve Marx'ın ölümünden sonra Engels tarafından yazılmış olan diğer kitaplarda -*Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* (1888), *Avrupa Silahsızlanabilir mi?* (1893)- 1840'larda İngiltere'de

18) Hunt, *Marx's General*, 203-5; "Engels, the Red Who Rode to Hounds," *The Telegraph*, 2 Mayıs 2009; Paul Lafargue, "Reminiscences of Engels", *Institute of Marxism-Leninism, Reminiscences of Marx and Engels*, 88. Engels daha sonra tilki avı sırasında edindiği tecrübeleri, "Maymundan insana dönüşümde Emegın rolü"nde hayvanların insanlar kadar yaratıcı bir zekâya sahip oldukları savını öne sürerken kullandı. *Collected Works*, 25:460.

19) Gustave Mayer, *Friedrich Engels* (New York: Alfred A. Knopf, 1936), 201-09. Lizzy 1878 Eylülünde öldü. Ölüm döşegindeyken isteğı üzerine, Engels yasal bir törenle onunla evlendi. Hunt, *Marx's General*, 227-28, 310-11; Whitfield, "The Double Life of Friedrich Engels."

20) Eleanor Marx-Aveling, "Frederick Engels", *Institute of Marxism-Leninism, Reminiscences of Marx and Engels*, 186.

Emekçi Sınıfların Durumu'nda zaten var olan ancak Engels tarafından olgunluk döneminde daha da geliştirilen dünya ve insan ilişkileri üzerine geniş bir ekolojik perspektif ortaya çıkmıştı. Engels için her şey hareket, karşılıklı ilişki, çelişki ve sarmal değişimdi. Dünya bir doğal diyalektik sergiliyordu, yani mantıken bakıldığında diyalektik ilişki, süregiden bir akışın ve sarmal gelişimin karmaşık bir evrimsel süreci olarak (ve bazen de gerilemesi olarak) anlaşılabilirdi. Bunun kabulü onun bütün devrimci pratiğinin ayrılmaz parçası oldu.

Engels'in son dönem eserleri Marksçı teori içinde birçok bakımdan *doğanın geri dönüşünü* temsil eder. Hem Marx hem de Engels için, doğanın materyalist kavranışı ile tarihin materyalist kavranışı tıpkı doğanın yabancılaşmasıyla emeğin yabancılaşması gibi birbirlerine kopmaz bir şekilde bağlıydı.⁽²¹⁾ Ancak sonraki yıllarda, Marx'ın *Kapital*'inin 1. cildinin yayınlanışının ardından, materyalist tarih anlayışı üzerine fikirlerini pekiştirmek için materyalist doğa anlayışına dair düşüncelerini daha da sistematik bir şekilde ele almak zorunda kaldılar. Düşüncelerindeki doğaya dönüş Marx'ın *Kapital*'de kısmen başlattığı bir süreci, yaşadığımız dönemde yavaş yavaş yeniden keşfedilmekte olan bir izleği temsil eder.⁽²²⁾ *İnsan ekolojisi* ve proletaryanın *kentsel çevresi* üzerine yeni sanayi kentlerindeki doğa ve insan karşıtlığını içinde barındıran bir çalışma olan Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu* çalışması, en büyük etkisini 1887'de ilk kez İngilizce olarak çıktığı zaman yapacaktı. Çevirmen, Florence Kelley (Wischnenewetzky) Birleşik Devletler'de ilk sosyalist çevresel adalet hareketinin en önde gelen savunucusu olarak tanınacaktı.

DIYALEKTİK BİR İNSAN EKOLOJİSİ

David R. Keller ile Frank B. Golley, *Philosophy of Ecology'nin* girişinde bir

21) Marx'ın ve ayrıca Engels'in bütün yazılarındaki ekolojik düşüncelerdeki diyalektik, John Bellamy Foster'ın *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000) (Türkçesi, Marx'ın Ekolojisi, Epos Yayınları, Ercüment Özkaya). Ancak tarihin materyalist kavranışıyla doğanın materyalist kavranışının arasındaki bu daha geniş anlayış, her ne kadar Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* ile Marx'ın *Kapital*'inde var olsa bile, yaşadıkları dönemde önemli bir kısmı yayınlanmadan kalmış bir dizi olağanüstü çalışmanın içinde geliştirilmiştir, bu öncelikle Marx'ın doktora tezinde, *Ekonomi ve Felsefe El Yazmaları'nda*, *Alman İdeolojisi'nde*, *Grundrisse'de Artı Değer Teorileri'nde* ve Engels'in *Doğanın Diyalektiği* taslaklarında mevcuttur. Engels'in *Anti-Dühring'i* ve *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesi'nin Sonu*, 1870'lerin sonuyla, 1880'lerin başında Marksist olan Karl Kautsky ile Georgi Plekhanov gibi kişilerin üzerinde büyük etki yapmıştır, bunun en önemli nedeni de çok daha geniş bir felsefi temele oturması, Marksizmi onların gözünde ilk kez bilim ve doğa ile ilişkilendirmesiydi. Bu, o halde, doğa-madde temelinde yeniden vurgu yapma anlamında ekonomik-politik ilişkileriyle diyalektik olarak bağlı kavranan doğa-madde temeline "doğanın dönüşü" anlamında yeniden vurgu yapma anlamında son derece belirgindir.

22) Bkz Kohei Saito, *Karl Marx's Ecosocialism* (New York: Monthly Review Press, 2017).

ekolojik dünya görüşünün şu teorik ilkeleri içermesi gerektiğini yazdılar. 1- “Ontolojik olarak karşılıklı bağıllık”, 2- “İç ilişkiler”, “yaşayan bir şeyin özünü veya kimliğini” karmaşık bağlantıların ve süreçlerin ürünü olarak görmek, 3- Bütünsellik, 4- Doğalcılık, 5- İnsanı merkeze koymamak, ve 6- İnsanın yeryüzüne yaptığı “olumsuz etkilerin” farkında olmak.⁽²³⁾ Ekoloji toplum ile insan dışı doğanın arasındaki sınırları aşar. Bu noktadan bakıldığında insan toplumsal sistemleri hem doğal dünyanın kopmaz bir parçasıdır hem de özel olarak *toplumsal* belirleyiciliği yansıttıklarından doğadan görece olarak bağımsızdırlar. Bu da hem zamanımızı karakterize eden insanlar tarafından oluşturulmuş ekolojik bozulma ihtimalini hem de sürdürülebilir insan gelişimi biçiminde zıddını yaratır. Dolayısıyla toplumsal sistemler insan ekolojileri haline gelirler. William Blake, Percy Bysshe Shelley, Charles Dickens, Marx, Engels, John Ruskin ve William Morris gibi çeşitli düşünürler, Sanayi Devrimi’ni kent ve kır arasındaki çelişkiyi temsil eden bir durum, doğanın suiistimali olarak görmüşlerdir. O halde, “ekolojinin” en etkili, en erken tanımlarının kentsel sistemlerle ilgili olması tesadüf değildir.

Avrupa ve Kuzey Amerika’da, on dokuzuncu yüzyılda yeni megakentlerin ortaya çıktıkları dönemde, bağlarını koparmadıkları doğal çevre ile aralarındaki karışıklıklar hiç kuşkusuz bugüne göre daha görünür durumdaydı.⁽²⁴⁾ Belki de yeni sanayi kentleriyle yaşanan bu karışıklığın en dramatik belirtisi Marx’ın daha sonra “doğanın evrensel metabolizması” diyeceği bulaşıcı hastalıkların yani kolera, tifüs, tifo, tüberküloz, difteri ve kızılın yayılışıydı.⁽²⁵⁾ Bu tür hastalıkların etiolojisi hakkında o dönemde çok az şey biliniyor olsa da, doğa-toplum ilişkisinde yaşanan temel dönüşümle ilişkili oldukları geniş ölçüde algılanmıştı. Charles Dickens, *Kasvetli Ev*’de bu “habis hastalıkların, bu kibirli adada uygarlığın ve barbarizmin nasıl birlikte yürüdüğünü gelecek çağlara aktaracak utanç dolu bir tanıklık” olduklarını yazdı.⁽²⁶⁾

Bu geniş perspektiften bakıldığında, Engels ekolojik bir dünya görüşünü, özellikle de insanlar ile doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi çok erken ortaya koymuştu. Çeşitli bilimlerin ömrü boyunca öğrencisi ve çağının en bilgili kişilerinden biriydi, yirmi kadar dil konuşurdu, ansiklopedik bilgisi Marx tarafından saygı görürdü.⁽²⁷⁾ Daha on sekiz yaşındayken basılan “Wupper-

23) David R. Keller ve Frank B. Golley, “Giriş” ed. Keller ve Golley, *The Philosophy of Ecology* (Athens: University of Georgia Press. 2000), 2-3.

24) William Cronon, *Nature’s Metropolis*’de (New York: W.W.Norton, 1919) on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl başı kent ekolojisini, Şikago’nun ilk yıllarına dayanarak ele alır.

25) Marx ve Engels, *Collected Works*, 30:54-66.

26) Charles Dickens, *Bleak House* (Londra, Penguin, 1996), 165) [*Kasvetli Ev*, YKY Yayınları, çev. Aslı Biçen].

27) Lafargue, “Reminiscences of Engels” 90-92.

tal'dan Mektuplar"da, doğup büyüdüğü bölgedeki fabrikalardaki çok kötü sağlık koşullarını yazdı. "Basık tavanlı odalarda çalışan insanlar, oksijenden çok kömür dumanı ve tozu soluyorlar -ve altı yaşında çalışmaya başlayan büyük çoğunluğun- içindeki bütün gücü kuvveti ve yaşama sevincini alıp götürüyorlar." Bu durumu, kırların özgür, sınırsız havasıyla karşılaştırdı.⁽²⁸⁾ Engels'in ilk kitabı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* (1845), kentle kır arasındaki bu ayrımı ele aldı ve toplumsal epidemiyoloji çalışmalarına öncülük etti. Son kitabı, *Avrupa Silahsızlanabilir mi?* (1893) toprağın tahrip edilmesinin sonuçları üzerineydi. Bunların arasında yer alan önemli eserlerinin hemen hemen hepsinde doğa-ekoloji diyalektiğini anlattı.

Engels'in çalışmalarını kapitalizm, doğa ve sosyalizm geniş bağlamının içine yerleştirdiği 1843 gibi erken bir tarihte yazdığı "Ekonomi Politik Eleştirisinin Çerçevesi"nde anlaşılmıştı. Burada "üretimin iki unsuru vardır, doğa ve insan" dedi. Yabancılaşma bunları birbirinden koparıyordu. "Özel mülkiyetin en başta gelen sonucu" diye yazdı "üretimi iki birbirine zıt kutba, doğa ve insan kutuplarına, yani insanlar tarafından gübrelenmediği takdirde [çok geçmeden] ölen ve kısırlaşan toprakla, ilk var oluş koşulu tam da o toprak olan insan faaliyetine ayırmasıydı." Kapitalizm altında toprağın çalınması birikimin hâkim ilkesi olmuştu: "Toprağı -birimize ve hepimize ait olan ve varlığımızın ilk şartı olan toprağı- bir madrabazlık nesnesi haline getirmek insanın kendisini bir madrabazlık nesnesi haline getirmesi yolundaki son evreydi."⁽²⁹⁾

Engels'in doğaya bakışı, doğanın fethedilip sömürülen bir şeye indirgenmediği, kapitalist meta üretiminin ekonomik kategorileriyle nesneleştirildiği bir bakış değildi. Daha çok, başından itibaren doğanın içsel değerinin ve dolayısıyla da kapitalizm altında yabancılaşmasının trajedisinin bilincindeydi. Doğal çevreye verdiği bu değer Engels'in örneğin Yunanistan, Almanya ve İngiltere kırsalında sergilenen doğal güzellikleri anlattığı 1840 tarihli "Manzaralar" başlıklı makalesinde çok belirgindir. Yirmili yaşları boyunca yazdığı yazılar Shelley'nin *Queen Mab*'inden çağrışımlarla doludur, özellikle de Shelley'nin doğal çevreye dair canlı şiirsel tasvirlerini vurgulamış ve "doğanın tasvirinde ancak Shelley'nin başarabileceği bir yumuşaklık ve özgünlüğe" atıf yapmıştır.⁽³⁰⁾

Burjuva toplumunda doğa ve insanlığın yabancılaşma duygusunun eşlik ettiği bu Shelleyvari güçlü yaşam sevgisi, Engels'in "Shelly, o dâhi, peygamber Shelley ile pırl pırl duyarlılığı ve toplumumuza dair sert taşlamalarıyla Byron" diye yazdığı *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'da çok belirgin-

28) Marx ve Engels, *Collected Works*, 2:9-10.

29) Marx ve Engels, *Collected Works*, 3:428-29, 432.

30) Marx ve Engels, *Collected Works*, 2:95-101.

dir.⁽³¹⁾ Engels'in ilk çalışmalarında zaman zaman yer alan, genelde devrimci içeriğe sahip şiirlere yapılan atıflar, kapitalizmin dayattığı kasvetli ve bozulmuş bir varoluşun karşısında ve dışında, bastırılması mümkün olmayan, ıslıl ıslıl, doğal ve toplumsal bir duruşu temsil eder. Engels, Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi*'nin ana teması olacak kent ve kır arasındaki bölünme nosyonunu zaten geliştirmişti. "Kent ve kır" diye yazdı, "kapitalizm altında sürekli rekabet halindedir". Alt yapısı, var olan kurumları, hazır piyasası ve nitelikli emeği sayesinde "kent büyüdükçe, avantajları da büyür". Kırın ise tam tersine en önemli üstünlüğü düşük ücretleridir. "Ancak bütün gücüyle devam etmekte olan imalat eğilimini merkeze alarak kırdaki kurulan her yeni fabrika kendi içinde bir imalat kentinin nüvesini barındırmaktadır."⁽³²⁾

Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu*, Marksçı ekonomik politığın kuruluşunda formatif bir rol oynayacak ve Eric Hobsbawm'ın vurguladığı gibi "Analizinin temeli sistematik olarak Sanayi Devrimi kavramına dayanan ilk büyük çalışma" olarak tarihsel bir önem kazanacaktı. Ayrıca, genelde daha az takdir edilmiş olsa da, çevre bakımından temel bir çalışmaydı. Eser, büyük şehirlerin dışındaki tarım ve maden proletaryasının koşullarına dair kısa bölümler içerse de, her şeyden önce "büyük şehirlerdeki" ve özellikle sanayi şehri Manchester'daki emekçi sınıfların fiziksel durumuna yoğunlaşmıştı.⁽³³⁾ Kitabın çok küçük bir kısmı güncel fabrika koşulları hakkındaydı ve bunlarda da odak neredeyse sadece iş yeri içindeki çevresel koşullara ve bunların işçilerin sağlığı üzerindeki etkisine çevriliydi.

Şurası kesindir ki, *Emekçi Sınıfların Durumu*, artı değer ilişkilerine güçlü bir iç görü getirir, ilk kez burada göreceli katma nüfus veya "yedek sanayi ordusu" kuramının sistematik bir şekilde geliştirilmiş haliyle karşılaşırız. Engels bu kavramı daha önce yazdığı "Ekonomi Politikin Eleştirisinin Çerçevesi"nde anlatmıştı. Ancak, esere bir bütün olarak hâkim olan ve genç Engels'in asıl ilgi alanını oluşturan Emekçi sınıfların çevresel koşullarıdır. Kitabın büyük kısmı sanayi kentlerinde işçi sınıfının hayatının toplumsal epidemiyolojisine ve hastalıkların etiyolojisine ayrılmıştır. Ekonomi politik eleştirisiyle birleşen çevresel ve epidemiyolojik koşullar eleştirisi ve bunların kapitalizm altında emekçi sınıfların yeniden üretimiyle ilişkisi, Engels'in eserine maddi gücünü verir, olağanüstü yeteneğiyle duygularımızı ve bilincimizi bugün dahi uyarır.

1840'lerde Manchester'da ve diğer sanayi şehirlerinde proleterlerin gündelik hayatları duman, pislik, aşırı çalışma, hastalık, işin bozukluğu, sakatlayıcı yaralar ve elbette erken ölümle doluydu. Engels'in *Emekçi Sınıfların*

31) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:528.

32) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:326.

33) Eric Hobsbawm, Frederick Engels, *The Condition of the Working Class in England*, "Giriş" (Chicago: Acedemy Chicago Publishers, 1984), 9-10.

Durumu işçilerin hayatlarının içindeki bu koşulları ayrıntılı olarak tanımlar ve bunların kaynağı olarak da sistematik bir şekilde kapitalizmin ekonomi politliğini işaret eder. Howard Waitzkin'in *The Second Sickness*'da [ikinci Hastalık] anlattığı üzere, "Engels'in teorik tutumunda hiçbir belirsizlik yoktur. İşçi sınıfının hastalıklarının ve erken ölümlerinin kökeninde ekonomik üretimin örgütlenmesi ve toplumsal çevre yatar. "İngiliz kapitalizmi" der Engels, "işçi sınıfından insanları kaçınılmaz olarak hastalığa yol açan koşullar altında çalışmaya ve yaşamaya zorluyor; bu durum gizli değil, kapitalist sınıf tarafından çok iyi biliniyor. Kâr ve güvenlik arasındaki çelişki sağlık sorunlarını daha da kötüleştiriyor ve yapılması gereken iyileştirilmeleri engelliyor."⁽³⁴⁾

Engels'in kitabının sahnesini oluşturan Sanayi Devrimi'ni ele alışı, pamuklu (ve yünlü) tekstil üretiminin olağanüstü büyümesiyle bağlantılı (iğ makinesiyle başlayan) önemli icatlara dair bugün artık epeyce standartlaşmış bir tartışmayla başlar. Bununla birlikte hızla demir, kömür ve daha önemli bir sorun olan enerji üretiminin temelini incelemeye geçer. Burada on sekizinci yüzyılda odun kömürü yerine (kömürden türetilen) kok kullanılmasıyla dönuşen demir döküm imalatına vurgu yaptı. Bu durum on sekizinci yüzyılın sonunda demir üretiminde çok büyük bir artışla sonuçlanmış ve daha önce odun kömürü bazlı demir döküm imalatının sonucu olarak İngiltere'deki ormanların çok fazla azalmasından dolayı başvurulmuş odun ithalatının çok miktarda düşmesine yol açmıştı. 1807 yılında altmış İngiliz fırını, 17 bin ton pik demir üretiyor ve bu imalat için (döküm de eklendiğinde) 830 bin ton kömür üretmeye uygun odun gerekiyordu. Sonuç, İngiliz ormanlarının çok büyük ölçüde tahribi oldu. Vaclav Smil'in açıkladığı üzere, "1648'de Sussex'in ıstırap içindeki halkı, demir fabrikaları ve fırınlarının devam etmesine izin verilirse, kaç kentin daha çökeceğini merak ediyorlardı, (insanların ev, değirmen, tekerlek, fıçı ve yüzlerce başka ihtiyacı karşılayacak odunları yoktu), kraldan bu fabrikaların çoğunu kapatmasını istediler."⁽³⁵⁾

Gerçekten de, İngiltere'nin büyük ölçüde ormansızlaşmasına yol açan, standart Malthusçu yorumun öne sürdüğü gibi çok fazla sayıda insanın aşırı derecede odun tüketmesine ve dolayısıyla da odun kıtlığına neden olacak kadar çok bir nüfus artışı değildi.⁽³⁶⁾ Aslında, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yaşanan devasa boyutlardaki ormansızlaşma büyük ölçüde demir imalatının odun kömürüne bağımlı olduğu sanayileşmenin erken döneminin yarattığı bir sonuçtu. On sekizinci yüzyılın başında odun kömürü yapılacak odun kıtlığı öylesine ciddiye ki, çevre krizi zirvesine vardığında, kömürle demir dökme araçları yaygınlaşana kadar "bütün dökme demiri yurt dışın-

34) Howard Waitzkin, *The Second Sickness* (New York: Free Press, 1983), 66.

35) Vaclav Smil, *Energy in Nature and Society* (Bambridge, MA: MIT Press, 2008), 191.

36) Malthusçu yorum için bkz. R. G. Wilkinson, *Poverty and Progress: An Ecological Model of Economic Development* (Londra: Methuen, 1973), 112-18.

dan” özellikle de İsveç’den edinmek zorunda kaldılar. Engels, demir imalatında 1788’de odun bazlı odun kömüründen, kömür bazlı koka dönmenin altı yıl içinde demir üretiminin altı kat artmasına yol açtığını gözlemlemişti.⁽³⁷⁾ Max Weber’in İngiltere çevre tarihini dikkate alarak, demir dökme işlemi için kömürden kok elde etme işleminin keşfinin Almanya’nın ormanlarını kurtardığını söylemesine yol açan da buydu.⁽³⁸⁾

Sanayideki sıçrama bakımından, kömür üretimindeki genişleme ilk başta demir üretimindeki büyük artış için gerekliydi. Engels’in *Emekçi Sınıfların Durumu*’nda anlattığı üzere, on sekizinci yüzyıl İngiltere’sinde oksitli ortamda cürufundan ayırarak kokla demir dökmenin gelişmiş biçimlerinin hızla ortaya çıkması demir üretimine muazzam bir itici güç sağladı. Eritme fırınlarının muazzam boyutları on yıllar içinde elli kat daha arttı. Engels’in not ettiği üzere, Sanayi Devrimi’ni birçok bakımdan en iyi simgeleyen Thomas Paine’nin Yorkshire’daki ilk demir köprü için yaptığı projeydi.⁽³⁹⁾

Engels, 1830’ların ortasında 700.000 ton demir üretildiğinin altını çizdi, sadece pik demir elde etmek için her yıl 3 milyon tondan fazla kömür tüketilmişti.⁽⁴⁰⁾ 1869’da Sanayi Devrimi’nin zirve yaptığı dönemde, İngiltere’de genel imalat sanayinin ve trenlerin buhar makinelerinde kullanılan dökme demir için daha da fazla kömür gerekiyordu artık. Gerçekten de, dökme demir için (kalay, bakır ve kurşun talebinin yanı sıra) kömür talebi buhar makinesinin gelişmesine yol açmış bu da bütün bir endüstriyel sıçramayı karakterize eden olumlu bir geri besleme mekanizması olarak kömür talebini artırmıştı. Böylece, sonuç “İngiltere’nin geniş kömür yataklarının önemini” ortaya koyan buhar makinesi oldu. Bu da makine sanayinin üretimi için kok üretme yoluyla “ham madde sağlayan demir madenlerine” ayrılmaz bir şekilde bağlıydı.⁽⁴¹⁾

Sanayileşme sadece makine ve fabrika demek değildi. Buna yepyeni bir ulaşım alt yapısı, demir yolları, kanalların açılması ve buharlı gemilerin sahneye çıkması da dâhildi. Yenilikçi gübreleme işlemleriyle toprağa sermaye katılıp, Humprey Davy ve Justus von Liebig gibi kişilerin buluşlarıyla kimyada yaşanan ilerlemeler sayesinde yeni tarımsal yöntemler gelişince tarımda da devrim oldu. Tarımını et ve yün üretimine kaydıran İngiltere, bir yandan tarımını genişletirken bir yandan da çok büyük bir tahıl ithalatçısı haline geldi.

37) Marx ve Engels, *Collected Works*, 3:483-84.

38) Marx Weber, *General Economic History* (Mineola, NY:Dover, 2003), 191-304-5; John Bellamy Foster ve Hannah Holleman, “Weber and the Environment”, *American Journal of Sociology* 117/6 (Mayıs 2012):1644-50.

39) Engels ilk demir köprüyü Paine’in yaptığını sanıyordu. Ancak Paine, bu köprüyü yapmadı, ancak parçaları ve projeleri 1796’da Weir nehri üzerine yapılan ilk demir köprüde kullanıldı. Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:706.

40) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:317-8.

41) William Stanly Jevons, *The Coal Question* (New York: Augustus M. Kelley, 1965), 138-39; Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londra: Penguin, 1969), 70-71.

Tarımda emeğin yer değiştirmesi modern sanayinin gelişmesinin en önemli unsuru olan proletaryada muazzam bir artışa yol açtı. Engels, “Nüfus, sermaye gibi merkezileşti” diye açıkladı, yani giderek artan bir şekilde büyük şehirlere yerleşiyordu. Marksist ekonomi politiğin temel taşı olan ve yoksulluğun nüfus artışının ürünü olduğunu söyleyen kaba Malthuscu görüşlere cevap veren gö-reli artık nüfus veya yedek “sanayi ordusu” kavramını sistematik olarak *Emekçi Sınıfların Durumu*’nda ortaya koymuştu. Kapitalizm altında birikim, işsizlerden oluşan koskocaman bir ordunun var oluşunu mümkün kılıyor, genişleme döneminde üretimin hızla yeni alanlara kaymasını sağlarken bir yandan da daralma döneminde ücretleri düşük tutuyordu. Marx’ın daha sonra yazdığı üzere, sermaye birikimi aynı zamanda çoğu işsiz ve düşük ücretle çalıştırılan emekçi nüfus birikimiydi. Dolayısıyla sermayenin toplumun en tepesinde birikmesi, toplumun en dibindeki gö-reli sefaletin, meşakkatin ve mülksüzlüğün aynasıydı ve bütün bir sermaye sistemi bunun üzerine kurulmuştu.⁽⁴²⁾ Engels, *Emekçi Sınıfların Durumu*’nun “Sanayi Proletaryası” bölümünü şu sözlerle bitirdi: “Ama proleterlerin bitip tükenmez bir çoğunluğunun oluşturdukları bu [büyük sanayi] şehirlerde nasıl yaşadıklarını, büyük şehrin üzerlerinde nasıl bir etki bıraktığını araştırmamız gerekiyor.”⁽⁴³⁾

Engels, araştırmasını yaparken çok çeşitli ve önemli hükümet raporlarını da kullandı. 1832’deki ikinci büyük kolera pandemisinin ve Manchester’a kaçınılmaz “kolera ziyaretinin” ortasında, “epidemi yaklaşırken, evrensel bir terör şehrin burjuvazisini ele geçirdi” diye yazdı. İşte bu koşullarda “halk yoksulların sağlıksız konutlarını hatırlamış, gecekonduların her birinin salgının bir merkezi haline geleceğini ve böylece de yoksunluğu mülk sahibi sınıflarının evlerine kadar her yönde yayacağı gerçeği karşısında titremiş”ti. Bu bağlamda Dr. James Phillips Kay başkanlığında bir kamu sağlığı komisyonu kuruldu ve Kay, 1832 tarihli Manchester’da Pamuk imalatında çalışan “İşçilerin Ahlakı ve Fiziki Koşulları” başlıklı raporunda işçilerin yaşama koşullarının bütün yönlerini mercek altına aldı. Engels, her ne kadar “Dr. Kay işçi sınıfının genelini fabrika işçileri ile karıştırıyor” demiş olsa da, yine de raporu “mükemmel bir broşür” olarak kabul etti. Engels ayrıca araştırmasında Edwin Chadwick’in Yoksulları Koruma Kanunu Komisyonu için hazırladığı çok etkili 1842 tarihli, “*Büyük Britanya’nın Emekçi Halkının Hijyen Koşulları üzerine Rapor*”unun yanı sıra, öncelikle çocuk işçiliğine odaklanmış birkaç önemli parlamento raporunu da kullandı.⁽⁴⁴⁾

42) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:325; 384; Karl Marx, *Capital*, cilt. 1 (Londra: Penguin, 1976), 799.

43) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:327.

44) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:351, 365; Frederick Engels, *The Condition of the Working Class in England* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1958), 372-74; Edwin Chadwick, *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain*, düzenleme ve giriş, M.W. Flinn (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1965).

Bununla birlikte, *Emekçi Sınıfların Durumu*, temel olarak Engels'in işçilerle karşılıklı ilişkisine ve kendi gözlemlerine dayanıyordu. İşçi sınıfının aktif bir şekilde katıldığı ve E.P. Thompson'un deyişiyle kendini *yarattığı* Genel Grev'den -şalter indirme isyanları olarak da bilinir- kısa bir süre sonra Manchester'da gördüğü işçi sınıfı bilincini bir çok bakımdan yansıtır. 1842 Genel Grevi'nde Manchester, Engels'in gelişinden önceki Ağustos ayı boyunca fabrika fabrika yürümüş, fabrikalarda üretimi durdurmak üzere kazanların şalterlerini indirmiş, Halk Sözleşmesi'nin altı maddesinin ülkenin yasası olarak uygulanmasını talep etmişti. Ancak, baskı ve açlık işçilerin Eylül ayında yeniden işbaşı yapmalarına yol açmıştı.⁽⁴⁵⁾

Engels, Mary Burns ile birlikte Owenciler tarafından kurulmuş Bilim Evi'nde işçilerin yaptığı kitlesel toplantılara katıldı (hatta aslında orada tanışmış olabilecekleri de söylenmiştir).⁽⁴⁶⁾ Ulusal Çartist lider George Julian Harney ile kurduğu ilişki sırasında Engels, Harney'nin arkadaşı Manchester'lı Çartist Lider James Leach'in çalışmalarından bolca yararlandı. James Leach çeşitli işlere girip çıkmıştı, bunların arasında kömür ocaklarında madencilik, makine dokumacılığı, muhtemelen el dokumacılığı da vardı. Leach, Manchesterlı işçilerin ücretlerindeki kesintiye karşı 1839'da yaptıkları direnişin de lideriydi. Leach, Ulusal Sözleşme fikrinin arkasındaki en önemli kişilerden biriydi. 84 sayfalık önemli çalışması, *Stubborn Facts from the Facts by a Manchester Operative*'de (1844) [Manchesterli bir Çalışandan Fabrikalardaki Değişmez Gerçekler] de emeğin bir servet (değer) kaynağı olduğunu ve kendi emeklerinin ürününün işçilerden çalınmakta olduğunu öne sürmüştü. Leach'in sözleriyle "Emekçi Halk, *makinelere* yoluyla *emek piyasasında* bir artı oluşturunuyordu." Dolayısıyla, patronlar "ellerinin altında biri işte, biri işin dışında olmak üzere iyi ayrı emekçi" bulunduğu gerçeğini sömürebiliyorlar, ücretleri düşürmeye yarayan koşullar yaratıyorlar ve "emeğin elinden hak ettiği ödülü alıyorlar"dı. Leach, başka bir yerde "fabrikalar arttıkça, emeğin değeri azalıyor" diyecekti. Engels, İngiltere'de *Emekçi Sınıfların Durumu*'nun çeşitli bölümlerinde Leach'in *Stubborn Facts*'inden söz etti, alıntılar yaptı. Engels ayrıca Çartist hareketten işçilerin fabrikalarda yaptıkları işlere dair kendi topladıkları ve Leach'in kitabına da konan bilgilerden istatistikler çıkardı. Leach'in Engels'in Soutgate'deki bürosuna yürüyerek on dakika uzaklıkta bir kitabevi vardı. Engels de *Northern Star* ve *Miners' Advocate*'ı buradan alıyordu. İlk kez 1843'de tanıştılar. Engels, Harney ile büyük ihtimalle Leach aracılığı ile tanıştı. Leach, *Stubborn Facts*'i yazmakta olduğundan, Engels de aynı dönemde Manchester'da işçi sınıfının koşullarını

45) E.P. Thompson, *The Making of English Working Class* (New York: Vintage, 1963); Frow, *Frederick Engels in Manchester*, 4-5.

46) Jenkins, *Frederick Engels in Manchester*; 17; Ruth Frow, *Frederick Engels in Manchester*, 7-9; Irving, "Frederick Engels and Mary and Lizzy Burns."

araştırdığından, ikisi hiç kuşkusuz son derece yoğun ve verimli bir alış veriş ilişkisine girdiler.⁽⁴⁷⁾

Gerçekten de, Paul Pickering'in *Chartism and the Chartists in Manchester and Salford*'da belirttiği gibi "Engels, arkadaşlık ettiği kişilerle işçi sınıfına dair görüşlerini paylaştı... Engels'in onu konseylerine, toplantılarına ve topluluk gruplarına katan işçi sınıfından arkadaşları, çevrenin cehenneme benzer halinin tersine ve buna rağmen güçlü ve birbirine çok bağlı bir kültürün yaşayan kanıtıydı."⁽⁴⁸⁾ Engels "sosyal cinayet" kavramını türettiği Çartist literatürden bilgisini geliştirmek için çok faydalandı.⁽⁴⁹⁾

Ancak Engels, ilk elden araştırmalarını yürüterek yaptı. Sanayi Manchester'ı anlattığına göre şöyle kurulmuştu: "Bir insan buraya yıllar boyu her gün gidip gelse, kendini sadece işiyle sınırlayıp sırf eğlence için yürüyüşlere çıksa, bir işçi sınıfı mahallesiyse hatta bir işçiyle hiçbir temas kurmayabilir. Bu daha çok bilinçsiz, zımni bir anlaşmadan kaynaklandığı gibi, açıkça bilinçli bir kararlılıktan da kaynaklanır, çünkü işçi sınıfı mahalleleri şehrin orta sınıfının yaşadığı bölgelerden keskin bir şekilde ayrılmıştır; böyle yapılmadığı yerlerde ise hayırseverliğin örtüsünün altına kapatılmışlardır."⁽⁵⁰⁾

Engels'in keşfetmek istediği şehrin tam da bu bölgeleri idi. O dönemde onu ziyaret eden bir Alman arkadaşı, şehrin işçi sınıfı mahallelerinde sürekli dolaşmasına hayret etmişti. Engels'i Manchester için "burayı kendi doğup büyüdüğüm şehir kadar yakından tanıyorum, hatta burada yaşayanların çoğundan daha iyi tanıyorum" açıklamasını yapmaya iten, harcadığı bu titiz emektir. Şöyle ekledi "Eğer bir insanın ne kadar dar bir yerde hareket ettiğini, ne kadar az hava -hem de nasıl bir hava- soluduğunu, uygarlıktan ne kadar az nasiplendiğini ama yine de yaşadığını görmek isteyen varsa, Manchester'ın işçi sınıfı mahallelerine gelmesi yeterli".⁽⁵¹⁾

47) James Leach (anonim olarak yazılmış ve "Manchesterlı bir Çalışan" olarak imzalanmış), *Stubborn Facts from the Factories* (Londra: John Ollivier, 73-74; Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:429-32, 468-70, 485-88; Engels, "Postscript of 1846: An English Strike", Engels, *The Condition of Working Class in England* (Stanford baskısı) 342; E. Froq ve J. Saville, "Leach, James" *Dictionary of Labuour Biography* (Londra: Macmillan, 1972), 9, 171-75; Paul A. Pickering, *Chartism and the Chartists in Manchester and Salford* (New York: St. Martin's Press, 1995), 30, 198-99; Edmund and Ruth Frow, *Frederick Engels in Manchester*.

48) Pickering, *Chartism and the Chartists in Manchester and Salford*, 30.

49) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4, 330; Ernst Jones, "The London Doorstep, A True Story" (1848) *Literature of Struggle*, ed. Ian Haywood (New York: Ashgate, 1995), 170-72; Gregory Vargo, *An Underground History of Early Victorian Fiction* (Cambridge: Cambridge Universty Press, 2018), 68-96. Engels'in sosyal cinayet kavramını kullanışı, Rob Nixon'un son dönemde "yavaş şiddet" kategorisini kullanışı ile karşılaştırılabilir. Bkz. Rob Nixon, *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011).

50) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:347-48.

51) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:345, 355.

Engels'in gözlediğine göre, Manchester o sırada "dünyanın ilk [yani, en önemli] imalat şehri" idi. Nüfusu, banliyöleri dâhil 400.000 civarındaydı, bunun büyük çoğunluğunu da işçi sınıfı oluşturunuyordu. Diğer sanayi şehirleri gibi hiçbir yapı kontrolüne tabi olmadan ve bir genel kanalizasyon sistemine sahip olmadan aniden büyümüştü. Engels, caddelerin ve konutların düzeniyle ilgili çizimler yaptı, insanların yaşadıkları aşırı kalabalık ve kötü koşulları gösterdi. Şehrin o dönemdeki insan kaynaklı ve diğer atıkları, bazıları kanalizasyona bağlı zengin evlerini korumak için lağım kuyuları şeklindeydi (çukurlar toprağa kazılmıştı). Teorik olarak bunlar düzenli bir şekilde boşaltılıyordu, ancak birçok durumda, özellikle yoksul mahallelerde bu iş nadiren yapılıyor ve taşmalara yol açıyordu. Biyolojik olarak çok çok az arıtılan derin lağım çukurları sık sık yer altı sularına karışıyordu.⁽⁵²⁾

Marcus'un yazdığına göre, Manchester'da işçi sınıfının çevresel koşullarını incelerken Engels, şehrin çeşitli mahallelerinde "yerinde gözlemler yaptı" bunları bulundukları yerlerdeki "nehirlere, derelere ve düzlüklere" bağladı.⁽⁵³⁾ Üç nehir, İrk, İrwell ve Medlock, Manchester'a verilen isimle yeni endüstriyel "Cottonopolis"teki* çevreleri oluşturunuyordu. Manchester'ın kentsel çevresini tanımlarken, genel yapı sistemini sırasıyla şu şekilde inceledi; Eski Şehir ve Yeni Şehir; işçi mahallelerinin inşaat yöntemleri; sokaklar, avlular ve ara caddeler; Küçük İrlanda; çevresindeki mahalleler, pansiyonlar, aşırı kalabalık nüfus; bodrum yerleşimleri; işçilerin giysi, gıda ve beslenme durumları ve hastalık. Eski şehirden başladı ve okuyucusunu şehirde saat yönünde yürüterek işçi sınıfı mahallelerinde dolaştırdı.⁽⁵⁴⁾ Eric Hobsbawm Engels'in kitabındaki duygusal akışı şu şekilde anlatır: "Eğer Manchester'ın pamuk fabrikalarında ve gecekondualarında dolaşan Engels'i izleyecek olursak, dehşete ve öfkeye kapılmaktan kendimizi alamayız" bugün bile, arada yüz yıldan fazla bir "mesafe" olmasına rağmen aynı duygulara kapılırız.⁽⁵⁵⁾

* ç.n. Pamukkent

52) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:347, 355 (Engels'in çizimleri için bkz. 350-356-69); Robert H. Kargon, *Science in Victorian Lankester* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1977), 109. Engels'in 1844'de işçi sınıfının durumu üzerine ilk elden (o döneme ait raporlarla desteklenen) tanımlarının doğruluğu için bkz. E.J. Hobsbawm, *Labouring Men* (New York: Doubleday, 1967), 123-47. Engels başka yerde Manchester ve çevresinde istihdamdaki işçi sınıfının sayısının 350.000 civarında olduğunu belirtiyor. Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:364.

53) Marcus, Engels, *Manchester, and the Working Class*, 195.

54) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:viii; Marcus, Engels, *Manchester, and the Working Class*, 180-81; Peter Maw, Terry Wyke, and Alan Kidd, "Canals, Rivers and the Industrial City: Manchester's Industrial Waterfront, 1790-1850" *Economic History Review* (2011):24. Engels'in dönemindeki sanayi Manchester'ının haritası için bkz. Engels, *The Condition of the Working Class* (Stanford baskısı), 59.

55) Hobsbawm, *Labouring Men*, 132.

Engels, şehrin yukarısındaki Ducie Köprüsü'nden, şehrin manzarasını gözlerimizin önüne şöyle serer:

Aşağıda, Irk akıyor, ya da kokuyor, dar, kömür karası, leş kokulu bir dere, moloz ve atık dolu, bunları alıp daha sığ olan sağ kıyısına yığıyor. Kuru havalarda bu kıyıda çok iğrenç, yeşilimsi siyah balçık havuzlarından diziler oluşuyor, bunların diplerinden sürekli olarak zehirli gaz kabarcıkları yükseliyor ve dereden 12-13 metre yüksekliğindeki köprünün üzerinde duranların bile dayanamayacakları bir koku salıyor. Ancak bunun yanı sıra, derenin kendisi birkaç adımda bir yüksek savaklara sahip olduğundan bunların arkasında balçık ve çöpler kalın kütleler halinde birikiyor ve çürüyor. Köprünün üst kısmında tabakhaneler, kemik unu imalathaneleri ve gazhaneler bulunuyor, bunların bütün atıkları Irk'e gittiği gibi, biraz ileride mahallenin ve tuvaletlerin lağımı da buraya akıyor. Dolayısıyla, kolayca tahayyül edileceği gibi dereye her çeşit atık birikiyor. Köprünün alt kısmında, dik olan sol kıyıda yer alan avlulardan moloz yığınlarına, çöplere, pisliklere, artıklara bakıyorsunuz. Burada her ev, komşusunun üstüne yığılmış gibi ve hepsi birbirinin içini görüyor, hepsi kap-kara, dumanlı, eski püskü, hepsinin camları, pencere çerçeveleri kırık dökük. Arka planda eski kışlaya benzer fabrika binaları bulunuyor. Aşağı sağ kıyıda uzun sıra halinde evler ve fabrikalar var; ikinci ev, damı olmayan bir harabe, moloz yığınıyla dolu, üçüncü o kadar alçak ki en alt katında oturulmuyor, dolayısıyla penceresi ya da kapısı yok. Burada arka planda bir dilenci mezarlığı, Liverpool ve Leeds tren istasyonu var. Bunun arka tarafında, Manchester'ın "Yoksulların Bastili" denilen ıslahevi var, tıpkı bir hisar gibi yüksek duvarlarından ve tepesindeki parapetlerden aşağıdaki işçi mahallelerine tehdit edercesine bakıyor.⁽⁵⁶⁾

Manchester tarafında, Medlock Nehri'nin üzerindeki bente bitişik "Küçük İrlanda" denilen mahalle vardı. Bu mahalle ve çevresini Engels tiksinti ve öfke ile anlatıyor:

Burada Medlock akıyor. Irmağın kömür karası, leş gibi ve pis kokulu iki yanında geniş bir bant halinde fabrikalar ve işçi yerleşimleri var. İşçi yerleşimlerinin koşulları çok kötü... Ama en feci nokta... Manchester tarafında, Oxford Yolu'nun hemen güney batısında, buraya Küçük İrlanda deniyor. Medlock'un bir dirseğinde oldukça çukurda bir yer, dört yanı yüksek fabrikalar ve binalarla çevrili, iki grup halinde sırt sırta dizilmiş iki yüze yakın ev var, burada çoğu İrlandalı dört yüz kişi yaşıyor. Evler eski, pis, küçücük, sokaklar düzensiz, çukurlarla

56) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:351-52; Marcus, *Engels, Manchester and the Working Class*, 185-86.

dolu, bazı yerlerde ne kanalizasyon ne de kaldırım var; her çeşit çer çöp, sakatat, kir pas her yerde oluşmuş mide bulandırıcı havuzlarda birikiyor; atmosfer bunlardan yayılan kötü kokularla zehirlenmiş, her yer bir düzine fabrika bacasından çıkan dumanla kirlenmiş ve karar-mış. Burada bir sürü üstü başı yırtık pırtık kadın ve çocuk dolaşıyor, bunlar çöp yığınlarında ve su birikintilerinde dolaşan domuzlar kadar pis. Kısacası burası İrk'deki en kötü mahalleyle bile kıyaslanmayacak kadar berbat ve korkunç bir yer. Bu yıkık dökük, kırık camların arkasında, yağlı deri, yaylı kapı ve çürük çarık malzeme ile tamir edilmiş harabe halindeki evlerde veya karanlık ve nemli mahzenlerde ölçüsüz bir pislik ve koku içinde yaşayan, bu atmosferin içine sanki bir amaç uğruna tıkılmış olan bu insanlar, insanlığın düşebileceği en alt noktadalar. Dışarıdan bakan birinde bu mahallenin yarattığı izlenim ve düşünce böyle. Ama en fazla iki odası, bir tavan arası ve belki de bir bodrumu olan bu evlerin her birinde ortalama yirmi insanın yaşadığını duyduğunuzda ne düşünürsünüz? Bütün bölgede her yüz yirmi kişi için bir tuvalet bulunuyor ve buna da ulaşmak mümkün değil. Ancak hekimlerin tüm öğütlerine rağmen, kolera salgını yüzünden Küçük İrlanda'nın sıhhiye polisinde yaratmış olduğu bütün heyecana rağmen, her şeye rağmen, 1844 yılında, durum neredeyse 1831 ile aynı! Dr. Kay, bu mahallede sadece bodrumların değil bütün birinci katların da nemli olduğunu söyledi; bir zamanlar toprakla dolu olan bodrumlar yine boşaltıldı ve yine İrlandalılarla doldu; bir bodrumda kille kapatılmış delikten sürekli su fışkırıyor, bodrum nehir düzeyinin altında, bir el dokumacısı her sabah evine dolan suyu caddeye boşaltmak zorunda!⁽⁵⁷⁾

İnsanlar nemli deliklerde ve sığır ağıllarında yaşamaya zorlanmışlardı. Şehrin işçi sınıfının yüzde 12'si bodrumlarda yaşıyordu. Engels'in belirttiğine göre, banliyöler de dâhil geniş metropoliten alanda 40 bin ila 50 bin kişi, nemli, aşırı kalabalık bodrumlarda yaşıyor, su baskınlarına maruz kalıyor, lağım çukurlarıyla yakın temas içinde kalıyordu. Bu leş gibi delikler, "hırpani, kötü beslenmiş bir nüfusun" barınma yerleriydi. "Manchester'ın Eski Şehir bölümünde" diye yazdı "Bir adam buldum, altmış yaşında vardı, bir inek ahırında yaşıyordu. Kare şeklindeki, ne penceresi, ne döşemesi, ne de tavanı olan ahıra baca açmıştı, çürümüş çatıdan yağmur damlıyor olsa da, oraya bir yatak atmış, yaşıyordu. Bu adam düzenli bir işte çalışamayacak kadar yaşlı ve zayıftı, ekmeğini el arabasıyla gübre taşıyarak çıkarıyordu; gübre yığınları evinin hemen yanında uzanıyordu!"⁽⁵⁸⁾ Bir başka yerde Manc-

57) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4, 361-62. Küçük İrlanda'nın haritası ve Medlock ile ilişkisi için bkz. Engels, *The Condition of the Working Class* (Stanford baskısı), 195.

58) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:363-66; Marcus, Engels, Manchester, and the Working Class, 185, 190-91.

hester gecekondularının her yerinde gördüğü trajedinin mikroorganizmasının resmini çekiyor:

Bir engebeli kıyıda, kazıkların ve çamaşır iplerinin arasından geçip çoğunda bir zemin döşemesinin olmadığı, küçük, tek katlı, tek odalı kulübelerin oluşturduğu kaos içinde ilerliyorsunuz. Mutfak, oturma odası ve yatak odası bir arada. Bu öyle bir delik ki, sadece 1,5 metreye 2 metre genişliğinde. İki yatak gördüm, bunlara da yatak denirse, bir merdiven ve ocak odayı doldurmuş. Başka bazı evlerde hiç ama hiçbir şey bulamadım, kapı ardına kadar açık, evde yaşayanlar kapıya doğru eğilmişler. Kapıların önündeki her yer atık ve pislik; bunların altındaki yolu göremiyorsun ama zaman zaman ayağının altında hissedebiliyosun. İnsanların yaşadığı bu sığır ahırlarının etrafı iki taraftan evlerle ve bir fabrikayla çevrilmiş, üçte biri de nehir, ayrıca kıyıdan yukarı çıkan dar bir merdivenin yanında, dar bir koridor, bir başka ve neredeyse aynı şekilde kötü yapılmış, kötü bakılan meskenlerin labirentine çıkıyor.⁽⁵⁹⁾

Engels'in bu koşullarla ilgili ilk elden tarifleri, Chadwick'in Yoksullukla Savaş Komisyonu'na verdiği 1842 tarihli *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain*'la [Büyük Britanya'da Emekçi Nüfusun Sağlık Koşulları Hakkında Rapor] ile örtüşüyor ve daha da ötesine geçiyordu. Chadwick'in raporu bir gece içinde halk sağlığı konusunda onu 1840'ların ve 1950'lerin önde gelen bir kişiliği haline getirmişti. Yararcı bir düşünür ve Jeremy Bentham ile John Stuart Mill'in takipçisi olan Chadwick'in vurgusu artık Londra ve Manchester gibi büyük şehirlere uygun olmayan eski lağım çukuru yaklaşımının terk edilmesi ve kanalizasyonda çok büyük bir genişleme yapılarak atık suları toplayacak bir su taşıma sistemi kurulmasıydı. Bu savını, o dönemde egemen olan enfeksiyon hastalıklarına dair miazma teorisine dayandırıyordu. Buna göre, Londra ve Manchester gibi sanayi şehirlerini saran kolera, tifüs, tifo gibi salgın hastalıklar çürüyen organik maddelerin havaya saldıkları gazların sonucuydu, bu da yarattıkları kokudan anlaşılıyordu. Dolayısıyla çözüm, şehrin atıklarının kanalizasyon yoluyla şehirden uzaklaştırılacağı bir sıhhi sistemdi.⁽⁶⁰⁾ O dönemdeki salgın

59) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:353.

60) Chadwick, *Report on the Sanitary Condition*, 116, 365, 375, 422-24. Chadwick atıkla başa çıkma yöntemi olarak su taşımasını kullanılmasını doğrulamak için Liebig'i kullandı, çevre bölgeleri sulamak için çok daha etkili bir araç olarak kullanılabilceğini söyledi.(121-22). Bkz. ayrıca Michelle Elizabeth Allen, *Cleansing the City: Sanitary Geographies in Victorian London* (Athens: Ohio University Press, 2008), 14-18; Charles-Edward Amory Winslow, *The Conquest of Epidemic Disease* (New York: Hafner Publishing 1967), 242-49; Royston Lambert, *Sir John Simon, 1816-1904* (Londra: MacGibbon and Kee, 1963), 49-50.

hastalıklara dair diğer teoriler arasında bu tür hastalıkların kendiliğinden ortaya çıktıkları teorisi (bu görüş 1859 yılında yaptığı ünlü deneyle Louis Pasteur tarafından çürütüldü) ve hastalık yapan mikroplar teorisi vardı.⁽⁶¹⁾

Zaman zaman “pislik teorisi” veya pythogenic teori de denilen “miazma teorisi”, hastalığın etiyojisine dair önermesinin yanlış olmasına rağmen sorunun en önemli çevresel unsurlarını yakaladığı için önemli ölçüde güvenilirlik kazanmış ve şaşırtıcı bir süreklilik göstermiştir. Bazen “sosyolojik” hastalık teorisi de denilir ve genellikle hastalığı özel unsurlardan ziyade, kendisinden sonra gelen daha kesin mikrop teorisinde⁽⁶²⁾ olduğu gibi yoksullukla ilişkilendirir. Ancak, hastalığın etiyojisi bakımından çok zayıf olsa da bakteri patojenleri hakkında bilginin çok yeterli olmadığı bir dönemde belediyelerin akarsu ve kanalizasyon, konut ve sıhhi sistemlerinde büyük değişiklikler yapmalarını teşvik etmiş, bu da hastalıkların bazı nedenlerinin hafiflemesiyle sonuçlanmıştı. Charles-Edward Amory Winslow *The Conquest of Epidemic Disease* ‘de(1967) şöyle yazdı:

On dokuzuncu yüzyılın sağlıkçılarının başlıca endişesi bağırsak hastalıklarıydı ve bunlar, elbette tam olarak çevresel hijyenin temel önem kazanmış olduğu hastalıklardı. Dolayısıyla yerel miazmalar kavramı duruma tamı tamına uyuyordu. Ancak, göreceğimiz üzere, on dokuzuncu yüzyılın Pislik Hastalıkları Teorisi eski miazma doktrininin nispeten kesin ve bilimsel formuydu. İstatistiksel ve epidemiyolojik bulgularla desteklenmişti ve aslında salgın hastalığın pratik kontrolünde başarılı sonuçlar almıştı.⁽⁶³⁾

Engels’in *Emekçi Sınıfların Durumu*’ndaki hastalık etiyojisi incelemesi yaşadığı dönemin egemen miazmik teorisinin etkisini sergiler. Örneğin şöyle söyler. “Çürüyen sebze ve hayvan atıkları sağlığa kesin zararlı gazlar salıyorlar, bu gazların kaçacak yeri olmayınca, kaçınılmaz olarak atmosferi zehirliyorlar. Büyük şehirlerin emekçi mahallelerinde bulunan leş kokulu su birikintileri, bu nedenle halk sağlığı üzerinde çok kötü bir etki yapıyor, çünkü kesinlikle hastalık yapan gazlar salıyorlar; ayrıca, kirlenmiş akarsulardan gelen hava da solunuyor.”⁽⁶⁴⁾ Buna rağmen, Engels, *Emekçi Sınıfların Durumu*’nda miazma teorisinden yararlanırken, tek faktörlü bir epidemiyolojik açıklamadan da kaçındı, dolayısıyla bütün anlatısında halk sağlığı üze-

61) Louis Pasteur, “Experiments Relate to Spontaneous Generation” ed.A.S. Weber, *Nineteenth-Century Science: A Selection of Original Texts* (Peterborough, Ont: Broadview Press, 2000), 249-51.

62) W.Luckin, “The Final Catastrophe-Cholera in London, 1866”, *Medical History* 21/1 (Ocak 1977): 32-42.

63) Winslow, *The Conquest of Epidemic Disease*, 236.

64) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:395.

rindeki etkileri bakımından çok sayıda çevresel unsura ve koşula dikkat çekmesi önemliydi.

Engels, aynı paragrafta büyük şehirlerde nüfusu tehdit eden hava kirliliğini ve halkın yaşadığı oksijen eksikliği sıkıntısını da güçlü bir şekilde tanımladı: “Nüfusun şehirlerde yoğunlaşması”,

Halkın üzerinde hiç istenmeyen bir etki yapmaktadır; Londra'nın atmosferi asla taşranın havası kadar temiz ve oksijen bakımından zengin olamaz. 25,5 kilometre karelik bir alana sıkışmış iki buçuk milyon çift akciğer, iki yüz elli bin ocak muazzam miktarda oksijen tüketiyor. Hava yenilenmekte zorlanıyor, çünkü kullanılan inşaat yöntemi, şehrin kendi kendisini havalandırmasını engelliyor. Solunumun ve ocakların ürettiği karbonik asit gazı, sokaklarda kendine özgü ağırlığı yüzünden dağılmadan kalıyor, şehrin çatılarındaki ana hava akımını oluşturuyor. Şehirde yaşayanların akciğerleri gerekli oksijeni alamıyor ve bunun sonucu da zihinsel ve fiziksel bitkinlik ve ömrün kısalması oluyor... Büyük şehirlerdeki hayat, başlı başına sağlığa zararlı, görüştüğümüz gibi, emekçi halkın mahallelerinde her şey havadaki zehirle karıştığından, bozuk atmosferin etkisi son derece zararlı.”⁽⁶⁵⁾

Halkın yaşadığı sağlık sorunlarıyla çağdaşı olan yorumcuların hepsinden daha ilgili olmasına rağmen, bu tür gözlemleri yapan sadece Engels değildi. 1844'de Fransa'dan Manchester'a gelen Leon Faucher “sayısız bacanın gökyüzüne kustuğu duman bulutları” diye yazdı ve şehirdeki hava kirliliğinin etkisini faaliyet halindeki bir yanardağın etkisiyle karşılaştırdı.⁽⁶⁶⁾

Engels'in üzerinde durduğu bir başka özel sorun da, yoksulların “temizlik araçlarından” yoksunluğuydu. “Borular sadece parası ödendiğinde döşendiğinden, nehirler son derece kirlenmiş durumda. Bu nedenle böyle amaçlar için kullanılamaz hale geldiklerinden, bütün atıkları ve çöpü, bütün kirli suyu, genellikle her türlü iğrenç pisliği ve lağımı sokaklara dökmeye mecburlar, çünkü bunları atmak için başka araçları yok; dolayısıyla kendi yaşadıkları bölgeyi enfekte etmeye katkıda bulunmak zorunda kalıyorlar.”⁽⁶⁷⁾

Engels o zamanlar, tükenmişlik veya “phthisis” (verem) olarak bilinen hastalıktan özellikle endişeliydi. (Tüberkülozun nedeni o zamanlar bilinmiyordu. Robert Koch, tüberküloz basili *Mycobacterium tuberculosis*'i 1882'de keşfetti). “Londra'nın kötü havası” diye yazdı Engels “ve özellikle emekçi halkın mahalleleri, tükenmişliğin gelişmesi için en yüksek düzeyde uygundur.” Ve diğer akciğer hastalıkları ile birlikte “emekçi sınıflar arasında en

65) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:394-95.

66) Athony s. Wohl, *Endangered Lives: Public Health in Victorian Britain* (Cambridge: MA: Harvard University Press, 1983), 208'deki Faucher alıntısı.

67) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:395.

korkulan yıkıma yol açan bir hastalık olan kızıl” için de durum aynıdır. Edinburgh’da 1880’de çıkan kızıl salgını bulaştığı çocukların yaklaşık yüzde yirmisini öldürmüştü. Hastalığın nedeni, bir insan öksürdüğünde ya da hapşırıldığında saçtığı damlacıkların havayla nakli yoluyla bulaşan *Streptococcus pyogenes* (Agrubu streptotoku) bakterisiydi. Bakteri 1880’lerin sonuna dek tam olarak tanımlanamamıştı.⁽⁶⁸⁾

Tifüs’un nedeni (bit dışkısıyla yayılan *Rickettsia prowazekii* bakterisi) de o dönemde bilinmiyordu. 1869’a dek tifodan tam olarak ayırt edilememişti. Tifo ise hasta kişinin *Salmonella enterica subsp. Enterica* bakterisini taşıyan dışkısıyla kirlenmiş su veya gıdadan bulaşıyordu. Engels, o dönemin parlamento raporlarına dayanarak, tifüsün “havalandırma, kanalizasyon ve temizlik bakımından kötü durumdaki konutlarla” ilişkili olduğunu, özellikle de “kalabalık yaşanan yerlerde” yaygınlaştığını söyledi. “Hastalık bütün büyük kasabalarda ve şehirlerde emekçi halkın mahallelerinde yaygın, İskoçya ve İrlanda’da akıl almaz bir şiddetle ortalığı kasıp kavuruyor” diye belirtti.⁽⁶⁹⁾

Özellikle kolera, üst sınıfların saflarında büyük bir korku yarattı ve bir bütün olarak istatistiksel öneminin de ötesinde, tifüsten ve diğer bulaşıcı hastalıklardan daha büyük bir tehlike olarak görüldü. Bunun nedeni, salgının merkezinin öncelikle kentsel coğrafyanın daha yoksul bölgeleri olması, sınıf sınırlarını dönemin diğer salgın hastalıklarından çok daha kolay geçebilmesi ve bazen hali vakti yerinde olanları da hasta etmesiydi. Dolayısıyla, Engels’in vurguladığı gibi ne zaman bir kolera salgını yaklaşırsa, burjuvazinin saflarında teröre yol açtı.⁽⁷⁰⁾ Gerçekten de koleranın yoksulların gecekondularından zenginlerin daha iyi yerleşimlerine göç etme hızı, hastalığın zenginlerin gözünde daha korkunç olmasına yol açmıştı.

1845’de *Emekçi Sınıfların Durumu* çıktığında, koleranın hâlâ su kaynaklı bir patojen (*Vibrio cholerae* bakterisi) olduğu bilinmiyordu. Buna rağmen Engels, klasik ekonomi politikçi Nassau Senior’ın 1837 tarihli *Letters on the Factory Act as It Affects the Cotton Manufacturer*’ından çok önemli bir bölümü alıntıladi. Senior, Manchester’deki işçi sınıfı mahallelerini şöyle anlatıyordu:

Bu kasabalar [Irish Town, Ancoats ve Little Ireland gibi işçi sınıfı mahalleleri] küçük spekülâtörler tarafından, kapsadığı alana ve nüfusuna bakılmaksızın, elde edecekleri anlık kâr dışında hiçbir şeye al-dırış edilmeksizin yapılmışlardır... Bir yerde koskoca bir caddenin,

68) Wohl, *Endangered Lives*, 129.

69) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:396-98; M.W. Flinn, Chadwick, *Report on the Sanitary Condition*, “Giriş”, 10; Ann Hardy, “Urban Famine or Urban Crisis: Typhus in Victorian Cities” *The Victorian City*, ed. R.J. Morris ve Richard Rodger (Londra: Longman, 1993), 209-40, Wohl, *Endangered Lives*, 125.

70) Flinn, *Report on the Sanitary Condition*, “Giriş”, 10; Wohl, *Endangered Lives*, 118; Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:365.

daha derin bodrum (odun koymak için değil, insanlar için) kazma maliyetinden kaçınmak için bir hendeğin üzerine kurulduğunu gördük. Bu sokakta koleranın girmediği tek bir ev bile yok. Genel konuşacak olursak, bu mahallelerin hepsinde caddeler döşenmemiş, ortalarında ya bir pislik yığını ya da lağım çukuru var; evler sırt sırta yapılmış, ne bir havalandırma ne de boşaltma sistemi var, bodrumun veya tavan arasının her bir köşesine ayrı bir aile yerleşmiş durumda.⁽⁷¹⁾

Evlerin, insanların yerleşebilmeleri için daha derin bodrumlara sahip olması için lağım hendeği boyunca yapılmış olduğu o sokaktaki herkesin kolera ya yakalanmış olması, o dönemde önemli bir ampirik gözlemdi. Lağım çukurlarıyla kaynaşmış bu nemli ve delik deşik bodrumlarda çok sayıda insanın ölmesi kaçınılmazdı. Senior'un veya Engels'in böyle konutların yoksullar için son derece sağlıksız olduğuna hiçbir kuşkuları yoktu. Her ikisi de bu koşulların ekonomi politik bakımından nedenlerinin -her ne kadar Engels, Senior'un "işçilerin bağımsız hareketlerinin hepsinin fanatik bir karşıtı" olduğunu söylese de-⁽⁷²⁾ ekonomik ve politik nedenlerini biliyorlardı.

Engels işçilerinin çoğunun "nemli konutlarda, aşağıdan gelen suyun sürekli bastığı in gibi bodrumlarda" yaşamaya mahkûm olduklarının altını çizdi. Manchester'da ailelerin onda biri, Liverpool'da ise beşte biri bodrumlarda yaşıyordu. Manchester'da böylesine korkunç koşullara maruz kalan işçi sınıfının çocuklarının yarısı, beş yaşına gelmeden ölüyordu.⁽⁷³⁾ Halk sağlığı tarihçisi Anthony S. Wohl, Viktorya Çağı'nda büyük şehirlerde işçilerin çoğunun yaşadığı bodrumlar hakkında şöyle yazmıştı:

Bodrumlardaki konutların sağlıksız halini anlatmak çok zor, en iyisi nemliydi, en kötüsüne ise sürekli lağım sızıyor ve kötü havalandırılıyordu, hastalıklar için mükemmel bir zemin. Solunum hastalıkları olanlar ve tifüs ile diğer hastalıklara maruz kalanlar için ölüm tuzaklarıydı. Artriti veya romatizması olanlar için bodrumlar, yaşadıkları rahatsızlıkları daha da artıran ve sürmesine neden olan yerlerdi. On dokuzuncu yüzyılda bodrum yerleşimleri ile ölüm arasındaki ilişki kuran hatasız bir analiz çok az yapılmıştı, gerçi George Buchanan Liverpool'da 1864 yılında Danışma Meclisi için yaptığı araştırmada, bodrumlarda yaşayanlar arasındaki ölüm oranının işçi sınıfının geneline göre yüzde 35 daha fazla olduğunu öne sürdü. Pythogeni teorisini de

71) Nassau Senior, *Letters on the Factory Act as It Affecets the Cotton Manufacturer* (Londra: B. Fellowes, 1837): 24, vurgu Engels'e ait; Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:364.

72) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:364; Marcus, *Engels, Manchester, and the Working Class*, 207.

73) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:395, 405; R.H. Mottram, "Town Life" *Early Victorian England*, ed. G.M. Young (Londra: Oxford University Press, 1934), I, 167; Marcus, *Engels, Manchester, and the Working Class*, 207.

dikkate alacak olursak, reformcular için böyle bir analize gerek de yoktu. Alt sınıfların genellikle yaşadıkları yerlerin de kelimenin tam anlamıyla altta olması, temiz havanın arındırıcı ve temizleyici gücünden yoksun bırakılmaları Viktorya Çağı'nın duyarlılıklarına alenen hakaretti... Bodrumların yerleşim yerleri olarak varlıkları 1860'lara dek sürdü ve daha sonra da "konut sorununun" vahametini ortaya koymaya yaradı.⁽⁷⁴⁾

Beslenme sorunu da Engels'in dikkatini çekmişti. Bu konuda kentli işçilerin yetersiz besin almalarına katkıda bulunan yapay gıda kıtlığına ve şişirilmiş fiyatlara, kirlenme ve bozulma sorunlarıyla birlikte işaret etti. Sıraca hastalığının beslenme hataları dolayısıyla arttığını söyledi, bu gözlemi, Waitzkin'e göre; "sığır vereminin sıraca hastalığının nedeni olduğunun ve bir önlem olarak sütün pastörize edilmesinin keşfedilmesinden önceydi." Engels, benzer şekilde raşitizm gibi iskelet bozukluklarının, bu durumun D vitamini eksikliğinden kaynaklandığının keşfinden çok önce bir besin sorunu olduğunu öne sürmüştü.⁽⁷⁵⁾ Engels'e göre, beslenmedeki en önemli sorun gıdalara sık sık katkı maddesi eklenmesiydi. Sabun fabrikalarında kullanılan kimyasal maddelerin şekerle karıştırıldığını, kakaoya koyun yağıyla karıştırılmış toprak katıldığını; kara bibere "toz haline getirilmiş kabuk katıldığını" vs.⁽⁷⁶⁾ anlatan *Liverpool Mercury*'de çıkmış bir yazıdan alıntı yaptı. Wohl, Viktorya Çağı İngiltere'sinde katkılı gıdalarla ilgili şunu yazmıştı:

İşçi sınıfı aileleri tarafından tüketilen gıdaların çoğu kirliydi ve sağlığa zararlıydı... Zehirli katkıların listesi sanki deli ve habis bir bilim insanının stok listesine benzer: striknin, cocculus indicus (her ikisi de halisünojendir), rom ve birada demir sülfat; hardal ve enfiyede kurşun kromat; çay ve birada demir sülfat, demir ferrosiyanür, Çin çayında kalsiyum sülfat ve hint safranı; Şekerleme ve çikolatada bakır karbonat, kurşun sülfat, civa bisülfat ve Venedik kurşunu; şarap ve elma şarabında kurşun. Bunların hepsi yaygın bir şekilde kullanıldı. Bu maddelerin vücutta birikmesi uzun vadede kronik gastrite neden oluyor, sık sık öldürücü gıda zehirlenmelerine yol açıyordu. Kırmızı kurşun, Gloucester peynirine "sağlıklı" kırmızı rengini veriyor, un ve ararot kremaya zengin bir dolgunluk sağlıyor, çay yaprakları "kurutuluyor, boyanıyor ve tekrar tekrar kullanılıyordu". 1877 gibi geç bir tarihte Yerel Yönetim Kurulu sütte yaptığı incelemede, sütün dörtte birinde, bütün tereyağların yüzde onunda, ekmeğin de yüzde sekizinden fazlasında fazla miktarda su ve tebeşir, cinin de yüzde ellisinde renk versin diye yüzde elli oranında bakır kullanıldığını tespit etti.⁽⁷⁷⁾

74) Wohl, *Endangered Lives*, 298-99.

75) Waitzkin, *The Second Sickness*, 67; Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:399-400.

76) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:370.

77) Wohl, *Endangered Lives*, 52-53

Engels endemik alkolizme yol açan toplumsal kuvvetlerin dikkatli bir tarifini yaptı. İşçinin koşullarını etkileyen bütün unsurlar; moral bozukluğu, sakatlık, toplumsal ilişki ihtiyacı (genellikle sadece pub'larda bulunabiliyordu), ucuz ve kalitesiz içkinin sağladığı pahalı olmayan haz arzusu bu yaygın görülen aşırılığa katkıda bulunuyordu. Ancak sonuç en ağırından sakatlıktı. "Ancak işçi sınıfının çok büyük bir kısmının içkiye kurban gitmesi nasıl kaçınılmazsa, içkinin kurbanlarının vücutları ve zihinlerinde bıraktığı harap edici etki de o kadar kaçınılmazdır. İşçilerin hayat şartlarının sonucu olan bütün hastalıklar, içki nedeniyle ağırlaşır, akciğer ve sindirim sorunlarının gelişiminde çok büyük etkisi vardır, tifüs salgınının artmasına ve yayılmasına da neden olur."⁽⁷⁸⁾

Doktorların ücretlerinin yüksek olması nedeniyle işçi sınıfının tıbbi yardım almasının büyük ölçüde mümkün olmaması, her türden şarlatanın ve her türlü araçla reklamı yapılan "patentli ilaçların" eline düşmeleri anlamına geliyordu. Bunların arasında en ünlüsü, bütün hastalıklara iyi geldiği iddia edilen "Morrison'un Hapı"ydı. "Bu patentli ilaçların en zararlılarından biri" diye yazdı Engels, "Godfrey's Cordial adıyla satılan, başlıca luadanum kullanılan afyon türevleriyle hazırlanan bir içecek." İnsanların bu ilacı bol miktarda kullanması, çocuklara, hatta bebeklere de vermeleri teşvik edildi. Bu tür ilaçların sonucu genellikle ölüm sayılarının artması ve işçilerin fiziksel ve zihinsel durumlarının daha da kötüye gitmesi oldu.⁽⁷⁹⁾

Bu genel hastalıkların dışında, Engels meslek hastalıklarını, fabrikada yapılan işlerle ve diğer mesleki durumlarla ilgili hastalıkları da inceledi. Kendi deyişiyle "fabrika sisteminin fizyolojik sonuçları"nın çoğu, yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar yoğun bir şekilde incelenmedi. Engels uzun süre ayakta kalmaktan ve üretimin fiziksel şartlarından kaynaklanan ortopedik bozukluklara özel bir önem verdi. Waitzkin'in yazdığına göre, "Omurga eğriliklerinin, bacakların alt kısımlarındaki deformasyonların, düztabanlığın, varisin ve bacakta açılan yaraların uzun süre boyunca dik bir pozisyonda çalışmak zorunda kalmaktan kaynaklandığını öne sürdü." Ayrıca işçilerin sürekli aynı hareketleri yapmalarının hasar verici etkilerini de inceledi.⁽⁸⁰⁾ Analiz, bazı durumlarda Engels'in Manchester'daki kendi gözlemlerine dayandı. Tanıdığı bir işçi çalışanlar arasında çok yaygın bir rahatsızlıktan mustarıpti: Engels, "Manchester'da dolaşırken" bunun gibi birçok vakaya rastladığını hatırlar. Bu kişinin "omurgasında ve bacaklarında" aşırı çalışmaktan, uzun süreler boyunca aynı pozisyonda durmaktan ve tekrar tekrar aynı hareketi yapmaktan gözle görülecek kadar bozulma meydana gelmişti. "Torna tezgâhında eğeleme yapan işçilerin çoğu", diye yazdı "sırtları çarpılmış, bir bacakları da

78) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:401.

79) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:401/-3.

80) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:445; Waitzkin, *The Second Sickness*, 68-69.

çarpık ‘arka bacak’ diyorlar buna, çünkü iki bacak K şeklini almış”⁽⁸¹⁾

Fabrikalar hem sıcak, hem nemli hem de “kötü atmosfere” sahipti. “Ok-sijenden yoksun, toz ve makine yağı kokusuyla dolu”ydu. Engels, pamuk fabrikalarının çoğu için şunları yazdı:

Elyaf tozuyla dolu, bu da göğüs hastalıklarına yol açıyor, özellikle hallaçlık ve tarama odalarında çalışanlarda... Toz solumanın en yaygın görülen etkisi kan tükürme, hırıltılı soluma, göğüste ağrı, öksürük, uykusuzluk, kısacası astımın bütün belirtileri ve en kötü durumlarda da verem. Özellikle zararlı olan ise küçük kız ve oğlanlar tarafından ıslak eğirme yapılan keten ipliği. Üzerlerine eğirteç tarafından sürekli su fışkırtılıyor dolayısıyla giysilerinin ön kısmı sürekli olarak tenlerine kadar ıslak; ayrıca yerde sürekli olarak su bulunuyor. Pamuk fabrikalarının bükme odalarında bu biraz daha az görülüyor, sonuç sürekli olarak üşütme ve göğüs hastalıkları. Bütün işçilerde ama özellikle ıslak eğirme ve bükme yapanlarda kısık, pürüzlü bir ses çok yaygın.⁽⁸²⁾

Engels bıçakları ve çatalları bileyenlerin genellikle işlerini kuru taş üzerinde yaptıkları için, normalde “erken ölmelerinin” beklendiğini yazdı. Bu da “eğri duruşa” ve bileme sırasında ortaya çıkan ince metal partiküllerinin solunmasına yol açıyor ve “bileyici astımı”na neden oluyordu.⁽⁸³⁾ Seramik sektöründe çalışanlar aşırı kurşun zehirlenmesine maruz kalıyorlardı. Bu işçiler, diye yazdı;

Bitmiş parçayı çok büyük miktarda kurşun ve sık sık da arsenik bulunan bir sıvıya batırıyorlar, ya da batırılmış parçayı elleriyle çıkarıyorlar. Bu işi yapan işçilerin, gerek yetişkin gerek çocuk, elleri sürekli bu sıvıyla ıslak, derileri sert nesnelerle sürekli temas halinde olmaktan yumuşamış ve açılmış, dolayısıyla parmakları sürekli kanıyor, bu da bu tehlikeyi maddenin vücut tarafından emilmesinin yolunu açıyor. Sonuç ise şiddetli ağrı, çok ciddi mide ve bağırsak hastalıkları, inatçı kabızlık, kolit, bazen verem ve en yaygını da çocuklar arasında epilepsi. Erkekler arasında el kaslarında kısmi felç, kurşun zehirlenmesi ve kol ve bacaklarda felç sıradan durumlar.⁽⁸⁴⁾

Waitzkin’e göre:

81) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:445-47, 491.

82) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:454.

83) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:492-93, Zımparacı astımı konusunda bkz. Wohl, *Endangered Lives*, 264, 271.

84) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:495-96.

[Engels'in] mesleki kurşun zehirlenmesi üzerine gözlemleri yine çok şaşırtıcıdır, çünkü bu hastalık modern sanayi sağlığında büyük bir endişe yaratmıştır... Engels'in anlattığı sonuçların arasında aşırı karın ağrısı, kabızlık ve ayrıca epilepsi, kısmi veya tam felç gibi nörolojik komplikasyonlar da vardı. Kurşun zehirlenmesinin bu belirtileri sadece işçilerde değil, Engels'e göre seramik fabrikalarının yakınında yaşayan çocuklarda da görülmüyordu. Sanayide kullanılan kurşunun yol açtığı toplu zarara dair epidemiyolojik bulgular 1970'lerden itibaren Engels'in gözlemleri yine hiç hatıra getirilmeden çevre sağlığı açısından önem kazanmaya başlamıştır.⁽⁸⁵⁾

Daha çok genç kadınlar ve çocuklar tarafından yapılan dantel imalatı, ağır göz rahatsızlıklarına yol açıyor diye açıkladı Engels; aşırı miyopluk, kornea iltihabı, katarakt ve geçici körlük bunların arasındaydı. Bunlar genellikle kötü aydınlatılmış, aşırı kalabalık yerlerde, uzun saatler boyunca yakından bakarak, göz yoğunlaşması gerektiren ince işler yapmanın sonucuydu. Engels, nakışçılık ve elbise yapımı mesleklerinde de aşırı sömürü ve "temiz havadan bütünüyle yoksunluk" gözlemişti. Kadınlar ve kızlar üst sınıfların katılacakları balolar ve galalarda giyilecek şık giysiler için aşırı kötü koşullarda, bitip tükenmek bilmez saatler boyunca, çok kötü beslenerek ve çok kötü uyuyarak aşırı sömürüye maruz kalıyorlar, "temiz havadan tamamen yoksun" çalıştırılıyorlardı. (Giysi yapımının korkunç koşulları 1860'larda Edwin Lankester tarafından çok açık bir şekilde ortaya konmuş ve Marx'ın *Kapital*'inde tartışılmıştı.)⁽⁸⁶⁾

Engels ayrıca kömür madencilerinin arasında çok yaygın olan çeşitli solunum yolları hastalıklarını da araştırdı. Bunların arasında bulunan "kara tükürüğe" daha sonra yirminci yüzyılda kara akciğer sendromu denecekti. "Bu hastalığa dair her vaka" dedi, "ölümle sonuçlanıyor... İyi havalandırılan kömür madenlerinde bu hastalık bilinmezken, kötü havalandırılan madenlerdeki kuyulara inen madenciler arasında çok sık görülüyor. Maden sahiplerinin kâr hırsı yüzünden vantilatör kullanmamaları bu işçilerin var olan hastalıklarının hepsinin nedenidir." Engels şöyle devam ediyor:

İngiliz İmparatorluğu'nun başka hiçbir yerinde insan hayatının sonunun bu kadar çeşitli nedenlerle geldiği bir başka meslek daha yok. Kömür madeni en feci sıkıntıların hepsinin sahnesidir, bunlar doğrudan burjuvazinin bencilliğinden kaynaklanmaktadır. Bu madenlerde bol miktarda ortaya çıkan hidrokarbon, atmosferik havayla karıştığında bir anda her şeyi ateşi veren bir patlama meydana gelmekte ve

85) Waitzkin, *The Second Sickness*, 69-70. Viktorya Çağı'nda iş yerlerindeki kurşun zehirlenmesi için bkz. Wohl, 270-71.

86) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:481-84, 498-500.

önüne çıkan herkesi öldürmektedir. Bu türden patlamalar şu ya da bu madende her gün olmaktadır.⁽⁸⁷⁾

Sanayi işyerlerinde bu koşullara eşlik eden bir başka şey de, elbette, iş başındayken kazalar nedeniyle ölmek ve sakat kalmaktı. Engels makinelere yakalanarak ölümlerin, parmak, kol, bacak kaybederek sakatlanmanın sürekli olduğunu anlatır. Sakatlanmayı, genelde tetanoz izliyordu. Bunların hepsi de fabrika sahiplerinin paylarına düşen en küçük güvenlik önlemini almamalarından, sömürüden, aşırı çalışmanın teşvikinden ve fabrikada çalışanların hayatlarına en küçük bir saygı dahi duymamalarından kaynaklanıyordu.⁽⁸⁸⁾

Engels'in gözlemlediği işçi sınıfının tamamının bozuk sağlığına dair belirtilerden biri de ordunun boy uzunluğu sınırını düşürmeksizin yeterli sayıda asker bulamamasıydı, üstelik buna rağmen erlerin giderek artan bir kısmı “zayıf ve gergin görünümlü olduklarından doktorlar tarafından sık sık çürüğe ayrılıyorlardı.”⁽⁸⁹⁾

Engels işçi sınıfının çevre ve sağlık koşullarına dair bu değerlendirmelerin yanı sıra bunları, sosyal sınıfla, endüstriyel ve tarımsal koşullarla da ilişkilendiren bir dizi ölüm oranı tablosu sundu. Şehirlere göre hazırladığı ölüm oranı tabloları, işçi sınıfını, şehirlerin orta ve üst sınıflarından ayırmak için coğrafi bölgelere bölünmüştü. Çocuk ölüm oranının en yüksek olduğu yerlerin işçi sınıfı mahalleleri olduğunu belirtti. Manchester'da işçi sınıfından çocukların yarısı beşinci yaş günlerine varmadan ölürken, yüksek sınıftan olanlarda bu oran yüzde yirmiydi. “Küçük çocuklarda” (muhtemelen beş yaşın altındaki çocukları kast ediyordu) çiçek, kızamık, boğmaca ve kızıldan ölüm kırsal bölgelere nazaran Manchester ve Liverpool'da dört kat daha fazlaydı. Ayrıca bu tür verilere sahip olduğu tek kasaba olan Carlisle'da fabrikaların kurulmasının ardından kırk yaş altındakilerin ölüm oranının çarpıcı bir biçimde arttığını gösterdi. Kuzey İngiltere'deki madencilerin ölüm oranlarını o dönemin en iyileri oldukları kabul edilen İsveçli madencilerin ölüm oranlarıyla karşılaştırdı ve İsveçli işçilerden oluşan bir örneklemeye bakıldığında dahi “Kuzey İngiltere'deki madencilerin yaptıkları işle hayatlarından ortalama on yılın çalınmış olduğu”, burjuvazinin yaşam süresiyle kıyaslanmasının mümkün dahi olmadığı sonucuna vardı.⁽⁹⁰⁾

“Bir toplum ve hâkim sınıf böyle koşulların var olmasına izin verdiğinde”, diye yazdı “binlerce kurbanın mutlaka öleceğini biliyor ama bu koşulların

87) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:535-37. Waitzkin, *The Second Sickness*, 70.

88) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:436-37, 455-56, 466.

89) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:450.

90) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:403-07, 532; Waitzkin, *The Second Sickness*, 58. Ayrıca bkz. Melanie Reynolds, *Infant Mortality and Working-Class Child Care* (Londra: Pelgrave Macmillan, 2016)2-3, 74,146.

hâlâ bu şekilde kalmasına izin veriyor. Bu bir insanın diğerini öldürmesi kadar cinayettir, kılık değiştirmiş, habis bir cinayettir, kurbanın kendini savunmasının mümkün olmadığı bir cinayettir, kimse katili görmediği için, kurban sanki eceliyle ölmüş gibi görüldüğü için, suç, bir karardan çok ihmal sonucu olduğu için farklıymış gibi görünse de, yine de cinayettir.” Şöyle devam etti:

Artık İngiltere’de toplumun saatlik ve günlük olarak işçilerin organlarına kast ettiklerini ve bunun tam anlamıyla bir sosyal cinayet olduğunu kanıtlamış bulunuyorum. İşçiler öyle koşullarda yaşıyorlar ki ne sağlıklarını koruyabiliyorlar ne de uzun bir hayat yaşayabiliyorlar. Bu durum işçilerin içindeki yaşama gücünü yavaş yavaş, azar azar yok etmekte ve vaktinden önce aceleyle mezara girmelerine yol açmaktadır. Toplumun bu koşulların işçilerin sağlıklarına ve hayatlarına nasıl zarar verdiğini, buna rağmen bu koşulları düzeltmek için hiçbir şey yapmadığını da kanıtladım. Toplum yaptıklarının sonucunu biliyor; dolayısıyla bu eylem sadece ölüme sebebiyet vermek değildir, cinayettir.⁽⁹¹⁾

Engels’in İngiliz işçi sınıfı adına yaptığı ve vurguladığı “sosyal cinayet” bu bakımdan aynı zamanda bir çevresel cinayet olarak da anlaşılmalıydı. “Burjuvazi” dedi, “bunları her gün gazetelerden okuyor”, örneğin toksik sanayi sisteminin sonucu olarak her gün çocuklar ölüyorlar, “burjuvazi hiçbir zahmete katlanmıyor. Ama, tarafından biliniyor olması gereken ve burada yer verdiğim resmi ve resmi olmayan tanıklıklardan sonra bu durumdan şikayet edemez. Ben onu sosyal cinayet işlemekle itham ediyorum.”⁽⁹²⁾

İşçilerin birçok bakımdan yaşadıkları en büyük kayıp, anlamlı, yabancılaşmamış yaşam faaliyetlerinden koparılmaktı. Engels bu durumu işçilerin “moral bozukluklarına” ve yaptıkları işin “bozukluğuna” defalarca atıf yaparak yakalamıştı. Marcus, bize şöyle anlatıyor: “*Emekçi Sınıfların Durumu*’nda, büyük bir sıklıkla kullanılan tanımlayıcı ya da karakterize edici terim “moral bozukluğu” teriminin çeşitlemelerinden oluşur, morali bozulmuş, moral bozucu, moral bozukluğu gibi.”⁽⁹³⁾ Engels’in işçilerin çalışma tecrübeleri hakkında bu anlamda yazdıkları şöyleydi,

Doğrusunu söylemek gerekirse, düşünülebilecek en öldürücü, en yıpratıcı süreç iş değil, bezginliktir. Çalışanın fiziksel ve zihinsel gücü

91) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:394; Marcus, *Engels, Manchester, and the Working Class*, 204-5.

92) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:407. Ayrıca Bkz. Ian Angus, “Cesspools, Sewage, and Social Murder,” *Monthly Review* 70/3 (Temmuz-Ağustos 2018): 38; Robert Chernomas ve Iian Hudson, *Social Murder* (Winnipeg: Arbeiter Ring Publishing, 2007(2-3; Gregory Vargo, *An Underground History of Victorian Fiction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

93) Marcus, *Engels, Manchester, and the Working Class*, 133.

bu katıksız monotonluk nedeniyle çürümeye mahkûmdur... Daha da ötesi, bir dakika bile dinlenemez, makine hiç durmadan çalışır, çarkların, kayışların, kırmınların uğultusu ve titreşimi kulaklarından bir an bile gitmez, eğer bir an kaytaracak olsa, ustabaşı elinde ceza defteri ile tepesinde belirir. Fabrikaya böyle diri gömülmeye mahkûm olmak, bütün dikkatini durup dinlenmeden çalışan makineye vermek, çalışanlar tarafından en ağır işkence olarak hissediliyor ve zihniyle bedeninin gelişimi üzerinde uzun vadede en ağır tahribatı yapıyor.⁽⁹⁴⁾

Yine de, Engels tam olarak burada şöyle devam eder: “Eğer işçiler, bu duruma rağmen yine de zekâlarını kurtarmakla kalmayıp, diğer işçilere nazaran geliştirip keskinleştirebileceklerse, bunu ancak çalıştıkları sırada her koşul altında düşünüp hissettikleri, kaderlerine ve burjuvaziye karşı isyanla mümkün olduğunu görmüşlerdir.” Engels’in kitabı “Emek Hareketleri” ve özellikle o dönemde hâlâ güçlü olan Çartizm bölümüyle devam eder. Çartist şair Edward P. Mead’in işçi sınıfının sesini ve görüşlerini temsil eden şiiri “The Steam King”in [Buhar Kralı] tamamını alıntılar. Mead sanayi kapitalistleri için şöyle yazmıştır, “köle zincirinden edindikleri kirli kazançları için/doğanın bütün haklarını zapt ettiler.”⁽⁹⁵⁾

Engels de aynı çizgiyi sürdürerek, işçilerin doğal çevreden ve dolayısıyla doğal bilimlerin kazanımlarından ayrıştırılmalarını sert bir şekilde eleştirir. “İşçi, yaşadığı büyük şehirde uzun iş saatleri nedeniyle doğadan hiçbir zaman ve hiçbir şekilde nasibini alamamaktadır” der. Dolayısıyla bu koşullar altında “doğal bilimler, işçiye tamamen gereksiz” görünür.⁽⁹⁶⁾ Engels, kapitalizm altında işçi sınıfının bütün biçimlerine -sanayi, tarım, maden- ve proletaryanın genel çevresel koşullarına odaklanıyor, daha sonra bir çok sosyalistin ve bunları eleştirenlerin arasında hâkim olacak salt fabrika işçilerinden oluşan dar bir sanayi proletaryası nosyonundan ziyade çevresel karakter taşıyan bir işçi sınıfı kavramı geliştiriyordu.

KAPİTAL VE “İKİNCİ HASTALIK”

On dokuzuncu, yirminci yüzyıllarda ve bugün egemen olan kapitalist tıp modeli geniş toplumsal belirleyicileri çok büyük ölçüde göz ardı ederek hastalıkların nedenlerine dar, indirgemeci bir tutumla yaklaşıyor ve doğrudan tıbbi tedaviye yönelik unsurlara odaklanıyor. İspanya İç Savaşı sırasında İspanya Cumhuriyeti’nin yardımına koşan sonra da Çinli komünistlere devrimci mücadelelerinde destek olan dünyaca ünlü Kanadalı cerrah Norman Bethune, hastalıkların toplumsal nedenlerine “ikinci hastalık” diyor. Waitz-

94) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:446;

95) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:474-77.

96) Marx ve Engels, *Collected Works*, 4:527.

kin, Bethune'un bu tanımını "kapitalist sağlık uygulamalarının çelişkileri" üzerine kapsamlı çalışmasının başlığı olarak kullandı. Waitzkin'e göre, Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* eseri, kapitalizmin gelişimini izleyerek ikinci hastalık üzerine yapılmış en büyük temel analizlerden biriydi. Ancak "doğal ve fiziksel bilimlere üzerine daha sonraki yazılarına rağmen" Engels, olgunluk dönemi yazılarında "başlı başına önem taşıyan bir mesele olarak hastalığın toplumsal kökenlerine bir daha hiç dönmedi."⁽⁹⁷⁾

Yine de, Engels daha sonraki yazılarında her ne kadar hastalığın çevresel nedenleri meselesine sistematik olarak ayrıntılı bir şekilde dönmemiş olsa da, işçi sınıfının çevresel koşullarına *Konut Sorunu* (1872) gibi çalışmalarında değinmeye devam etti. Daha da ötesi, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, Marx'ın, *Kapital*'de giriştiği tartışmaları doğrudan etkilemiş ve Marx, bu konuda Engels'in bıraktığı yerden, özellikle aşırı kalabalık, kötü barınma koşulları, hijyenik olmayan koşullar, bulaşma, meslek hastalıkları ve katkılı yiyecekler gibi konuları ele almıştı. Dolayısıyla 1870'ler ve sonrasında bu konulara dair onların görüşlerini yeniden yapılandırmak mümkündür.

Marx, kendi ekonomi politik eleştirisinin gelişimi sırasında, özellikle kent işçilerinin sosyo-ekolojik koşullarıyla ilgili olarak Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumunu*'nun önemini vurgulamaktan hiç bıkmadı. 1863 Nisanında, Engels'in kitabını yeniden okudu ve ona şöyle yazdı:

İngiliz işçilerinin, burjuvalardan bulaşmışa benzeyen bu halden ne zaman kurtulacaklarını göreceğiz. Senin kitabında ortaya koyduğun tezlerle bakacak olursak, şimdiye kadar 1844 sonrasındaki gelişmelerle en ince ayrıntısına kadar iş birliği yaptılar. Çünkü kitabı, sonraki döneme dair aldığım notlarla karşılaştırıyorum. Yirmi yıla, bu türden büyük gelişmelerin olduğu bir gün gibi bakan, tarihi arşınla ve "ilginç haber unsurları" diye düşündüğü şeylerle ölçen ancak senin dar kafalı, cahil Alman olabiliirdi, gerçi bunlar yine de içine yirmi yılın sıkıştırıldığı günlerde başarılabilir belki.

Çalışmanı yeniden okumak bende çağın yarattığı değişimle ilgili üzüntülü bir farkındalığa yol açtı. Özne, o sayfalarda, nasıl bir sebat ve tutkuyla, nasıl bir cesaret ve bütün öğrenilmiş veya bilimsel çekince eksikliği ile saldırıyor! Ve derken tarih, her şeye bir sıcaklık, bir canlılık ve mizah katarken, yarın ya da yarından sonra sonucun gerçekten de hayat bulacağına dair o yanılsamaya kapılıyorsun ve bu daha sonra karşına çıkan "gri üstü gri"nin yol açtığı hiç hoş olmayan bir kontrastla lanetleniyor.

Salut.⁽⁹⁸⁾

97) Waitzkin, *The Second Sickness*, v. 70; Sydney Gordon ve Ted Allen, *The Scalpel, the Sword: The Story of Doctor Norman Bethune* (New York: Monthly Review Press, 1952), 250.

98) Marx ve Engels, *Collected Works*, 41:468-9. Ludwig Kugelman Marx'a 18 Mart 1863'de, Alman hareketinde Engels'in kitabını "çocukça" diye tanımlayarak reddettiğini ve yeniden

Marx'ın Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu*'na dair doğrudan ilk beyanı *Kapital*'de, İngiliz Fabrika Yasaları'ndan ve on saatlik iş gününün başlatılmasından söz ettiği "İş Günü" bölümündedir. Marx, iş süresi ile ilgili düzenlemelerle ilgili sorunları, toprağın yenilenmesi ve sağlığına kavuşturulması meselesine benzer bir şekilde, ekolojik veya metabolik ilişkiler olarak ele aldı. "İşçi sınıfı hareketinin her geçen gün daha tehdit eder bir şekilde gelişmesinin yanı sıra," diye yazdı, "fabrika emeğinin sınırlandırılması, İngiltere'de tarlaların guano* ile gübrelenmesini zorunlu tutan aynı gereklilik tarafından dikte edildi. Kâr elde etmek uğruna toprağı tüketen kör arzu, ülkenin hayati gücünü kökünden ele geçirmek arzusuyla aynıdır. Periyodik olarak patlayan salgınlar bu noktada durumu, Fransa ve Almanya'da askerlik hizmetine çağırılanların boy uzunluğu standardının düşürülmesi kadar açık ortaya koymaktadır."⁽⁹⁹⁾ Daha sonra da, Liebig'in (Engels tarafından daha önce belirtilmiş olan) askerlik hizmeti için şart koşulan boy uzunluğu ve vücut sağlığı standartlarının düşürülmekte olduğuna, bunun sanayileşmenin ilk döneminde işçi nüfusunun fiziksel koşullarının kötülüğünün bir göstergesi olduğu savına değinir.

Marx'ın Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu*'nda ortaya koyduğu analize açık açık vurgu yapmasının bağlamı buydu. Marx, Engels'in kitabını Fabrika Yasaları'nın öncesinde yazdığını belirtti. Bu reformlar Engels'in anlattığı koşulları kısmen değiştirmişti, çünkü sermayenin emek gücünün yeniden üretimini koruması, gerekli olduğu anda nicelik ve nitelik olarak el altında olmasını sağlaması, aynı zamanda hâkim sınıfı da tehdit etmeye başlamış olan hastalıkların yayılmasını önlemek için barınma ve sağlık koşullarını bir dereceye kadar düzeltmesi için bir noktada müdahale etmesi gerekmişti. Yine de, Marx şöyle yazdı;

İngiltere'de modern sanayinin başlangıcı ile 1845 arasındaki döneme sadece yer yer değindim, okura, Frederick Engels tarafından yazılan *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'ndan yaptığım atıfları ilettim. Engels'in kapitalist üretim biçiminin ruhunu ne kadar iyi anladığı 1845'den beri hazırlanan Fabrika Raporları'yla, Madenler hakkındaki Raporlara bakılınca görülüyor. Koşulları ne kadar ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğunu görmek için, çalışmasının Çocuk İşçiliği Komisyon'unun on sekiz ya da yirmi yıl sonra (1863-67) yayınlanan resmi raporuyla yüzeysel bir karşılaştırma yapmak bile yeterlidir. Bun-

basmanın zamanı olup olmadığını yazdı. Engels, 18 Nisan 1863 tarihinde Marx'a yazdığı mektupta orijinal görüşlerine bağlı kaldığını ancak İngiliz işçilerin pasifliği dikkate alındığında o dönemde basılmasının uygun olmayacağını yazdı. Marx'ın cevabında sözünü ettiği konu buydu. Ancak Marx'da, belirttiği gibi, Engels'in kitabını sürekli olarak *Kapital* üzerine çalışırken kullanmaktaydı. (465, 646)

* ç.n. yarasa dışkısı

99) Karl Marx, *Kapital* (Londra, Penguin, 1976), 348.

lar özellikle 1862'ye kadar Fabrika Kanunu çıkarılmayan sanayi dallarıyla ilgilidir, kısmen de günümüze kadar çıkarılmamıştır. Demek ki, buralarda Engels'in anlattığı koşullarda otorite tarafından ya çok az değişiklik yapılmış, ya da hiç yapılmamıştır.⁽¹⁰⁰⁾

Marx'ın burada ilgilendiği çevresel hususlar ve bunların Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu*'yla yakın ilişkileri, Çocuk İşçiliği Komisyonuna'na yaptığı atıfla, *Kapital*'de sık sık başvurduğu raporlarla vurgulanmıştır. Çocuk İşçiliği Komisyonu, aynı zamanda 1858'den 1876'ya kadar giriş bölümlerini yazdığı hükümetin periyodik Halk Sağlığı Raporları'nın sorumluluğunu da üstlenmiş olan Kamu Sağlığı İdaresi başkanı John Simon'un ürünüydü. Marx sık sık bu raporlardan ve çağının en büyük epidemiyoloğu ve sermayenin kararlı bir muhalifi olarak gördüğü Simon'dan alıntı yaptı. 1881 Ağustosunda, Engels Karl Kautsky'ye "Devlet Tıbbı" hakkındaki konuşması için şöyle yazdı:

Nature'da, John Simon'un Uluslararası Tıp Kongresi'nde yaptığı ve burjuvaziye tıp bilimi ile neredeyse mat ettiği konuşmayı bulacaksınız. J. Simon, Danışma Meclisi'nin Sağlık İdaresi Sorumlusu, Britanya'nın bütün kamu sağlığı müfettişliğinin fiilen başında, ayrıca Marx'ın *Kapital*'de sık sık kendisine katılarak atıfta bulunduğu bir insan, bu kişi belki de o eski gerçek meslek erbablarının sonuncusu, 1840-60 döneminde görev yaptığı sırada burjuvazinin çıkarlarının önüne koyduğu engellerle savaşmaya mecbur kaldı. Bu nedenle, burjuvaziye duyduğu nefret açık olduğu kadar şiddetli de.⁽¹⁰¹⁾

Simon, 1848'de Londra Belediyesi'nin Halk Sağlığı İdaresi'nin başına seçildi. 1856 tarihli Londra'da Kirli Su Tüketilmesinden Kaynaklanan Son İki Kolera Salgını raporunu bu yetkiyle yayınladı. Raporu hazırlarken John Snow, Henry Whitehead ve Edwin Lankester'ın 1854 yılında Soho'daki St. James mahallesindeki salgın sırasında koleranın suda bulunan bilinmeyen patojenden kaynaklandığını ortaya koyan araştırmalarından yararlandı (bu konu 1. Bölümde anlatıldı).⁽¹⁰²⁾ Rapor Simon'un ününü pekiştirdi ve 1855'de Genel Sağlık Kurulu'nun Halk Sağlığı Direktörü oldu, Genel Sağlık Kurulu 1858'de dağıldıktan sonra Danışma Meclisi'nde aynı görevi üstlendi. 1876'da emekli olana kadar da bu görevi sürdürdü. Bütün bunlar sayesinde Britanya'da en önde gelen halk sağlığı otoritesi oldu.

100) A.g.e., 349.

101) Marx ve Engels, *Collected Works*, 45:140-41, Engels bunu yazarken Simon'un Danışma Meclisi'nden emekli olduğunu bilmiyordu, çünkü Simon o yıllarda yarı resmi olarak görevine devam ediyordu.

102) John Simon, Report on the Last Two Cholera Epidemics of London, as Affected by the Consumption of Impure Water, General Board of Health, 13 Mayıs, 1756

<http://johnsnow.matrix.edi/work.hep?id=15-78-7F>

Simon, Chadwick'in başını çektiği, halk sağlığıyla ilgili uygulamaların profesyonel sağlık memurlarıyla yürütülmesi için sağlık reformunun ilk döneminde yapılan ve Chadwick'in başını çektiği bir değişikliği de temsil eder, Britanya'da 1870'lerin sonunda sona eren ve devlet bürokrasisinin büyümesine yol açan dönemdir bu. Simon'un halk sağlığı alanında yükselişi, hastalıkların etiyojisinde miazma teorisinin yerini mikrop teorisinin yavaş yavaş aldığı bir dönemi temsil eder, bu değişimi 1854 kolera salgının ardından ve Snow, Whitehead ve Lankester'in kolera araştırmaları sırasında yaptıkları yeni keşifleri merkeze alarak kendisi başlatmıştı. Simon, hastalıkların etiyojisinde Snow ve William Farr gibilerinin temsil ettiği "ilerlemeci" yana doğru eğilim gösteriyordu ve daha önce miazma teorisiyle konsensüs içinde vurgulanmış olan "sosyolojik" unsurları da dikkate alıyordu.

Simon'u ilerici değişimi etkileyerek bu kadar merkeze koyan, onun altı çizilmesi gereken bir pragmatizmle profesyonel bilimsel araştırmayı bir araya getirmesi ve ticari çıkarların halk sağlığının üzerinde yaptığı yıkıcı etkiyi anlamış olmasıydı. Güçlü bir ifadeyle yazılmış, genelde uyarıcı raporlarıyla tanınan Simon, ticari çıkarların temel halk sağlığı koşullarını ihlal etmelerine ve genel olarak insanlık dışı hallerine karşı bir eleştiri tufanının önünde duran bentleri yıktı. Hijyen koşulları ve hastalık konusundaki araştırmaların ötesinde Britanya'daki bütün emekçi nüfusun sanayide olduğu kadar tarımda da maruz kaldıkları çevresel koşullarla ilgili araştırmalar yaptırdı.

1854'de bir Sağlık Bakanlığı kurulması konusunda Simon, üstüne basa basa şunları söyledi:

Eğer böylesine çaresizlik içinde yaşayan yurttaşlar varsa, güçleri kesin bir şekilde ölecekleri yerlerde yaşamaya ancak yetiyorsa, leş gibi yerlerde saman balyası yaktıkları, ısı vermeyen bidonların başına çöktüyorsa, lağım çukurlarının kokusunu soluyorlarsa, su dahi alamayacak kadar yoksullarsa, onlara satılan ekmek ve süt katkılıysa, hastalıkları için satılan ilaçlar ya çöp ya da zehirse, hiçbir uygar toplum bu yetimhanenin bakımını üstlenmekten kaçınmaya cüret edemez... Eğer gıda ve barınma koşulları sağlıklı bir hayata bu derece uygunsuzsa, yoksulluğun karşısına çıkan son sınav başka ne olabilir, ya da eğer kişinin parasal durumu ona bu koşulları sağlamaya yetmiyorsa, imdadına kamunun koşması en büyük hakkı değil midir? Ücretleri en gerekli gıdaları ve doğru düzgün konutları sağlayamayacak kadar düşük tutan rekabettir... Bu çizginin altına düşen bütün çabalar maskelenmiş yoksulluktur. İşveren bütün kazancını halkın sırtından elde etmektedir... İnsan sağlığı ve bağımsızlığı için çok geç kalınmıştır, bu ıstırapı ve üzüntüyü engellemesi gereken, bu borcu ödeyecek olan kamudur.⁽¹⁰³⁾

103) John Simon, *Public Health Reports*, ed. Edward Seaton (Londra: Offices of the Sanitary Institute, 1887), 1:145.

Simon ile John Ruskin yakın arkadaşlar. Ruskin, Simon'un yıllık *Halk Sağlığı Raporları*'ndan etkilenmiş ve hâkim ekonomi politiği sorguladığı kendi çalışmasında alıntılanmıştı. Manchester tarzı serbest ticaretten, Simon halk sağlığı bakımından, Ruskin ise ekonomi politığe getirdiği ekolojik-esetik eleştiri bakımından nefret ediyorlardı. Simon ayrıca William Morris'le ve Ön-Rafaellocularla da arkadaştı. Simon'un da kurucularından olduğu bir örgüt olan Sosyal Bilimler Derneği'nin resmi yayını olan *Journal of Social Science* dergisinin editörlüğüne getirilen Edwin Lankester'la da yakın çalışma ilişkisi içindeydi.⁽¹⁰⁴⁾

Marx'ın bakış açısına göre, Simon, Britanya'nın en önde gelen pataloğu olmakla kalmıyordu, aynı zamanda 1860'larda (Marx'ın *Kapital*'i yazdığı dönem) işçi sınıfının çevresel koşulları hakkında en önemli bilimsel yorumcuydu. *Kapital*'in 1. Cildinde, "Mutlak Birikim Yasası"nda ve 3. Ciltteki "İş Koşullarından İşçilerin Sırtından Tasarruf" bölümünde Simon'un analizine bol bol atıfta bulundu. Engels'in 1840'ların başındaki yazılarından itibaren ortaya çıkmış olan sanayi şehirlerindeki büyüme, aşırı kalabalık ve sağlık koşullarının çöküşü üzerine yazarken şöyle söyledi:

Kapitalist birikimin ve dolayısıyla genel kapitalist mülkiyet ilişkilerinin düşmanca karakteri burada o kadar belirgindir ki, bu konudaki resmi İngiliz raporları bile "mülkiyet ve haklar" üzerine heterodoks saldırılarla doludur. Bu kötülük sanayinin gelişimiyle birlikte öylesine bir ilerleme kaydetmiştir ki, sermaye birikimi, "saygın insanları" dahi esirgemeyen bulaşıcı hastalıklara yol açan şehirlerin büyümesi ve "ilerlemesi" 1847 ve 1864 arasında Parlamento'dan sağlık üzerine en az on yasa çıkmasına yol açmıştır. Liverpool, Glasgow gibi şehirlerde korkudan ödü patlamış orta sınıflar bu sorunu ortadan kaldırmak için belediyeler aracılığıyla sert önlemler almışlardır. Buna rağmen Dr. Simon 1865 tarihli raporunda "Genel konuşacak olursak, İngiltere'de kötülüğün kontrolsüz olduğu söylenebilir" diyor.⁽¹⁰⁵⁾

Marx, Simon'un Londra'daki terzilerin ve matbaacıların aşırı kalabalık, kötü havalandırma ve sağlık koşulları nedeniyle ölüm oranlarına dair yaptığı tablodan o kadar etkilenmişti ki, bu tabloyu *Kapital*'in 1. ve 3. Ciltlerinde kullandı.⁽¹⁰⁶⁾ 1. Ciltte şöyle yazdı: "Danışma Meclisi'nin baş tıbbi yetkilisi ve

104) "Sir John Simon (1816-1904)" Oxford Dictionary of National Biography, <http://www.oxforddnb.com/templates/article.jesp?articleid=36097&back=>; Lamberrt, *Sir John Simon*, 41, 47,-55, 247-49, 485-50; Mary P. English, *Victorian Values: The Life and Times of Dr. Edwin Lankester* (Bristol: Biopress LTD, 1990), 86,95, 103, 113-14; Eileen Janes Yeo, *The Contest for Social Science* (Londra: Rivers Oram Press, 1996), 97.

105) Marx, *Capital*, cilt, 1, 812; Simon, *Public Health Reports*, 2:206.

106) Marx, *Capital*, cilt 1, 595; Karl Marx, *Capital*, cilt 3 (Londra: Penguin, 1981), 188; Simon, *Public Health Reports*, 2:118.

Halk Sağlığı Raporu'nun resmi editörü Dr. Simon, başka şeylerin yanı sıra şöyle söylüyor”:

Dördüncü yıllık raporumda [1861 tarihli, 1862'de basıldı] çalışanların teorik olarak dahi en önemli haklarının sağlık hakkı olduğu konusunda ısrar etmelerinin pratik olarak imkânsız olduğunu gösterdim, bu, işveren işçileri hangi işi yapmak üzere toplarsa toplasın, iş ona bağlı olduğu ölçüde, masrafı kendisine ait olmak üzere, sağlık bakımından her türlü koşulları sağlaması gerektiğine dair bir haktır; ben, işçilerin pratik olarak sağlık adaletini kendi kendilerine sağlayamayacaklarını söylüyorum, ayrıca (yasanın varsaydığı niyetler ne olursa olsun) Rahatsızlıkları Ortadan Kaldırma Yasası'nın atanmış yetkililerinden hiçbir şekilde etkili bir yardım bekleyemezler... Hayatları sadece istihdam koşulları nedeniyle çektikleri sonsuz fiziksel çileler nedeniyle gereksiz yere etkilenen on binlerce işçi erkek ve kadının çıkarları için, evrensel bakımdan işyerlerinin sağlık koşullarının en azından şimdiye kadar yasanın emrettiği şekilde düzenleneceğine dair umudumu ifade etmek istiyorum.⁽¹⁰⁷⁾

Simon'un raporunun Marx tarafından alıntılanan kısmında bu koşullarda en büyük katilin çeşitli “akciğer hastalıkları” olduğu belirtiliyordu. İngiltere'nin en önemli tıp yetkilisi olarak şöyle diyordu: “Bir mahalle halkı eğer toplu olarak herhangi bir iç mekân meşguliyetiyle uğraşıyorsa, bununla orantılı olarak başka şeyler de eşitleneceğinden, akciğer hastalıklarına bağlı ölüm oranı o mahallede artacaktır.” Bu koşullarda diye ekliyordu, “işçilerin bu şekilde artan ölüm oranları, tüm mahalledeki ölüm nedenini belirgin ve tehlikeli bir akciğer hastalığı olarak tespit etmeyi gerektirecek şekildedir.” Simon, bunun da ötesinde her fırsatta hijyenik olmayan koşulları, aşırı kalabalık evleri ve gıda yoksunluğunun varlığını da vurguladı. Marx, Simon'un tablolarını işçilerin yetersiz beslendiklerini göstermek için kullandı ve Simon'dan alıntı yaparak şöyle söyledi:

Yetersiz beslenmenin neden olduğu hastalıklar ya da yetersiz beslenmenin hastalığı artırdığı durumlar yoksul yasasıyla hastalara bakan ya da hastanelerin koşullarıyla, odalarını dolaşan herkes tarafından teyit edilebilir... Yine de bu bakımdan, benim görüşüme göre çok önemli bir sağlık meselesi daha eklenmelidir. Gıda yoksunluğundan çekingen bir şekilde söz edilmektedir, bir kural olarak gıda yoksun-

107) Marx, *Capital*, cilt 1, 594; Simon, *Public Health Reports*, 2:117-20. Bu bölüm, 1. Ciltten başka *Kapital*'in 3. Cildinde de alıntılanmıştır (Londra: Penguin, 1981), 190, (her iki ciltte farklı olsa da) *Kapital*'in bütün İngilizce baskılarında yanlış alıntılanmıştır. (Muhtemelen İngilizceye Simon'un İngilizce orijinal metnine bakmadan Almancadan çevrildiği için). Bu nedenle burada Simon'un kendi sözlerini alıntıladım.

luğu ancak diğer yoksunluklardan sonra dile getirilmektedir. Gıda yetersizliğinden çok önce hijyenik endişe söz konusudur -doktorlar yaşamla açlık arasındaki nitrojen ve karbon miktarını hesaplamayı düşünmeden çok önce- ev içi maddi rahatlıktan tamamen yoksun kalmıştır; giysi ve yakıt gıdadan bile kıttır; hava şartlarına karşı hiçbir uygun korunma söz konusu değildir; meskenler aşırı kalabalık veya hastalığı artıracak derecede daralmıştır. Ev eşyaları ve mobilya hemen hemen hiç yoktur, temizlik dahi pahalı ve zor gelmektedir; kendisine saygısı olanlar temizlik için çaba gösterecek olsalar bile, bu çaba açlığa katkıda bulunmaktadır. Ev, en ucuzu olmak zorundadır, ortak yaşanan mahallelerde en az sağlık bakımı, en kötü kanalizasyon, en kötü temizlik söz konusudur, su dağıtımı çok kötüdür, eğer kentte yaşıyorsa, an az ışık ve hava söz konusudur. Bunlar gıda yetersizliğinden söz edecek kadar ağır koşullarda yaşayan yoksulların kesin olarak maruz kaldıkları sıhhi tehlikelerdir.⁽¹⁰⁸⁾

Emekçi Sınıfların Durumu'nda Engels'in yaptığı gibi, Marx da işçi sınıfının hem üretim içinde hem de üretim dışındaki bütün çevresel koşullarını içine alan bütünsel bir bakış getirmiştir. Bu, genellikle yanlış bir şekilde karakterize edildiği üzere dar bir sanayi proletaryası teorisi değildir. Bundan ziyade karşımıza koşullarının ve ilişkilerinin bütünlüğünü dikkate alan çevresel işçi sınıfına dair daha geniş bir teori çıkar. *Kapital*'de işçi sınıfının konut ve genel çevresel koşullarına ayrılmış, esas olarak Halk Sağlığı Raporları ve sağlık yetkililerinin ilgili raporlarına dayanan on beş sayfadan fazlası vardır. Marx, işçi sınıfını esas etkileyerek perişan eden -o sırada tifüsün nedeni olan ve bit dışkısıyla geçen *Ricettisia prowazekii* bakterisi bilinmiyordu- aynı odada bulunan sayısız insanın yol açtığı aşırı kalabalık ve kötü hijyen koşullarıyla ilişkilendirilen tifüsten söz eden bu raporlardan alıntılar yaptı.

1866 yazı sonunda, Marx nihayet *Kapital*'in birinci cildini tamamlayıp iki ay içinde matbaaya göndereceğine söz verdiği sırada Londra'nın yoksul işçi mahallesi East End'de bir kolera salgını daha başladı. Ağustos başında, salgının pik yaptığı noktada günde dokuz yüzden fazla insan ölüyordu. Simon'a göre Londra'da 1866 kolera salgınında "ölen 5,915 kişinin, en az 4,276'sı şehrin doğu mahallelerinde ve West Ham ile Stratford'a bitişik banliyö mahallelerinde yaşayanlardır... Kolera salgınının bütün bölgeye yayılmasına yol açabilecek tek bilinen neden su tedarikidir."⁽¹⁰⁹⁾

108) Marx, *Capital*, cilt 1, 811, Simon alıntısı; Simon, *Public Health Reports*, 2:96-97; William Aitkin, *The Science and Practice of Medicine* (Londra: Charles Griffin and Co., 1968), cilt 1, 801-02. (Burada Simon'un noktalama işaretleri kullanıldı (ayrıca Aitkin'den alıntılanılan bölümde noktalı virgüllerin orijinaldeki tirelerin yerini aldığı biraz değiştirilmiş versiyonu kullanıldı).

109) Simon, *Public Health Reports*, 2:408-09.

Sağlık istatistiklerinin yapılmasına öncülük eden ve koleranın sudan kaynaklandığı teorisini kabul eden Nüfus Müdürü Willam Farr, John Snow ve Edwin Lankester gibi kişilerin izinden giderek salgının tanımlanmasında önemli bir rol oynadı. Farr, ölüm raporlarına bakarak salgının kaynağını East London Water Company olduğunu belirledi. Edwin Lankester salgın hakkında 1866 tarihli *Cholera: What It Is and How to Prevent It* başlıklı broşürü yazdı. Simon'un tepkisi ise her zamanki gibi sert oldu, ticari çıkarların rolünü vurguladı ve yaşananlardan önemli bir tarihsel ders çıkardı: "Yaşam ve ölümün ticari ellere geçmiş olan gücü, son zamanlara dek dünya tarihinde eşi benzeri olmayan bir durumdur."⁽¹¹⁰⁾

ÇEVRESEL ADALET VE İRLANDA İLE İNGİLTERE'DE İŞÇİ SINIFI

Engels için İrlanda işçi sınıfının durumu hayati bir mesele oldu. Mary ve Lizzy Burns ile birlikte İrlanda'da milliyetçi (1860'larda ve 1870'lerde Fenianci) mücadeleyi destekledi. 1869 Eylülünde Ermen ve Engels'den nihayet kurtulmuş olmasını kutlamak için Lizzy Burns'ü ve küçük Eleanor Marx'ı da yanına alıp İrlanda'ya gitmeye karar verdi. Mary Burns ile birlikte 1856'da, Büyük İrlanda kıtlığının üzerinden on yıl bile geçmeden yaptıkları yolculuktan çok daha az kapsamlı bir yolculuktu bu ama yine de Dublin'den Killarney'e ve Güneybatı'da Cork'a kadar gittiler. Bu yolculuk Engels'in İrlanda halkının maddi koşulları hakkında *History of Ireland*'ı [İrlanda Tarihi] yazmaya yönlendirdi, bu projeyi hiçbir zaman tamamlayamadı.⁽¹¹¹⁾

Yine de, kitabın taslağı Engels'in toplumsal koşullar kadar doğal-fiziksel durumu da mutlaka göz önünde bulundurduğu yönetime dair kalıcı bir izlenim verir. *History of Ireland*'ın mevcut 40 sayfalık el yazmasının ilk yarısı, 1869'la başlar ancak daha sonrasına geçmez; içerdiği "Doğal Koşullar Bölümü" jeolojik tarihle ilgili ayrıntılı bir geziyle başlar ve toprağın ekim öncesindeki doğal koşullarıyla devam eder. Sosyolog Eamonn Slater, Engels'in İrlanda'nın sosyal süreçlerin başlayışının öncesindeki doğal koşullarıyla ilgili yazısını, çok önemli denemesi "İrlanda'nın Doğasının Diyalektiği Üzerine Engels"de açıklar. Engels'in yöntemi için "bir toplumsal biçimlenmenin ekolojik tabanı, hem doğal hem de toplumsal metabolik süreçlerden oluşan bir labirenti çözerek, bu süreçlerin birbirleriyle girdikleri karşılıklı ilişkileri an-

110) John Simon, *Ninth Report of the Medical Officer of the Privy Council* (Londra: Her Majesty's Stationary Office, 1886), 38; William Farr, *Report on the Cholera Epidemic of 1866 in England* (Londra: Her Majesty's Stationary Office, 1886) bkz. özellikle, üü, xxxix-xlvi, lvii-lviii; Luckin, "The Final Catastrophe": 'Rise and Fall of Cholera in London', *British Medical Journal* 2/2999 (Eylül 22, 1866), 337-39, Edwin Lankester, *Cholera: What It Is and How to Prevent It* (Londra: George Routledge and Sons, 1866).

111) Marx ve Engels, *Ireland and the Irish Question*, 273-74; Mary Gabriel, *Love and Capital* (New York: Little, Brown, 2011), 379.

lamak” der.⁽¹¹²⁾ İnsan gelişiminin doğal ön şartlarına bakmak üzere coğrafya ve tarihten başlayan Engels, doğal ve toplumsal rollerin çok daha doğru kavranabileceğine ve natüralistik bir determinizmden böyle kaçınılabileceğine inanıyordu. Dolayısıyla bu bitmemiş çalışmanın amacı İrlanda tarihinin prizmasından doğa ve toplumun metabolizmasına daha bütünlüklü bir bakış geliştirmekti.

Engels, “Doğal Koşullar” başlıklı açılış bölümünden sonra, Arthur Young ve Edward Gibbon Wakefield gibi kişiler yoluyla İrlanda’nın toprağı ve iklimi üzerine önemli araştırmalara yer verdi. Burada, İrlanda’daki toprağın doğal bereketinin İngiltere ile eşit veya daha üstün olduğunu ortaya koymayı amaçlıyordu. Engels aynı şekilde Oxford’un tarih profesörlerinden Goldwin Smith’in ve diğerlerinin tersine, tarım bakımından İrlanda’nın ikliminin İngiltere’den daha elverişsiz olmadığını ileri sürdü. Bu temelde, 1847’de İrlanda’da yaşanan kıtlığın ve İrlanda’daki açlığın nedeninin İrlanda’daki zayıf *toplumsal üretkenlik* olduğunu yani kapitalistlerin yol açtığı ekolojik yarığın İrlanda’yı sardığını, açlığın ve kıtlığın nedeninin *doğal verimlilik* yoksunluğu olmadığını söyledi. Bu durumun kökeninde, özellikle büyük İrlandalı toprak sahiplerinin aç gözlülükleri ve İngiliz sömürge yönetimi vardı.⁽¹¹³⁾

İrlanda’yı İngiltere’ye gereken sığırlar için dev bir otlığa çevirmeye ve bunu güya doğal zeminde doğrulamaya kalkışmayı, İrlanda tarımını tehlikeye sokan toplumsal koşulları tanımayı reddediyordu. “İngiltere ile kıyaslanınca” diye yazdı,

İrlanda bütün olarak sığır yetiştirmek için daha uygun. Ancak İngiltere, Fransa’ya kıyasla sığır yetiştirmeye çok daha uygun. Bu durumda İngiltere’nin tamamını sığır otlaklarına çevirmemiz mi gerekecek? İpek ve şarap ithalatı karşılığında Fransa’ya ihraç edeceğimiz sığırlara yer açmak için birkaç çoban haricinde tarımla uğraşan nüfusun çoğunu fabrika şehirlerine veya Amerika’ya mı yollayacağız? Kiraları artıran İrlandalı toprak sahiplerinin ve İrlanda’dan gelen talep nedeniyle ücretleri düşüren İngiliz burjuvazisinin yaptığı aynen bu. Goldwin Smith gayet açık söyledi... Dört milyonun nakli anlamına gelir bu: İrlanda halkının imhasıdır.⁽¹¹⁴⁾

Şöyle devam etti, “doğanın gerçekleri dahi, İngiltere ile İrlanda arasındaki ulusal çatışmanın unsurları haline geliyor... Bugün İngiltere’nin acilen tahıla ihtiyacı oluyor, İrlanda buğday yetiştirmek için mükemmel bir yer oluyor. Yarın İngiltere’nin ete ihtiyacı oluyor, İrlanda sığır otlatmaya çok uygun. Beş

112) Eamonn Slater, “Engels on Ireland’s Dialectics of Nature” *Capitalism Nature Socialism* 29/4 (2018):46.

113) Marx ve Engels, *Ireland and the Irish Question*, 171-90.

114) A.g.e., 190.

milyon İrlandalının varlığı ekonomi politiğin gözünde başlı başına bir bela, çekip gitsinler, nereye gidecekleri de kendi sorunları”⁽¹¹⁵⁾ Hakikaten de Engels, bu tür “doğal gerçeklerin” aslında kapitalist ekonomi politik tarafından yaratılmış olduğunda netti. Marx’tan mealen açıkladığı üzere “toprağın soyguna uğraması: kapitalist üretimin biçiminin bütün servetin: toprağın ve emekçinin altını oyduğu tepe noktası”ydı.⁽¹¹⁶⁾

İrlanda’da işçi sınıfının çevresel koşulları sorunu ağırlıkla tarımsal ve dolayısıyla kırsalsa, İngiltere’de endüstriyel ve kentseldi. Engels, İngiltere’de işçi sınıfının çevresel sorunları meselesini *Konut Sorunu*’nda (1872) bir kez daha ele aldı. İlk olarak Alman Sosyal Demokrat Partisi’nin yayın organı *Volkstaat*’da çıkan *Konut Sorunu* burada çıkan kentsel konut reformu üzerine yazılara cevaptı. Engels özel olarak şu kişilerin önerilerine karşı çıkıyordu, 1- Arthur Mulberger, Fransız anarşist Pierre Joseph Proudhon’un yandaşı olan Mülberger, mülksüz yoksullar dâhil bütün işçi sınıfını, yasalarla yapılacak doğrudan reformlar yoluyla konutların “özgür sahipleri” olarak dönüştürülebileceğini, böylece mal sahibi ile kiracı arasındaki sömürücü ilişkiye son verilebileceğine inanıyordu. 2- Bazı ahlaki ve hayırseverce reformlar öneren ve evlere eklenen bahçelerin işçileri topraklarından gelir sağlayabilecek bağımsız mülk sahiplerine dönüştüreceğini ısrarla söyleyen Emil Sax.

Engels bir dizi mantıksal ve tarihsel olguyu gözler önüne sererek, kapitalist konut sisteminin çelişkileriyle sistem içinde başa çıkılamayacağını gösterdi, burjuva reformları en fazla 1- Şehrin içinde bulunan işçi sınıfı konutlarının yerine orta ve üst sınıflar için daha pahalı konutlar yapmaya ve işçi mahallelerini yeni, genellikle daha gözden uzaklara yerleştirmeye yarıyordu (Engels bu savında, bizim bugün kullandığımız mutenalaştırma (gentrification) terimi yerine III. Napoleon’un şehir plancısı “Hausmann”ı kullanmıştı) veya 2- Küçük çaplı hayırseverlikler yapmak ya da örnek mahalleler kurmak asıl soruna hiçbir şekilde çare olamıyordu. Sax’ın evlere bahçe eklenmesinin işçileri tekil mülk sahipleri mertebesine çıkaracağı önerisine karşı, Engels, *Konut Sorunu*’nun ikinci baskısının ön sözünü işaret etti. Bu tür bahçeler Alman kapitalistlerinin işçilere daha az ücret ödemelerine neden oluyor, ücretleri indirerek kâr elde etmenin yolu açılıyordu.⁽¹¹⁷⁾

Konut sorunu, Engels’in gözlediği kadarıyla gerçekten de sermaye-emek ilişkisi bakımından ikincildi ve dolaylı bir şekilde ilişkiliydi, nihai olarak kapitalizmin temel bir özelliği olan kent ve kır arasındaki bölünmeden türe-

115) A.g.e., 190-91.

116) Frederick Engels, *Engels on Capital* (New York: International Publishers, 1937), 95.

117) Frederick Engels, *The Housing Question* (Moskova: Progress Publishers, 1975); Thomas Angloitti, “The Housing Question: Engels and After”. *Monthly Review* 29/5 (Ekim, 1977): 39-51; Stuart Hodgkinson, “The Return of the Housing Question,” *Ephemera*, <http://www.ephemerajournal.org/contribution/return-housing-question>.

mişti. Dolayısıyla kapitalist toplum bağlamında konut sorununu çözmek mümkün değildi. En iyi ihtimalle, işçiler geleneksel kira sözleşmelerini ipotek sözleşmeleriyle değiştirecekler, büyük borca girecekler ve böylece bağımsızlıklarından taviz vereceklerdi. 1870'lerde bile İngiltere, Fransa ve Almanya'da konutlar piyasa ilkelerine ve sınıf koşullarına göre dağıtıldığı için çok da sıkıntı yoktu. Kötü konutlar ve evsizlik işçi sınıfının daha da yoksullaştırılmış bölümleri için kaçınılmaz bir kaderdi.⁽¹¹⁸⁾

Engels, eleştirisini geliştirirken *Emekçi Sınıfların Durumu*'ndaki ana tezine döndü. Yaklaşık otuz yıl önce Londra ve diğer büyük İngiliz şehirlerinde 1840'lardan 1860'lara kadar konut ve sağlık reformunun ana motivasyonu, başka yerlerdeki reformların da taşıyıcısı hastalık tehlikesiydi. 1870'lerin başında *Konut Sorunu*'nda durumu şöyle ortaya koydu:

Büyük burjuvazi de dolaylı dahi olsa bu konuyla yakından ilgili. Modern doğal bilimler, işçilerin tıklım tıklım doldurduğu yoksul mahallelerin zaman zaman şehirlerimizi etkileyen bu salgınların üredikleri yerler olduğunu kanıtladılar. Kolera, tifüs, tifo, çiçek ve diğer hastalıklar, mikroplarını bu işçi sınıfı mahallelerinin kirli havası ve zehirli suyuyla yayıyor. Buralarda mikroplar tam olarak ölmüyorlar ve çok geçmeden, koşullar izin verdiği anda salgına dönüşüyorlar, üredikleri yerlerden şehrin kapitalistlerin oturdukları daha havadar ve sağlıklı kısımlarına yayılıyorlar. Kapitalist düzen, kendini bu durumdan muaf tutarak salgın hastalıkların işçi sınıfı arasında yayılması zevkini yaşayamıyor; çünkü sonuç ona dönüyor ve ölüm meleği işçi sınıfı arasında dolaştığı kadar kapitalistlerin arasında da dolaşıyor.

Bu olgu bilimsel olarak kanıtlanır kanıtlanmaz, hayırsever burjuvazi, asil bir ruhla harekete geçip işçilerin sağlığı için birbiriyle rekabete girdi. Sürekli tekrarlanan salgınların kaynaklarını kurutmak için dernekler kuruldu, kitaplar yazıldı, öneriler yapıldı, yasalar tartışıldı ve çıkarıldı. İşçilerin barınma koşulları araştırıldı ve bu çok korkunç kötülüğün önünü almak için çabalar gösterildi. Özellikle, en fazla büyük şehrin var olduğu ve bu nedenle bizatihi burjuvazinin büyük risk altında olduğu İngiltere'de yoğun bir faaliyet başladı. İşçi sınıfının sağlık koşullarını araştırmak için komisyonlar kuruldu. Bunların yazdıkları raporlar kütadaki kaynakların hepsinden doğrulukları, bütünlükleri ve yeni, sorunu iyi kötü çözen yasalar sağlamaları bakımından onurlu bir şekilde öne çıkar. Bu yasalar mükemmel olmaktan ne kadar uzak olurlarsa olsunlar, yine de şu ana kadar kütada yapılmış olan her şeyden açık ara üstündür. Buna rağmen, toplumun kapitalist düzeni, telafi edilmesi gereken kötülükleri tekrar tekrar üretmektedir, dolayısıyla

(118) Frederick Engels, *The Housing Question* (Moskova: Progress Publishers, 1975), Thomas Angotti, "The Housing Question: Engels and After", *Monthly Review* 29/5 (Ekim 1977: 39-51; Hodkinson, "The Return of Housing Question".

İngiltere’de dahi bu kötülükleri telafi etmek yolunda ileri doğru tek bir adım atmak için dahi çabalamak kaçınılmaz bir gerekliliktir.⁽¹¹⁹⁾

Engels daha sonra, “genel kural olarak” sağlık reformunun “salt, geçen yılki [1871] Manchester ve Salford’daki çiçek salgınında olduğu gibi bazı salgın hastalıkların patlamasının sonucu olarak” yapıldığını (veya etkili bir şekilde uygulandığını) vurguladı.⁽¹²⁰⁾

Engels bu bölümlerde epidemiyolojideki bilimsel gelişmeler konusundaki dikkatini ortaya koyar. Artık hastalıklarda mikrop teorisini ve hâlâ bilimsel çevrelerde egemen olmayan bir yaklaşım olsa da virüslerin su ve havayla geçtiklerini açıkça kabul etmişti.⁽¹²¹⁾ Tifüs ve tifo net bir şekilde ayırmıştı. Aynı şekilde, salgınlara yol açan mikropların kentsel çevrede kalabileceklerini, endemik hale gelebileceklerini ve tamamen ortadan kalkmayabileceklerini de kabul etti. Engels’in yaklaşımı, altı yıl sonra *Quain’s Dictionary of Medicine*’de “Bulaş” maddesini yazan ancak mikroplardan ve bakterilerden söz etmeyip, çiçek, kızıl ve tifüs gibi hastalıklarla ilgili “gerçek veya metabolik bulaş”tan söz eden Simon’un yaklaşımıyla bazı bakımlardan tam olarak örtüşüyordu.⁽¹²²⁾ Engels, bu durumu Snow, Lankester, Simon ve Farr gibi, *Emekçi Sınıfların Durumu*’nun öncü bir örnek teşkil ettiği daha geniş bir sosyal epidemiyoloji içinde gördü.

Engels’in konut üzerine yaptığı tartışma da ilericiydi. “Hausmann” yöntemi (yani mutenalaştırma) olarak tanımladığı duruma özel bir vurgu yapan Engels şöyle anlattı:

Şu anda genelleşmiş olan uygulama, yani büyük şehirlerimizde özellikle merkezi yerlerde bulunan işçi sınıfı mahallelerinin, halk sağlığı, güzelleştirme gibi nedenler öne sürerek, büyük ve merkeze yerleşmiş

119) Engels, *The Housing Question*, 40-41.

120) A.g.e., 66. Manchester ve Salford’da 1871’deki çiçek salgını için bkz. “Manchester” *Lancet* (8 Haziran, 1871): 71.

121) Su kaynaklı zehirlerin hastalığa yok açtıkları düşüncesi zemin kazansa bile, hastalık yapan mikroplar teorisi henüz bilimsel olarak tam kabul edilmemiş oluşu Engels’in *Housing Question*’undan iki yıl sonra ilk kez 1874’de basılan Simon’un *Filth-Diseases and Their Prevention*’adlı çalışmasında belirtilmişti. Simon her ne kadar miazma kavramından epeyce uzaklaşmış olsa ve 6. Halk Sağlığı Raporu’nun girişinde “parazit mikroplarının” hastalıkların yayılmasında bir unsur olduğunu belirtmişse de, hiç kuşkusuz o önemde bilimsel olarak yeterli bir görüş olmadığı düşüncesindeydi. John Simon, *Filth-Diseases and Their Prevention* (Boston: James Campbell, 1876), Public Health Reports, cilt, 2, 150, 563-85.

122) Winslow, *The Conquest of Epidemic Disease*, 265’deki Simon alıntısı: John Simon “Contagion”, Richard Quain, *A Dictionary of Medicine* (New York: D. Appleton and Co., 1890), 286-94. Simon’un hastalık etiyojisi hakkında Quain’in *Dictionary of Medicine*’indeki “metabolik bulaş” kullanımı henüz kabul görmemiş hastalık yapan mikroplar teorisinin etrafından dolaşmayı amaçlıyordu.

bulunan iş yerlerinin talepleriyle ya da demir yolu döşemek, cadde açmak gibi düşüncelerle taşınmasıdır. Nedenler hangi farklılıkları gösteriyor olursa olsun, sonuç her yerde aynı: en kepeze sokaklar burjuvazinin cömertçe yüceltmesi eşliğinde ve bu muazzam başarı sayesinde ortadan kayboluyor, ancak başka bir yerde ve genellikle de çok yakın bir çevrede hemen yeniden ortaya çıkıyor.⁽¹²³⁾

Engels bu konuyu, Manchester'ın çok yoksul, çevre bakımından büyük tehlikeler taşıyan işçi sınıfı mahallesi Küçük İrlanda'yı *Emekçi Sınıfların Durumu*'nda anlattığı "1843 ve 1844'deki haliyle" resmederek anlattı. *Konut Sorunu*'nda açıkladığı üzere, Küçük İrlanda bulunduğu yere yapılan bir tren istasyonu nedeniyle çoktan ortadan kaybolmuştu. Bu durum iyileştirmeler bakımından büyük bir başarı olarak sunulmuştu. Ancak 1871'de yaz taşkınları nedeniyle "büyük bir su baskını" yaşanmıştı. Engels'in anlattığına göre, Manchester'da çıkan *Weekly Times* "Küçük İrlanda ortadan kalkmış değil, sadece Oxford Road'un güney tarafından kuzey tarafına taşınmış durumda ve hâlâ gelişmeye devam ediyor" diye bir haber yapmıştı. *Weekly Times*'in anlattığına göre, Medlock Nehri'nin aşağı kısmındaki vadiye yoksullar yerleşmişti, genel olarak sağlıksız koşullarla birlikte su baskınları "salgın hastalık tehlikesi" taşımakta, böylece durum şehrin çıkarları bakımından bir sıkıntı yaratmaktaydı. Engels'in ifadesiyle

Bu burjuvazinin konut sorununu pratikte nasıl çözdüğüne dair çarpıcı bir örnektir. Hastalıkların üredikleri yerler, kapitalist üretim biçiminin işçilerimizi her gece içine tıktıkları o korkunç delikler ve bodrumlar ortadan kalkmadılar, sadece *başka bir yere taşındılar!* Bu durumu bir önceki yerde yaratan ekonomik zorunluluklar, taşındıkları yerde de geçerli. Kapitalist üretim tarzı var olmaya devam ettikçe, konut sorununun ya da işçilerin çoğunluğunu etkileyen herhangi bir sosyal sorunun yalıtılmış bir çözümünü umut etmek aptallıktır. Çözüm, kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasında ve tüm üretim araçlarına bizzat işçi sınıfının el koymasında yatar.⁽¹²⁴⁾

Engels için şehrin kentsel çevresine dair bütün sorun kent ve kır arasındaki bölünmeye ve Marx'ın Liebig'e dayanarak genel olarak insanlık ve doğa arasındaki ilişkideki metabolik yarık üzerine yaptığı analizle bağlantılıydı.⁽¹²⁵⁾ *Konut Sorunu*'nda şöyle yazdı:

123) Engels, *The Housing Question*, 71.

124) A.g.e., 72-74.

125) Metabolik yarık için bkz. John Bellamy Foster "Marx's Theory of the Metabolic Rift", *American Journal of Sociology* 105/2 (Eylül, 1999): 366-405; *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000), 141-77.

Kent ve kırsal arasındaki zıtlığın ortadan kaldırılması, kapitalistler ile ücretli işçiler arasındaki zıtlığın ortadan kaldırılmasından ne daha çok ne de daha az ütopyiktir. Sanayi ve tarım üretimi için her geçen gün biraz daha pratik bir talep olmaktadır. Bunu tarım kimyası üzerine yazdığı yazılarda en fazla talep eden Liebig'dir, ilk talebi hep insanın topraktan aldığını geri vermesinin gerekli olduğuydu, bunu da sadece kentlerin varlığının ve özellikle de büyük kentlerin varlığının engellediğini kanıtlamıştı. Bugün sadece Londra'ya bakıldığında, Saksonya krallığının tümünün ürettiğinden daha fazla bir miktarda gübre muazzam harcamalar yapılarak her gün denize dökülmekte, bu gübrenin Londra'nın tamamını zehirlememesi için ne kadar büyük binalar gerekli, demek ki kent ve kırsal arasındaki bölünmeyi ortadan kaldırma ütopyasının adam akıllı pratik bir temeli var. Hatta nispeten daha az önemli olan Berlin dahi, en az otuz yıldır kendi pisliğinin içinde debeleniyor.⁽¹²⁶⁾

1862'de Manchester sokaklarında, burada yaşayan işçilerin durumunu inceleyerek dolaşmasının üzerinden neredeyse elli yıl (ve *Konut Sorunu*'nun yayınlanmasından yirmi yıl) sonra Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumunu*'nun Almanca ikinci baskısına bir önsöz yazdı. Önsözde, işçi sınıfının 1844'deki çevresel koşullarını ele aldı ve o dönemden sonra ne gibi değişikliklerin olduğuna değindi. Halk Sağlığı Hareketinin oluşmasında salgın hastalıkların rolünü bir kez daha vurguladı.

Kolera, tifüs, çiçek ve diğer salgın hastalıkların tekrar tekrar ortaya çıkması İngiliz burjuvazisine kasaba ve şehirlerde kendi ailesinin de bu tür hastalıklara kurban gitmesini istemiyorsa, sağlık önlemlerinin acil bir gereklilik olduğunu göstermiş oldu. Buna bağlı olarak bu kitapta anlatılan en korkunç suiistimaller ya ortadan kaldırıldı ya da daha az dikkat çeker hale geldi. Kanalizasyon yapıldı ya da geliştirildi, en kötü "gecekondu"ların karşısında geniş caddeler açıldı. "Küçük İrlanda" ortadan kayboldu ve "Seven Dials" [Londra'nın merkezinde işçi sınıfının oturduğu yedi cadde] listede temizlenmeyi bekliyor. Peki, ne oldu? 1844'de el değmemiş diyebileceğim bütün bölgeler, şehirlerin büyümesiyle aynı harabiyet, rahatsızlık ve sefalet içinde. Artık yalnızca domuzlara ve çöp yığınlarına izin verilmiyor. Ama iş konutlara gelince, Kraliyet Komisyonu'nun 1855 tarihli "Yoksulların Konutları Hakkında" raporunda da isabetle yer verildiği üzere hiçbir iyileştirme yapılmış değil.⁽¹²⁷⁾

126) Engels, *Housing Question*, 92.

127) Marx ve Engels, *Collected Works*, 27:312. Engels'in 1845'de öne sürdüğü ve 1872 ile 1892'de tekrar ettiği kolera ile diğer salgınların yayılışı ve özellikle yoksul bölgelerden yoksul bölgelere atlayışının sağlık reformuna yol açtığı savı Simon'un bu gelişimin tarihine dair yazdıklarıyla genel olarak doğrulanır. Bkz. John Simon, *Filth-Diseases and Their Prevention*, 2. Baskı (Londra: Smith, Elder, Co., 1897), 166-245.

Engels'in 1890'larda da öne sürmeye devam ettiği üzere, işçi sınıfının durumu kendisini en fazla içinde bulunduğu çevre koşullarında gösteriyordu, her ne kadar bu, nihai olarak üretim araçlarının işçilere yabancılaşması ve kapitalistler tarafından tekelleştirilmesi sorunu olsa da sadece üretim sürecinden kaynaklanmıyordu. Dolayısıyla en başta gelen çare "üretim araçlarını toplumun eline vermek"ti.⁽¹²⁸⁾

YARI UNUTULMUŞ BİR KİTABIN DİRİLİŞİ

Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* kitabı, 1887'de Florence Kelley (Wischnewetzky) tarafından İngilizceye tercüme edilip, fabrikalarda ve işçi sınıfının genel çevresel koşulları üzerine mücadele giderek arttığı sırada nihayet Amerika'da basıldığında yarı unutulmuş bir kitaptı. Bunu Kelley tercümesinin 1892'de İngiltere'de basılması izledi. Hobsbawn "Erken sanayi İngiltere'sini anlatan bu başyapıtın konu aldığı ülkeye ulaşması bir elli yıl aldı" diyecekti, ancak baskısı devam ettikçe, "Sanayi Devrimi'ni inceleyen herkesin, adıyla dahi olsa aşına olduğu"⁽¹²⁹⁾ önemli bir etki yapmış bir kitap oldu. İngilizce baskısının çıktığı yıl, Almanya'da kapitalizmin gelişmesiyle İngiltere'de sanayinin ortaya çıktığı ilk yıllarda görülen aynı kötü koşulların ortaya çıktığını gösteren ikinci baskı çıktı. Engels her üç baskıya da yeni ön-sözler yazdı. Kitabının bu dönemde sosyalistler ve 1890'larda işçi sınıfının içinde bulunduğu koşullarla ilgili mücadele veren toplumsal reformcular üzerindeki etkisi her üç ülkede de, yani İngiltere'de, Almanya'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde büyük oldu.

Emekçi Sınıfların Durumu'nun 1892 tarihli İngilizce baskısı iyi sattı ve İngiliz sosyalizminin gelişimi üzerinde önemli etkisi oldu. Engels'in sonunda İngilizce çıkan kitabının etkisi, Engels'in analizinin Morris gibi kişiler üzerindeki etkisinin biçimiyle de görülebilir. Engels 1887'de çıkan Amerikan baskısından bir nüshayı Morris'e vermiş, o da *Commonweal*'da kitaptan bazı parçalar yayınlamıştı.

Engels'in eserinin en öne çıkan yanları, *Emekçi Sınıfların Durumu*'nun İngiltere baskısının nihayet çıktığı dönemde Simon'un bakışında da görülebilir. Simon'un Amerikan baskısını görmüş olması pek mümkün değil, dolayısıyla Engels'in de ele aldığı dönemin bir kısmından söz ettiği ve proletarya ile sosyalizme karşı lehte görüşler eklediği *English Sanitary Institutions'u* (1890) yazdığı sırada muhtemelen kitaptan doğrudan haberdar değildi.⁽¹³⁰⁾ Bununla

128) Marx ve Engels, *Collected Works*, 27:547.

129) Hobsbawn, Engels, *Condition of the Working Class* "giriş" (Chicago: Academy Chicago), 8.

130) *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nun 1887 tarihli Amerikan baskısının dağıtımı İngiltere'de çok sınırlı oldu. William Morris'in editörlüğünü yaptığı *Commonweal*'da kitaptan bölümler yayınlandı. Bkz. Dorothy Rose Blumberg, *Florence Kelley: The Making of a Social Pioneer* (New York: Augustus M. Kelley, 1966), 82.

birlikte Simon'un çalışması bize Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu*'nun ve özellikle kitaptaki epidemiyolojik tartışmaların on dokuzuncu yüzyıl sonu İngiltere'sinde hâlâ doğrudan doğruya geçerli olduğunu hatırlatıyor. O dönemde çoktan emekli olmuş olmasına rağmen Simon, on dokuzuncu yüzyıl sonu İngiltere'sinde halk sağlığı konusunda hâlâ en saygın kişiydi. Arkadaşları arasında Ruskin ile Morris olduğu gibi, Prens Pyotr Alexeyevich Kropotkin'in Simon'un da katkıda bulunduğu *Nineteenth Century* adlı yayında çıkan "karşılıklı yardım" üzerine yazılarını okumuştur. Simon, ayrıca Fabian Sosyalist reformcu hareketi çerçevesinde Beatrice Potter'in (daha sonra Webb) Doğu Londra'daki liman işçileri üzerine yaptığı ve *Nineteenth Century*'de yayınlanan araştırmasından ve Charles Booth'un *Labour and Life of the People in London* (1885) adlı eserinden de beğeniyle söz etmişti.

Kilometre taşı niteliğindeki kitabı *English Sanitary Institutions*'ın (1890, 1897) sondan bir önceki bölümü "Yoksulluğun Politikası"nı izleyen sonuç kısmında Simon hiç tereddütsüz temel meselenin "proletaryanın kendi mücadelesiyle elde edeceği genel refahı" olduğunu söyledi, gerçi bunu daha çok sınıf mücadelesinden çok bireysel mücadele anlamında söylemişti. Kapitalist ticari toplumda halk sağlığı sorunu gelip, "ihtiyaç fazlası emeğin bol miktarda" olduğu durumda akıl almaz zorluklar ve koşullar karşısında "proletaryanın çalışma ve yaşama koşullarına" dayanıyordu. Israrla şunu söyledi; proletarya "istihdam ve barınma için aşırı rekabet" nedeniyle köşeye sıkışmıştı. Dolayısıyla "en yoksul emekçi sınıfların" barınma sorunları zorunlu olarak büyük ölçüde "yoksulluğun hangi ölçüde yoksul olmamaya, yoksulun ne ölçüde az yoksul olabileceğine" indirgenmişti.

Simon çözümün "sosyal adaleti sağlayan ve sosyal konsolidasyona yatkın bir sosyalizm" olduğunda ısrarlıydı. Buna daha fazla eşitlik sağlayabilmek için "ek sosyalistçe vergilendirme" dâhildi. Var olan düzene karşı sert eleştirilerini saygın görüş çerçevesinin kabul edilebilir sınırları içinde tutmaya daima dikkat eden Simon yine de, İngiltere'de sağlık reformunun geçmişten itibaren geçirdiği gelişimle ilgili çok önemli tespitlerini, "proletaryanın" bütün önemli sorunlarının çözümünün ılımlı bir "sosyalizm" ile mümkün olduğunu söyleyerek bitirdi.⁽¹³¹⁾

131) Sir John Simon, *English Sanitary Institutions*, 2. Baskı (Londra: Smith, Elder, Col, 1897) 437-39, 443-45, 455-58, 480-91. Simon'un biyografisini yazan Lambert, Simon ve Fabianizm konusunda muğlak dokundurmalarından kaçınmamış olsa da, onu sıkı sıkıya liberal grubun içine yerleştirmek için sürekli olarak uğraşır, bazı tarihçilerin Simon'u olduğundan "daha radikal" göstermeye çalışmalarından şikâyet eder. Simon'un merkezîyetçi devleti ve sosyal refah çözümlerini doğrudan savunmadığına emindir. Ancak, Lambert karakteristik olarak Simon'un *English Sanitary Institutions*'da proletarya, sosyalizm, sosyalistçe vergilendirme vs. gibi referansları sorununu kendi yorumu için bunlardan hiç bahsetmeyerek çözmüş olsa da, kitaptan "Simon'un emekli oluşunun en önemli kazanımı" olarak söz eder. Simon bu konuda

Simon'un 1890'da "proletarya" adına öne sürdüğü -yoksulluğa ve halk sağlığının içler acısı halinden duyduğu endişelerden kaynaklanan- "sosyalist" tarzda sosyal adaletten yana savlarının hepsi, İngiltere'de 1850'lerden 1870'lerin ortasına kadar en yüksek sağlık yetkilisi olan ve 1890'larda hâlâ bu alanda en saygı duyulan kişi olmasından dolayı çok daha fazla dikkat çekmiştir. İşte Engels'in 1890'larda çıkan kitabının, neredeyse yarım asırlık olmasına rağmen, o dönemde yapılan tartışmalarda hemen göze çarpmasını sağlayan bağlam, İngiltere'nin en önde gelen halk sağlığı uzmanının bu tür yetkin görüşleriydi. Bunu izleyen on yıllarda, Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarının koşullarının klasik tanımı olarak ün kazanacaktı. İmalat yapan şehirlerde sanayi kapitalizminin sosyoekolojik etkilerine dair en önde gelen çalışmaydı ve bugünün çevre adaleti hareketinin öncüsüydü.

Emekçi Sınıfların Durumu, Almanya'da sosyalist çevreleri de çok aşan bir etki yaptı. *Cellular Pathology* (1858) [Hücresel Patoloji] kitabının -Waitzkin'in "hücreyi fizyolojik ve patolojik sürecin en temel birimi olarak tanımlayan ilk kapsamlı çalışma dediği eser- yazarı olarak ün salmış Alman doktor ve patolog Rudolf Virchow sosyal epidemiyoloji üzerine çalışmalarında Engels'in kitabından övgüyle söz etti.

Tartışmalı bir kişilik olan Virchow, Hegel'in felsefesinden ve Marx'ın *Deutsch-Französische Jahrbücher*'deki eski eş editörü olan Arnold Ruge'dan etkilenmişti. (1860'larda Ruge sağa kaydı ve Bismarck'ın ateşli bir destekçisi oldu). Virchow 1848 Devrimi'ne katıldı, daha sonra liberal bir bilim insanı oldu, 1861'de Alman İlerleme Partisi'nin kuruluşuna katıldı. Alman okullarında "Darwinci teori Sosyalizme götürüyor" diyerek gerici zeminde Darwinizmin okutulmasına karşı çıktı.⁽¹³²⁾

Mekanik tarzda bir bilimsel materyalist olsa da, Virchow diyalektik düşünceye de zaman zaman açıktan başvururdu. Hastalıklara yaklaşımı mikrop teorisinden ziyade hücre patolojisini ve toplumsal koşulları vurgulasa da, mikrop teorisini de bütünüyle reddetmiyordu. Hatta bir alanı da bakteriyoloji olan daha diyalektik bir yaklaşım benimsedi. Bir epidemiyolog olarak değeri, Waitzkin'in sözleriyle, hastalığın gelişimi sırasında birbirleriyle etkileşen "toplumsal, siyasi, ekonomik, coğrafi, iklimsel ve psikolojik unsurların" bir

kitabının sonuç bölümünde "proletaryanın kendi kendine yardım etmesi" ve "sosyalistçe görevlerin giderek artan önemi" gibi konulara çok büyük önem vermiştir. Lambert, Sir John Simon, 583-84, 614-15. Simon Beatrice Potter'in (daha sonra Webb) o dönemde yayınlanan makalesi "Doğu Londra'da Liman Hayatı"ndan söz edilmiş olsa da asıl dikkati çeken buradan yola çıkarak sermayenin mantığına yönelttiği daha radikal eleştirilerdir. Beatrice Potter, "The Dock Life of East London", *The Nineteenth Century* (22 Ekim, 1887), 483-99.

132) Waitzkin, "The Second Sickness, 71-72; Erwin H. Ackerknecht, *Rudolf Virchow: Doctor, Statesman, Anthropologist* (Madison: University of Wisconsin, 1953), 199-202; *Rudolf Virchow, Letters to His Parents, 1839 to 1864* (Canton, MA: Science History Publications, 1990), 33,77,

arada olduğu “çok unsurlu etiyojoloji” dayanmasında yatıyordu.⁽¹³³⁾

Virchow, Engels’in *Emekçi Sınıfların Durumu*’nu dikkatle inceledi ve kendi savlarını geliştirmek için Engels’in sınıf temelli ölüm istatistiklerinden bazıları kullandı. Berlin’de kendi döneminde patlayan vahim kolera salgınlarında kabahati yoksulluğun ortadan kaldırılamamasında buldu. Kolera ve tifüs salgınlarını “kalabalık hastalıkları” olarak tanımlayarak Berlin’deki sağlık reformunda öncü rol oynadı.⁽¹³⁴⁾

Amerika Birleşik Devletlerinde, Engels’in *Emekçi Sınıfların Durumu*, kendisine kitabı 1885’de İngilizceye tercüme etmeye başlayan Florence Kelley’in şahsında gerçek bir taraftar buldu. Kitabın son versiyonu (yeni bir önsözle Engels tarafından da onayandı ve Amerikalı okurlar için bir ek kondu) 1887’de yayınlandı.⁽¹³⁵⁾ Amerikan Yüksek Mahkemesi yargıçlarından Felix Frankfurter, Kelley için 1953’de şöyle söylemişti: “Bu ülkenin ilk otuz yılında toplumsal tarihin biçimlenmesinde belki de en fazla paya sahip olan bir kadındı. Bu dönemde, iç savaş sonrasında büyük bir telaş içinde yaşanan sanayileşmemizin en göze batan suistimallerinin ortadan kaldırılmasına yönelik mevzuatın güvence altına alınmasında belirleyici olmasa bile hiç kuşkusuz güçlü bir rol oynadı.”⁽¹³⁶⁾ Kelley, Engels’in dostuydu ve hayatı boyunca sosyalizmin şu ya da bu biçimine daima sadık kaldı.⁽¹³⁷⁾

Florence Kelley, Philadelphia’da doğdu, babası William D. Kelley bir avukat ve tanınmış bir kölelik karşıtıydı. Willam Kelley, Cumhuriyetçi Parti’nin

82-84, 153; August Bebel, *Women Under Socialism* (New York: New York Labor News Co., 1904) Bebel’in kitabının bu versiyonu, Almanca 33. Baskısından çevrildiği için Virchow’un Darwin, Sosyalizm, ve sosyalizmin önemine dair daha kapsamlı görüşlerini içerir. Engels’e göre, Virchow’un Darwin’e dair saçma pozisyonu kendi dar alanının dışına her çıktığında, ya da tam gelişmiş bir diyalektik bakış açısına sahip olmadığından daha bütünlüklü bir yaklaşım geliştirmeye kalktığında düştüğü mekanik hatalara örnektir. Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:7.

133) Waitzkin, *The Second Sickness*, 72; Ackerknecht, *Rudolf Virchow*, 52, 128-31, 166; Rudolf Virchow, *Disease, Life and Man* (New York: Collier Books, 1962), 102, 146-47.

134) Waitzkin, *The Second Sickness*, 72-75; Virchow, *Disease, Life and Man*, 80; Ian F. MaNeely, “*Medicine on the Grand Scale*”: *Rudolf Virchow, Liberalism, and Public Health* (Londra: Wellcome Trust, University College London, 2002), 32-49; Ackernecht, *Rudolf Virchow*, 133-35.

135) Kelley, Lazare Wichnewetzky ile 1884’de evlendi, 1891’de ayrıldılar (kısa süre sonra boşandılar) Bu birkaç yıl dışında hayatı boyunca Florance Kelley olarak bilindi. “1844 yılında” kelimeleri tercüme kitabın başlığına Engels tarafından kitabın tarihsel muhtevasını vurgulamak için eklenmişti. Daha sonraki editörler, bu eki yapmadan orijinal ismine döndüler.

136) Felix Frankfurter, Josephine Goldmark, *Impatient Crusader: Florence Kelley’s Life Story*, “önsöz” (Urbana: University of Illinois Press, 1953), v.

137) Kelley’in Engels ile ilişkilerini en iyi yansıtan ve on yıl süren yoğun Engels-Kelley mektuplaşmalarına yakından bakanlar: Dorothy Rose Blumberg, “Dear Mr. Engels’s: Unpublished Letters, 1884-1894 of Florence Kelley (-Wichenewetzky) to Friedrich Engels,” *Labor History* (Spring 1964): 103-33; Blumberg, *Florence Kelley*. Ayrıca *Karl Marx ve Frederick Engels, Letters To Americans, 1848-1895* (New York: International Publishers, 1953 içinde Engels’in Kelley’e yazdığı mektuplara da bakınız.

kurucularından biri, Lincoln'ın güçlü bir destekçisi ve uzun yıllardır Amerikan Temsilciler Meclisi'nin üyesiydi. Ekonomi konusunda korumacıydı, Henry C. Carey'den yanaydı. Florence, o dönemde kadınlarda pek alışılmamış olan bir şey yapıp Cornell Üniversitesi'ne gitti. Yunanca, Latince, Cebir okudu ve lisans diplomasını aldı. Lisansüstü çalışmaları için Zürih Üniversitesi'ne gitti. Zürih'te yaşadığı dönemde sosyalist oldu, Marx'ın *Kapital*'ini 1883-84'de okudu. Kocasını Lazare Wischnewetzky ile birlikte 1886'da Zürih'ten New York'a giderken uğradıkları Londra'da Engels ile tanıştı.⁽¹³⁸⁾

1887'de Engels'in *Emekçi Sınıfların Durumu* tercümesi yayınlandıktan sonra, en önemli makalesi "Hayır İşlerine Teorik Hazırlık İhtiyacı"nı yazdı. Engels'in kitabının "modern bilimsel ekonomi politik üzerine yapılacak araştırmalara en iyi giriş" olduğunda ısrar etti. Bunun tek nedeni kitabın kapitalizmi teorik olarak eleştirmesi, proletaryayı desteklemesi ve sosyalizm önermesi değildi, aynı zamanda işçi sınıfının güncel durumunu somutlaştırmıştı. Bu yazıda, Engels gibi şehirlerdeki sağlık koşulları sorununu, bunların özellikle işçi sınıfı üzerindeki etkisini ve salgın hastalıkların ancak varlıklıların ayrıcalıklı varoluşlarını tehdit ettiği zaman önem kazandığını anlattı. "Salgın hastalıklar, işçiler kadar, yöneten sınıfı da öldürdüğünden" diye yazdı, işçilerin "öz savunması olarak engellenmelidir." Bununla birlikte kökleri sömürü ve yoksulluk olan gerçek nedenler hiçbir zaman ele alınmıyor ve reform "genel insanlık" bakımından gerekli olanlar noktasında durup, "iş dünyasının kabul görmüş teamüllerinin" sınırları içinde kalıyordu. Engels'in kitabı ekonomi politığe en iyi giriş ise, Kelley'in bakışına göre Marx'ın *Kapital*'i "Darwin'in çalışmaları nasıl doğal bilimlerle ilişkiyiye, ekonomi politikle" aynı ilişki içinde olan gelişmiş bilimi temsil ediyordu. "Bu eseri derinlemesine inceleyen Kelley, iyiliği ve kötülüğü ile günümüzün toplumu değerlendiren yepyeni bir bakış açısı buldu."⁽¹³⁹⁾

Tarihçi Kish Sklar şöyle diyor; "Kelley, Engels'den daha sonra, çocuk işçilerin vücutlarını ölçtükten ve çalışma şartları çok kötü olan atölyelere (sweat shop homes) yapılan baskınların ardından ifade ettiği bir gerçeği öğrendi: Sanayi kapitalizminin yeni düzeni kamusal hayat kadar özel hayatı da yeniden düzenliyorsa, sanayi kapitalizminin hegemonyasına meydan okuyan her türlü girişimin de aynı şeyi yapması gerekir."⁽¹⁴⁰⁾ 1887 gibi erken bir tarihte

138) Blumberg, Florence Kelley, 43-45; Kathryn Kish Sklar, Kelley, *Autobiography*, "Giriş" (Chicago: Charles H. Kerr, 1986), 9.

139) Florence Kelley, "The Need of Theoretical Preparation for Philanthropic Work" Kelley, *Autobiography*, 93-103. Ayrıca Kelley'in 1889'da tercüme ettiği Marx'ın "Speech on Free Trade" De.

140) Kathryn Kish Sklar, *Florence Kelly and the Nation's Work* (New Haven:Yale, 1995), 15; Brett Clark ve John Bellamy Foster, "Florence Kelley and the Struggle Against the Degredation of Life" *Organization and Environment* 19/2 (Haziran 2006): 253; Marx ve Engels, *Letters to Americans*, 251-52; John L. Thomas, *Alternative America* (Cambridge MA:Harvard University Press, 1983), 279.

Kelley, Engels'e çabalarını çocuk işçi sorununa ve Birleşik Devletler'deki işçi sınıfının durumuna yoğunlaştırdığını yazdı. 1891 yılının sonunda üç çocuğunu yanına alıp tacizci kocasını terk etti ve Şikago'daki Hull House'da Jane Adams ve diğerleri ile birlikte yaşamaya gitti. Bu hareketi yaparken dostu Caroline Lloyd ve skandalları ortaya çıkaran bir gazeteci olan kardeşi Henry Demarest Lloyd'un desteğini aldı. Henry Demarest Lloyd'un sosyalist bir bakış açısı vardı. 1881'de (Marx'ın da okuduğu) *Atlantic Monthly*'ye yazdığı "Büyük Tekelin Hikâyesi" adlı yazısıyla ve 1890'da çıkan, bir kopyası da Engels'e gönderilen *A Strike of Millionaries Against the Miners* adlı kitabıyla ünlenmişti. Lloyd, Engels'le tanışıyordu, 1891'de Londra'da onunla bir röportaj yapmıştı. Daha sonra, tekele karşı ilk ve en önemli eleştirilerden biri olan *Wealth Against the Commonwealth*'i yazdı.⁽¹⁴¹⁾

Kelley, Lloyd'un desteği ile 1892'de Illinois Emek İstatistikleri Bürosu'nun Şikago gecekonduarındaki konfeksiyon işçilerini araştıran özel ajanlarından biri olarak çalışmaya başladı, ertesi yıl Illinois valisi John H. Altgeld tarafından fabrikalar baş denetçisi olarak atandı. Şikago'da konfeksiyon işçilerini araştırdığı ve sonra fabrikalar baş denetçisi olduğu yıllarda, Engels ile, 1895'deki ölümüne kadar düzenli olarak mektuplaştı. Yaşadıklarını, çocuk işçiliği, sekiz saatlik iş günü üzerine mücadelesini, kötü koşullu iş yerlerine ve gecekonduara karşı savaşını anlattı. Charles Booth'un önderliğinde Şikago'nun yoksul bölgelerinin haritasını çıkardı, haritaları etnik köken ve sınıf bakımından kodlayarak, sosyal coğrafya bakımından dönemin en modern grafikleriyle sundu.⁽¹⁴²⁾

Kelley'in (kendisi de dahil) on iki kişiden oluşan ekibi, konfeksiyon üretiminin yapıldığı on binlerce fabrika, atölye ve odadan sorumluydu. Raporlarından birinde belirttiği üzere bin kadar ruhsatlı konfeksiyon üreticisinin yanı sıra, konfeksiyon üretiminin yapıldığı 25.000 "oda" bulunuyordu. 1893'de bunun sonucu olarak patlayan çiçek salgınında (1.407 belgeli vaka vardı) ilk kez bir fabrika yasası çıkarılmasını zorlama şansını yakaladı ve gecekonduarda yapılan ruhsatsız üretimi, çok daha etkili iş güvenliği koşullarının sağlanabildiği fabrikalara taşımak için bastırdı. "Uygar dünyanın hiçbir yerinde" diye yazdı 1894 tarihli denetim raporunda karamsar bir ifadeyle, "bir fabrikada ya da atölyede iş güvenliği sağlanmadığı için işçilerin hayatı, kolları ve bacakları bu denli tehlikeye atılmamaktadır."⁽¹⁴³⁾ Şikago'da tanık

141) Blumberge, *Florence Kelley*, 123-25, 143; Sklar, *Florence Kelley and the Nation's Work*, 225-28, Kelley, *Autobiography* "Giriş", 10.

142) Blumberg, *Florence Kelley*, 135; Sklar, *Florence Kelley and the Nations Work*, 278; Florence Kelley, *Some Ethical Gains Through Legislation* (Londra: Macmillan, 1905), vii; Residents of Hull House, *Hull House Maps and Papers* (New York: Thomas Y. Crowell, 1895); Charles Booth, *Life and Labour of the People of London* (Londra: Macmillan, 1902); Hal Draper, *The Marx-Engels Glossary* (New York: Schocken Books, 1986), 128.

143) Florence Kelley, State Factory Inspector, *First Special Report of the Factory Inspectors of*

olduğu çocuk işçiliğinin insanlık dışı koşulları üzerine şöyle haykırdı: “Kutu fabrikasında eline arsenikli kâğıt tutuşturulan çocuktan, çok geçmeden umut kesilmektedir. Ucuz çerçeveleri cıvalı yaldızla boyayan çocuk, kolunu kullanamamakta ve tedavisi olmayan boğaz hastalıklarına yakalanmaktadır.” Bu arada, bir gözünü de geleceğe dikmiş olan Kelley, Hullhouse’da verdiği İngilizce derslerinde çocuklara Engels’in *Ütopyacı ve Bilimsel Sosyalizm*’i ile William Morris’in *Hiçbir Yerden Haberler*’ini anlatıyordu.⁽¹⁴⁴⁾

1894’de Kelley Engels’e Illinois’de sekiz saatlik iş günü mücadelesini kazandıklarını düşündüğünü yazdı. Ancak, ertesi yıl yasa Illinois Yüksek Mahkemesi’nden döndü. Kelley 1897’deki yönetim değişikliğinin ardından fabrikalar baş denetçiliğinden alındı. Ulusal Tüketiciler Birliği’nin kurucusu ve genel sekreteri olarak mücadelesine devam etti ve fabrika yasası, daha kısa iş günü, asgari ücret yasası ve buna benzer işçi hakları için savaştı. 1899’dan 1932’de Büyük Bunalım sürerken, Franklin Roosevelt’in başkan seçilmesinden sadece birkaç ay önceki ölümüne kadar bu görevi sürdürdü. Son mektuplarından birinde Herbert Hoover’ın “sığ ekonomisine” saldırmıştı.⁽¹⁴⁵⁾

Engels Kelley’i *Emekçi Sınıfların Durumu*’nun İngiltere baskısının satışından düzenli olarak ödeme gönderdi. En son ölüm döşeginde son düzenlemeleri yaptığı vasiyetnamesinde satış bakımından en başarılı olmuş bu kitabının İngiltere baskısının telif haklarının tamamını Kelley’e bıraktı.⁽¹⁴⁶⁾

Illinois on Small-Pox in the Tenement House Sweat-Shops of Chicago, 1 Temmuz, 1894 (Springfield, IL: Hw. Rokker, State Printer and Binder, 1894), 6; Blumberg, *Florence Kelley*, 141-45; Kelley, *Autobiography*, 87-88; Sklar, *Florence Kelley and the Nation’s Work*, 265-68.

144) Florence Kelley ve A.P. Stevens, “Wage-Earning Children” Residence of Hull House, Hull House Maps and Papers, 70. Florence Kelley, *Selected Letters* (Urbana: University of Illinois Press, 2009), 223; Clark and Foster, “Florence Kelley and the Struggle Against the Degradation of Life” 259; Florence Kelley, “The Factory Laws in Illinois” Kathryn Kish Sklar, Anja Schüller ve Susan Strasser, *Social Justice Feminists in the United States* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998), 91-94.

145) Blumberg, *Florence Kelley*, 146-48, 161; Sklar, *Florence Kelley and the Nation’s Work*, 223.

146) Blumberg, *Florence Kelley*, 129; Florence Kelley, *Selected Letters*, 58, 63-64, 69; Green, Engels, 286; Hunt, *Marx’s General*, 349. Engels’in Kelley’e duyduğu minnet ve saygı kitabın İngilizce tercümesinden “bizim kitabımız” diye söz etmesinden bellidir. Marx ve Engels, *Letters to Americans*, 190.

Altıncı Bölüm

Doğanın Diyalektiği

2 Temmuz 1858 günü, perişan haldeki Karl Marx, Frederick Engels'e bir süredir ne kimseyle mektuplaşabildiğini ne de çalışmalarına yoğunlaşabildiğini yazdı, çünkü karısı Jenny ile birlikte o sıralarda üç yaşında olan kızları Eleanor için derin bir kaygı duymaktaydılar. Eleanor boğmaca olmuştu ve haftalardır bu “çok tehlikeli hastalıktan” yatıyordu. Jenny de kendini halsiz hissediyordu.

Boğmaca ya da pertussis Viktorya döneminde özellikle küçük çocukları tehdit eden en tehlikeli salgın hastalıklardan biriydi. İlk kez 1906 yılında izole edilen -oysa hastalık Orta Çağ'dan beri “nefes kesen” (the kink) adıyla biliniyordu- *Bordetella pertussis* basilinin yol açtığı boğmaca, insandan insana öksürük ya da hapsirik yoluyla yayılıyordu. Aşısı ise ancak 1930'larda bulunacaktı.⁽¹⁾

Engels, Marx'a hemen kısa bir cevap göndermiş belli ki, ama bu mektup günümüze kalmamıştır. 14 Temmuz'da öncelikle Eleanor'un durumunu sor-

1) Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975), 40:323-24; James D. Ciherry, “Historical Review of Pertussis and the Classical Vaccine” *Journal of Infectious Diseases* 174 (ek 3) (1996). 259-60; American Society of Microbiology, “Historical Perspectives on Pertussis and Use of Vaccine to Prevent It”, <http://forms.asm.org/microbe/index.asp?bid=48816>. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda boğmacadan ölümler oranları için bkz. Robert Weston “Whooping Cough: A Brief History to the Nineteenth Century”, *Canadian Bulletin of Medical History* 29/2 (2012):329-49.

gulayıp, tıbbi bilgi isteyerek başladığı uzun bir mektup yazdı. Manchester'daki Çocuk Hastalıkları Kliniği'nde çalışan yakın dostu ve tıbbi danışman Dr. Eduard Gumpert'in boğmacanın İngiltere'nin ikliminde nadiren öldürücü olduğunu, kronik olmakla birlikte, genelde selim seyrettiğini söylediğini, "hastanede tedavi ettiğimiz bütün hastalar, şu ana kadar iyileştiler"⁽²⁾ dediğini yazdı. Engels, Karl ve Jenny Marx'ı Eleanor'un durumu konusunda yatıştırmaya çalışıyordu ama bir yandan da bu hastalığın muhtemel tehlikelerinden haberdardı. Bu olaydan on üç yıl önce, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*'nda 1840'larda Manchester'da boğmacadan ölümlerin çok sık görüldüğünü ve boğmacanın özellikle yoksulların çocuklarını tehdit eden bir hastalık grubu içinde olduğunu yazmıştı. Ancak -her ne kadar hastalığın etiolojisi o sıralarda bilinmese de- doğru dürüst beslenmenin, sağlık koşullarının ve konutun bulunduğu koşullarda boğmacanın daha az öldürücü olduğu görülmüştü. Bu bakımdan, Eleanor bayağı güvende sayılırdı.

Bununla birlikte Engels, Eleanor ve ebeveynleri için duyduğu kaygı nedeniyle 1845 tarihli kitabında çok büyük bir rol oynayan çevre analizine tekrar döndü. Marx'a 1856 ve 1857'de Manchester'daki Çocuk Hastalıkları Kliniği'nin yayınladığı iki tıbbi rapordan söz etti. Raporları hastaneyi kuran iki doktor, August Schoepf Merei ve James Whitehead yazmışlardı. Bu raporlarda boğmaca, çocukları tutan hastalıklar arasında sayılmıştı. Birinci rapor, çoğu işçi sınıfından çok küçük çocuklardan oluşan 530 hastada bulunan yaklaşık 800 hastalığın nedenlerini ve etkilerini analiz ediyordu. İkinci rapor ise 1.584 çocuktaki benzer hastalıkları incelemişti. Bu iki rapor öylesine çarpıcıydı ki, Engels, bunları Marx'a göndermek üzere kopyalattığını belirtiyordu. "Son derece bilimsel raporlar" dedi Marx'a, "keşke kitabımı yazarken bu türden malzemeler olsaydı elimde."⁽³⁾

2) Marx ve Engels, *Collected Works*, 40:325-26; Mary Louise Goudge, *A History of the Clinical Hospital for the Diseases of Children (Northern Hospital) and Its Founders Drs. August Schoepf Merei and James Whitehead* (1996), <http://www.goudges.com/mary/history-of-the-clinical-hospital-for-the-diseases-of-children/chapter-2-james-whitehead/>; W.O.Handersen, *The Life of Friedrich Engels* (Londra: Frank Çass, 1976), 271-72; Charles Edward Amory Winslow, *The Conquest of Epidemic Disease* (New York: Hafner Publishing, 1967), 257-38. Engels'in Marx'ın bir önceki mektubuna "daha uzun" bir cevap yazma fırsatını bulduğunu söylemiş olması, Eleanor'un hastalığını duyduğunda kısa bir not göndermiş olduğunu ifade ediyor, bu konuda çıkacak olan hastane raporları ile tıbbi raporlara dair bilgileri ve yorumlarını göndermeye devam etmiş. Çocuk Hastalıkları Hastanesi'nin raporları boğmacanın her ne kadar çok bulaşıcı ve endemik olmakla birlikte genellikle öldürücü olmadığını ancak nüfusun belli bir bölümünde ölümle sonuçlandığına dair ifadesini teyit ediyor.

3) Marx ve Engels, *Collected Works*, 40:3226; August Schoepf Merei ve James Whitehead, *First Report of the Clinical Hospital for Diseases of Children* (Manchester, UK: Bradshaw and Blacklock, 1856), 35; *Second Report of the Clinical Hospital for Diseases of Children* (Manchester, UK: Bradshaw and Blacklock, 1857), 5; Goudge, *A History of the Clinical Hospital for the Diseases of Children*. Marx Merei ile ya tanıştı ya da Engels sanki Marx onun karakterini çok iyi biliyormuş gibi yazdığına göre, daha önce onunla tartışmıştı.

Engels'in Marx için kopyalattığı Çocuk Hastalıkları Kliniği'nin ilk raporunda, başka komplikasyonlarla birlikte boğmacadan ölen dört çocuğun arasında yaşı üç olan (Eleanor'un yaşı) sadece bir çocuk vardı. Eleanor'un durumunun öne çıkardığı boğmaca sorununun ötesinde iki rapor birlikte ortaya koydukları veri bakımından olağanüstüydü. Raporlarda, hastaların ebeveynlerinin işleri, haftada kaç şilin kazandıkları, kaç hastanın aileleriyle birlikte standart altı koşullarda yaşadıklarının yanı sıra bu tür maddi koşulları hastalığın etiyojisiyle ilişkilendirme çabası da vardı. İlk rapor şöyle diyordu: "Yoksulların çocuklarının önemli bir oranı", o sıralarda atmosferik koşullarla ilişkili olduğu düşünülen "bronşitten ölüyorlar." İkinci raporda yer alan hastaların yüzde 33 kadarı bronşitten mustarıptı. Beş yaşın altındaki çocukların çok yüksek bir oranı emzirme, erken süttten kesilme ve kalitesiz inek sütüne bağlı komplikasyonlardan ölmüşlerdi. İkinci raporda, sütanne tutabildikleri için zenginlerin bu sorunla karşılaşmadıkları belirtiliyordu. Çocuk Hastanesi'nin iç karartıcı toplumsal çevresel koşullara dair derin kaygılarını yansıtan, somut veriler sayesinde çürütülmesi imkânsız gerçekleri ortaya koyan raporlarının sınıf sistemine ciddi bir suçlama yönelttiğine hiç kuşku yoktu.⁽⁴⁾

Bu epidemiyolojik verilerin önemini Engels kadar takdir etmiş kişi pek azdır. Engels'in fizyoloji ve tıp bilimindeki gelişmelere duyduğu ilgi, doğal bilimlere genel olarak duyduğu derin ilginin bir yansımasıydı. Nitekim 14 Temmuz 1858 tarihli aynı mektupta Engels'in bilimin felsefesine ve tarihine sistematik yaklaşımının ilk güçlü belirtisini buluruz. Bu yaklaşım, nihayetinde doğanın diyalektiği kavramına ve ekolojik bir bakış geliştirmesine varacaktır. Daha da ötesi, yaptığı araştırma ve vardığı sonuçlar bu noktada dahi zaten oldukça ileridir. Mektubu şöyle devam eder:

Lütfen söz verdiğin gibi Hegel'in *Doğanın Felsefesi*'ni yolla bana. Bugünlerde karşılaştırmalı anatomi ile birleştireceğim fizyoloji ile uğraşıyorum biraz. Burada karşımıza epeyce spekülâtif şeyler çıkıyor, ancak bunların hepsi de son zamanlarda keşfedildi; İhtiyaarda bunlara dair bazı izler var mı yok mu çok merak ediyorum. Şu kadarı kesin: eğer *Doğa'nın Felsefesi*'ni bugün yazsaydı, ele alınacak konular üstüne akın edecekti. Bu arada son otuz yıldır doğal bilimlerde yaşanan ilerlemeden kimsenin haberi yok. Fizyoloji söz konusu olduğunda iki şey hayati önem taşıyor. 1- Organik kimyadaki muazzam gelişme, 2- Sadece son yirmi yıldır doğru düzgün kullanılan mikroskop. Bu sonuncusu, kimyadan da önemli sonuçlar üretti; bu sonuçlar fizyolojinin tamamında öylesine devrimci bir gelişme ortaya koydu ki, bitkilerde Schleiden'in, hayvanlarda Schwann'ın (1836 civarında) hücreyi keşfetmeleriyle kar-

4) Schoepf Merei ve Whitehead, *First Report of the Clinical Hospital for Diseases of Children*, 39-40, 49-51, *Second Report of the Clinical Hospital for Diseases of Children*, 9, 13, 20, 29-31.

şılaştırmalı fizyoloji mümkün hale geldi. Her şey hücrelerden oluşuyor. Hücre, Hegelci anlamda bir "kendi içindeki varlık" ve gelişimi, tamamlanmış her organizmanın ortaya çıkışına dek, bir fikrin adım adım ortaya çıkışında olduğu gibi Hegelci süreci takip ediyor.

İhtiyar Hegel'i memnun edecek bir başka gelişme de fizikte kuvvetlerin korelasyonu ya da mekanik hareketin yani mekanik kuvvetin (örneğin sürtünme yoluyla) belli koşullarda ısıya, ısının ışığa, ışığın kimyasal yatkınlığa (affinity), kimyasal yatkınlığın (örneğin volta yığını içinde) elektriğe, elektriğin de manyetizmaya dönüşme yasası. Bu geçişler ayrıca farklı şekillerde ileriye ya da geriye doğru da olabilir. Adını hatırlayamadığım bir İngiliz [James Joule] şimdilerde bu kuvvetlerin birbirlerine doğru çok belirli niceliksel oranlarda geçtiklerini gösterdi, örneğin belli miktarda bir tanesi, örneğin elektriğe, manyetizmaya, ışığa, ısıya, kimyasal yatkınlığa (pozitif veya negatif, birlikte ya da ayrı ayrı) ve harekete dönüşüyor. Dolayısıyla budalaca gizli ısı teorisi çöpe gitti. Peki ama bu muhteşem kanıt refleks kategorilerinin [Hegel'in yansıma belirlemelerinin] birbirinin içinde nasıl çözüldüklerini göstermiyor mu?

Şu kadarı kesin, karşılaştırmalı fizyoloji insana diğer hayvanlara karşı taşıdığı idealistçe küstahlığın ne kadar ayıp bir şey olduğunu gösteriyor. Atılan her adım karşına insanın yapısının, diğer memeli hayvanlarla nasıl örtüştüğü gerçeğini çıkarıyor; temel özellikleri bütün omurgalılarla aynı, hatta -ufak tefek farklarla- böceklerle, kabuklularla, tenyalarla da aynı. Bu da Hegel'in niceliksel dizilimdeki niteliksel sıçramasına çok güzel oturuyor. Nihayetinde, en ilkel haşlamıyla* esas forma ulaşabiliyorsun, en düşük sebze hayatından (patateslerde, asmalarda vs. hastalık yapan tek hücreli mantar mesela) ayırt edilmesi mümkün değil ya da daha yüksek gelişim evresinde, mikroptan tut, insan yumurtası ve spermi de dahil olmak üzere canlı bedendeki ayrı ayrı hücrelerle (kan hücreleri, epidermisdeki ve mukus zarındaki hücreler, salgı bezlerindeki hücreler, böbreklerdeki hücreler vs. vs.) hepsi görünürde aynı.⁽⁵⁾

Engels'in buradaki kısa yorumu, doğaya dair hem dini veya teleolojik bakışın hem de evrene dair katı, mekanik görüşün aynı anda çöküşünü vurular. Her şey bütünsel bir akış içinde görülebilir. Hem Engels'in hem de Marx'ın net olarak söyledikleri şuydu; bilim, (organik kimyadaki ve hücre analizindeki keşifler dâhil) fizyoloji, termodinamik ve karşılaştırmalı anatomi gibi birbirinden çok farklı alanlarda kanıtlanmış olduğu üzere, gelişmesi boyunca ancak tarihsel ve diyalektik anlamda kavranabilecek doğal ilişkilerin varlığını bilinçsiz olarak ortaya serer. Engels'in daha sonra 1870'ler ve 80'lerde yazdığı *Doğanın Diyalektiği*, *Anti-Dühring* ve *Ludwig Feuerbach*

* ç.n: çoğu sularla yaşayan ve ancak mikroskop altında görülebilen bir hayvan sınıfı.

5) Marx ve Engels, *Collected Works*, 40:326-27.

ve *Klasik Alman Felsefesinin Sonu* gibi eserlerle geliştireceği savlarının temelini oluşturan da budur.

DARWINCI DEVRİM VE DOĞANIN DİYALEKTİĞİ

Engels'in 1858 Temmuz'unda Marx'a yazdığı mektupta insan türünün böceklerle kadar bütün diğer türlerle yakın morfolojik ilişkisi üzerine aktardığı gözlemleri ve dahası hücresel düzeyde bütün hayatı birbirine bağlaması, on üç gün önce 1 Temmuz 1858'de gerçekleşmiş -ve Engels'in o sırada haberinin olmadığı neredeyse kesin- tarihi bir olayın bağlamına yerleştirildiğinde daha da büyük bir önem kazanır. O gün Londra'daki Linnaean Society'nin sekreteri, "hayretten ağızları bir karış açık kalmış otuz kadar" dinleyiciye Charles Darwin ve Alfred Russel Wallace tarafından yazılmış ve her ikisinin ayrı ayrı yaptığı kalıtsal çeşitleme yoluyla doğal seçilim keşfine dair kanıtları içeren bir dizi çalışma/somutlamayı okuyordu. Yeni evrim teorisi ilk kez açıklanmıştı. Darwin ve Wallace belgeleri 20 Ağustos 1858'de birlikte yayınlanacaktı. Bunu da ertesi yıl, Darwin'in bir kilometre taşı oluşturan *Türlerin Kökeni* kitabının yayını izleyecekti.⁽⁶⁾

Ünlü bilim insanı J.D. Bernal'in 1935'de kitabı *Engels ve Science*'da Engels'in Marx'a yazdığı 14 Temmuz 1858 tarihli mektuptaki yorumlarının gösterdiği üzere "Darwin'in bir yıl sonra yayınlayacağı türlerin dönüşümü fikrini kabule hazır olduğunu" göstermişti. Bernal'e göre, Engels'in türler arasındaki morfolojik benzerlikler düşüncesini vurgulayıp, olayı Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in küçük niceliksel değişimlerin niteliksel dönüşümlere yol açtığı kavramına kadar götürmesi, birçok bakımdan Darwin ile aynı genel çizgi üzerinde düşündüğünü gösteriyordu.⁽⁷⁾

Engels'in Darwin'in evrimci düşüncesinin gelişiminde büyük bir dönüm noktası olan fikrini kabul etmeye bu kadar açık olması hem genel materyalist bakışıyla hem de Hegelci diyalektiğin düşüncesi üzerinde yaptığı etkiyle iç içe geçmişti. Hem Marx hem de Engels o dönemde Hegel'in bıraktığı mirası kendi analizlerinde yani Marx bakımından ekonomi politik ilişkilerinde, Engels bakımından ise doğal bilimlerle ilişkisinde en iyi şekilde nasıl kullanabileceklerini derin derin düşünüyorlardı. 16 Ocak 1858'de Marx, Engels'e Hegel'in *Mantık*'ına dönmenin, ekonomi politik eleştirisindeki kâr teorisiyle ilişkili belli soruların cevabını bulmakta çok yardımcı olduğunu yazdı.⁽⁸⁾ Bu arada Engels de, Marx'a yazdığı 14 Temmuz tarihli mektupla görüldüğü gibi, Hegel'in doğa felsefesinin, doğal-bilimsel fenomenin diyalektik ile ilişkisi üzerine düşünmeye başlamıştı.

(6) Adrian Desmond ve James Moore, Darwin: *The Life of a Tormented Evolutionist* (New York: W.W. Norton, 1991) 469-70.

(7) J.D. Bernal, *Engels and Science* (Londra: Labor Monthly Pamphlet, tarihsiz [1935]), 2.

(8) Marx ve Engels, *Collected Works*, 40:249.

Engels, Almanya'da çoktan popülerliğini yitirmiş olan Hegel'in diyalektiği sorununu Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'sı* üzerine *Das Volk'a* (Alman İşçi Eğitim Derneği'nin Londra'daki Yayın organı) yazdığı 20 Ağustos 1859 tarihli yazıda tekrar açtı. Bu yazıda o dönem hâkim olan katı, metafizik-mekanik bilimsel felsefe ile yüzleşti. Gereken dedi, Hegel'in (ve Hegel'den önce Immanuel Kant'ın) diyalektik bakışını, bilim bakımından yeniden materyalist açıdan değerlendirmektir. Bu yaklaşımın değeri Marx'ın değerlendirmekte olduğu eserinde zaten gösterilmişti. Ancak Engels, Alman idealizminin benzer bir şekilde eleştirel olarak yeniden ele alınmasının doğal bilimler için de gerekli olduğunu ve Marx'ın materyalist diyalektik yönteminin, sahiden de bu yolu açtığına ısrarlıydı. Marx'ın çalışması, salt bir ekonomi eleştirisini değil bilime yepyeni bir yaklaşımı da temsil ediyordu.⁽⁹⁾

Hegelci felsefenin 1840'ların sonuyla 1850'lerde gerileyişi 1848 Devrimi sonrası Alman düşüncesinin eleştirel muhtevasını zayıflattı. "Hegel unutuldu ve doğal bilimlerde felsefenin yerine yeni bir materyalizm yükseldi, bu materyalizm on sekizinci yüzyılın [mekanik] materyalizminden ilkesel olarak çok az farklıydı." Bu yeni bilimsel materyalizm, Denis Diderot ve Julien Offray de la Meittre gibi kişilerin temsil ettikleri materyalizme "doğal bilimler, özellikle kimya ve fizyoloji alanlarında çok daha fazla veriye sahip olduğu" için elbette daha üstündü. Bu da hücre fizyolojisinde Theodor Schwann ve Matthias Schleiden'in ve organik kimyada Antoine-Laurent de Lavoisier, John Dalton ve Justus von Liebig gibi kişilerin başlattıkları devrimlere yansdı. Buna rağmen, bu yeni bilimsel materyalist dünya görüşüne genelde felsefi önermeler bakımından bir yoksulluk eşlik edince, katı, mekanik bir biçim aldı. Bu durum Ludwig Büchner, Karl Vogt ve Jacob Maleschott gibi doğa bilimcilerde ve doktorlarda özellikle belirgindi.⁽¹⁰⁾

Materyalist olmalarına (mekanik çeşitliliklerine rağmen) ve sosyal demokratlar üzerindeki etkilerine rağmen, Buchner, Vogt ve Maleschott, Marx ve Engels'in gözünde Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nin ikinci baskısının önsözünde "dogmatik felsefecilerin en büyüğü" olarak tanımladığı Alman rasyonalist felsefeci Christian Wolff (1679-1754) örneğinde olduğu gibi katı ve steril metafiziğe döndükleri için felsefi olarak geriye giden bir hareketi temsil ediyorlardı. Engels, Kant'ın ve "özellikle Hegel'in, daha önceki Wolffçu sistemi teorik olarak yerle bir ettiklerine emindi. Mamafih, Hegelci felsefenin ölümüyle, Alman biliminde dar metafizik Wolffçu tarzda düşüncenin de kendini yeniden ortaya çıkardığına da kani olmuştu.⁽¹¹⁾ Burada açık ki, ak-

9) Marx ve Engels, *Collected Works*, 16:475.

10) Marx ve Engels, *Collected Works*, 16:472-73.

11) Marx ve Engels, *Collected Works*, 16:473; Christian Wolff, *Preliminary Discourse on Philosophy in General* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1963); Immanuel Kant, *The Critique of Pure Reason* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 119; "Christian Wolff" Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/wolff-christian/>.

linda Büchner'in *Force and Matter*'i (Kraft und Stoff), [Kuvvet ve Madde], yani materyalizmin o dönemdeki en etkili çalışması vardı. İlk kez 1855'de yayınlanan kitap Almanya'da yirmi bir baskı yaptı ve on yedi dile çevrildi. Engels, daha sonra Büchner'in 1869'da yayınlanan *Man in the Past, Present and Future*'una [Geçmişte, Bugünde, Gelecekte İnsan] odaklanacaktı. Büchner (Vogt ve Moleschott gibi) analizini doğa bilimlerine ve Spencer'in doğrusal ilerleme kavramlarına dayandırırken, Ludwig Feuerbach'ın materyalist felsefi mirasını da devraldığını iddia etti. Bu tür mekanik görüşlerin eleştirisi Engels'in olgunluk eserlerinde, eleştirel ekolojik bir analizin nihai gelişimine katkıda bulunan yollarla doğanın ve bilimin diyalektiğini yeniden kurmak girişiminin merkezinde yer alacaktı.⁽¹²⁾

Engels'in görüşüne göre, genel olarak bilimin kabul edeceği eleştirel bir yöntem geliştirmenin anahtarı "idealist ambalajdan çıkarılmış" Hegel'in diyalektiğine dönmektir. Buradaki vurgu, spekülative felsefenin yenilenmesine bir çağrıdan ziyade, düşüncelerin ve tarihteki maddi gelişmelerin birlikte evrim geçirmiş olmasındadır. Engels şöyle yazdı: "Hegel'i bütün diğer filozoflardan ayıran, onun akıl yürütme tarzının altında yatan istisnai bir tarih duygusuydu. Ne kadar soyut ve idealist bir biçim alırsa alsın, onun düşüncesinin evrimi, her zaman evrensel tarihin evrimiyle paralel gitti." Bu bütünlüklü, paralel gelişmeyi izlemek, çelişkilerin ve kopuklukların da incelenmesini gerektiriyordu. "Bir ilişki olduğu gerçeği, zaten birbiriyle ilişkili iki hal olduğunu ima eder. Bu hallerin her biri ayrı ayrı incelenmesi, birbirlerine olan tutumlarının, karşılıklı eylemlerinin muhtevasını gösterecektir. Çözüm bulmayı gerektiren çelişkiler ortaya çıkacaktır."⁽¹³⁾

"Tarih" dedi Engels, "genelde sıçramalarla, sınırlamalarla ve zikzaklarla hareket eder."⁽¹⁴⁾ Bu karmaşık ilerlemenin ve yeni biçimlerin ortaya çıkışının -beklenmedik gelişmelerin geri alınmazlığının ve genellikle niteliksel sıçramaları temsil edilen yeni özelliklerin ortaya çıkışının- anlaşılması, Marx'ın daha sonra "doğanın evrensel metabolizması" diyeceği ve Engelsin bizzat organik ve inorganik yapılarda değişik şekillerle ilişkili olarak "her yerde var olan metabolizma" diyeceği tarih anlayışı bakımından hayati önem taşıyordu.⁽¹⁵⁾ Gerekli olan sistematik düşünceydi ama statik, mekanik bir düzende değil, değişen bir düzende sistematik düşünceydi.

12) Ludwig Büchner, *Force and Matter: Principles of the Natural Order of the Universe* (Londra: Asher and Co., 1884) (Büchner'in *Force and Matter*'ının İngilizce 4. Baskısı, Almanca 15. Baskısına dayanır); Frederick C. Beiser, *After Hegel: German Philosophy, 1840-1900* (Princeton: Princeton University Press, 2014), 70; Frederick Gregory, *Scientific Materialism in the Nineteenth Century* (Boston: D. Reidel, 1977), ix-x.

13) Marx ve Engels, *Collected Works*, 16:475-76.

14) Marx ve Engels, *Collected Works*, 16:475.

15) Marx and Engels, *Collected Works*, 25:578.

“Gerçek bütündür” diye yazmıştı Hegel. “Ancak bütün de gelişimi yoluyla kendini tüketen özden başka bir şey değildir.”⁽¹⁶⁾ Bir başka deyişle, bütün ancak varoluşu yoluyla anlaşılabilir. Böyle bir kavramlaştırma doğanın ve insanlığın tarihsel anlamda görülmesi demektir, yani *oluşumlarının* içinde, büyük ölçüde *kendi kendini oluşturan* insanlıkla birlikte görülmesi demektir. Engels, bugün “ontolojik belirim” olarak bilinenin daha yüksek bir düzeyde sorunun sadece öngörülemezlik veya “epistemolojik” değil, temel bir dönüşümü temsil eden “gelişigüzel manzaradaki” bir değişiklikten söz ediyordu.⁽¹⁷⁾ Diyalektik dünya görüşüne kopmaz bir şekilde bağlı, bütünüleyici düzeylere veya ortaya çıkış evrimi olduğunu açık bir şekilde ortaya koyuyordu.⁽¹⁸⁾

Marx gibi Engels’de 1859’da devrimci doğayı ve Darwin’in yaşayan türlerin tarihsel evrimini işaret eden savını kavramaya bu karmaşık felsefi ve bilimsel bakış nedeniyle fazlasıyla hazır durumdaydı. *Türlerin Kökeni*’nin ilk kopyaları, matbaadan 1859 Kasımında çıktı. Toplam 1.250 tane basılan kitabın 1.170 kopyası 24 Kasım 1859’da satışa sunuldu ve hızla satıldı.⁽¹⁹⁾ Bunlardan biri çok geçmeden Engels’in elindeydi. Engels, 12 Aralık 1859’da Marx’a şöyle yazıyordu: “Bu arada şu anda okumakta olduğum Darwin kesinlikle muhteşem. Teleolojide yıkılması gereken tek bir şey kalmıştı, şimdi o da halloldu. Doğanın tarihsel evrimini gösteren böylesine muazzam bir iş hiç yapılmamıştı ve hiç birinin bu denli iyi bir etkisi olmamıştı.”⁽²⁰⁾

Engels’in 14 Temmuz 1858 ve 12 Aralık 1859 tarihli mektupları ve 1859 Ağustosunda Marx’ın *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı’sı* üzerine yaptığı değerlendirme doğanın (ve bilimin) tarihsel diyalektik gelişimine dair yazacağı *Doğanın Diyalektiği*’nin özünü oluşturacak geniş bir anlayışa vardığını açık bir şekilde gösterir. 1977 Nobel Kimya ödülünü kazanan İlya Prigogine’nin söylediği üzere:

Materyalizmin bütünüleyici parçası olarak doğanın bir tarihi olduğu düşüncesi Marx ve daha geniş bir ayrıntıyla Engels tarafından öne sürüldü. Nitekim fizikteki çağdaş gelişmeler, geriye çevrilemezliğin oynadığı yapıcı rolün keşfi, doğa bilimlerinde materyalistlerin uzun süredir sorduğu soruları gündeme getirdi. Onlara göre, doğayı anlamak, doğanın insan ve insan toplumlarını üretmeye muktedir olduğunu da anlamaktı.

Daha da ötesi, Engels’in *Doğanın Diyalektiği*’ni yazdığı dönemde

16) G.W. F. Hegel, *The Phenomenology of Spirit* (Oxford: Oxford University Press, 1977), 11.

17) Terence W. Deacon, *Incomplete Nature* (New York: W.W. Norton, 2013), 157.

18) Ted Benton, “Engels and Politics of Nature”, *Engels Today*, ed. C.J. Arthur (New York: St. Martin’s Press, 1996), 88.

19) “On the Origin of Species”, Darwin Online, http://darwin-online.org.uk/EditorialIntroductions?Freeman_OntheOriginofSpecies.html.

20) Marx ve Engels, *Collected Works*, 40:441.

[1870'lerde] fizik bilimi mekanik dünya görüşünü reddetmiş ve doğanın tarihsel gelişimi fikrine daha çok yaklaşmıştı. Engels üç temel keşiften söz eder: enerji ve enerjinin niteliksel dönüşümlerini yöneten yasalar, hayatın en temel kurucu unsuru olarak hücre ve Darwin'in türlerin evrimine dair keşfi. Engels, bu üç büyük keşfin ışığında, mekanik dünya görüşünün öldüğü sonucuna vardı.⁽²¹⁾

Burada, Prigogine'in anahtar niteliği taşıyan üç bilimsel keşfi -bunlar hücre ile ilişkili keşifler, termodinamik ve Darwinci evrimdir- de dahil eden Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'ne dair temel önermesinin, Engels'in Marx'a 1859 sonunda, yani, *Marx'ın Ekonomi Politikın Eleştirisine Katkı*'sının ve Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nin yayımlandığı yılda yazdığı mektuplarda ana hatlarını çizdiği konular olması önemlidir.

Engels'in kavramsal dönüm noktasının önemi, Marx'ın ve Darwin'inki ile kıyaslanamaz olsa bile günümüzde çok açık bir şekilde ortadadır. O dönemde çok az kişi, Prigogine'in "doğayı anlamak, onun insanı ve toplumlarını üretmeye muktedir olduğunu da anlamak demektir" önermesini anlayabilecek genel bir düzeye sahipti. Yani, doğanın ve tarihin çelişkili gelişimlerin ve yepyeni formların ortaya çıkışının diyalektik ürünü olduğunun anlaşılması gerekiyordu. Dahası, Engels bu mantığın kapsamını daha sonraki eserlerinde genişletmiş, insanlığın, görünürde muzaffer olsa da, kapitalist toplumda sadece bir parçası olduğu doğa ile temel ilişkisinin altını oyarak kendi antitezini yaratma kapasitesine sahip olduğunu kavramıştır.

HEGEL'DEN SONRA ALMAN BİLİMSEL FELSEFESİ

Engels, kendini işiyle ilgili sorumluluklardan kurtardıktan ve yeniden Londra'ya yerleştikten ancak bir kaç yıl sonra, 1873'de *Doğanın Diyalektiği* olarak ortaya çıkacak olan çalışmasına başladı. *Doğanın Diyalektiği*'nin açılış notları, birinci sayfanın ön yüzünde "Büchner" başlığı altında toplanmıştı ve Büchner'in ikinci baskısı 1872'de çıkan, *Man in the Past, Present, and Future: A Popular Account of the Results of Recent Scientific Research as Regards of the Origin, Position and Prospects of the Human Race*'i[Geçmişte, Bugünde ve Gelecekte İnsan: İnsan Irkının Kökeni, Konumu ve İhtimalleri üzerine Son dönemde Yapılan Bilimsel Araştırmalara dair Popüler bir Anlatı] hedef almıştı. Bu arada, madde ve harekete dair tartışma, daha karmaşık ve diyalektik bir şekilde de olsa da Büchner'in daha önceki kitabı *Force and Matter*'in açılış konusuyla ilgiliydi. Bundan Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'ni 1873'de yazmaya başlamasının ve kendisinin ve Marx'ın görüşlerinin bilimsel-felsefi temelini ortaya koymaya çalışmasının itici gücünün Büchner'in çalışmaları

21) Ilya Prigogine ve Isabelle Stengers, *Order Out of Chaos* (New York: Bantam Books, 1984), 252-53; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:4476-80.

kadar Vogt ve Moleschott gibi diğer bilimsel materyalistlere hemen cevap vermek olduğu açıkça görülüyor.⁽²²⁾

Marx ve Engels için, Büchner, Vogt ve Moleschott gibi güya bilimsel materyalistler, 1850'lerden 1870'lere kadar Almanya'da giderek büyüyen sosyalist hareket içinde kararlı materyalizmleri ve ateizmleri, Feuerbach ile ilişkileri ve 1848 Devrimi'ne duydukları sempati nedeniyle yarattıkları güçlü etki nedeniyle kendi konumlarına karşı ciddi bir meydan okuyuşu temsil ediyorlardı. Vogt, "safranın karaciğerle, idrarın böbrekle ilişkisi neyse, düşüncelerin de beyinle ilişkisi odur" görüşünü popülerleştirmişti.⁽²³⁾ Marx ve Engels için sıkıntılı olan kendi materyalizm anlayışlarını bilimsel materyalistlerden ve onların mekanik materyalizmleriyle ilişki kuran ve yüzeyde bilimsel sosyalizmle iç içe geçmiş gibi görünen siyasi fikirlerden ayırmaktı. *Alman İdeolojisi*'ndeki (ve Marx'ın ölümünden sonraya kadar Engels tarafından dahi bilinmeyen *Feuerbach Üzerine* Tezleri) henüz yayınlanmamış olduğu için sıkıntı daha da büyüktü ve onları izleyenlerin çoğu için bu nedenle tarihsel materyalizmin felsefi zemini bu nedenle net değildi. Büyük Marx araştırmacısı Rus David Riazanov'a göre, Marx ve Engels'in yandaşı, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin gelişiminde çok büyük rol oynamış olan Wilhelm Liebknecht bilimsel materyalistlerin eserlerinden etkilenmişti: "Marksçı felsefeyi çok az kavramış olan Liebknecht, Marx ve Engels'in diyalektik materyalizmini, Jacob Moleschott'un (1822-1893 ve Ludwig Büchner'in (1824-1899) doğal-tarihsel materyalizmiyle karıştırmıştı"⁽²⁴⁾

Siyasi bakımdan, Vogt 1848 Devrimi'ne (Frankfurt Milli Meclisi'nin üyesi) bir liberal demokrat olarak katıldı, Büchner'in ve Moleschott'un da devrimdeki cumhuriyetçi eğilimlere sempatileri vardı. Üçünün arasında siyasi ve sosyal bir yönelime en az sahip olan Moleschott'tu. Onun merkezi, indirgemeci düşüncesi yedikleri şeyler bakımından insanlardan ibaretti. Bununla birlikte, Büchner ve Vogt o dönemde kendilerini siyasi-felsefi devrimciler olarak sundular. Özellikle Ferdinand Lasalle'in sağında, sol demokrat olan (ancak zaman zaman Lasalle'i destekleyen) Büchner, bağımsız bir işçi sınıfı hareketine karşıydı. 1867'deki Uluslararası İşçi Birliği Konferansı'nda delegeydi. Marx bir yılını Herr Vogt adlı kitabı yazmaya harcadı, kitap Vogt'un ona attığı iftiralara bir cevap verme girişimiydi. (Daha sonra ortaya çıkan resmi belgeler Vogt'un 1859'da Marx'ın aleyhine propaganda yapması için

22) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25, 482-87, 660, 673, 695; Terrel Carver, *Marx and Engels* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), 126.

23) Vogt'un Franz Mehring'in *Karl Marx*'ından alıntısı (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1979), 280; Beiser, *After Hegel*, 73.

24) David Riazanov, *Karl Marx and Friedrich Engels* (New York: Monthly Review Press, 1973), 207; Ted Benton, "Natural Science and Cultural Struggle: Engels on Philosophy and the Natural Sciences" *Issues in Marxist Philosophy*, ed. John Mepham ve David-Hillel Ruben (Brighton, Sussex: Harvester Press, 1979), 118-19.

III. Napoleon'un gizli fonundan 40.000 frank aldığını ortaya çıkardı.)⁽²⁵⁾

Dolayısıyla, Büchner, Vogt ve Moleschott, Marx ve Engels'in siyasi olduğu kadar bilimsel hasımlarını oluşturdular. Teorik önemleri fikirlerini yalnızca doğal bilimlere dayandırdıkları, her türlü spekülâtif felsefeyle birlikte tarihsel analizi ve ekonomi-politik eleştirisini de reddettikleri iddiasında yatıyordu. Büchner özellikle Hegel'i sert bir şekilde eleştiriyordu.⁽²⁶⁾ Özellikle Darwin'in izinden giderek kapitalizmin sosyalist-komünist eleştirisini arkadan çevirmek amacıyla doğal bilimlerin büyük saygınlığını kullanmaya kalkıştılar. Engels için Büchner'in hem teorik bakımdan hem de giderek büyüyen sosyal demokrat hareket içindeki doğrudan etkisi bakımından bilimsel materyalistlerin en önemlisi olduğuna hiç kuşku yoktur.⁽²⁷⁾

Engels, bilimsel materyalistlere atıfta bulunduğu zaman Büchner genelde hep listenin başındaydı, ayrıca Engels'in ve Marx'ın daha diyalektik yönelimli materyalizminin karşı olduğu diyalektik olmayan "metafizik" materyalizm için mihenk taşı Büchner'in eserleriydi.

Büchner, mekanik olsa da ciddi bir materyalistti. "Doğa" diye yazdı *Force and Matter*'da, "ne doğaüstü bir köken bilir ne de doğaüstü bir süreklilik, o, her şeyi taşır, her şeyi yutar, onun kendi Alfası ve Omegası kendi nesli ve ölümüdür."⁽²⁸⁾ Antik materyalist filozofları, özellikle doğal bilimsel bakışın kurucuları olarak gördüğü Demokritos, Epikür ve Lucretius'u övdü. Onun inancına göre, felsefedeki materyalist gelenek, "kurtulmuş ve kendine yeten bir insanlığın *par excellence* * filozofu" dediği Feuerbach'a kadar uzanıyordu. O noktada, materyalizm bütünüyle doğal bilimler tarafından ele geçirilmiş, felsefe, özellikle de spekülâtif felsefe -bizzat Feurbach'ın öne sürdüğü gibi- bütün gerçek değerini kaybetmişti. Materyalizmin on dokuzuncu yüzyıldaki kahramanları (*Force and Matter*'ın daha sonraki baskılarında da belirtildiği üzere) enerjinin saklanabileceğini keşfedenlerden biri olan Julius Robert von Meyer, modern jeolojik görüşün kurucusu Charles Lyell ve hepsinin üstünde de evrimi keşfeden Darwin'di.⁽²⁹⁾

* ç.n. mükemmel, en üstün.

25) Hal Draper, *The Marx-Engels Glossary* (New York: Schocken Books, 1986), 33, 216; Gregory, *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, 99, 103, 192, 204-7; Mark Wartofsky, *Feuerbach* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 413-15; Ludwig Büchner, *Man in the Past, Present and Future: A Popular Account of the Results of Recent Scientific Research as Regards the Origin, Position and Prospects of the Human Race* (Londra: Asher and Co., 1872), 187-92; Mehring, *Karl Marx*, 280-97, 388; Karl Marx, *Herr Vogt* (Londra: New York Publications, 1982). Laselle, Bismarck ile gizli yazışmalarının gösterdiği üzere işçilere de ihanet etti. Istvan Meszaros, *The Power of Ideology* (New York: New York University Press, 1989), 296-97.

26) Gregory, *Scientific Materialism in Nineteenth-Century Germany*, ix-x, 2, 83, 156.

27) David Stack, *The First Darwinian Left* (Çeltenham, Gloucestershire: New Clarian Press, 2003), 2.

28) Büchner, *Force and Matter*, 216.

29) A.g.e., 9, 18, 33, 151-52, 225, 233, 255; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:720.

Büchner'in savının özünde, maddeyi öz ve kuvvetten oluşan ve ikili bir ontoloji yaratan bir şey olarak tanımlamak vardı.⁽³⁰⁾ Kartezyen gelenekte, iki maddi nesnenin birbirleriyle çarpışmasının haricinde, madde uzam açısından görülüyordu ve iki maddi nesnenin birbirleriyle çarpışması dışında hareketsizdi. Ancak Büchner, kendi dönemindeki bilimin eğilimlerini özetleyerek, maddeyi kuvvetten ayrılmaz bir şey olarak gördü. Bu bakışla, inorganik ile organik arasındaki engel yıkıldı, birbirlerine geçtiler, organik kimyada ve hidrokarbonların incelenmesinde bir gelişme ortaya çıktı.⁽³¹⁾

Büchner, *Man in the Past, Present and Future*'da, "Helvetius'un Orta Çağ'da günümüzde hâlâ nesli tükenmekten çok uzak skolastik felsefenin sonuçlarını tanımlarken isabetle belirttiği gibi, 'Fikir çölünü basmış kelime seli' halinde büyük Hegel'de zirvesine ulaşmış sözde diyalektik yöntem" diyerek alay ediyordu. Büchner'e göre, bilimin mekanik yasaları "anlamsız sözlere ve kelimalara" karşı zafer kazanmıştı. Bilim "gizemin örtüsünü kaldırdı ve burada ruh ve düşüncenin üzerine felsefi terminolojinin veya ifade biçiminin alacalı bulacalı çaputlarına sarılmış felsefi boşluğunun perişan haldeki iskeletini buldu. İnsanın bilgisini tecrübenin bilgisiyle genişletmenin dışında bir imkân ne şimdi var, ne geçmişte vardı ne de gelecekte olacak, tecrübeden elde edilmiş sonuçların ötesinde insanın felsefesi diye bir şey yoktur"⁽³²⁾ diyordu. Kant'ın eleştirel epistemolojisinin rolünü inkâr eden Büchner, "salt spekülasyondan türetilmiş Kant'ın doktrininin bilimsel bir temeli yoktur. "Kant'ın "kendi içindeki şey"i bütünüyle ideal varlıktır, ya da mantıksal ve ampirik bakımdan varlık değildir." Büchner bu şekilde, bütün felsefi meseleleri inkâr etti ve sadece kaba, pozitivist varsayımlara dayandı.⁽³³⁾

Büchner'in pozitivist bakış açısı bilimin ve evrenin yasası olarak ilerlemeyi gösteriyordu. Yeryüzünün bitmek bilmez ileri hareketi bir sona varacaktı, bu doğrudu, çok uzak bir gelecekte Dünyanın sakinlerinin nesli tükenecekti. Ama bu öyle bir zamanda olacaktı ki, evrenin her yerindeki "binlerce ama binlerce" başka gezegende benzer entelektüel ve fiziksel hayat formlarının ortaya çıkışına tekabül edecekti. İnorganik ve organik var oluş, hayat, toplum ve hatta güneşin sönüşü nedeniyle dünyadaki hayatın nihai olarak yok oluşu, dünyanın ve nihayet evrenin içindeki genel ileri doğru hareketle ve nihayetinde tüm gerçekliğin "yıkılmaz temeli" olarak madde ve gücün birleşimi eyleminden doğan evrenle uyum içindeydi. Dünya, salt "nesnelerin doğasının içinde yatan mekanik yasalarla" ve bütünüyle ampirik bir temelde açıklanabilirdi, felsefenin özelliği olan spekülatif hipotezlere gerek yoktu. "[Bilimin] 'kanıtlarının' gücü" diye yazdı Büchner, "anlaşılmaz ve anlamsız

30) Benton, "Natural Science and Cultural Struggle", 112.

31) Beiser, *After Hegel*, 71-72.

32) Büchner, *Man in the Past, Present and Future*, 223.

33) A.g.e., 341-42.

sözlerde değil, olgularda yatar... ‘doğa ve deneyim’ çağın anahtar kelimeleridir... ‘Spekülasyon’ der Ludwig Feuerbach, ‘sarhoş olmuş felsefedir’”(34)

Man in the Past, Present and Future, Spenserci “gelişme ilerlemenin büyük organik yasası”ndan; “doğanın büyük ‘ilerlemesi’nden” ve Darwinci “var olma mücadelesi”nden alınmış “insanlığın ortak ve tek tip ilerlemesi”nden sürekli olarak söz etti. Var olma mücadelesi bütün organik gelişmenin evrensel açıklaması haline gelmişti. Bu mücadele, maymundan başlayarak, daha dik bir duruşun gelişimi, “ellerin giderek daha fazla kullanılır hale gelmesi” ve konuşmanın ortaya çıkışıyla (burada Büchner Ernst Haeckel’in savını izlemişti) insanın oluştuğu andan itibaren insan gelişimine egemen olmuştu. Büchner, her ne kadar bir noktada insanların toplumsal varlıklar olduğunu ve bu gelişim sürecinde toplumsallığın hayati önem taşıdığını kabul etse de, yine de sürekli olarak Darwinci var oluş mücadelesi düşüncesine döndü. Hobbes’dan alıntı yaparak şunu soruyordu; “Toplum, bir *bellum omnium contra omnes* [herkesin herkese karşı savaşı] değil midir?” İşte toplumun ortaya çıkışını açıklayan da bu aynı varoluş mücadelesiydi ve sonunda “var olma mücadelesine karşı mücadeleye ya da *doğanın gücünün aklın gücüyle yer değiştirmesine*” yol açacaktı. Bundan da iyi, akılcı ve uyumlu bir yönetim çıkacaktı.⁽³⁵⁾

Büchner kendini zaman zaman bir sosyalist olarak sunsa da, açık açık sermayenin üstünlüğünü savundu ve hatta işçilerin ya da “iş alanların”, “işverenlerin” yarar sağlayan rollerini kabul ederek “Çok yaşa sermaye!” sloganını benimsemeleri gerektiğini dahi söyledi. Büchner’in sözleriyle, “verili toplumsal ilişkilerimizin gerekli ve kaçınılmaz sonucundan ibaret olan sözde kapitalist üretim” tarzına karşı çıkanlar aslında bulup da bunamaktan suçluydular; çünkü “eğer bir işletme veya fabrika müteşebbisinin yaratıcı faaliyetine, yaratıcı dehasına, sektöre ya da müteşebbisinin başka özel becerilerine hatta o kurumun belirli bir konuda iyi olmasına bağlı ise, müteşebbisin veya kurucunun sermayesinin kâr payı diyerek yanlış tanımlanan artık kazancı, *hakkıyla kazanılmıştır*.”⁽³⁶⁾

Büchner, kadınların kurtuluşu meselesi üzerinde, her nasılsa daha ileri-ciydi, cinsler arasındaki entelektüel eşitsizliğe karşı çıktı ve kadınların haklarını savundu. Öte yandan, ırklar konusunda derin önyargıları ortadaydı. Her ne kadar biraz daha tereddütlü olsa da, Vogt gibi, insan ırkının kökeni üzerinde Wallace’ın bütün insanların tek bir ortak kökten geldikleri düşüncesiyle alay ederek, çok kökenlilik tezini savundu. Büchner, mekanik iler-

34) Büchner, *Force and Matter*, ix-xxii, 244.

35) Büchner, *Man in the Past, Present and Future*, 115, 138, 144, 151-60, 163, 172, 175-76, 350.

36) A.g.e., 183-91.

leme çizgisinden sapmadan, “zayıfların yok olmasının ve daha güçlü veya daha akıllı ırkların sürekli olarak artmasının” sonucunda insanlığın “giderek tektipleşeceği”nde ısrar etti. Ya Avrupalı ırklar “beyaz olmayan” ırkların yerini alacak, ya da beyaz olmayanlar, “Avrupalıların beyinleri daha fazla gelişmiş olduğu için” Avrupalıların lehine olacak şekilde karışacaklardı. Heackel, gibi Büchner de sonunda irksal konularda aşikar bir monizmi benimsedi.⁽³⁷⁾ Bu tür önermelerin, madde ve kuvvetin mekanik özelliklerinden türeyen, duyularımız yoluyla ampirik olarak saptanan “bilimsel materyalizmin” açık sonuçlarından ibaret olduğuna inanıyordu.⁽³⁸⁾

Engels, Büchner, Vogt ve Molescott’u, üçünün arasında en fazla Büchner’e değer verse de, önemli bilimsel kişilikler olarak görmedi. Ona göre, bunlar materyalist bilimsel doktrinleri popülerleştiren kişilerdi. İngiltere’de ve Avrupa kıtasında sürekli katıldıkları konferans çevrelerinden söz ederek, “gezgin vaiz karikatürleri” olduklarını söyledi.⁽³⁹⁾ Onlar, en esneklikten yoksun, en pozitivist türü hariç her türlü sahici felsefeden kaçınan mekanik bilim felsefecileriydiler. Peki, ama bu tür düşüncülerle uğraşmak neden bu kadar önemliydi? Engels, soruyu sorduktan sonra şöyle yazdı: “Bunları kendi haline bırakmak ve Alman cahillerine hiçbir değeri olmayan, dar kafalı ateizm derslerini vermelerine ses çıkarmamak mümkün, ancak 1- Felsefeyi doğrudan suiistimal ediyorlar, 2- Doğa üzerine teorilerini topluma uygulamaya ve sosyalizmde reform yapmaya kalkışıyorlar. Dolayısıyla, bizi onları dikkate almaya zorluyorlar.”⁽⁴⁰⁾

Engels her ne kadar bu düşüncülerin materyalist öğretilerinin bir değeri olduğunu kabul etse de, felsefeyi aktif bir şekilde ihmal etmelerinden dolayı görüşlerini fazlasıyla basit buluyordu, bu tutumları onları düşünce ve mekanizma bakımından (Hegelci anlamda) metafizik bir durağanlığa götürüyordu. Doğanın/gerçekliğin çok katmanlılığı konusunda güçlü bir ısrara sahip olan Engels, onların monistik (ve düalistik) eğilimlerine tutarlı bir şekilde karşı çıkıyordu.⁽⁴¹⁾ Daha da ötesi diyalektiğe saldırıları onları gerçek eleştirel düşüncenin karşıtları haline getirmişti. Son olarak, sosyalizmi en sağlam olanın hayatta kalması doktrini çizgisine dönüştürmeye kalkışmaları

37) A.g.e., 126, 131, 154-57, 307, Büchner, jeolojik formasyonların ve toprağın üzerlerinde ortaya çıkan ulusların ve fiziksel ve zihinsel özelliklerini belirlediği, yeni topraklarda yaşayanların, eski olanlara göre doğal avantaja sahip olduklarına kani olan Fransız bilim insanı Pierre Tremaux’nun çevresel determinizmini önemle vurgulamıştır. Büchner, *Force and Matter*, 466-67. Marş ile yazışmalarında Engels Tremaux’yu jeolojik determinizmi ve ırkçılığı nedeniyle sert bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. Marx ve Engels, *Collected Works* 42:320, 323-24.

38) Büchner, *Man in the Past, Present and Future*, 354.

39) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:340, 476.

40) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:482.

41) Lezek Kolakowski, *Main Currents on Marxism* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 310, 315.

nedeniyle tarihsel materyalizmin de karşıtları haline gelmişlerdi. Engels, Darwinizmin en kaba haliyle “derhal bu beylerin tekeline alındığını” öne sürdü, yani, Büchner, Voght ve Moleschott, bilimsel sosyalizme bir tehdit oluşturunyorlardı.⁽⁴²⁾

Dolayısıyla, yeni mekanikçi bilimsel materyalizmin meydan okuyuşunun karşısına doğanın materyalist kavranışını, tarihin materyalist kavranışına bağlayan doğanın ve tarihin diyalektiği biçiminde çok daha güçlü bir alternatifle çıkılmalıydı. Bu da Büchner’in *Force and Matter*’da ve *Man in the Past, Present, and Future*’da ortaya koyduğu türden genel bir analizi gerektiriyordu.

Engels’in *Doğanın Diyalektiği*’ni oluşturan el yazmaları, parçalar ve notlar, 1’den 4’e kadar numaralandırılmış dört dosya içine yerleştirilmiş ayrı ayrı sayfalardan oluşuyordu. Dosyalar sırasıyla “Diyalektik ve Doğal Bilimler”, “Doğanın ve Diyalektiğin Araştırılması”, “Doğanın Diyalektiği” ve “Matematik ve Doğal Bilimler. Muhtelif” başlıklarını taşıyordu. Özgün sayfalar bulundukları dosyalara göre numaralandırılmıştı. Birinci dosyanın ilk sayfası, “Büchner” başlığını taşıyordu, Almanya’da bilimsel materyalizmin yükselişiyle ilgiliydi. Birinci sayfanın arka yüzünde, Büchner’in *Force and Matter*’ının ana temasında öne çıkan genel araştırmaya tekabül eden madde ve hareketle ilgili notlar yer alıyordu. Engels’in o sırada Manchester’da bulunan Marx’a yazdığı ünlü 30 Mayıs 1873 tarihli mektubunu doğrudan bu notlara dayandığına kuşku yoktur.⁽⁴³⁾ Mektupta Engels doğal bilimlerin analiziyle ilgili gördüğü ana “diyalektik noktaları” ortaya koyuyordu. Mektuba esas olarak fizik ve kimya üzerine kısa bir soyutlama ile başladı.

Doğal bilimlerin konusu, maddenin içindeki hareket, cisimler. Cisimler hareketten ayrılmaz, biçimleri ve türleri ancak hareket içinde bilinebilir; hareket olmadan, cisimlerin diğerleriyle ilişkisi olmadan cisimler hakkında hiçbir şey söyleyemezsin. Dolayısıyla doğal bilimlerin cisimleri birbirleriyle ilişkilerini, hareketlerini inceleyerek biliyor. Değişik hareket biçimlerini anlamak demek, cisimleri anlamak demektir. Dolayısıyla bu farklı hareket biçimlerini anlamak doğal bilimlerin ana konusu.

1- Hareketin en basit biçimi yer değiştirmek (İhtiyar Hegel’i memnun etmek için zaman bakımından) *mekanik* hareket...

2- *Fizik*, bu hareket biçimlerinin bilimi, her bir hareket biçimini araştırdıktan sonra, belli koşullar altında *birbirlerine geçtiklerini* ve nihayetinde hepsinin -farklı hareketlere göre değişen belli bir yoğunluk derecesinde- ne olduğunu ortaya koyar. Harekete geçen cisimler fizik de ötesine geçen etkiler üretir, cisimlerin içyapısında değişiklikler olur; *kimyasal etki*.

42) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:482b

43) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:679.

3- Kimya. Hareketin önceki biçimlerinin araştırılmasında cisimlerin canlı mı yoksa cansız mı oldukları önemsiz. Hatta cansız cisimler, fenomeni en saf haliyle sergiliyor. Öte yandan kimya, en önemli cisimlerin kimyasal yapısını ancak yaşam sürecinde ortaya çıkan maddelerde ayırt edebilir; en önemli görevi giderek daha çok yapay maddeler üretmek oluyor. Organizmalarla ilgili bilime geçişi biçimlendiriyor, ama diyalektik geçiş ancak ya kimya gerçek geçişi yaparken ya da bunu yapma noktasına geldiğinde üretilebiliyor.

4- Organizma. Bu konuda şimdilik diyalektikle ilgili bir girişimde bulunmayacağım.⁽⁴⁴⁾

Büchner'in *Force and Matter*'ının tersine, Engels'in doğal bilimlere çok daha geniş ölçekte, kökünü diyalektik düşünceden alan alternatif bir anlayış planlamakta olduğuna hiç kuşku yoktur. Böyle bir analizi derinlemesine yapmak, çok uzun yıllar çalışmayı gerektirecekti. Her ne kadar organik dünyanın analizinden oluşacaksa da, bu konuda anlamlı bir bilim felsefesi-tarihi geliştirmenin ön şartı fizik ve kimyadaki gelişmelerin altında yatan temel bilimsel bakış açısına diyalektik bir anlayış getirmekti. O halde, Engels'in projesinin olmazsa olmaz başlangıç noktası buydu.

Engels'in, bu projenin çerçevesini Manchester'dan ayrılışından önce Marx'la tartışmaya başlamış olduğuna kuşku yok. Nitekim bu noktada inorganik ve organik fenomenlerin anlaşılmasıyla ilgili öncüllerin ilk somut tanımları mevcuttu. Engels, Marx'a şöyle dedi, "Orada doğal bilimlerin merkezinde olduğun için, eğer bir şey varsa bunu en iyi değerlendirebilecek konumdasın."⁽⁴⁵⁾ Engels, burada Marx'ın, önemli bir bilim ve teknoloji merkezi olan Manchester'da bulunuşundan söz ediyor. Marx, burada Engels'in bilim dünyasından dostları Carl Shorlemmer ve Gumpert'e ve aynı zamanda da doğal bilimlerle, özellikle de jeolojiyle ilgilenen Samuel P. Moore'a danışabiliirdi. (Engels ile Marx'ın Manchester bölgesinde doğal bilimlerle ilgilenen bir başka arkadaşları da, civardaki bir çiftlikte yaşayan ve uzun yıllardır Uluslararası

44) Engels'den Marx'a, 30 Mayıs 1873, Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, 44:500-04. Engels'in organik hayatın hareket biçimlerinin çerçevesini çizmeme kararı böyle bir analizin hâlâ gelişmemiş bir durumda olduğuna inancından dolayıydı. Mekanikçiler işle ilişkili olarak insan doğasının fiziksel doğasını ortaya çıkarmış olsalar da, J.R. Meyer enerjinin metabolizmada korunmasına ilişkili bir analizi 1845 gibi erken bir tarihte yapmış olsa ve kimya organik hareketin analizimin temellerini kurmakta olsa da, bu alanda somut olarak nispeten az şey biliniyordu. Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'ne yazdığı üzere, "Mekanikçiler uzun bir süredir hayvan vücudundaki kasların kasılmasıyla harekete geçen kemiklerin etkilerinin cansız doğada da geçerli olan yasalarda da var olduğunu yeterince aktarabilmiş olsa da hayatın diğer fenomenleri bakımından henüz yolun başındayız. Dolayısıyla burada hareketin doğasını araştırmak için organik hareket formlarını anlatıdan çıkarmaya zorunluyuz". Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:362.

45) Marx ve Engels, *Selected Correspondence*, 265.

İşçi Derneği'nin üyesi olan ünlü jeolog John Roche Dakyns'di)⁽⁴⁶⁾ Bununla birlikte, burada sözü edilen asıl otorite Engels'in çok yakın dostu, Royal Society'nin bir üyesi ve dünyanın önde gelen kimyagerlerinden biri olan Schorlemmer'di. Marx, Manchester'dayken, Schorlemmer'in kaldığı pansiyonda kaldı.⁽⁴⁷⁾ Engels mektubunun en sonuna, bunların hepsinin daha bir ön hazırlık olduğunu ve böyle değerlendirilmesi gerektiğini not ederek şöyle dedi: "Bu konuda çalışmak çok zaman alacak".⁽⁴⁸⁾

Marx'ın Engels'in mektubuna 31 Mayıs'ta yazdığı cevap şöyle: "Mektubun benim için çok öğretici oldu. Ancak, mesele üzerinde derinlemesine düşünene ve 'otoritelere' danışana kadar değerlendirmemi saklı tutacağım." Kısa bir süre Schorlemmer gelince, Marx, mektubun sonuna şunları eklemiş: "Schorlemmer mektubunu okudu, özünde seninle hemfikir olduğunu ama bazı ayrıntılar konusundaki değerlendirmesini saklı tuttuğunu söylüyor." Schorlemmer, Engels'in mektubunun ilk paragrafındaki soyutlamalarına katılarak, mektubun yan tarafına bazı notlar aldı. Engels'in kimya ile ilgili paragrafı için ise heyecanla "İşte mesele bu!" dedi.⁽⁴⁹⁾

Engels, bu cevabın ardından artık yola çıkabilirdi, *Doğanın Diyalektiği*'nin araştırması ve yazımı ciddiyetle ilerleyebilirdi. Başlangıçta, madde ve hareket diyalektiğini, incelemesine rehberlik edecek fizik ve kimya arasındaki ilişkiyi ve kitabının genel planında görüldüğü üzere, insanın evrimini ve doğal çevresiyle ilişkisini kavrayarak toparlamak için uğraştı. Bu olağanüstü iddialı bir projeydi. Doğal bilimlerin felsefi yönteminin diyalektik bakışının en genel formlara, fiziğe (cisim, hareket, enerji) ve ardından da organik kimyaya uzanması gerektiğinin bilincindeydi. Ancak bundan sonra hücreleri, karşılaştırmalı anatomiye, organik formların evrim dâhil bütünlüklü gelişimini ve insan evrimiyle toplumun gelişmesini ve şimdilerde insan ekolojisi dediğimiz durumu inceleyebilirdi.

Engels'in Büchner notlarındaki savlarının altında yatan, doğal bilimlerin zaten diyalektik düşünceyi işaret ettiği, bundan önceki bütün sabit, donmuş kavramlaştırmaları yıktığı ve daha akışkan bir analizi gerektirdiği idi. Şöyle diyordu, "doğal bilimcilerin çok büyük bir kısmı hâlâ eski metafizik kategorilere sıkı sıkı sarılsalar ve doğadaki diyalektiği kanıtlayan bu modern olguların karşısında çaresiz kalsalar da, bu durumun akılcı bir şekilde açıklanması ve birbirleriyle ilişkilerinin ortaya konması gerektiği doğrudur." Engels, bu şekilde *Doğanın Diyalektiği*'nin temel tezini en baştan ortaya koymuş oldu, bu tezi daha sonra *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'de,

46) Marx ve Dakyns hakkında bkz. Marx ve Engels, *Collected Works*, 43:291; Draper, *The Marx-Engels Glossary*, 51.

47) Bkz Iian Angus, *A Redder Shade of Green* (New York: Monthly Review Press), 15-26.

48) Marx ve Engels, *Collected Works*, 44:503-4.

49) Carl Schorlemmer, kenar notları, Marx ve Engels, *Collected Works*, 44:500, 503, 506.

“doğa diyalektiğin kanıtıdır” diyerek ilan edecekti. Bu bakışa göre, bizatihi doğal dünyanın (ayrıca tarihin) içinde, insan bilincinin en yüksek düzeyinde, gerçeğin akışkan kavramlarını ortaya çıkaran, karmaşık, sarmal bir durumsallık, değişim, iç içe geçiş, çelişki, olumsuzlama, dolayım, aşkınlık ve oluşum süreci vardı. Bu kavramlar, insanlık düşünen, kendine ait bilince sahip bir yaratık olarak yani kendisinin ve kendine ait tarihin farkında olan bir yaratık olarak ortaya çıktığında ve böylece ilk kez doğanın yasaları ile uyum içinde kendi kendini gerçekleştirme potansiyelinin bilincine vardığında gelişmişti. Aynı zamanda Hegel’in “kötü sonsuzluk” dediği, niteliksel değişimi dışlayan, bitimsiz salt niceliksel ve çizgisel genişleme, kapitalist dünyada kendini giderek daha fazla ortaya koymakta bu da değişimin en temel ilkeleriyle giderek çatışmaya girmekte ve insanlığı doğal dünyayla, tarihle ve kendi varoluşuyla çelişkili hale sokmaktaydı.⁽⁵⁰⁾

Bu görüşleri, *Doğanın Diyalektiği*’nde ilk başta bilimsel materyalistlere cevap olarak ortaya koydu. Ancak Engels, çalışmasına başlar başlamaz, başka zorluklarla karşılaştı. Engels’in *Doğanın Diyalektiği*’ni bir proje olarak tasarlamaya başladığı yıllarda, neo-Kantçı felsefe, Almanya’da Friedrich Albert Lange, Eduard Zeller, Alois Riehl ve Herman Cohen gibi kişilerin çalışmalarıyla ve aynı zamanda Herman Hemholtz, Emil Du Bois-Raymond ve Carl Wilhelm von Nageli gibi Alman bilim insanlarının neo-Kantçılara duydukları yakınlık nedeniyle en önde gelen felsefi gelenek olarak ortaya çıktı. Bu düşünürler -Thomas Huxley ve John Tyndall gibi İngiltere’deki benzerleri gibi kendilerini “agnostik” olarak tanımlıyorlardı- bilimde mekanik materyalizmi benimserken, düalistik olarak, Kant’ın “*kendi içindeki şey*” (noumena) dediği ve materyalist analizin tamamen dışında bir âlemin içinde, bilimin ötesinde yatan alanların varlığında da ısrarlıydılar.

Neo-Kantçı bakışta felsefenin rolü, ilkesel olarak mantığın ve bilimin sınırlarını belirlerken, etik ve estetik ile de bir araya gelen bir epistemolojyidi. Bilim sorgulanmıyordu ve felsefe de artık bilimin temeli olarak görülüyordu. Hatta ontolojik sorunlar artık felsefe tarafından ele alınmayarak materyalist kavramlarıyla bilime havale ediliyor veya epistemolojinin içine katılıyordu. Nitekim özellikle Lange’ın *History of Materialism*’inin de gösterdiği üzere, neo-Kantizmin özündeki vurgu, materyalizmin bilimin gelişmesindeki rolünü bir yandan teslim ediyor, bir yandan da etkisini sistematik olarak azaltıyordu.⁽⁵¹⁾ Marx ve Engels ile mektuplaşmakta olan Lange’ın, burjuva dünya görüşünü yeniden kurmak ve savunmak amacıyla, neo-Kantizmi bir araç olarak kullanarak tarihsel materyalizmin etkisini sınırlandır-

50) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:485-486, 491, 674; Michael Inwood, *A Hegel Dictionary* (Oxford: Blackwell, 1992), 141.

51) “Friedrich Albert Lange” Stanford Encyclopedia of Philosophy, Kasım 14, 2016, <https://plato.stanford.edu/entries/friedrich-lange/>.

manın peşine düşmesi tesadüf değildi.

Bu gelişmeler karşısında Engels'in görüşü, önde gelen bilim insanlarının ya materyalizmi mekanik-metafizik bir forma indirgeyerek çarpıttıkları, ya da ona karşı savaştıklarıydı. Saldırının biçimleri çeşitliydi. Haeckel bir felsefi "monizm" veya Engels'in de deyimiyle "ahlaki materyalizm" savunuyordu. Hem Haeckel hem de Oscar Schmidt sosyalizme karşı en önemli savunma olarak açık açık sosyal Darwinizmi savunuyorlardı. Rudolf Virchow, Darwinizmin sadece (reddedilmesi gereken) bir teori olduğunu, okullarda öğretilmemesi gerektiğini ve (Haeckel ve Schmidt'e karşı bir görüş olarak) sosyalizmi yaydığını söylüyordu. Neo-Kantçı epistemoloji bilinen dünya ile insan algısının ötesindeki dünya arasına bir duvar örmüştü. Dirimselcilige eğilimli olan Liebig, hayatın da madde gibi sonsuz olduğunu öne sürdü.⁽⁵²⁾

Bu çeşitli mekanik materyalist, sosyal Darwinist, neo-Kantçı ve dirimselci teorilerin hepsi, Engels'in durduğu noktadan burjuva toplumunun içsel çelişkilerini yansıtıyordu ve bunlarla ancak *diyalektik mantıkla kurulmuş eksiksiz bir materyalist doğa ve tarih anlayışıyla* savaşılabildi. Bu çeşitli meydan okumalara karşı yapılan "diyalektiğe dönüş" çağrısı, devrimci praksisin yolunu açıyordu.⁽⁵³⁾

DİYALEKTİĞE DÖNÜŞ

Engels'in diyalektik doğacılık araştırması, Marx ve Engels'in kendi dönemlerindeki bilimle paylaştıkları materyalist doğa anlayışını, toplumsal düşünceye yaptıkları kendilerine özgü katkı olan materyalist tarih anlayışıyla yeniden bütünleme çabasıydı. *Doğanın Diyalektiği*, hiç tamamlanmamış olsa da, Engels'in en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilir. Bu, ilk başta 1873-79 arasındaki altı yıl boyunca, çalışmanın daha önemli tarihsel ve felsefi kısımlarının (ve büyük bir not yığınının) toparlandığı, bu sürecin sonuna, 1877 ve 1878'de bir dizi makale olarak yayınlanan *Anti-Dühring*'in yazımının da karıştığı muazzam bir çabaydı. *Anti-Dühring*, 1878 yazında kitap olarak çıktı. *Anti-Dühring*'in ve *Ütopya ve Bilimsel Sosyalizm*'in (*Anti Dühring*'in revize edilmiş parçalarından oluşuyordu) ardından 1880-82 arasındaki dönemde *Doğanın Diyalektiği* üzerinde çalışmaya devam etti, bu çalışmalar sırasında esas olarak diyalektiği fizik ve enerji yoluyla gösteren ek bölümlerin

52) Beiser, *After Hegel*, 24-25, 36-44, 56, 89-104, 112-32; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:297-300, 340-43, 314, 373, 512-16; Frederick Albert Lange, *The History of Materialism* (New York: Humanities Press, 1950), 153-62, 308-25; A. Voden, "Talks with Engels" in Institute of Marxism-Leninism, ed., *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova: Foreign Languages Publishing House, tarihsiz), 330-31; Enrico Ferri, *Socialism and Modern Science* (Chicago: Charles H. Kerr, 1912), 13-19.

53) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:313. Bu elbette aynı zamanda hem Marx'ın hem de Engels'in angaje olduğu Hegel'e eleştirel bir dönüş anlamına da gelir. Bkz. S.H. Rigby, *Engels and the Formation of Marxism* (Manchester Uk: University of Manchester Press, 1992), 97.

taslağını çıkardı.⁽⁵⁴⁾ Bu son bölümler, her ne kadar Engels'in bilim üzerine bilgisinin geniş kapsamını ve analizini termodinamik ilkelere bütünleyişini gösterse de, artık epeyce eskimiş olduğundan ikincil öneme sahiptir.

Engels, *Anti-Dühring*'in ikinci baskısının önsözündeki kendi ifadesine göre, doğal bilimlere dair “deri değiştirme” sürecinin ve *Doğanın Diyalektiği*'nin daha yarısındanayken koşulların zorlamasıyla *Anti-Dühring*'i yazdığı için çalışmasına ara vermek zorunda kalmıştı.⁽⁵⁵⁾ *Doğanın Diyalektiği*'nin bize ulaştığı şekliyle 1. ve 3. Bölümleri (“Giriş”, “*Anti Dühring*’in eski önsözü” ve “Ruh Dünyasında Doğal Bilimler”) ve aynı zamanda sonuç bölümünün taslakları (“Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Oynadığı Rol”), *Anti-Dühring*’in çıkışından önceki bu “deri değiştirme” sürecinin başında yazıldı. 4. Bölüm olan “Diyalektik”, *Anti-Dühring*’in basılışından sonraki yıl, Engels bir yandan *Anti Dühring*’i temel alarak *Ütopya* ve *Bilimsel Sosyalizm*’in taslaklarını çıkarırken yazıldı. “Diyalektik” üzerine bu kısa bölümün ardından (ki tamamlanmadan kalmış, üçte biri bitirilmiştir), *Doğanın Diyalektiği*’nin önemli kısımları -hepsinin taslağı 1880-82 arasında hazırlandı- “Hareketin Temel Biçimleri”, “Hareketin Ölçümü: İş”, “Dalgasal Sürtünme”, “Isı” ve “Elektrik” üzerine beş fizik bölümüydü.⁽⁵⁶⁾ “Elektrik” başlıklı bölüm eserin ana metni olarak görülen bütünü üçte birini oluşturunuyordu, ancak bir bütün olarak el yazmasına hâkim olan felsefi konulardan ve en eski taslaktan nispeten uzaktı çünkü Engels, o sırada henüz çok erken bir aşamada olan bilimsel ve teknolojik gelişmelerle uğraşıyordu.

Doğa ve bilim ilişkisine dair daha geniş tarihsel ve felsefi meseleler söz konusu olduğunda, *Doğanın Diyalektiği*, bu nedenle toparlanması *Anti-Dühring*’in yayınlanmasından kısmen önce başlamış ve kısmen de örtüşmüş bir çalışma olarak görülebilir. Eserin genel tarihsel ve felsefi anlayışının çerçevesi o dönemde büyük ölçüde çizilmişti. Ne var ki, fizik analizinin genişletmesi 1880’lerin başına dek bitmemişken, kimya, biyoloji ve bilgi üzerine planlanmış bölümler hiç toparlanamadı (ancak dağınık notlar biçiminde kaldı).

54) Frederick Engels, *Dialectics of Nature* (Moskova: Progress Publishers, 1954), 14.

55) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:11, 648. Engels’in not ettiği üzere, deri değiştirme metaforu, bunu bu şekilde tarım kimyası üzerine yazdığı büyük eserinde bu şekilde kullanan Liebig’den alınmıştır. Büchner aynı metaforu yanlış bir şekilde kökenini Huxley’e atfederek kullanır. Büchner, *Man in the Past, Present and Future*, 1.

56) Engels, *Dialectics of Nature* 14, 359. *Toplu Eserler* (25)’deki el yazmalarının kronolojik listesinde yanlışlıkla altı sayfalık “Diyalektik” bölümü 1878’de yazılmış olarak belirtilir. Bu aynı ciltte başka yerlerde toparlama tarihinin 1879 olarak gösterilmesiyle çelişmekte. Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:667,699. Kronolojideki hata daha sonra Progress Publishers tarafından ayrıca basılan *Dialectic of Nature*’da düzeltilmiştir. “Diyalektik” üzerine bu bölüm, basılı eserin ana metnine dâhil edilmiş dokuz bölümden farklı olarak, materyalin kitaba dâhil edilmesi gerektiği belirtilen ikinci ve üçüncü dosyalara konmamıştı. Karışık materyallere ait dördüncü dosyadaydı. “Diyalektik” üzerine bu bölümün ancak üçte birinin taslağı çıkarılmış, üç diyalektik yasanın ancak birincisi tartışılmıştır.

Marx'ın 1883'deki ölümüyle, Engels yaptığı bütün araştırmaları ve *Doğanın Diyalektiği*'nin yazımını bırakmak zorunda kaldı. Bütün entelektüel uğraşını Marx'ın *Kapital*'inin 2. ve 3. ciltlerini, Marx'ın geride bıraktığı ciltler dolusu deftere dayanarak düzenleyip yayınlamaya ve Marx'ın *Ethnological Notebooks* [Etnolojik Defterler] projesini daha ileriye taşımak olarak gördüğü *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni*'ni yazmaya yoğunlaştırdı. *Anti-Dühring*'e 1885'de yazdığı önsözde, Marx'ın matematik defterlerini hazırlamak bağlamında *Doğanın Diyalektiği*'nin notlarını toparlayabilmeyi hâlâ umut ettiğini belirtti.⁽⁵⁷⁾ Buna rağmen, Marx'ın ardından yaşadığı on iki yılda *Doğanın Diyalektiği*'ndeki konulara en çok yaklaştığı eser, spekülâtif felsefenin gerilediği, yerini kaba ve felsefe dışı bir bilimsel materyalizmin alışına dair ana meseleleri kısaca araştırdığı, eğer sosyalist teori ilerleyecekse bilinçli diyalektiğin dirilmesi gerektiğini gösterdiği kritik bir değerlendirme olan 1888 tarihli *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesi'nin Sonu*'dur.

Engels'in 1895'deki ölümünün ardından *Doğanın Diyalektiği*'nin el yazmaları otuz yıl boyunca Alman Sosyal Demokrasisinin arşivlerinde kaldı. 1924'de Eduard Bernstein, Albert Einstein'dan nispeten sağlam olan -tahminen on bölüm yazıdan oluşan ve toplam 150 sayfa olan- çalışmaya bakmasını istedi. Einstein çalışmanın teorik mantığı bakımından basılmaya değer olduğunu ancak çağdaş bilim, özellikle de yazımının üzerinden 40 yıldan fazla zaman geçtiği için fizik bakımından sınırlı bir önem taşıdığı cevabını verdi. Einstein'ın çalışmanın felsefi konularından ziyade daha çok doğal bilimler üzerindeki değeri üzerine yorum yapmış olduğunu tahmin edebiliriz.⁽⁵⁸⁾ *Doğanın Diyalektiği* sonunda 1925'de (hem Almanca orijinali hem de Rusça tercümesi) Rusya'da basıldı. İngilizceye 1940'da tercüme edildi.⁽⁵⁹⁾

Riazanov ve editörlerden oluşan ekibi için yirminci yüzyılın üçüncü on yılında *Doğanın Diyalektiği*'nin el yazmalarının toparlanması hiçbir şekilde kolay veya basit bir iş değildi. Gerçi Engels geride eserin şematik bir genel planını bırakmıştı ama kitap gerek bütünlüğü gerekse ayrı ayrı bölümleri bakımından tamamlanmış olmaktan çok uzak bir şekilde kaldığı için, En-

57) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:13.

58) Einstein 1940'da on altı yıl önce Bernstein'e yazdığı raporda Engels'in çalışmasıyla ilgili bu ifadeyi kullandığını ve taslağın tamamını görmüş olduğunu teyit etti. Sidney Hook, *Out of Step* (New York: Harper and Row, 1987), 466-67. J.B.S. Haldane "Önsöz", Frederick Engels, *Dialectic of Nature* (New York: International Publishers, 1940), xiv.

59) *Dialectic of Nature*'in Clemens Dutt tarafından tercüme edilen ilk İngilizce baskısı, 1934'de Progress Publishers'ın 1934 baskısı olarak listelendi. Anlaşıldığı kadarıyla baskı sayısı azdı, ancak International Publishers'ın Haldane'in önsözüyle yayını 1940'da çıktı. İngilizce baskı 1954'de, kesin 1941 Rus baskısına göre elden geçirildi. Engels, *Dialectics of Nature* (Progress) 15. Burada genel olarak *Dialectics of Nature*'in *Collected Works* versiyonu kullanılmıştır, ancak *Toplu Eserler* baskısındaki kronoloji hataları akademik bakımdan "Diyalektik" in taslağının yazımı çerçevesinde düzeltilmiştir.

gels'in kitabı sonunda nasıl toparlayacağını tam olarak bilmek imkânsızdı. Taslağı çıkarılmış on bölüm/kısım/, yazının genel planla örtüşmüyordu ve Engels'in diyalektiği organik dünyanın incelenmesi yoluyla göstermek niyetinin tamamı da dâhil olmak üzere taslak halindeki malzemede genel planın önemli bir kısmının hiçbir karşılığı yoktu, bunların izlerine ancak sayfalar dolusu hazırlık notlarının içinde rastlanabiliyordu. 150 sayfalık metne ek olarak, 150 sayfa civarında hazırlık malzemesi ile dağınık halde notlar vardı, bunlar yayınlanan kitaba eklendi ve çeşitli konular halinde kategorize edildi. Bu notlar ve özellikle yayınlanmamış olan planlanmış taslağın parçaları Engels'in ne yapmaya niyetlendiğine paha biçilmez bir bakış sağlar. Ancak aynı zamanda bütünü keskinleşmemiş olduğunu da gösterir.

Doğanın Diyalektiği'nin hiçbir parçası, tamamen bitmiş olarak görülemez. Ünlü "Giriş" bölümü bizzat Engels tarafından muhtemelen kapsamlı olarak yeniden yazılacaktı, hiç kuşkusuz yayınlanmış *Doğanın Diyalektiği*'nde ikincil yer işgal edecek olan "Anti-Dühring'e eski Önsöz" ile bağlantısı kurulacaktı. Diyalektik üzerine bölümün sadece yaklaşık üçte birinin taslağı çıkarılmıştı. Metnin özünü oluşturan bütün parçaların tümü çeşitli şekillerde tamamlanmamış, Engels'in öne sürülen sava dair bağlantıları ve sonuçları bütünüyle çalışmamış olduğunu gösterir şekilde yarım bırakılmıştı. En tamamlanmış parçalar "Ruh Dünyasındaki Doğal Bilimler" ve "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Oynadığı Rol"dü. Bunların orijinalleri makale olarak tasarlanmış (ikincisi daha geniş bir çalışma olan *Köleliğin Üç Temel Biçimi*'nin bir parçası olarak düşünülmüş) ancak basılmamıştı.⁽⁶⁰⁾ "Emeğin Oynadığı Rol"ün tersine, "Ruh Dünyasında Doğal Bilim" eserin orijinal genel planına alınmamıştır ve büyük ölçüde ana savın dışındadır.⁽⁶¹⁾ Dolayısıyla, Engels'in kitaba dâhil etmeye hiç niyetlenmediği bu bölümü çıkaracak olur ve esas olarak cansız dünyadaki hareketi gösteren ("Hareketin Temel Yasaları" bölümünün ötesinde) fizik ve enerji üzerine esas olarak cansız dünyadaki hareketi yönlendiren maddeleri göstermek için -doğayı diyalektik olarak gösteren bir yöntemin nasıl öne çıktığını göstermek amacıyla yazılmış ancak günümüzde bol miktardaki bilimsel içerik nedeniyle fazla ilgi çekici olmayan- yazılmış fizik ve enerji üzerine dört bölümü dikkate alacak olursak, demek ki Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'nin bizi burada ilgilendiren esas unsurları, çoğu *Anti-Dühring*'in çıkışından önce (ya da onunla aynı zamanda) yazılmış altmış civarındaki sayfadan ibarettir.⁽⁶²⁾ Dolayısıyla *Doğanın Diyalektiği*'ni *Anti-Dühring*'i önceleyen bir çalışma olarak görmek gerekir.

60) Engels, *Dialectic of Nature* (Progress), 328-29.

61) "Doğal bilimler ve Ruh Dünyası" üçüncü dosyada bulundu, bu dosyada eserin son haline şu ya da bu biçimde eklenecek taslakların bulunduğu açıktır. 1878'deki genel planda sözü edilmiyor, ancak dosyaya daha sonra, muhtemelen o yıl daha sonra yazılışının ardından konmuş. Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:313-14, 588, 666.

62) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25, 588.

Anti-Dühring, basılmış bir eser olduğundan, büyük bir kısmı da daha sonra yazıldığından, iki kitabın örtüştüğü bazı konulara dair bazı belli başlı formülasyonlar bakımından *Doğanın Diyalektiği*'ne göre daha kesinleşmiş olarak görülebilir. Yine de *Doğanın Diyalektiği*, Engels'in doğa-bilim bakımından çok daha yüksek, çok daha iddialı bir düzeye doğru taşımak istediği büyük projesini temsil eder. Onun en fazla etki yapmış ekolojik anlayışını "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü"nde ve eserin giriş bölümünde yer alan sermayenin "kötü sonsuzluğu" eleştirisinin derinlerine kök salmış olan ekolojik bakışta görürüz. Dolayısıyla, *Doğanın Diyalektiği*'nin bize ulaştığı haliyle önemi, doğal bilimler üzerine yazılmış bir tez olmasından ziyade başlattığı ve bugün Dünya Sistemi veya ekoloji sistemleri analizi olarak bildiğimiz yöne doğru götüren yeni diyalektik sorgulama biçimlerinde yatar. Ekolojik bütünlüğü ve insan-çevre etkilerini kavramaya çalışanlar için muazzam bir esin kaynağıdır.⁽⁶³⁾

Doğanın Diyalektiği, 1920'lere kadar basılmamış ve İngilizce baskısı 1940'lara kadar çıkmamış olsa da, Engels'in bu "yarı deri değiştirme" süreci içinde geliştirdiği analiz, kısmen *Anti-Dühring*'e girecek ve yaşadığı dönemde Marksçı teoride çok derin bir etki bırakacaktı. Doğanın ve tarihin bütünsellik, değişim, çelişki ve ortak evrim bakımından giderek büyüyen kavranışına çok önemli yollarla sunduğu diyalektik ve ekolojik bakış açısı, şu anda, bizim dönemimizde, insanlığın hayatta kalışı için mutlak bir gereklilik halini almıştır.

Doğanın Diyalektiği'nin "Giriş" bölümünün niyeti, Engels'in 1878 yazının sonunda yazdığı "Genel Planın Çerçevesi"nde açıkladığı üzere, "[Katı, değişmez ilişkiler üzerine] metafizik düşüncenin, doğal bilimlerin gelişmesi bakımından imkânsız bir hal aldığını" gösteren tarihsel bir sav öne sürmektir.⁽⁶⁴⁾ "Antik Çağ'ın parlak doğal-felsefi sezgilerinin", Heraklitos, Epikür, Lucretius gibi kişilerin eserlerine yansıyan doğanın bütünü'nün akışkan bir süreç olduğuna dair diyalektik düşüncenin yerini, Arap dünyasının yaptığı önemli eklerin ardından, Hristiyan Orta Çağ'ın toplumsal ve dini ideolojilerinin sınırlı bir şekilde ilerlediği bir ağır Orta Çağ uykusu almıştı. Bilim, ancak burjuva devrimi ve kapitalizmin yükselişi sayesinde ve Rönesans ile onun ardından gelen Aydınlanma döneminde yeniden ortaya çıkacaktı. Bu durum, Nicolaus Copernicus, Galileo Galilei, Gottfried Wilhelm Leibniz, Johannes Kepler, Isaac Newton ve Carl Linnaeus gibi kişilerle birlikte kozmoloji, fizik, matematik ve biyoloji alanlarındaki dönüm noktalarında kendini göstermişti. Hatta "doğal bilimler... bu dönemde genel bir devrimin

63) Bkz, örneğin Richard Levins ve Richard Lewontin, *The Dialectical Biologist*, (Cambridge, MA:Harvard University Press, 1985), 279-83; Stephen Jay Gould, *Ever Since Darwin* (New York: W.W. Norton, 1977), 207-13.

64) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:313.

ortasında gelişmiştir ve bizatihi bütünüyle devrimcidir” dedi. Yine de yeni bilimi katı dini doktrinlerden kısmen özgürleştiren devrimci keşiflere rağmen, hâlâ “doğanın değişmez olduğu” farz edilerek kurulu düzeni ayakta tutmaya yarayan bir tür uzlaşma sürmekteydi.

Newtoncu bakışa göre, “gezegenler ve uyduları, gizemli bir ‘ilk itki’ ile harekete geçirildikten sonra, sonsuzlukta veya her şeyin sonu gelene dek önceden kararlaştırılmış yörüngeleri boyunca dönüp duruyorlardı. Yıldızlar yerlerinde ebediyen sabit ve hareketsiz bir şekilde duruyorlar, birbirlerini ‘evrensel çekimle’ yerlerinde tutuyorlardı. Aynı durum bilimin diğer alanlarında da geçerliydi, böylece dünyanın jeolojisi ve coğrafyası da daima aynı kalmıştı ve “bitki ve hayvan türleri, var oldukları andan itibaren hep aynı kalmışlardı... bütün değişim ve doğadaki gelişme inkâr edildi.” İlk başta o kadar devrimci olan doğal bilimler, birdenbire kendini muhafazakâr bir doğa ile karşı karşıya buldu; öyle ki, “bugün bile her şey ilk baştan itibaren sonsuza dek ya da dünyanın sonuna dek aynı, her şey başından itibaren aynı kalmış.” Böylece doğa tarih dışına itilmiş ve pasifleştirilmişti: “Zaman içinde gelişmiş olan insanlık tarihinin tersine, doğanın tarihine sadece uzay içinde bir genişleme atfedildi.” Bu süreçte, “doğal bilimlerin ulaşabildiği en yüksek genel fikir düzeyi, doğanın düzeninin bir amacı olduğuna dair Wolff’un sığ teleolojisi oldu, buna göre kediler fareleri yemek, fareler de kediler tarafından yenmek için yaratılmışlardı ve tüm doğa yaratıcının bilgeliğinin tanığı idi.”⁽⁶⁵⁾ Dolayısıyla doğa sabit, pasif, önceden düzenlenmişti, bütün aktif, diyalektik evrimi ve ekolojik kavramları dışlıyordu.

Bu tür paradigmlar on yedinci ve on sekizinci yüzyıla egemen oldu, hatta on dokuzuncu yüzyıla kadar yayıldı. Engels şöyle dedi, “Doğaya dair bu donmuş bakıştaki ilk kopuş, bir doğal bilimci tarafından değil, bir filozof tarafından yapıldı.” Kant’ın 1755’de formüle ettiği güneş sistemine dair nebular hipotez, on yıllar sonra Pierre-Simon Laplace tarafından net bir şekilde açıklanacaktı. Bunu enerjinin korunması ve enerji biçimlerindeki değiş tokuşa dair aynı anda Mayer ve James Joule tarafından geliştirilen ve fizikte çığır açan ilerlemeler izledi. Böylelikle “fiziğin değişmez ‘türleri’ olan özel fiziksel kuvvetler, maddenin hareketinin çeşitli ve farklı biçimleri halinde çözülmüş oldu.” Kimyada Lavosier ve Dalton kimya yasalarının “organik yapılar kadar inorganik yapılar için de” eşit derecede kabul edilebilir olduğunu gösterdiler, o tarihe kadar kapanmaz sanılan bir boşluğu kapattılar. Georges Cuvier ve Charles Lyell jeolojinin tarihsel olduğunu gösterdiler. Bu arada zooloji ve botanikte hücrenin keşfi, bunu mikroskopun keşfinin ve karşılaştırmalı yöntemin gelişmesinin izlemesi “organik yapılara dair sabit ve değişmez katı sistemi paramparça etti.” Materyalizmin direnişine rağmen, bütün gücüyle ancak Darwin’in *Türlerin Kökeni* ile ortaya çıkan evrim teo-

65) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:318-23

risinin gelişmesi kaçınılmazdı. Doğa bütün biçimleriyle tarihselleşmişti.⁽⁶⁶⁾

Bu şekilde bilim, bir yüzyıl boyunca nesnel olarak dünyanın bir bütün olduğuna dair bakış açısına geri döndü. Bu bakış açısı, antik Yunanların “doğanın bütünü, en küçük elementten en büyüğüne, kum tanesinden güneşlere, Protista’dan insana dek dinmeyen bir akış, durmak bilmeyen bir hareket ve değişim içinde varlık haline gelen ve sonra geçip giden bir varoluştur” diyerek ortaya koydukları parlak diyalektik (ve ekolojik) sezgileriyle bir kıyaslama yapmaya davet ediyordu. Hatta diyordu Engels, termodinamikten türeyen evrenin ısıyla ölümü teorisi bile, “ada evrenimiz, sonsuz uzaydaki sayısız dünyalar” arasında başkalarına yol vermek zorunda olduğu için bu süreci durdurmuyacaktı. Buna rağmen, güneş sisteminin kendisinin ve onunla birlikte insanlığın da bir var oluş ve yok oluş süreci içinde olduğu açıktı.⁽⁶⁷⁾

Böyle bir tarihsel-diyalektik ve ekolojik anlayış en çok da bizatihi insanın gelişimini ele alırken gerekliydi. *Doğanın Diyalektiği*’nin “Giriş”inde, Engels, insan türünün kökeniyle ilgili savının çerçevesini -insan emeğinin ve buna bağlı olarak konuşmanın ve beynin gelişmesini- elin gelişmesiyle çizdi. Bu eş-evrim analizi *Doğanın Diyalektiği*’nin kapanış bölümü olan ve aşağı yukarı aynı zamanda oluşturulan “Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Oynadığı Rol” bölümünde çok daha etraflıca ele alınacak ve ekolojik bakımdan geliştirilecekti.

Engels, ünlü gözlemini de yine *Doğanın Diyalektiği*’ne yazdığı “Giriş”te yapmıştı:

Darwin, ekonomistlerin en yüksek kazanım olarak gördükleri serbest rekabetin, hayatta kalma mücadelesinde *hayvanlar âleminin* normal hali olduğunu gösterdiğinde, özellikle başta kendi yurttaşları olmak üzere insanlık üzerine ne kadar sert bir hiciv yazmış olduğunu bilmiyordu. İnsanlığı sosyal bakımdan hayvanlar âleminin üzerine çıkabilmesi ancak ve ancak üretim ile dağıtımın planlı bir şekilde yürütüldüğü, bilinçli bir toplumsal üretim örgütlenmesiyle mümkündür, üretim aynı şeyi genel olarak özellikle biyolojik bakımdan insanlık için yapar. Tarihsel gelişme böyle bir örgütlenmeyi her geçen gün daha da vazgeçilmez kılmaktadır.⁽⁶⁸⁾

66) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25: 323-27.

67) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:327-28, 333-35. Antik Yunanların ekolojik düşünceleri için bkz. Clarence E. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore* (Berkeley: University of California Press, 1967), 3-168.

68) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:331.

Engels'in toplumsal planlama üzerinde ısrar etmesinin nedeni, insan üretiminde "öngörülmemiş etkilerin" ve "kontrol edilemeyen güçlerin" ölçeğinin artmasının, hem birey hem de sınıf temelli üretimle toplumun ve bütünü'nün ihtiyaçları arasında hem de toplumsal gelişme ile daha büyük doğal çevre arasındaki ekolojik çelişkilerin artmasına yol açmasıydı. Kaçınılmaz olmasa da, en azından "her gün biraz daha mümkün" olan "toplumsal üretimin bilinçli örgütlenmesi" insanlığın "kendisinden önce gelen her şeyi derin bir gölgenin ardına itecek" bir ilerlemeyi içeren yeni bir "tarih çağı"nı temsil edecekti.⁽⁶⁹⁾

Doğanın Diyalektiği'nin basılı kitaptaki ikinci bölümünü oluşturan "*Anti-Dühring'e Eski Önsöz*" de Engels, Hegelci spekülatif felsefenin ölümünün ardından metafiziğin ve mekanik materyalizmin yükselişiyle ve bu nedenle doğal bilimlerde "bilinçsizce, dolayısıyla da çelişkili ve yavaş" meydana gelen zorunlu "diyalektiğe dönüş" ile ilgileniyordu.⁽⁷⁰⁾ Burada bilinçli diyalektiğin "doğada, ara bağlantılarda ve genel olarak meydana gelen evrimsel süreçlerin, bir araştırma alanından diğerlerine geçişinin benzerini ve dolayısıyla da açıklama yöntemini" oluşturduğunu öne sürdü. Diyalektik insan zihninin formel, entelektüel karakteristiklerinden çıkmıştı, bununla birlikte bir yandan doğanın gerçek, nesnel dinamizminin tezahürüken bir yandan da bu dinamizmi anlamanın entelektüel aracı olmuştu. Epikür ve Lucretius örneklerinin gösterdiği gibi "Antik Yunan'ın atomik felsefesi" bilimde ön plana çıkıyordu.⁽⁷¹⁾ Yunanların ortaya attığı bütünsel gerçeklik kavramı ve bu temelde öncülüğünü yaptıkları bilimsel çıkarım biçimleri, bilimde "güya nesnel diyalektik" biçiminde yeniden keşfediliyordu. Herkesin ötesinde Hegel tarafından temsil edilen bu gelişmeye sekte vuran, ardından gelen Büchner, Vogt ve Moleschott gibi düşünürlerin kabalıkları, değişmezlikleri ve mutlak muhalefetlerinin karakterize ettiği ham materyalist görüşe doğru yaşanan gerileme ve "güya öznel diyalektiğin" evrimini engellemeleri idi.⁽⁷²⁾

O halde gerekli olan "metafizikten diyalektik düşünceye şu ya da bu şekilde dönüş," bilimin kendiliğinden gelişmesini mümkün kılan daha diyalektik, evrimsel ve ekolojik bakış açılarına (eski Yunanlardaki gibi) geri döndüştü, ancak bunun çok daha bilinçli bir biçim alması gerekliydi.

Bu konuda, felsefede önemli gelişme, Kant'ın, Lange gibi düşünürlerin neo-Kantizmleriyle yeniden moda olmasıydı. Ne yazık ki, bu diriliş Kant'ın *noumenasına*, yani Engels'in görüşüne göre Kant'ın muazzam mirasının en önemsiz kısmını oluşturan ve tutarlı, eleştirel materyalizme saldırı aracı olan

69) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:330-31.

70) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:313.

71) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:339-40

72) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:492-93. Engels sübjektif diyalektik yerine "bilinçli diyalektik" terimini tercih etmiş.

kavramın fetişleştirilmesine dayanıyordu. Dolayısıyla, doğal tarihle ilişkili eleştirel bir aklın dirilmesi ve diyalektik ve evrimci-ekolojik bir bakışa temel sağlayabilmek için tek gerçek umut ancak gerçekçilik ve materyalizmle ilişkili bir biçimde Hegelci diyalektiğin dirilmesi idi. Bugün ekolojik düşünce dediğimiz duruma giden yolu açan ve Engels'in diyalektik olarak doğayı odaklanmasında saklı olan, tam da doğaya yapılan bu tarihsel vurguydu.

Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'ndeki bütün savlarına can veren ana tema “diyalektiğe dönüş”, on yıldan fazla bir süre sonra *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*'nun temelini oluşturacaktı. Engels'in aslında *Ludwig Feuerbach*'tan çıkardığı dört sayfalık bir bölümü *Doğanın Diyalektiği*'nin malzemelerinin ikinci dosyasına, “Maymundan İnsana Geçişte Emegün Oynadığı Rol”ün yanına koyması bunu yayınlanacak esere dâhil etmeye niyetlendiğini açıkça gösteriyor. Ancak, editörler, “Feuerbach'tan Çıkarılan” bölümü, cildin notlar kısmına yerleştirdiler. Engels'in 1858-59'da Marx ile mektuplaştığı sırada ele aldığı doğal bilimlerdeki üç büyük keşfe yani Mayer ve Joule tarafından enerjinin korunmasının, Schwann ve Schleiden tarafından organik hücrenin ve Darwin tarafından evrimin keşiflerine dönüşü “Feuerbach'tan Çıkarılanlar”daydı. “Bu üç büyük keşif aracılığıyla doğanın ana süreci açıklanmış ve doğal nedenlere bağlanmıştır.” Dünyanın bir akış ve değişim sürecinde olduğu, antik Yunanların iç diyalektikleriyle karakterize edilen türden bir materyalizm, “dünyaya özünde idealist bir çerçeveye alan bakıştan iki bin yıldan fazla bir süre sonra” daha sağlam bir temel üzerinde yeniden ortaya çıkıyordu.

Yine de, materyalizmin doğal bilimlerdeki nesnel zaferi, bilim insanlarının “bilimde tartışmasız materyalist ancak bilim dışında salt idealist olmakla kalmayıp, sofu ve hatta Ortodoks Hristiyanlar” olmaları nedeniyle bir çelişki içindeydi. Aynı düalizm bizzat Feuerbach'da da görülebilir. “Doğa alanında bir materyalist ama insan alanında” tersidir. Engels'e göre bilimsel materyalistlerin kaba metafiziklerinde ve bir başka, daha sofistike bir yöntem olan neo-Kantizm'de belirgin bir şekilde görülen doğal bilim ve insan arasındaki düalistik yarılmaya diyalektiğin reddi yol açmıştı. Onun bakışında diyalektik bakış açısının, dünyayı sorgulamada Aydınlanmacı rasyonalizmden daha yararlı olduğu düşüncesi saklıydı çünkü düşünen zihinde de tezahür ettiği gibi, doğanın karmaşıklığının daha gerçekçi bir temsiliyi öneriyordu.⁽⁷³⁾

Engels'e iyi bilinen diyalektiğin üç yasasıyla metafizik düşüncüyü teşvik ettiğine dair yöneltilen çok sayıda eleştiriye karşı duran ve karşılıklı ilişkileri araştırırken insanlığı doğanın bir parçası olarak görmemizi sağlayan, Batı Marksist felsefesiyle zıtlık içindeki diyalektik eleştirel realizmle akraba bu

73) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:476-80.

sofistike yaklaşımın gerçekliğidir.⁽⁷⁴⁾ Engels, *Doğanın Diyalektiği* için aldığı geçici notlarda, “Diyalektik, bütün hareketin en genel yasalarının bilimi olarak kavranıyor. Bu da yasalarının doğadaki hareket ve insanlık tarihi kadar düşüncenin hareketi için de geçerli olduğunu ortaya koyuyor.”⁽⁷⁵⁾ Marx ile birlikte Engels’in bakışına göre, diyalektik akıl doğayı kavramak bakımından kritik önem taşıyordu, çünkü o bizzat doğanın tarihsel toplumun aracılık ettiği karmaşık değişim sürecinin kırılmış, yansıtıcı bir parçasıydı. Dolayısıyla düşüncenin diyalektik gelişimi insanın doğal dünya ile geliştirdiği karşılıklı ilişki ile el ele gidiyordu. Doğaya asla sabit ya da edilgen muamelesi yapılamazdı, doğa tersine akışkandı ve karmaşık, gelişen karşılıklı bağlar ve değişimle karakterize olmuştu.

Bu şekilde görülen “diyalektik, karşılıklı bağların bilimi”ydi⁽⁷⁶⁾ *Doğanın Diyalektiği*’nin dördüncü bölümünü oluşturacak, “Diyalektik” başlıklı bitmemiş taslakta Engels, “diyalektiğin yasalarının doğanın ve toplumun tarihinden soyutlandığını” ve kendi tecrübelerini, doğa ile ilişkisini eleştirel-akılcı bir biçimde anlamak için insanın harcadığı çabayı temsil ettiğini öne sürdü. Bu durum genel yasalar biçiminde tarif edilmişti. Doğa ve tarihin birlikte en genel diyalektik yasaları “aynı zamanda düşüncenin kendisi de, üç ana yasaya indirgenebilir”di, bunlar: “niceliğin niteliğe dönüşme ve niteliğin niceliğe dönüşme yasası; karşıtların birbirinin içine geçmesi yasası; olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası”ydı.⁽⁷⁷⁾ Engels, *Doğanın Diyalektiği*’nin genel planında bu yasaları “niteliğin niceliğe dönüşmesi -zıt kutupların karşılıklı olarak birbirinin içine geçmesi ve uçlara taşındığında birbirlerine dönüşmeleri- çelişki yoluyla gelişme ya da sarmal gelişme biçimine [yol açan] olumsuzlamanın olumsuzlanması” olarak tarif etti.⁽⁷⁸⁾ Doğada ve tarihte çiz-

74) Slavoj Žižek’in yazdığı üzere “Batı Marksizmi sosyo-tarihsel diyalektiği nihai referans ufku olarak kabul ederken, en kaba diyalektik materyalizmin dahi Batı Marksizmine göre avantajlı olduğu konu insanlığı doğanın bir parçası olarak düşünmemize izin vermesidir.” Ancak eklenmesi gereken tek şey, Engelsin diyalektik doğacılığının “en kaba diyalektik materyalizm”den çok uzak olduğudur. Slavoj Žižek, “Where is the Rift? Marx, Lacan, Capitalism and Ecology” *The Philosophical Salon*, 20 Ocak, 2020, <https://thephilosophicalsalon.com/where-is-the-rift-marx-lacan-capitalism-and-ecology/>.

75) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:545.

76) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:356. Evald Il'enkov’un da belirttiği üzere, Engels’in bu açıklamasının önemi hem onun hem de Marx’ın (ve daha sonra Lenin’in) bakış açılarında Hegel ile kurdukları eleştirel bir ilişkiden doğan diyalektiğin neo-Kantçılarda ve sonraki felsefede olduğu gibi epistemolojinin salt alt kategorilerinden birine indirgenmiş olmaktan ziyade, *her şeyi kapsayan mantık kavramının* özünü temsil eden, tarihle ve pratikle bütünleşmiş ve insanın kavramsal aygıtından ve bilgi kavramlarımızın biçimlendiği genel bağlamı oluşturduğu şeklinde kavranırsa çok daha iyi anlaşılır. E.V. Il'enkov, *Dialectical Logic* (Delhi: Aakar Books, 2008), 297-319.

77) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:356.

78) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:313.

gisel ya da dairesel bir formdan ziyade sarmal formda ortaya çıkan gelişme düşüncesi, özellikle olumsuzlamanın olumsuzlanması ilkesiyle temsil edilen diyalektiğin genel hareketini göstermenin bir yoluyla.

Bu yasaların her üçü de, bu eğilimlerin ilkinin *Mantık'ın* ilk alt bölümünde (Varlığın doktrini), ikincisini *Mantık'ın* ikinci alt bölümünde (Özün Doktrini) -çekim ve geri tepme gibi objektif bir fenomeni kapsar- sunarken, reddetmeye dair üçüncü yasa, Hegel'in sisteminin bütünsel yapısının esas temelini oluştuyordu.⁽⁷⁹⁾ Gerçi bu diyalektik yasaların her biri son derece genel ele alınmış olsa da muazzam bir ayrıntılandırmaya tabi tutulmuştu.

Hegel'in yanlış diye vurguladı Engels, "bu yasaları doğaya ve tarihe [soyut, spekülatif] düşüncenin yasaları olarak" yüklemiş olma, oysa bunlar insanın bizi doğanın ve tarihin içinde tezahür eden *nesnel süreçleri ve karmaşık evrimsel gelişmeleri* anlama çabasından doğmuştu. Gerekeceği ve materyalist bir perspektiften bakıldığında artık doğayı ve tarihi "insan düşüncesinde belirli bir gelişme evresinden" başka bir şey olmadığı ortaya çıkan bir keyfi standardın içine zorla sokmanın bir gereği yoktu. Düşüncenin gelişimini daha ziyade maddenin yani insanın tarihi de dâhil olmak üzere tarihi ve doğayı yakalamak için oluşmuş bir süreç olarak anlamak mümkündü. Dolayısı ile Engels için "diyalektik yasalar, doğanın gelişiminin gerçek yasalarıdır ve bundan dolayı teorik doğal bilimler için de" geçerliydi-ler.⁽⁸⁰⁾

Engels'in niyetinin bu yasaların her birini teorik doğal tarih anlamında göstermek olduğuna hiç kuşku yoktur. "Diyalektik" üzerine bitmemiş bölümde çeşitli karbon moleküllerini kıyaslayarak ve Mendeleyev'in elementlerin periyodik sınıflandırılması tablosunu tartışarak kimya aracılığıyla niceliğin niteliğe dönüşme yasasını göstermek için epeyce yol kat etmişti. Engels, niceliksel dönüşümlerin, çeşitli "düğüm noktaları" ürettiklerini öne sürdü, bu niceliksel dönüşümlerin oluşmasına dair Hegel'den türettiği bir kavramdı. "Sözde fiziksel değişmezler, söz konusu yapıda çoğunlukla hareketteki niceliksel artışın ya da eksilmenin ürettiği düğüm noktalarının belirmesinden başka bir şey değildir ki böylece nicelik niteliğe dönüşür." Dahası, "[maddenin] çeşitli evrelerdeki tekil parçaları (eser atomları, kimyasal atomlar, kitleler, göksel cisimler" diye belirtti "genel olarak maddenin var oluşunun çeşitli *niceliksel* biçimlerini belirleyen çeşitli *düğüm noktaları*"⁽⁸¹⁾ dedi.

Engels, Marx'a yazdığı 16 Haziran 1867 tarihli mektupta, doğrudan He-

79) Z.A. Jordan, *The Evolution of Dialectical Materialism* (New York: St. Martin's Press, 1967), 167-77.

80) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:356-57.

81) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:359-60, 571; Benton, "Natural Science and Cultural Struggle", 122.

gel'in niceliksel değişimin, niteliksel değişime döndüğü "düğüm noktalarından" söz etti. Marx 22 Haziran 1867'de verdiği cevapta *Kapital*'in 1. Cildinde "Hegel'in salt niceliksel değişikliklerin niteliksel değişikliklere dönüştüğü keşfine atıfta bulundum ve aynı şeyin tarih ve doğal bilimler için geçerli olduğunu belirttim" diye yazdı. Marx, *Kapital*'deki bir dipnotta, "Hegel'in keşfettiği ve Mantık'ta yer alan yasaya göre, belli bir noktada salt niceliksel farklılıklar, diyalektik bir müdahale ile niteliksel farklılıklara dönüşürler." demişti. Daha sonra Marx'ın buradaki dipnotu hakkında, *Kapital*'in 1. Cildinin 2. Baskısına not düşen Engels, bunun karbon molekülleri üzerine *Anti-Dühring* ve *Doğanın Diyalektiği*'nin basılmamış "Diyalektik" bölümünde yaptığı tartışmadan alındığını belirtti ve Schorlemmer'in 1879 tarihli *Rise and Development of Organic Chemistry*'sini referans olarak gösterdi.⁽⁸²⁾

Engels'in basımından önce taslağın tümüyle birlikte Marx'a okumuş olduğu *Anti-Dühring*'in "Diyalektik, Nicelik ve Nitelik" bölümünde, Marx'ın *Kapital*'de Hegelci niceliğin niteliğe dönüşmesi yasasına dair görüşünü hararetle savundu ve Dühring'in bu konuda Marx'a getirdiği eleştirilere karşı görüşler öne sürdü. Burada parafinlerin gelişmesini anlattı: "Bir önceki moleküle eklenen CH₂ ile yeni bir tanesi ortaya çıkar, moleküldeki bu niceliksel değişme her seferinde niteliksel olarak farklı bir yapı üretir." Schorlemmer, Engels'in bu cümlesini *The Rise and Development of Organic Chemistry*'nin elden geçirilmiş (1894) baskısında alıntılıdı. O dönemin en önde gelen kimyacılarından biri ve Royal Society'nin üyesi olan Schorlemmer, organik kimya "konunun diyalektik olarak ele alınmasını gerektiriyor ve moleküller dahi Herakleitos'un her şeyin sonsuz bir akış içinde olduğu aksiyomunu haklı çıkarıyor" dedi.⁽⁸³⁾

Niceliğin niteliğe dönüşmesi (oluşum ya da bütünleştirici düzeyde) yasası ya da genel ilkesinin maddi gerçekliğin içinde düzenlenme düzeyleriyle ilişkisi vardı ve bütün çağdaş bilimlerin temeliydi. Aynı elementlerin yeni düzenleniş biçimleri, sadece salt nicelikteki değişimlerle (ya da çeşitlenme ile)

82) Marx ve Engels, *Selected Correspondence*, 175,177-78; Karl Marx, *Capital*, cilt. 1 (Londra: Penguin, 1976), 423-24; Carl Schorlemmer, *The Rise and Development of Organic Chemistry*, gözden geçirilmiş baskı. (Londra: Macmillan, 1894), 6, 75, 81-96, Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:21, 359-61. John L. Stanley, Engels'in doğanın diyalektiği düşüncesini Marx'ın görüşlerinden ayırmaya kalkışarak önemini azaltmaya, çarpıtmaya veya Marx'ın Hegel'in nicelikten niteliğe dönüşüm yasasını Engels ile tıpa tıp aynı anda kullanışını bir yana atmaya kalkışan Engels karşıtı düşüncülere eleştirel bir cevap veriyor. Ne var ki, Stanley ve eleştirdiği düşüncüler Marx ve Engels'in mektuplaşmalarında bu konudaki son derece bariz tartışmaları (ve Marx'ın da Engels ile bu nosyonun kullanışını teyit edişini) görmezden geliyorlar. Bkz. John L. Stanley, *Mainlining Marx* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002), 123-26, 134.

83) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:115-189; Schorlemmer, *The Rise and Development of Organic Chemistry*, 142, 183-84.

niteliksel olarak farklı sonuçlar ortaya koyuyordu. Aynı ilkenin toplumdaki tezahürü de görülebilirdi. Bunu anlatabilmek için Engels, *Anti-Dühring*'de Napoleon Bonaparte'in anılarından yararlandı. Napoleon "Kötü biniciler olan ancak disiplin sahibi Fransız süvariler ile Memlûkleri kıyaslıyor"du. Kölelerin soyundan gelen ve Napoleon'un Osmanlı Mısır'ında karşılaştığı bir Arap askeri kastı olan Memlûkler "Hiç kuşkusuz o zamanın tekil muharebede karşılaşmış en iyi binicileriydiler ama disiplinden yoksundular." Napoleon şöyle diyordu: "İki Memlûk, hiç kuşkusuz üç Fransız'dan üstündü; 100 Memlûk, 100 Fransız'a denkti; ve 1.000 Fransız her durumda 1.500 Memlûkü yendi." Belli bir niteliksel düzeye varıldığında örgütlenme, bireysel becerileri ezip geçiyor ve her iki kuvveti oluşturan temel unsurlar değişmediği halde, niteliksel bir değişim yaratıyordu.⁽⁸⁴⁾

Doğanın Diyalektiği'nin bitmemiş "Diyalektik" bölümü, ancak, niceliğin niteliği dönüşmesi yasasının birkaç sayfa boyunca tartışılmasıyla, karşıtların birbirinin içine geçmesi, olumsuzlamanın olumsuzlanması (ve gelişimin sarmal süreci) somut bir şekilde ele alınmadan kesilir.⁽⁸⁵⁾ Yine ne son iki "yasanın" diyalektik olarak yorumlanması, hemen hemen aynı dönemde yazılmış olan *Anti-Dühring*'de ele alınmıştır.

Engels, *Anti-Dühring*'de ve diğer yerlerde karşıtların birbirinin içine geçmesi ya da birliğini ve değişmez kutuplar yaratan ve diyalektik iç bağlantıların ve çelişkileri bir yana bırakarak "sonsuz" farklılıklar yaratan düşüncenin "metafiziksel" çerçevesinin yanlışlığını⁽⁸⁶⁾ sürekli anlatır. "Diyalektiğin ilk unsurları" diye yazdı, "tam olarak bütün zıt kutupların eşitsizliğiyle uğraşır" bunlar varlık ile hiçlik, özne ile nesne, akıl ile madde, itme ile çekme, nitelik ile nicelik ve doğa ile toplumdur.⁽⁸⁷⁾

Diyalektik düşüncede örneğin, doğa ile toplum arasında hiçbir mutlak zıtlık olamaz; insanlar doğanın parçasıdır, toplum, doğanın evrensel metabolizması içinde bir *oluşum biçimi*, maddi bir evrimin ürünü olarak kendi yasaları uyarınca işler ancak fizik yasalarında olduğu gibi doğal yasalara tabidirler.

Engels'in üçüncü diyalektik yasası, en kapsamlı biçimde *Anti-Dühring*'in "Diyalektik: Olumsuzlamanın Olumsuzlanması" bölümünde, asıl derdinin yine Marx'ın Dühring'in *Kapital*'e yönelttiği eleştirilere karşı olumsuzlamanın

84) Marx and Engels, *Collected Works*, 25:119.

85) İşin doğrusu, "niceliğin ve niteliğin dönüşme yasası" Engels'in bitmemiş "Diyalektik" bölümündeki alt sayfalık taslakta tamamlanmamıştır bile. Dolayısıyla, *Anti-Dühring*'in "Diyalektik. Nicelik ve Nitelik" bölümü *Doğanın Diyalektiği*'nde bu yasaya dair tartışmadan daha geniş bir kapsama sahiptir.

86) Farklılıkların birliği veya "karşıtların birliği" kavramı üzerine, klasik Marksist teoride karşıtların birbirlerinin içine geçmesine dair, bkz. Sean Craven, "The Pulse of Freedom?: Bashkar's Dialectic and Marxism" *Historical Materialism* 10/2 (2002): 112-13.

87) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25,84.

olumsuzluğuna verdiği referansları savunmak olduğu bölümdür.⁽⁸⁸⁾ Olumsuzlamanın olumsuzlanması “konuşmaya dair Marx’ın kullandığı [gibi] bir dizi diyalektik dönüşün ayrılmaz bir parçasıdır: doğaları gereği antagonistik süreçler, çelişki içerirler; bir uç zıddına dönüşür ve nihayetinde her şeyin çekirdeği olarak olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır.” Bunun somut örneği, materyalizmin evrimiydi.

Antik çağın felsefesi, ilkel, kendiliğinden gelişmiş materyalizmdi. Bu nedenle düşünce ile madde arasındaki ilişkiyi netleştirmek bakımından yetersiz kalıyordu. Ancak bu sorunun netleştirilmesi ihtiyacı bedenden ayrı bir ruh doktrinine, sonra da ruhun ölümsüzlüğü savına, nihayetinde de tektanrıcılığa yol açtı. Bunun üzerine, eski materyalizm idealizm tarafından olumsuzlandı. Ancak felsefedeki gelişmelerle idealizm de savunulamaz duruma geldi ve modern materyalizm tarafından olumsuzlandı. Modern materyalizm, yani olumsuzlamanın olumsuzlanması, salt eskinin yeniden kurulmasından ibaret değildir, eski materyalizmin kalıcı temellerine, felsefenin ve doğal bilimlerin iki bin yıl boyunca oluşmuş içeriğine ve bu iki bin yılın tarihine eklenmesidir. Artık bir felsefe değildir, kendini doğrulamak zorundadır ve bilimler içinde tek başına bir bilim değildir, gerçek bilimin içinde uygulanmalıdır. Dolayısıyla felsefe burada “kaldırılmıştır”, yani “hem aşılmış hem de korunmuştur”, biçimi bakımından aşılmış ve gerçek içeriği bakımından korunmuştur.⁽⁸⁹⁾

Her ne kadar “Hegelci jargon”un ürünü olsa da olumsuzlamanın olumsuzlanması, karmaşık evrim sürecinde hem ilerleme ve gerilemeyle bir arada ve gelişimi sırasında aşılmış olanı da içererek tekrar tekrar görülebiliyordu, dolayısıyla “ilerleme antagonizmi ve aynı zamanda da ters yönde gidişi içeriyordu.”⁽⁹⁰⁾ Marx ve Engels bu şekilde sık sık kapitalist uygarlığın aynı zamanda daha da ilerlemeyi gerektiren çelişkileri üreten ilerlemiş barbarizm olduğunu sık sık söylediler.⁽⁹¹⁾

“O halde” diye sorar Engels:

Olumsuzlamanın olumsuzlanması nedir? Doğanın, tarihin ve düşüncenin son derece genel -ve bu nedenle de son derece kapsamlı ve önemli- bir gelişim yasasıdır; bu öyle bir yasadır ki onu hayvanlar ve bitkiler aleminde, jeolojide, matematikte, tarihte ve felsefede görebiliyoruz. Olumsuzlamanın olumsuzlanması dediğimde, söylemek iste-

88) Marx, *Capital*, 1, 020.

89) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:128-29.

90) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:129.

91) Bkz. John Bellamy Foster ve Brett Clark, “The Empire of Barbarism”, *Monthly Review* 56/4 (Aralık 2004):1-15.

diğimin örneğin bir arpa tanesinin çimlenmesinden, taneyi taşıyan bitkinin ölümüne dek yaşanan özel bir gelişme sürecine dair bir şey söylemediğim açıktır... Bütün bu süreçlerin olumsuzlamanın olumsuzlanması olduğunu söylediğimde, hepsini tek bir hareket yasasının altında topluyorum ve işte tam da bu nedenle her tekil sürecin kendine ait özgüllüklerini bu işin dışında tutuyorum. Nitekim diyalektik, genel hareket yasalarının, doğanın, insan toplumunun ve düşüncenin biliminden başka bir şey değildir.⁽⁹²⁾

Pek çok kişi, Engels'in "evrensellik biçim[leri]ni ve doğadaki değişimi açıkladığını düşündüğü diyalektik "yasalar"ını alaya alıp eleştirdi, bunları salt mekanik veya metafizik formülasyonlar olarak gördüler.⁽⁹³⁾ Ancak bu kişiler, bitmemiş *Doğanın Diyalektiği*'nin, tamamlanmamış "Diyalektik" bölümünde kısaca geçilen niceliğin niteliğe dönüşümüne, karşıtların aynılığı/birliği ve olumsuzlamanın olumsuzlanması göndermelerinin ardına bakmadıkları gibi, düşüncesinin *Anti-Dühring*'de çok daha bütünlüklü gelişimini de doğru dürüst izlemediler.⁽⁹⁴⁾ Nitekim Engels için bunlar sadece doğanın yasaları değillerdi, defalarca vurgulamış olduğu üzere insanlık tarihinin de yasalarıydı.⁽⁹⁵⁾ Dolayısıyla, olumsuzlamanın olumsuzlanması, "doğada, tarihte ve kafalarımızın içinde " başta bilinçsiz ama sonra bilimin gelişmesi sayesinde bilinçli olarak işleyen karmaşık bir olumsuzlama ve reddetme (aşkınlık) sürecini temsil ediyordu.⁽⁹⁶⁾

Engels, ünlü üç yasayla diyalektik analizini geliştirerek, diyalektiği salt karşıtların birbirinin içine geçmesi ya da karşıtların birliğinin yasasına indirgeme eğilimini taşıyan çağdaş Marksçı teoriden çok daha büyük bir kapsama ulaştırdı. Engels'in üç yasasına çok daha sofistike bir yanıt, Roy Bhaskar'ın diyalektik eleştirel gerçekliğidir. *Dialectic: The Pulse of Free-*

92) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:129-31.

93) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:514.

94) Bu tür eleştirilere örnek olarak bkz. Z.A. Jordan, *The Evolution of Dialectical Materialism* of, 8-15; Terral Carver, *Marx and Engels: The Intellectual Relationship* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), 139-52; Terence Ball, "Marxian Science and Positivist Politics", *After Marx*, ed. Terence Ball ve James Farr (Cambridge, Cambridge University Press, 1984), 251-54; George Lichtheim, *From Marx to Hegel* (New York: Herder and Herder, 1971), 70-71. Rigby bu tür eleştirilere cevap olarak isabetle şöyle söylüyor, "Engels'in bilginin oluşumunda aklın rolüne yaptığı sürekli vurguyu dikkate alacak olursak, onu basit bir ampirist veya da pasif bir "yansıtmacı" bilgi teorisinin savunucusu olduğuna dair eleştiriler, Marx ve Engels'i seçici alıntı yoluyla inşa edilmiş ikili bir karşıtlık açısından görme çılgınlığının sonucu olmanın dışında, neredeyse anlaşılamaz bir haldedir." Rigby, *Engels and the Formation of Marxism*, 120. Marx ve Engels'i birbirinden ayırmaya dair bu tür eğilimlerin sistematik eleştirisi için bkz. Stanley, *Mainlining Marx*, 31-62, 117-47; ve J.D. Hunlay, *The Life and Thought of Frederick Engels* (New Haven: Yale University Press, 1991).

95) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:34-35.

96) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:131-32.

dom'da, Bhaskar, Engels'in niceliğin niteliğe dönüşmesi yasasının artık belirimin diyalektiği olarak bilindiğini, karşıtların birbirlerinin içine geçmesine bugün iç ilişkiler diyalektiği dendiğini ve olumsuzlamanın olumsuzlanmasını ise Bashkar'ın kendi diyalektiğine en önemli katkısı olan mevcut olmayanın diyalektiği (veya mevcut olmayanın mevcut olmaması) olduğunu vurgular.⁽⁹⁷⁾ Diyalektiğin bu boyutları olmaksızın, diyalektiğin bir eleştiri olarak özellikle de *diyalektik mantık* olarak içi boşalır.⁽⁹⁸⁾ Dolayısıyla Engels'in üç yasası, diyalektik düşüncenin bir bütün olarak haritası çıkarılırken, yeni doğmuş, parlak bir çaba olarak görülebilir.

YANSIMA BELİRLENİMLERİ

Engels'in diyalektik yasalarına doğrudan yapılan eleştirilerden daha da önemlisi sözde Batı Marksist felsefe geleneğinin yandaşları tarafından yapılan (öncelikle doğanın diyalektiğini reddetmesiyle belirlenen) Engels'in diyalektik natüralizminin aslında temelinde yatan pozitivizmi gizlediği suçlamasıdır. Engels'in üç diyalektik yasasının ardında, mekanik bir dünya görüşünün ya da insan düşüncesinin rolünü azımsayan kaba metafiziğin yatığı iddia edilmiştir. Bize sık sık söylendiğine göre, Engels epistemolojik olarak naiftir, kaba bir bilgi örtüşmesi (ya da yansıması) teorisi uyarınca insan zihnini salt dış dünyanın bir yansıması olarak görür, yani ona göre zihin sadece gerçekliği yansıtır. Bu tarz eleştirilerin özelliği, genel olarak kendilerini destekleyecek, yakından incelenmeye ve tartışmaya açık olan spesifik referanslardan ve alıntılardan yoksun genellemeler olmalarıdır.⁽⁹⁹⁾ Dolayısıyla, Engels'in diyalektik natüralizminin (ve yol açtığı ekolojik düşüncenin) değerini anlamak, yansımanın Hegel'in, Marx'ın ve Engels'in düşüncesindeki diyalektik karakterini kavramaktan yoksun bu eleştirileri aşmayı gerektirir.

Engels (Marx gibi) hareket halindeki maddenin diyalektik süreci düşüncesi içinde sık sık "yansımadan" söz etmiş olsa da, akıl onun için hiçbir zaman dış dünyayı pasif olarak yansıtan bir şey olarak kabul edilmedi.⁽¹⁰⁰⁾

97) Roy Bashkar, *Dialectic: The Pulse of Freedom* (Londra: Verso, 1993), 150-52.

98) Bkz. Ilyenkov, *Dialectical Logic*, 289-319.

99) Kolakowski Engels'in -Engels'in "yansıma" kullanımını yanlış okumasının dışında yorumunu destekleyecek hiçbir bulgu olmadan (ki aslında Kolakowski'nin sunduğu bulgular kendi yorumuyla, Engels'in tutarsızlıkları dedikleri arasında da düpedüz çelişmektedir -), bilincimizin "insanın bilişsel ve pratik eylemlerinden bağımsız olarak var olan dünyaların mükemmel bir yansıması" olduğuna dair kaba bir inanca ve Kolakowski'nin sözleriyle "düşüncenin gerçek dünyanın bir kopyası olduğu" fikrine sahip olduğunu söyler. Buradaki bütün strateji Engels'in düşüncesindeki "genel çizgilerin" daha sonra Stalin döneminde (bazı) Marksist düşünürler tarafından benimsenen kaba yansıma veya kopya teorisine işaret etmektedir. Kolakowski, *Main Currents on Marxism*, 324-25. Engels'e karşı benzer bir temelsiz saldırı için, bkz Sholomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 67, 86.

100) Kolakowski, *Main Currents on Marxism*, 325.

S.H. Rigby *Engels and the Formation of Marxism*'de isabetle şöyle söylüyor:

Engels'in "yansıma" metaforunun, bilginin üretiminde ampirik bir pasifliği ima ettiği sık sık öne sürülür, ancak durumun bu olduğunu söylemek için hiçbir neden yoktur. Sonuç olarak, bir aynaya yansıyan herhangi bir nesnenin görüntüsü, salt yansıtılan nesnenin özelliklerine bağlı değildir, aynanın yüzeyine de bağlıdır: yansıma ikisinin karşılıklı ilişkisinin ürünüdür. Engels'in *Anti-Dühring*'in taslağında söylediği gibi "Deneyden elde edilen bütün fikirler, gerçekliğin -sahici ya da çarpıtılmış- yansımalarıdır."... Nitekim Engels, saf ampirik bilgi ihtimalini reddetti, tümevarımsal düşüncenin sınırlarını çizdi ve bilginin üretiminde teorinin merkeze alınmasında ısrarlı oldu.⁽¹⁰¹⁾

Ancak yansıma kategorisi, Rigby'nin burada varsaydığı gibi salt "metafor" olmaktan uzaktır. Bilakis, bu terim Marx ve Engels'in aldıkları mantıksal bağlamda Hegel felsefesinde karmaşık teorik bir anlam taşır.⁽¹⁰²⁾ *Yansıma* (*reflect*) kelimesinin Latince kökeni "geriye bükülme"dir ve Hegel'de 1- Benlikle birlikte *saf kimlik*, *içine yansımanın* birliğidir, yani bir nesnenin içkin özünü konumlandıran ve geriye doğru bükülen veya bir prizmanın içinden kırılarak geçen ışık gibidir; 2- Karşılıklı ilişki anlamında yansıma, ancak daha sonra 1890'larda kullanılan "dönüşsel" (*reflexive*) kelimesi gibidir. Christopher Yeomans, *Freedom and Reflection: Hegel and the Logic of Agency*'de şöyle diyor, "Hegel yansımayı dönüşsel bir ilişki de olan bir fark anlamında karakterize eder." Dolayısıyla yansıma serbest, kendiliğinden varoluş halindeki bir nesne ile, bizim için var olan bir dışsal düşünce nesnesi arasındaki karmaşık ilişkinin ifadesidir.⁽¹⁰³⁾

Hegel *Ruhun Fenomenolojisi*'nde şöyle yazdı: "Gerçek, bir sonuçtur, ama eşit ölçüde, oluş süreci ile sonuç arasındaki antitezi aşan [afuheben] yansımadır." Hegel'in diyalektik perspektifinde insan aklının bütün sürecinin yansıması o kadar önemliydi ki, "öz bilinç", "hayat haline gelmiş nesne"⁽¹⁰⁴⁾ yoluyla "kendi içine yansıma" olarak tanımlandı.

101) Rigby, *Engels and the Formation of Marxism*, 138; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:596; Allen W. Wood, *Karl Marx* (New York: Routledge, 2004), 193.

102) John Hoffman, *Marxism and the Philosophy of Praxis* (New York: International Publishers, 1975), 73-77, 94.

103) G.W.F.Hegel, *Hegel's Philosophy of Nature: Part Two of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 87; The *Encyclopaedia of Logic* (Indianapolis: Hackett, 1991), 179; Christopher Yeomans, *Freedom and Reflection: Hegel and the Logic of Agency* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 45; Inwood, *A Hegel Dictionary*, 247-50; Sean Sayers, "Materialism, Realism, and the Reflection Theory" *Radical Philosophy* 33 (1983):16-26.

104) Hegel, *The Phenomenology of Spirit*, 12, 106; Walter Kaufmann, ed., *Hegel: Texts and Commentary* (New York: Doubleday, 1965), 32-33; Inwood, *A Hegel Dictionary*, 250.

Engels, Hegel'in *Mantık*'ının merkezinde "Tözün Doktrini"nde anlatıldığı üzere "yansıma belirlenimleri" olduğuna ve bunların tözden gerçekliğini (gerçeğin) ortaya çıkışına kadar diyalektik hareketi temsil ettiklerini söyledi. Tözle ilgili bu yansıma belirlenmelerinde "her şey" diye vurguladı Engels, "görelidir, ancak ilişkileri içinde bir anlam kazanır." Yani "tek başlarına değil", karmaşık yansımalar ve dolayılarla.⁽¹⁰⁵⁾

Benzer şekilde Georg Lukacs da, *Toplumsal Varlığın Ontolojisi*'nde, Hegel'in diyalektiğinin merkezinde, ontoloji ve epistemoloji arasındaki çelişkiler yoluyla kendilerini ortaya koyan "yansıma belirlenimleri" kavramı olduğunu anlatacaktı. Hegel'in düşüncesinde bir yansıma belirlenimi bir öznenin (veya nesnenin) kendine tam olarak "geri dönüşünü" temsil eder, anlamını karşıtların birliğinden, örneğin, aynılık ve farklılık, çekme ve itme, iç ve dış, olumlu ve olumsuzdan türetilir. Bu Benedict Spinoza'nın büyük ilkesi "*Omnis determinatio est negatio*" (her belirlenim bir olumsuzlamadır)⁽¹⁰⁶⁾ ile uyumludur. Lukacs, *Genç Hegel*'inde "Onun [Hegel'in] sisteminde en önemli itici güç felsefi yansıtmadır, hem diyalektiğin hem de bir diyalektik an olarak tarihe bakışının metodolojik temelidir"⁽¹⁰⁷⁾ diye boşuna söylememiştir.

Raymond Williams'ın *Marxism and Literature*'de öne sürdüğü üzere, yansıma ve dolayım kavramları her diyalektik bakışın içinde sınıksız iç içe geçmiş kavramlardır. Dolayım bir tür "sofistike yansımayı temsil eder... 'Dolayım' daima daha az yabancılaşmış bir kavramdır, kurucu bilincin..." rolünü işaret eder.⁽¹⁰⁸⁾ Hegel'in söylediği gibi, dolayım "bir tekrar geri alınması gereken "başkası olmak... kendi içine yansımadır" ve dolayısıyla nes-

105) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:43; Engels, *Dialectics of Nature*, 213; G.W.F. Hegel, *The Science of Logic* (New York: Humanities Press, 1969), 490-91; *The Encyclopaedia of Logic*, 161. Engels, "Tözün Doktrini"nin temelini kökü Spinoza'nın "*madde kendi kendisinin nede-nidir*" düşüncesinde olan "karşılıklı eylem"den aldığını düşündü. Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:511; Georg Lukacs, *Hegel's False and His Genuine Ontology* (Londra: Merlin Press, 1978) 28-29. Hegel'e göre gerçeklik, bir çifte yansımanın yorumuydu: "başkasının içine yansıma ve kendi içine yansıma". Hegel, *Science of Logic*, 480, 529.

106) Hegel, *The Science of Logic*, 399, 405-12, 536; Lukacs, *Hegel's False and His Genuine Ontology*, 74-82; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:131; Inwood, *A Hegel Dictionary*, 250; Daniel O. Dahlstrom, "Between Being and Essence" *Essays on Hegel's Logic*, ed. George D. Giovanni (Albany: State University of New York Press, 1990), 107; Norman Levine, *Dialogue Within the Dialectic* (Londra: George Allen and Unwin, 1984), 132-33.

107) Georg Lukacs, *The Young Hegel* (Cambridge, MA: MIT Press, 1966), 280. Marx şöyle yazar, "Bu yansıma belirlenimlerinde özel bir şey var. Burada adam (mesela) Kral, çünkü diğerleri ona tebaasıymış gibi davranıyorlar. Bununla birlikte tebaası olduklarına adam kral olduğu için inanmış durumdalar." Marx, bölüm 1 "Meta, *Kapital*'in Almanca ilk baskısı, çev. Albert Dragstedt, <https://www.marxist.org/archive/marx/works/1867-cl/commodity.htm>, 17-18, 33.

108) Raymond Williams, *Marxism and Literature* (Oxford: Oxford University Press, 1977), 95-100.

neler dünyası ile ilişki içinde kendini açıklayan öz-bilinci temsil eder.”⁽¹⁰⁹⁾

Engels'in üstünkörü bir şekilde okunmasıyla, basit bir yansıma veya örtüşme olarak kaba bir yansıtma mevhumu gibi görünebilen yansıtma, *düşüncenin-gerçeğin bükülmesi* veya Engels'in sözleriyle “fikirlerin dolayimleri” olarak anlaşıldığında tamamen farklı bir hale gelir. Bizatihi doğanın (zihnin kavradığı haliyle) nesnel karmaşıklığı, sürekli değişen, beliren var oluşun bir parçası olarak birbirine zıt çelişkili kuvvetler ve ilişkiler barındırdığından, inkâr edilemez. Maddi gerçeklikteki bu sürekli başkalaşım, öz ve görünüm arasındaki zıtlığın sonucu -insan düşüncesinin ve eyleminin dolayımıyla- karmaşık “yansıma belirlenimleri” oluşturur, bu da “sözde öznel diyalektiğin” yanında “sözde nesnel diyalektiğin” alanına götürür.⁽¹¹⁰⁾ Lukacs'ın “nesnel gerçeğin yansımasının diyalektik kavranışı” dediği budur.⁽¹¹¹⁾

Bunların hepsi, Engels'in (Marx'ın yanı sıra) doğal nesnelerin duyuşsal olarak algılanması ve kavranmasıyla ilişkili olarak *yansıma* sözcüğünü kullanmış olmasının tek boyutlu bir ayna görüntüsünden ya da “salt yansıma” eyleminden söz etmediğini, dolayısıyla basit bir teke-teke müteakiliyete veya bu anlamda bir kaba “yansıma” bilgi teorisine bağlı olduğunun kanıtı olarak gösterilemeyeceğini anlatıyor.⁽¹¹²⁾ Bilakis, Engels yansımayı bir diyalektik mimesin parçası, aklın çelişkinin ve kurucu rolünün vücut bulması olarak gördü.

Bu bakış açısını belki de en iyi kavrayan kişi olan Lenin, *Felsefe Defterleri*'nde şöyle yazdı: “İnsan düşüncesinde doğanın yansıması ‘ölü’ değildir, ‘soyut’ değildir, hareketsiz *değildir*, çelişkiden azade değildir, çelişkinin çözümü içinde sonsuz bir hareket süreci olarak kavranmalıdır.”⁽¹¹³⁾ Fransız Marksist sosyolog ve felsefeci Henri Lefebvre'in sözleriyle, “Uygarlık doğayı, maddi veya yaşayan haliyle ‘yansıtır’ ancak buna bağlı ilişki, edilgen bir yansımadan radikal olarak farklıdır. Doğadaki elementleri, çeşitli biçimlere de-

109) Hegel, *Phenomenology of Spirit*, 11.

110) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:66; Engels, *Dialectics of Nature*, 211.

111) Lukacs, “Introduction to Hegel's Aesthetics,” çev. David S. Taffel, 87-124, 40, https://www.academia.edu/28711650/HEGEL_S_AESTHETICS_BY_GEORG_LUKACS_by_GFPJ_on_July_29_014_in_23_2_Georg_Lukacs_Hegel_s_Aesthetics_trans_David_Taffel_Graduate_Faculty_Philosophy_Journal_23_2_2002_

112) Bkz. örneğin David McLellan, *Friedrich Engels* (Londra: Penguin Books, 1977), 87. “yansıma teorisi” için daha nüanslı eleştiriler için , bkz. Williams, *Marxism and Literature*, 33-34, 95; E.P. Thompson, *Making History* (New York: New Press, 1994) 95-98. Marx ve Engels'in *Toplu Eserleri*'nin yirmi beşinci cildinin editörler tarafından yazılan giriş kısmında, şu şekilde ifadeler olduğu doğrudur: “Düşünmek, maddi dünyanın bir yansımasıdır.” Ancak bu kaba, tek boyutlu görüş, hareketi ve çelişkiyi daima, bilginin de kurucu rolünü sık sık vurgulamış olan Engels'de yoktur. Bkz. Tatyana Chikileva, Valentina Smirnova ve Yuri Yasin, “Önsöz”, Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:xv, xxi.

113) V.I.Lenin, *Collected Works*, 38 (Moskova: Progress Publishers, 1961), 195. Buradaki tercüme, George Thompson'u izler, “In Defense of Poetry”, *The Modern Quarterly* 6/2 (Bahar 1951), 131.

rinlemesine dönüştürmek; insan düzenine dönüştürmek için çıkarır.”⁽¹¹⁴⁾

Dialectic: The Pulse of Freedom’da Bhaskar, Marx ile Engels’in yansıma kavramını, öncelikle Hegel’in geliştirdiği yansıtıcılık ve bilişsel faaliyet anlamında kullandıklarını, onlara ve özellikle Engels’e atfedildiği gibi basit ayna görüntüsü yani “dolaysız bir biçim” olarak görmediklerini söyler. Eğer bu bazı bakımlardan gerçeğe “tekabül etme teorisi” ise o halde hedeflenen Hegel’de olduğu gibi, “tözsel ilişkileri” oluşturan, ancak aktif düşünce unsurlarıyla mümkün olabilen ya da Marx ve Engels’de olduğu gibi daha materyalist anlamda insan praksiyle mümkün olabilen bir “derin tekabül etme teorisi”ydi.⁽¹¹⁵⁾ Hegel’in gözlemine göre: “Bugün geçerli olan metafiziğe göre, bize mutlak olarak kapalı oldukları için şeyleri bilemeyiz, o halde hayvanlar bile bu metafizikçiler kadar aptal olmayabilirler diyebiliriz, çünkü bir şeylerin peşinden gider, ele geçirir ve onları tüketirler.” Ancak dünyayı ve düşünceyi diyalektikle ilişkili olarak anlayabilmek doğanın bizim için evrenselin içinde nasıl var olabildiğini ve aynı zamanda “özgür, kendini var eden bir varlık” oluşturabildiğini açıklayabilir.⁽¹¹⁶⁾

Düşüncenin doğanın dışında dolayısıyla da nesnel varlıkla karşıtlık içinde olduğu fikrini reddederek, dedi Engels “düşüncenin ve bilincin aslında ne olduğunu ve nereden geldiğini sorduğumuzda, bunların insan beyninin ürünleri olduğu ve insanın kendisinin de doğanın bir ürünü olduğu belirginleşir. İnsan doğanın içinde çevresiyle birlikte gelişir; dolayısıyla insan beyninin ürünlerinin son tahlilde doğanın da ürünleri olduğu aşikârdır, doğanın iç bağlantıları ile karşıtlık içinde olmadıkları gibi bu bağlantılara tekabül ederler.”⁽¹¹⁷⁾

Engels, burada *tekabül etmek* terimini kullanarak bire bir tekabül etme halini değil, daha ziyade aklın ürünleriyle, insan bilincinin (yansıtarak) öz ürünü olduğu nesnel maddi çevredeki büyümenin korelasyonunu kasteder. Engels, Kant’ın ve eleştirel Alman felsefesinin tümünün izinden giderek, eğer doğayı bütünüyle öğrenmek istiyorsak, madde ve hareket (uzay ve zaman gibi) gibi kavramların soyutlamalar veya anlayış kavramları olarak anlaşılması gerektiğinde ısrar eder.⁽¹¹⁸⁾ Bilgi hiç bir zaman duyularımız yo-

114) Henri Lefebvre, *Key Writings* (Londra: Bloomsbury, 2017), 193.

115) Bhaskar, *Dialectic: The Pulse of Freedom*, 216-17. Bhaskar’ın basit yansıma eleştirisinin Engels’e uygulanamayacağını kabul etmesi, bu konuda daha önce Engels’e kendisinin yönelttiği kısmi eleştirilerle zıtlık taşıyor. Bkz. Roy Bhaskar, *Philosophy and the Idea of Freedom* (Oxford: Blackwell, 1991), 170. Burada Bhaskar Marx ve Engels’in “görüntü” ve “yansıma” gibi metaforlarının bazen kurmuş oldukları derin yansıma teorisini, salt kopyalama ya da tek boyutlu bir ayna teorisi gibi kaba bir düşünceye indirgemeyi teşvik ettiğini, ancak bu çarpıtmadan kendilerinin sorumlu olmadığını söylüyor.

116) Hegel, *Hegel’s Philosophy of Nature*, 8-9.

117) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:34.

118) Engels, *Doğanın Diyalektiği*’nin planında Nageli’nin kaba epistemolojisinin eleştirisine önemli bir yer vermişti. Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:314.

luyla hemen önümüzde duran sınırlı bir amprik fenomen algısına dayanamaz, nihai olarak *a priori* kategorilere, mantıksal olarak bağımsız tecrübeye yani soyut evrensellere dayandırılmalıdır. Bununla birlikte, neo-Kantçılıkta olduğu gibi aşırı bir “a-priorizm”, ilişkilerden tek başına kavramlar çıkartma çabası, kaçınılmaz olarak somutlaştırmının tuzağına düşecektir.⁽¹¹⁹⁾

“Dünyaya dair algımız,” der Engels daha da kesin konumlandırarak, “aklımızdan değil, aklımız yoluyla gerçek dünyadan kaynaklanır”⁽¹²⁰⁾ Ancak bu sadece insan eyleminin ya da praksisin sonucu olarak gerçekleşir. *Doğanın Diyalektiği*’nde şöyle der:

Doğal bilim, felsefe gibi şimdiye dek insanın düşüncesinin eylemi üzerindeki etkisini bütünüyle görmezden gelmiştir; her ikisi de doğayı bir tarafa düşünceyi de başka bir tarafa koyar. Ancak insan düşüncesinin esas ve en dolaysız temeli, salt doğa değil, kesinlikle *doğanın insan tarafından değiştirilmesidir*, insanın doğayı değiştirmesinin ölçüsünde zekâsının artmasıdır. Örneğin [J.W] Draper ve diğer bilim insanlarında daha az ya da daha çok görülen doğanın insana münhasıran tepki verdiği ve insanın gelişimini münhasıran doğal koşulların belirlediği düşüncesi bu nedenle tek yanlıdır ve insanın da doğaya tepki verdiğini, değiştirdiğini ve kendisi için yeni varoluş koşulları yarattığını unutmaktadır.⁽¹²¹⁾

Engels, Hegel ile aynı çizgide bütün bilimsel bilginin özelden (sonu olandan) evrensele (sonsuza) gitmek olduğunda ısrar etti. Dolayısıyla bu, düşüncenin aktif rolünü inkâr eden “en sık amprisizim” ile uyuşmuyordu.⁽¹²²⁾ Neo-Kantçı düalizmin geçişken olan (akla bağımlı) alanı geçişken olmayan (akıldan bağımsız) alandan keskin bir şekilde ayıran dolayısıyla da belli alanlarda bilginin imkânını inkâr ederek kolaylaştırdığı eleştirel bilimsel anlayışıyla da uyuşmuyordu. Engels, neo-Kantçı İsviçreli botanikçi Nageli’nin bilimsel bilginin sınırları üzerine 1876 tarihli ünlü konferansını (ünlü *İgnorabimus* tartışması) eleştirirken şöyle dedi:

Nageli, her şeyden önce gerçek niteliksel farklılıkları bilemeyeceğimizi söyledikten sonra hemen ardından bu tür “mutlak farklılıkların” doğada olmadığını söylüyor!... Nageli, hâkim mekanik bakış uyarınca bütün niteliksel farklılıkların niceliksel farklılıklara indirgenebileceği ölçüde açıklanabildiklerini kabul ediyor... “Biz sadece sonu olanı bilebiliriz.” vs.

119) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:33-43; Alfred North Whitehead, *Science and the Modern World* (New York: Free Press, 1925), 51.

120) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:30, 35.

121) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:511.

122) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:353.

Bilgimi dünyamıza yalnızca sonlu nesneler girdiği için bu çok doğru. Ancak önermenin şununla desteklenmesi gerekiyor. “Temelde, *sadece sonu olmayanı* bilebiliriz.” Aslında, geniş kapsamlı ve ayrıntılı bütün gerçek bilgi, düşüncedeki bireysel şeyi, bireysellikten tamlığa, buradan evrenselliğe yükseltmekten, sonsuz olanı sonlu olanın, sonsuz olanı geçici olanın içinde aramak ve saptamaktan ibarettir... Doğadaki evrensellik biçimi *yasadır* ve kimse *doğanın yasalarının sonsuz karakteri* üzerine doğal bilimcilerden daha çok konuşmaz. Dolayısıyla Nageli sonu olanın anlaşılmasının, bu sonu olanı araştırmayı arzulamamaktan değil de, ona sonsuz bir şey eklenmesiyle imkânsız hale getirildiğini söylediğinde, ya yasaları, ya doğayı ya da doğanın sonsuz karakterinin bilgisini reddetmiş oluyor. Doğanın gerçek bilgisi, sonsuzun, sınırsız olanın bilgisidir ve dolayısıyla da öz olarak mutlaktır.⁽¹²³⁾

O halde, bilimsel bilgi “şeyleri evrensele dönüştürürüz ya da kendimizin yaparız” demeyi gerektirir.⁽¹²⁴⁾ Nageli’nin hatası Kant’ın ve sonra Hegel’in, Wolffçu metafiziğe ve Humecu amprisizme ters düşen şekilde bilginin eleştirel ve diyalektik temellerini nasıl vurguladıklarını ayırt edememiş olmasıydı. Dolayısıyla Nageli, bilimsel bilginin *a-priori* evrensilliklerini algılayamamıştı, onlar olmadan ne gerçek bilgi ne de gerçek bilim olabilirdi. Bilimsel çıkarım sürecinde diyalektik gerekli bir unsurdur, o olmadan rastgele yasalar, karmaşıklık ve değişimin somut koşulları tam olarak kavranamazdı.⁽¹²⁵⁾

Bununla bağlantılı olarak hareketin, değişimin ve evrimsel ekolojinin alanı da dâhil evrensel süreçlerin önünü tıkayan değişmezliğin ve sınırlılığın reddi vardı. Engels, diyalektik bakışın, metafizik-mekanik bakışı karakterize eden bütün “sert ve kesin” çizgilerle “uyuşmaz” olduğunu vurguladı. Diyalektik bütün katılığın ve indirgemeciliğin karşıtıydı. Bunu o sırada evrimsel bakış

123) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:512-14; Beiser, *After Hegel*, 117-20.

124) Hegel, *Hegel's Philosophy of Nature*, 8.

125) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:314, 322, 341, 501. Engels, Kant’ın “kendi içindeki şey (noumena) düşüncesini “formel bilim” bakımından “bu bakışın son biçimi” olarak gördü, Hegel yoluyla diyalektiğin oyuna girişiyle(520) Engels’in Nageli’ye yönelttiği epistemolojik eleştiri, Alfred Schmidt’in Engels’in *Doğanın Diyalektiği*’ni, “gerçekliğe karşı kabul edilmiş üç “temel yasa” geliştirerek diyalektiği “pozitif bir ilkeye” dönüştürdüğünü ve böylece “metafizik” olarak eleştiriye açtığını söyleyerek reddetmiş olmasının bütünüyle yanlış olduğunu gösterir. Schmidt, diyalektik epistemolojinin doğal dünya söz konusu olduğunda bu tür ontolojik kavramsallaştırmalara izin vermediğini söyleyerek, Engels’i “doğa anlayışının içine ontolojik bir özellik katmak”la suçlar. Ancak, her türlü ontolojik natüralizm böyle bir reddiyesi, maddi varoluştan kopuk felsefede, yorumbilgisel döngü sanki yeterliymişçesine bilimi, doğayı ve maddi gerçekliği ele almaya hiç gerek olmadığı sürece “geçerlidir”. Bkz. Alfred Schmidt, *The Concept of Nature in Marx* (Londra, New Left Books, 1971), 57. Schmidt’in buradaki savının tersine, Engels’in ontolojiye bağlılığının Roy Bhaskar’ın daha sonraki “epistemik yanılğı”yla, yani ontolojik sorunun daima epistemolojik sorunların içine alındığı düşüncesiyle bütünüyle tutarlıdır. Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science* (Londra: Verso, 1975), 36-55.

açılarındaki gelişmelerin sonucunda radikal değişimler geçirmekte olan türlerin sınıflandırılmasındaki değişimlere atıfta bulunarak sık sık gösterdi. Burada, E. Ray Lankester'in yaptığı önemli bir keşfi öne çıkardı. Lankester Kral yengecin (*Limulus*) örümcek ve akrep familyasından bir araknid* olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bu buluş bilim dünyasını şaşkına çevirmiş ve önceki biyolojik sınıflandırmaların hepsini boşa çıkarmıştı. Dolayısıyla evrim teorisi türler arasındaki bütün sert ve kesin çizgileri ortadan kaldırmış, soy ve transmutasyonlar bakımından karmaşık ve rastlantısal bağlar olduğunu göstermişti.⁽¹²⁶⁾ “Doğal evrim teorisini kabul ettiğimiz andan itibaren” diye yazdı Engels, “organik hayata dair bütün kavramlarımız sadece gerçeğe yakın hale gelmiştir. Aksi halde hiçbir değişim olmayacaktır. Organik dünyada kavramlar ve gerçeklik bütünüyle örtüştüğünde, gelişim sona erer”⁽¹²⁷⁾ evrimsel gerçeklik algısında bir değişmezlik olamazdı.

Engels, ilk kez 30 Mayıs 1873 tarihinde Marx'a yazdığı mektupta açtığı madde ve hareket fiziğinin diyalektiği düşüncesini *Doğanın Diyalektiği*'nin “Hareketin Temel Yasaları” bölümünde ele aldı. Bölüm, hareketin temel fiziksel yasalarını açıklamak için “kuvvet” kavramını kullanan Hemholtz'u ve (ima yoluyla daha popüler ve türetme olan Büchner'i) sert bir şekilde eleştiriyordu. Engels, “kuvvet” kavramının, itme ve çekmenin tanımlanmamış fiziksel hareketlerine somutlaştırılmış kavramlar olarak baktığını ve genel bilimsel yasaların anlaşılmasına hiçbir şey ekmediği gibi bir de mistikleştirdiğini öne sürdü. Engels, bunların yerine “hareket” kavramının ya da yeni ortaya çıkan bir bilimsel düşünce olan “enerji”nin kullanılmasında ısrar etti, bunların her ikisini de özellikle Mayer'in 1845 tarihli *Organic Motion in Its Connection with Metabolism*'i üzerine yaptığı analize dayanarak diyalektik bakımdan birbirlerini çeken ve iten kutuplar anlamında ele aldı.⁽¹²⁸⁾ Bu konuda Engels'in tutumu öylesine önemliydi ki, yarım yüzyıl sonra, *Doğanın Diyalektiği*'nin İngilizce baskısının editörlüğünü yapan Haldane, yazdığı ön-

* ç.n. Chelicerata alt şubesine ait omurgasız eklembacaklıları kapsayan sınıf.

126) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:326, 507; Engels, *Dialectics of Nature* (International Press baskısı) Haldane dipnotu, 226; E. Ray Lankester, “Limulus an Arachnid”, *Quarterly Journal of Microscopical Science* 2 (1881): 504-48, 609-49; Joseph Lester, *E. Ray Lankester and the Making of Modern British Biology* (Oxford: British Society of the History of Science/Alden Press, 1995), 81-82. Engels'in buradaki türlerin sınıflandırması üzerine yorumları (yayınlanmış eserde bunu izleyen) “Kararların Sınıflandırılması Üzerine” bölümü ile birlikte, Lankester'in makalesi 1881'e kadar çıkmamış olduğu için muhtemelen 1882'de yazıldı. Bununla birlikte, Engels'in *Limulus*'un yeniden sınıflandırılmasının ve bunun evrim teorisindeki önemini, Marx ile birlikte Lankester'den öğrenmiş olması mümkündür, Engels'in burada sözünü ettiği A. Nicholson'un *A Manual of Zoology*'si üç yıl önce çıkmıştı ve Lankester'in çığır açan “Limulus an Arachnid” makalesi Engels'in gözlemlerine kaynaklık edemezdi.

127) Marx ve Engels, *Selected Correspondence*, 459, *Ludwig Feuerbach and the Outcome of Classical German Philosophy*, 59.

128) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:364-77.

sözde ve notlarda Engels'in "kuvvet" üzerine eleştirisinin ve bunun yerine "hareketi" ve artarak "enerji"yi kullanışının onun sağlam, bilimsel diyalektik kavramları kavrayışının kanıtı olarak defalarca gösterdi.⁽¹²⁹⁾

"Bunun anlamı şu" diye açıkladı Engels, "hareket [enerji] en genel anlamıyla, maddenin varoluş biçimi, içsel özneliği olarak düşünülür, evrende meydana gelen bütün değişimleri ve süreçleri, yer değiştirmeden tutun düşünceye kadar kapsar." Bütün maddi gerçeklik bir süreç olarak düşünülmemeliydi. Fizik en genel fiziksel formunda maddenin içinde var olan hareketin veya enerjinin bilimidir. "Canlı sürecini temsil eden hareket süreçleri ancak cansız doğayı yöneten hareket biçimlerinin farklı dallarının bilgisi belli bir gelişme kaydettikten sonra başarılı bir şekilde ele alınabilir" di. Ne var ki, fiziksel hareket mekaniğinin ötesinde genel bir açıklama yapabilmek için gerekli olan organik hareketin fizyo-kimyasal yönleri hakkında o tarihte çok az şey biliniyordu.⁽¹³⁰⁾

Bununla birlikte, hareketin yapılar arasındaki "karşılıklı tepki" olduğu tartışılmaz diye ısrar etti Engels. Daha da ötesi, "Madde hareket olmaksızın düşünülemez ve eğer, ek olarak madde karşımıza, verili, yaratılamaz olduğu kadar yıkılamaz bir şey olarak çıkarsa, hareketin de yok edilemez ve yaratılamaz olduğu sonucu çıkar" diyordu. Diyalektik, evrende hareketin durduğuna dair her türlü kavramın "daha başta dışarıda bırakılmış" olduğunu göstermişti. Daha da ötesi, "Diyalektik doğadaki tecrübelerimizin şu ana kadarki sonuçları bakımından şunu kanıtlamıştır: Genel olarak karşıt kutuplar, birbirlerindeki iki zıt kutbun karşılıklı hareketi ile belirleniyor, bu kutupların ayrılığı ve zıtlığı ancak karşılıklı bağları ve birlikleri içinde var oluyor veya tersine, birlikleri ancak karşıtlarının içindeki ayrılıklarla veya karşılıklı bağlarla var oluyor. Bu bir kez oluştuğundan sonra itme ve çekmeyi ortadan kaldırmak diye bir şey mümkün değil" dedi. Dünyanın ve evrenin araştırılması, hiyerarşik bakımdan atomlardan "göksel cisimlere" kadar giden, inorganikten organik biçimlere kadar ulaşan hiyerarşi içinde algılanan hareket biçimlerinin araştırılmasıydı. Bu bilimin, özellikle de ekolojinin içinde gelişecek olan belirim nosyonlarıyla tutarlıydı.⁽¹³¹⁾

Doğanın Diyalektiği için yazılmış ancak yayınlanan kitaptan çıkarılmış bölümde, Engels "evren sistemine" en genel yaklaşımın "ilk ortaya çıkışından sona erişine dek" bir çözümleme biçimini aldığını, "dolayısıyla, aynı evrensel hareketin her evresinde farklı yasaların yani farklı fenomenal biçimlerin hâkim olduğu bir tarih formunu aldı. Yani, hareket dışında hiçbir şey mutlak olarak geçerli değildir"⁽¹³²⁾ demişti.

129) J.B.S. Haldane, Engels, *Dialectics of Nature* (International Press baskısı) "Önsöz" ve "Notlar", 11, 28, 56, 80, 135.

130) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:362.

131) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:363-65.

132) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:518.

Bu bağlamda, ekososyalist Ted Benton, Engels'in ortaya koydukları için "belirli bir düzenleniş düzeyine bağlı olarak ortaya çıkan belirim nitelikleri ve yasaları kavramı üzerine bir 'ilk kestirim' olarak anlaşılabilir... Daha yüksek düzeydeki yasaların ve özelliklerin daha düşük olanlar üzerinden açıklanması, bilimde çığır açmış birçok gelişmenin özelliğidir"⁽¹³³⁾ demiştir. Engels'e göre bütüncüleyici düzeylerdeki bu tür hiyerarşiler veya belirim gerçekleri, doğanın zaman içindeki kendi evrimi de dâhil olmak üzere tarihsel gelişmenin ürünüydü. "[Engels'in] karmaşıklık düzeyleri kavramının tarihsel sürecini karakterize etmesine giriş" diye vurguladı Benton, "ayrıca 'belirim' sorununun tarihselleştirilmesini işaret eder... Doğadaki tarihsellik [ekolojik dünya görüşünün özü]... hareket biçimlerindeki yeni karmaşıklık düzeylerinin zamansal silsilede art arda belirimidir."⁽¹³⁴⁾ Genelde Engels'i eleştirse de Z.A. Jordan da benzer bir şekilde şöyle der; "aşamalı evrimin merkezindeki düşüncenin *Anti-Dühring* ve *Doğanın Diyalektiği*'nde bulunabileceği inkâr edilemez... Engels'in aşamalı evrim doktrini onun diyalektik doğa anlayışının parçasıdır."⁽¹³⁵⁾

EKOLOJİ DİYALEKTİĞİN KANITIDIR

Doğanın Diyalektiği, Engels'in doğanın ve toplumun diyalektiğini ele alıp, her türlü ekolojik meseleyi tartıştığı en iddialı girişimi olsa da, yine de görmüş olduğumuz gibi tamamlanmamış bir eserdir. Taslak bölümlerinin çoğu bitmemiş olduğu gibi, "Diyalektik" başlıklı en önemli bölüm henüz başlangıç aşamasındaydı, ancak Engels'in kitap için çizdiği genel çerçeve, bilimsel bilginin sınırlarına ve Darwinci teorinin yükselişine dair meseleleri ele almaya niyet ettiği altı bölümün ("Maymundan İnsana Geçişte Emegın Rolü" dışında) beşinin hiç kaleme alınmamış olduğunu gösteriyor.

Buna rağmen, Engels'in kitap için daha sonraki ve daha büyük kısmına dair planlarına bakıldığında 1870'lerin sonunda Almanya'da bilim ve felsefe çevrelerinde üst üste binmiş iki tartışmaya katılmaya niyet ettiği aşikâr. Bu tartışmalar 1- Almanya'da Darwinizmin rolü ve özellikle sosyalizme karşı

133) Benton, "Natural Science and Cultural Struggle", 122-23., Marx'ı Engels etkisinden arındırmaya çalışan çok sayıda Marksist'in Engels'in bu alandaki çalışmalarına son derece sert baktıkları dikkate alındığında, Benton'ın Engels'in diyalektik sezgilerine dair açtığı kavrayış dolu tartışma ve burada genel olarak sempati dolu yaklaşımı, Engels'in, aslında Benton'un vardığı sonuçlarla çelişen bariz hamlığını işaret eden her türlü temelsiz eleştiriye maruz kalmıştır, bunlar eleştirileri savuşturmak için konmuş savunma siperleri olarak görülmelidir. Böylece Benton, gereksiz ve yaklaşımının bütününden kopuk bir şekilde, Engelsin belirimi diyalektik olarak tarihselleştirmesini, "doğanın diyalektiğine teslim olan kusurlu bir felsefi araç"; "diyalektik yasaların özensiz bir şekilde uygulanması"; "kuşkuğu güya teleolojik tarih nosyonu"; diyalektiğe sahip çıkmaktaki gevşeklik" v.s gibi sürekli yapılan güçlü nitelelendirmelerle eşlik ediyor. (103, 124,-25)

134) A.g.e., 124.

135) Jordan, *The Evolution of Dialectical Materialism*, 167-68.

olarak sosyal Darwinizmin ortaya çıkışı, 2- Neo-Kantizm'in yükselişiyle ilişkili olan ve bilimsel bilginin içsel sınırlarına odaklanan, *Ignorabimus* (cahil olacağız) denilen tartışma. Darwinizm ve Sosyalizm tartışmasının önde gelen kişileri hücre patolojisi üzerine teorisiyle ünlenen Alman doğal bilimci Virchow, genel olarak sosyal Darwinizm'in ilk yandaşlarından biri olarak görülen Alman zoolog Schmidt, Almanya'nın en önde gelen evrimci teorisyeni ve Darwinizm yanlısı Haeckel'di.⁽¹³⁶⁾ *Ignorabimus* tartışmasıyla yakından ilişkili önde gelen kişiler ise Alman fizyolog Du Bois-Reymond, Büchner, Lange, İsviçreli botanikçi Nageli ve Virchow'du. Her iki tartışma Engels'in *Anti-Dühring*'i yazdığı süreçte patladı. Her iki durum için yaptığı analiz bu tartışmalara nasıl tepki verdiğini, aynı zamanda da genel doğa ve tarih düşüncesinin gelişimini anlamamızı sağlar. Dolayısıyla bu esere dönmek büyük önem taşır.

Engels *Anti-Dühring*'i (eserin tam başlığı *Herr Dühring'in Bilimde Devrimi* idi) yazmaya epeyce duraksadıktan sonra 1876 Mayıs'ında başladı.⁽¹³⁷⁾ O dönemde *Doğanın Diyalektiği*'nin yazımına ve araştırmalara dalmıştı ve bunların kesintiye uğramasından hiç hoşlanmadı. O dönemde epeyce bir etki yapmış olan Eugen Dühring'in kapsamlı bir eleştiriyi hak ettiğini de düşünmüyordu. Ne var ki, çok geçmeden Marx ve Engels'in ilişkili olduğu August Bebel ve Eduard Bernstein ve hatta belli bir dereceye kadar Liebknecht gibi daha genç Alman Sosyal Demokratların, 1875'de sosyalist olduğunu ilan eden Dühring'in etkisinde kaldıkları ortaya çıktı. O dönemde Alman Sosyal Demokrasisi içindeki iki rakip fraksiyon -Marx ve Engels'e yakın olan "Eisenacherciler" ve Alman Genel İş Sendikası veya Lasalleciler- ortak bir program hazırlamak için 1875'de Gotha'da bir araya geldiler. Bu konferans, "Eisenacherciler" in "Lasalleciler" e verdikleri ve Marx ve Engels tarafından ciddi hata olarak görülen tavizlerle sonuçlandı. Marx'ı *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ni yazmaya iten de buydu (o dönemde elden dağıtıldı ve ancak yıllar sonra Engels'in isteği üzerine Alman Sosyal Demokrat Partisi tarafından yayınlandı).⁽¹³⁸⁾

İşte bu bağlam içinde Dühring, parti içinde hâlâ kırılgan durumda olan fraksiyonların birliğine karşı bir tehdit oluşturmuştu. Engels, açıkça "kendi etrafında bir hizip, ayrı bir partinin çekirdeğini oluşturuyor" dedi.⁽¹³⁹⁾ Berlin

136) Paul Crook, "Social Darwinism: The Concept" *History of European Ideas*, 22/4 (1996):251; Robert C. Bannister, *Social Darwinism: Science and Myth in the Anglo-American Thought* (Philadelphia: Temple University Press, 1979), 252; Oscar Schmidt, "Science and Socialism", *Popular Science Monthly* 14 (1879):557-91.

137) Marx ve Engels, *Collected Works*, 35:122.

138) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:XII.

139) Frederick Engels, *Socialism: Utopian and Scientific* (New York: International Publishers, 1978), 7; Rigby, *Engels and the Formation of Marxism*, 102; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25,5,645-47; Richard Admiak, "Marx, Engels, and Dühring", *Journal of the History of Ideas* 35/1 (Ocak-Mart 1974):194-08.

Üniversitesi'nde hoca olan Dühring, pozitivizimin, materyalizmin ve idealizmin (neo-Kantçı) eklektik karışımından oluşan görüşlere sahipti ve kültürel hegemonyaya yönelttiği eleştirilerle ve görünüşte ezilenleri savunmasıyla Alman işçiler arasında güçlü bir destek kazanmıştı.⁽¹⁴⁰⁾

Dühring'in yayınlanmış çalışması, diğerlerinin yanı sıra, Hegel'e, Marx'a ve Darwin'e karşı hakaretamiz retorikle doluydu. Dühring, "Hegel vebası"ndan ve Hegelci sistemin "hamlığından" söz ediyordu. Marx'ın analizi "kısır kavramlarla", "haysiyetsiz dil"le, "Anglikan kibiri"yle ve "düşüncenin ve tarzın çarpıtılması" ile doluydu, ayrıca "burnu havada" olmakla ve "alçakça tavırlarla...maskaralıklarla... felsefi ve bilimsel gericilikle" maluldü. Marx, Dühring tarafından "kavram darlığı" ve "yoğunlaşma ve sistematikleştirme yetersizliği" ile itham ediliyordu. Marx'ın sermayenin kişileştirilmesi olarak düşünülen, birey olarak kapitaliste yönelttiği eleştiri, Dühring'e göre "zehirli nefret" ile doluydu. Benzer şekilde, Darwin'in çalışmasını, Lamarckçı öncüllerinden ayıran "Darwin'e özgü durum", Dühring'e göre, "insanlığa karşı yöneltilmiş bir vahşet parçası" olmasıydı. Dühring ayrıca on dokunucu yüzyılın en rezil anti-semitik broşürlerinden üçünü de kaleme almıştı. "Heinrich von Treitschke" ile birlikte diye yazar Frederick Beiser, "Dühring on dokuzuncu yüzyıl sonunun anti-semitik hareketinin kurucularından biri olarak öne çıkmıştır."⁽¹⁴¹⁾

Buna rağmen, Dühring'in eseri, düşüncenin bütün alanlarında bütünlüklü bir "dünya şeması" oluşturmaya dair her türlü iddiayı taşıyordu.⁽¹⁴²⁾ Sosyalistleri kendisine çekmesinin altında görünüşte kapsamlı dünya görüşü yatıyordu. Buna kıyasla Marx ile Engels'in çalışmaları felsefi ve genel bilimsel perspektiften yoksun görünüyordu. Marx ve Engels'in birlikte yazdıkları *Alman İdeolojisi* dâhil, Marx'ın Hegelcilik eleştirisinden gelişen çok daha felsefi eserlerinin hiç biri basılmamış olduğundan kendi yandaşları arasında dahi, çalışmalarının salt ekonomi-politik üzerine olduğuna dair bir izlenim vardı. Dühring ekonomi-politik zemininde bile onların perspektifine meydan okudu, Marx'ın değer teorisini reddetti, ama bir yandan da "puslu bir kavram" dediği teoriden yararlanıp, kendisininmiş gibi sundu.⁽¹⁴³⁾

Marx ve Engels, Marx'ın Engels'e 25 Mayıs 1876 tarihli mektubunda ısrarla belirttiği gibi Dühring sistemini "hiçbir nedamet duymaksızın"⁽¹⁴⁴⁾ bütün boyutlarıyla eleştirmekten başka hiç bir seçenek olmadığı sonucuna istemeye istemeye vardılar. Marx *Kapital*'le uğraştığı için ve aralarındaki genel iş bö-

140) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:xii-xiii.

141) Engels ve Marx tarafından alıntılanan Dühring, *Collected Works*, 25:30-32, 198; Richard Admiak, "Marx, Engels and Dühring", 100-102; Beiser, *After Hegel*, 174.

142) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:39-42.

143) Admiak, "Marx, Engels, ve Dühring", 102; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:171-83.

144) Marx ve Engels, *Collected Works*, 45:119.

lümü uyarınca gerekli eleştiriye Marx'ın desteğini de alarak tek başına Engels yapacaktı. Dühring'in Marx'a yaptığı yoğun saldırı, Marx'ın diyalektiğini ve Hegelci kavramlarını hedef almıştı, dolayısıyla Engels Dühring'e madde madde cevap vermek zorundaydı.

Marx, kendi çalışmasıyla doğrudan ilgili diyalektik üzerine bölümler de dâhil olmak üzere Engels'in cevabının muhtevası ile çok yakından ilgilendi. Engels *Anti-Dühring*'in taslağının tümünü Marx'a okudu, hiç kuşkusuz taslağın son hali için Marx'ın gözlemlerini dikkate aldı. Marx kitabın en uzun bölümü olan "Eleştirel Tarihten"e bizzat katkıda bulunarak, Dühring'in ekonomik düşüncenin evrimi üzerine düşüncesini ele aldı. Ek olarak Marx, Engels'e *Anti-Dühring*'de dayandığı anlaşılan Yunan atomcularla ilgili notlar ulaştırdı (Marx'ın el yazısıyla yazılmış bu notlar daha sonra Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'ne eklenmiş bilim tarihi üzerine notların bir parçası olarak yayımlandı).⁽¹⁴⁵⁾ Marx, (içeriği *Anti-Dühring*'den alınan) *Ütopya ve Bilimsel Sosyalizm*'in Fransızca baskısına yazdığı kısa giriş bölümünde, *Anti-Dühring*'in büyük başarısını vurguladı ve "kitabın teorik bölümünden" alınan kısım için "bilimsel sosyalizme giriş" dedi.⁽¹⁴⁶⁾

Herr Eugen Dühring'in *Bilimde Devrimi* veya *Anti-Dühring*'de Engels, verimli bir yazar olan Dühring'in 1870'lerde *Critical History of Political Economy and Socialism* (1871) [Ekonomi Politüğün ve Sosyalizmin Eleştirel Tarihi], *Course of Philosophy* (1875) [Felsefenin Seyri] ve *Course of Political and Social Economy* (1876) [Siyasi ve Toplumsal Ekonominin Seyri] başlıklarıyla çıkan üç çalışmasına özel olarak cevap veriyordu. Dühring'in buradaki yazılarının çoğu Hegel'i, Marx'ı ve Engels'i, ayrıca da ütopyacı sosyalistler olan Robert Owen, Charles Fourier ve Saint-Simon'u eleştirdiği -böylece sosyalizmin bütün entelektüel temelini ve aynı zamanda felsefe ve bilimle bağlantısını yeniden tanımlamaya kalkıştığı- için Engels, *Anti-Dühring*'i Marx ile Engels'in *Alman İdeolojisi*'nde kullandıkları terimle, *anti-eleştiri* olarak yapılandırdı.⁽¹⁴⁷⁾

Engels bilginin bütün alanları ile ilgili her şeyi kapsayan bir düşünce sis-

145) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:339-40, 470-71, 672.

146) Marx ve Engels, *Collected Works*, 24:339. Terrel Carver, Engels'in *Anti-Dühring*'i Marx'a okuduğu iddiasını, bunu ancak Marx'ın ölümünden sonra söylediği ve Engels'in bu konuda yanıldığını söyleyerek tartışıyor. Marx'ın "kitabın kendisine sesli okunmasını" istemek için bir nedeni olmadığını söyleyecek kadar da ileriye gidiyor. Carver eleştirilerini bir adım daha ileriye götürerek, Engels'i Marx'la ilişkileri konusunda bilinçli olarak yalan söylemekle suçluyor, bu konuda en küçük bir kanıtı sahip olmadığı gibi, bu durum Engels'in karakterine dair bildiğimiz her şeyle çelişiyor. Carver, *Marx and Engels*, 125. Engels'e ve Engels'in "Marksizm" diye bir şey icat ettiği ve böylece Marx'a ihanet ettiğine dair yöneltilen benzer aşırı saldırılar için bkz. Tom Rockmore, *Marx's Dream* (Chicago: University of Chicago Press, 2018).

147) Marx ve Engels, *Kutsal Aile'de Bruno Bauer'e yöneltilen eleştirilere karşı Bauer'in cevabını tanımlamak için Alman İdeolojisi'nde anti-eleştiri terimini kullanmışlardı.*

temi yaratma niyetini özellikle kabul etmemiştir. Buna rağmen Dühring'in "güneşin altındaki her şeye" dair düşüncelerine cevap verirken, çok daha kapsayıcı bilgiye sahip olduğu, hatta uzman olduğu konular kadar, kendi deyimiyle ancak "yarı-bilgiye" sahip olduğu alanlara da girmek zorunda kaldı. Her biri için genel diyalektik analizin ilkelerine bağlı kaldığı gibi, her bilgi alanının özgül sonuçlarını da göz önünde bulundurması gerektiğini biliyordu. Her seferinde fiili bütünün anlaşılmasının aracı olarak -doğal bilimlerin ve tarih araştırmaların görevi- somut ayrıntıların ayrıştırılması gerekiyordu, aksi halde sadece idealleştirmeye düşülebilirdi.

Dolayısıyla, Engels'in, Dühring'in her şeyi kapsayan "dünya şematizmine" karşı çıkmaya kalkışması, geçici olsa da, sadece ekonomi politiğe, tarihe ve sosyalizmin gelişimini değil ve aynı zamanda bilim felsefesi ve doğacı diyalektiği de kapsayan çok geniş bir dizi alanda geniş bir tarihsel materyalist bir yaklaşımın geliştirilmesiydi. Engels şöyle dedi, "Benim olumsuz eleştirilerim olumlu hale geldi; polemik kendini az ya da çok diyalektik yöntemin açıklanmasına ve Marx ile benim tarafımdan savunulan komünist dünya görüşünün açıklanmasına dönüştü, bu açıklama gayet kapsamlı konulara uzandı."⁽¹⁴⁸⁾ Ortaya çıkan karmaşık, bütünlüklü ve geniş bir ekolojik bakış açısidir.

Önsözüne ve Giriş bölümüne ek olarak *Anti-Dühring* üç bölüme ayrılmıştır: Felsefe, Ekonomi Politik ve Sosyalizm. Özellikle doğa ve bilim felsefesine odaklanan birinci bölümde, Engels geniş, ekolojik diyalektiğini o dönemin doğal bilimlerinin ve felsefesinin izin verdiği kadar geliştirdi. "Doğa" dedi "diyalektiğin kanıtıdır."⁽¹⁴⁹⁾ Bir başka deyişle bize "özel bağlantıları, ardışıklıkları, hareketi, çıkışı ve bitişi içinde" bir şeyleri kavramayı öğreten doğadır (ayrıca bizatihi akıl da doğanın parçası olarak düşünülebilir) diyordu. Biz de bugün Engels'in bu önermesini ayrıntılandırarak, *ekoloji diyalektiğin kanıtıdır* diyebiliriz.

Diyalektik akıl bizden doğal dünyayı, hem doğayı insan eylemlerinin dışında tutacak, hem de insanın doğanın içindeki yerini içerecek şekilde düşünmemizi talep eder. Burada bir çelişki yoktur çünkü bir şeyin bir bütünün parçası olduğunu söylemek, onun dışında başka parçaların da var olduğunu söylemektir. Marx'ın yazdığı üzere, "*İnsan doğrudan doğal bir varlıktır... yani dürtülerinin nesneleri onun dışında, ondan bağımsız nesneler olarak var olur... İnsanın doğal güçleri olan tensel, yaşayan, gerçek, duyumsal, nesnel bir varlık olduğunu söylemek, kendi varlığının nesnesi olarak gerçek, duyumsal nesnelere sahip olduğu anlamına gelir.*"⁽¹⁵⁰⁾ Tersine, diyalektik anlamda iç ilişkilerden söz etmek, çeşitli *relata** arasında ayrılmaz ve birbirine

* ç.n: birbirleriyle ilişkili olduğu söylenen nesneler

148) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:5-8, 39.

149) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:23.

150) Karl Marx, *Early Writings* (Londra: Penguin, 1974), 389.

bağımlı ilişkilere işaret etmektir. Böyle bir bakış mantıksal olarak farklılığı reddetmez ya da bütün karşıtlıkları basit kimliğe indirgemez.

Toplum veya tarihsel insan âlemi doğanın içinde bir belirlenim biçimi olarak görülebilir, kendine özgü yasaları vardır, doğal dünyaya (ya da Henri Lefebvre'in genellikle *physis* dediğine) indirgenemez.⁽¹⁵¹⁾ Akıl, der Engels, salt anlamının tersine, özünde diyalektiktir, doğal ilişkilerinin karmaşıklığının bir ürünüdür. Dolayısıyla, Hegelci anlamda “metafizik” diyerek (rasyonalist felsefeyi, mekanik bilimi ve pozitivizmi kapsayarak) karakterize ettiği ve doğal ilişkilerin akışkanlığını ve hatta bizatihi düşünceyi algılayamayan “uzlaşmaz antitezlere” yakalanmış dar, hareketsiz düşünceye karşı durur.⁽¹⁵²⁾ Maddi varoluşun karmaşık, sürekli değişen karakteri kendini en net bir şekilde hayatın içinde gösterir. “Her organik varlık” diye yazar Engels, “her an hem aynıdır hem de aynı değildir, her an dışarıdan aldığı bir maddeyi içine katar, bir başka maddeyi atar, her an vücudundaki bazı hücreler ölür ve yepyeni hücreler oluşur; uzun ya da kısa bir vadede bedeninin maddesi bütünüyle yenilenir ve eskilerin yerini diğer madde atomları alır, dolayısıyla her organik varlık daima hem kendisidir hem de aynı zamanda kendisinden başka bir şeydir.” Bir başka deyişle her organik varlık, her an Marx'ın “doğanın evrensel metabolizması” ve Engels'in de “uzun vadede her yerde oluşan metabolizma” dediği ve hem inorganik hem de organik varlığı etkileyen duruma katılır. Bütün hayat kendisini çevreleyen “doğal çevre ile sürekli bir metabolik değiş-tokuş içindedir.”⁽¹⁵³⁾

Anti-Dühring'in “Diyalektik: Nicelik ve Nitelik” ile “Diyalektik, Olumsuzlamanın Olumsuzlanması” başlıklı iki bölümünde Engels, Marx'ı savundu, *Kapital*'de diyalektik yasaların kullanılmasına dair Dühring'in sert eleştirilerine karşı çıktı.⁽¹⁵⁴⁾ Yine de, Engels'in doğaya/ekolojiye farklı yaklaşımı Marx savunusundan ziyade, Dühring'in saldırılarına karşı Darwin'in evrim teorisine dair savunusunda ortaya çıkar. Daha da ötesi, *Doğanın Diyalektiği*'nin notlarıyla desteklenen Darwin'in eleştirel savunusu bizim Engels'in sosyalizm

151) Henri Lefebvre, *Metaphilosophy* (Londra: Verso, 2016), 135.

152) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:22.

153) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:23-24, 30, 54-66, 578. Engels, metafiziğe verdiği referanslarda Hegel ile birlikte Kant ile Hegel'in meydan okudukları Wolff'un daha eski metafiziğini izler. Bkz. Hegel, *The Encyclopaedia Logic*, 65-8, 299, 314; Inwood, *A Hegel Dictionary*, 273.

154) Marx, *Kapital*'de “niceliğin niteliğe dönüşmesi” yasasını kimyaya uygularken, “olumsuzun olumsuzlanması” nı “mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesi” ve kapitalizmin sosyalist dönüşümü şeklinde sosyal bilimlerin ve tarihin alanına uygular. Bkz. Marx, *Capital*, cilt.1, 423-24, 929., Engels'in Marx'ın bu yasaları uydurmuş olduğuna dair Dühring'in eleştirisine karşı Hegelce bu yasaları savunmuşken, Engels'in bu yasaları Marksçı teorisine karşı *Anti-Dühring*'de sokmuş olduğuna yaygın bir şekilde inanılıyor olması ironiktir. Bu genellikle sanılanın tam tersinedir. Dühring'in Marx'a bu konudaki saldırıları hakkında, bkz. Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:163-80.

ve Darwinizm üzerinden yapılmakta olan Sosyalizm ve Darwinizm tartışmasına, özellikle de o dönemde Almanya'da yükselmekte olan Sosyal Darwinizme olan cevabının temellerini anlamamızı sağlar.

Engels'in *Anti-Dühring'de* (ve ayrıca *Ütopya ve Bilimsel Sosyalizm'de*) en iyi bilinen sözleri, bizim de belirttiğimiz gibi "doğa diyalektiğin kanıtıdır ve modern bilimin bu kanıtı her gün artmakta olan çok zengin malzemelerle donattığını söylemek gerekir" di. Engels, "Bu bağlantının içine, Darwin'in adını herkesten önce yazmak gerekir. Doğanın metafizik kavranışıyla hesaplaşmış, ona en ağır darbeyi bütün organik varlıkların, bitkilerin, hayvanların ve bizatihi insanın milyonlarca yıldır devam etmekte olan bir evrim sürecinin ürünleri olduğunu kanıtlayarak vurmuştur" dedi. Dolayısıyla Darwin evrimci analizini "ilerleten ve geriletan değişimlerin sayısız etki ve tepkilerini" kavrayarak diyalektik bir bakış üzerine kurmuştu. Bununla birlikte Engels, Darwin'in, Darwinciler içinde dahi bir istisna olduğuna emindi: "Diyalektik düşünmeyi öğrenmiş doğacılar çok nadirdirler ve bu keşfin önyargılı düşünce biçimleriyle çelişkisi, şu anda teorik doğal bilimlerdeki sonsuz kafa karışıklığını, öğrenenler kadar öğretenlerdeki, okurlar kadar yazarlardaki çaresizliği açıklamaktadır."⁽¹⁵⁵⁾

Engels, Dühring'i bir doğacı olarak kabul etmemekle birlikte, onun hem Darwin'i hem de doğa tarihini yanlış anladığından emindi. Dühring, Darwin'i fikriyatını

- 1- Mahthus'tan almakla;
- 2- Bir üreticinin naif bakışını benimsemekle;
- 3- Çalışmasını doğa üzerine "yarı şiirsel" bir ifadeyle doldurmakla;
- 4- Doğanın "vahşiliğine" yaptığı vurgunun dışında Lamarck'ın (ve Malthus'un) analizinin ötesine geçememekle;
- 5- Teorisinin temelini oluşturan çeşitlilik kaynaklarını (kalıtsal çeşitlilik) gösterememekle ve
- 6- Hayatın ve özellikle insan hayatının kökenleri sorununu çözmekte başarısız kalmakla eleştirmişti.⁽¹⁵⁶⁾

Engels süreç içinde Darwin'in evrim teorisini ne kadar iyi anladığını göstererek bu konuların hepsinde Darwin'i güçlü bir şekilde savundu. Dühring'in bir noktada Darwin'in teorisini alıp, bir noktada da üstü kapalı bir şekilde bir Yaratıcıya dayanarak kendi kendisiyle defalarca nasıl çalışmış olduğunu sergiledi.

155) Frederick Engels, *Anti-Dühring (Herr Dühring's Revolution in Science)*, 2. Baskı (Moskova: Foreign Languages House, 1959), 36-37. Engels'in *Anti-Dühring*'inin bu baskısı, *Socialism: Utopian and Scientific'deki* düzeltmeleri köşeli parantezin içine alınarak eklendiği için *Collected Works*'dekine göre daha üstündür. Bu nedenle, burada burada bu alıntılanmıştır. *Collected Works*'ün 25. Cildinde bu bölümler bu cilde yapılan "Anti-Dühring'in metnine Bilimsel ve Ütopya Sosyalizm broşüründe Engels tarafından yapılan ekler" başlıklı bir ekte bulunmaktadır.

156) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:63, 65-69.

Darwin, genel olarak fikirlerinde Malthus'un etkisini taşısa ve varoluş mücadelesi mevhumunda Malthus'un aşırı nüfus teorisinin önemini dikkate alsa da, ayrıca Marx ve Engels bu noktada Darwin'in teorisine burjuva rekabet mevhumlarının sızmış olmasını eleştirmiş olsalar da, Engels, Darwin'in Malthus'u övmüş olmasının, fikirlerinin kaynağını oluşturacak kadar ileri gitmemiş olduğuna kani olmuştu. Darwin kalıtsal çeşitlilikle doğal seçim teorisinin "kökeninin" Malthus'ta bulunacağını "aklına bile getirmezdi" diye yazdı. Ne de böyle bir analize varmak için böyle "Malthusçu gözlüklere" ihtiyaç vardı (ya da özel olarak bir faydası yoktu). İşin doğrusu, Darwin türlerin kendi içlerinde ve aralarında doğal çeşitleme ve bunun nedenleri üzerine dair analiziyle *Beagle*'la yaptığı yolculuk sırasında çok uğraşmıştı. Yurda döndüğünde ise, hayvan yetiştiriciliğini bir sanat haline getirmiş olan İngiltere'de bu sektörü, çeşitleme, kalıtım sorunları ile yapay seçilimin doğal seçilime bir ışık tutup tutmayacağı bakımından incelemişti. Darwin'in bu sonuçlara varmak için seçtiği çok zahmetli entelektüel yöntem, muazzam miktarda verinin ayıklanması, düzenlenmesi ve teorik sonuçlara varılması, eserinin bütününde kendini göstermekteydi ve salt Malthus'un veya hayvan yetiştiriciliğinin fikirlerinin ürünü denerek bir kenara atılamazdı.⁽¹⁵⁷⁾

Benzer bir şekilde, Engels, Darwin'in yarı-şiişel bir ifade kullandığı gerekçesiyle bir yazar olarak küçümsenmesinin, bu bilimsel keşiflerin muhtevasını ya da Darwin'in "çığır açan eserinin" inceliğini küçümsemekten ibaret olduğuna kaniydi. Darwin'in fikirlerini Lamarck'tan aldığıın söylenmesi ise Dühring'in Darwin'in teorisini hiç anlamamış olduğunun kanıtıydı. Lamarck'ın eseri önemliydi ancak yazıldığı tarihte ne embriyoloji ne de paleontoloji sistematik alanlar olarak ortaya çıkmamıştı, bu yüzden de Darwin'in evrim teorisinin ön koşullarından yoksundu. Lamarck sadece kalıtıma ve edinilen özelliklere dayanmıştı.⁽¹⁵⁸⁾

Engels'e göre, Dühring'in Darwin'in (Lamarck'ın ötesinde ve Malthus'la aynı çizgide) ortaya koyduğu durumu bir varoluş mücadelesi biçiminde "vahşilik" mevhumundan ibaret olmakla suçlaması, onun açısından Darwin'in evrim teorisinin karmaşık, diyalektik (ve ekolojik) karakterini hiçbir şekilde kavrayamamış olduğunu gösteriyordu. Tersine, Dühring bu işi kaba "burjuva Darwinci" anlamda görüyordu, Engels, daha sonra "sosyal Darwinizizm"le özdeşleştirilecek olan bu bakış açısını Darwin'in teorisinden ayırtıyordu.⁽¹⁵⁹⁾ Bu bakış açısında Darwin'in diyalektik evrim kavrayışı, mekanik, bitkilerin dünyasını tamamen dışarıda bırakan hayvansı bir rekabete indirgeniyor, inorganik ve organik doğayla olan ilişki de dışlanıyordu. Engels'e göre Dühring'in analizinde "var olma mücadelesi" mevhumu,

157) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:63-54; John Bellamy Foster, *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000), 185-89, 198, 205.

158) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:69-70, 501.

159) Marx ve Engels, *Collected Works*, 45:107.

defalarca suçlanır. Çok açık ki, ona göre bilinçsiz bitkilerle iyi huylu ot oburların var olma mücadelesi verdiklerinden bahsedilemez: “Var olma mücadelesi tam ve kesin olarak vahşi bir dünyada avlanan ve bu avlarla beslenen hayvanlar arasında bulunur”.

Bundan sonra da var olma mücadelesini o kadar dar sınırlar içine alıyor ki, bu sayede bizzat vahşetle sınırlandırmış olduğu bu fikre karşı vahşi bir öfkeyi tümüyle açığa çıkarabiliyor... Ancak “doğanın bütün eylemlerini vahşiler âleminin yasaları ve anlayışı içinde arayan” Darwin değil.

Darwin aslında açık bir şekilde organik doğanın tümünü var olma mücadelesinin içine katar... Bu gerçek ona her çayırdı, her darı tarlasında, her ormanda kendini göstermiştir ve bu meselede sorulması gereken soru, “var olma mücadelesi” veya “hayat şartlarının ve mekanik etkilerin yokluğu” değil, bu gerçeğin türlerin korunmasına ve çeşitlenmesine ne ölçüde etki ettiği⁽¹⁶⁰⁾.

Engels’e göre Dühring, Darwin’e dair rezil ve bilgisiz çarpıtmalarla Darwinci teorinin “vahşiliğini” ahlaken eleştirirken, bir yandan da çelişkili bir şekilde burjuva Darwinciliğin (ya da sosyal Darwinciliğin) “en sağlam olanın hayatta kalması” biçimindeki var olma mücadelesi düşüncesine destek veriyor ve bunu Darwin’in en zayıf anlarında sınırlı da olsa güven duyduğu ancak onun bilimsel anlayışıyla hiç alakası olmayan Malthusçu toplum düşüncesiyle bir araya getiriyordu.

Dühring’in, henüz genetik diye bir bilim ortada yokken ve Mendel’in çalışmaları 1866’da yayınlanmış olmasına rağmen bilinmezken doğal çeşitliliğin kaynağının gösterilememiş olması eleştirisi, Engels tarafından eninde sonunda meyvesini verecek olan böyle bir araştırmaya ivme kazandıran kişinin bizzat Darwin olması zemininde reddedildi. Daha da ötesi Darwin, analizini en yüksek ihtimale dayandırmış ve bunu Hegel’in raslantı ve zorunluluk diyalektğine paralel bir şekilde zorunluluğa bağlayarak düşünce-
sindeki diyalektik muhtevayı göstermişti.⁽¹⁶¹⁾ Haeckel’in göstermiş olduğu gibi Darwin’in evrim teorisinde kalıtsal çeşitlilik evrimsel potansiyeli oluşturuyordu; bu tür çeşitliliklerin var olma mücadelesi ile korunması bu potansiyelin bir kısmının gerçekleşmesi anlamına geliyordu.

Benzer şekilde, Darwin’in, henüz bilim bu sorunu çözememişken Engels’in öne sürdüğü üzere mutlaka kimyasal bir etki ile ortaya çıkmış olması gereken hayatın kökenini açıklamamış olması, Darwin’in evrimci görüşlerinin bütün organik var oluşları ve insanların evrimi de dâhil ekolojik dünyayı kapsamak bakımından yapılabilecek her şeyi yaptığının altını çizmeye yarıyordu sadece. Darwin’i organik var oluşun bütün sırlarını çözmemiş olmakla suçlamak tam

160) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:64-65.

161) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:501, 582.

bir münasebetsizlik, bilimin nasıl evrim geçirdiğini anlayamamaktı.

Engels, en etkili paragraflarından birinde, “doğadaki bütün organizmalar” bakımından çok farklılaşan nüfus yasaları olduğunu öne sürerek, daha sonra nüfus ekolojisi denilecek olan bu alanda araştırmalar yapılması gereğine işaret etti. Bu da Darwin’in ivme kazandırmış olduğu alanlardan biriydi.⁽¹⁶²⁾

Engels, Dühring’in hayatı bir metabolizma (*Stoffwechsel*) olarak tanımlamaya kalkışmasına da aynı şekilde karşı çıktı. Çünkü modern kimyanın açıklamış olduğu gibi madde alış-verişi hem inorganik hem de organik dünyada zaten vardı. Engels’e göre, hayatın anlamlı, sabit ve tekil bir tanımı bu durumda mümkün olamazdı ve buna kalkışan doğa bilimcilerin önüne sayısız sorun çıkmıştı. Daha da ötesi hayatın böylesine bir tanımı bütün canlı türlerini, tek hücreli organizmalar dahil hücre gelişimini ve hücreleri meydana getiren elementleri, evrimsel (bütüncü veya ekolojik) görülen her şeyi dikkate almalıydı.⁽¹⁶³⁾

SOSYAL DARWINİZM VE NEO-KANTİZİM

Engels, *Anti-Dühring*’i yazarken, Almanya’da Darwincilik ve sosyalizm üzerine büyük bir tartışma patladı ve bu tartışma bugün sosyal Darwinizm dediğimiz düşüncenin ilk açık formülasyonlarına yol verdi. 1877 Eylülünde Virchow, Alman Doğa Bilimciler ve Fizikçiler Derneği’nin 50. Kongresi’nde, *Modern Devlette Bilim Özgürlüğü* başlıklı bir konuşma yaptı. Bu konuşmada Darwinci evrim teorisine saldırdı ve temelsiz bir hipotez olduğu, sosyalizmin yolunu açtığı ve Paris Komünü gibi isyanlara neden olacağı zemininde okullarda öğretilmesine karşı çıktı. “Bir düşünün bakalım”, diye haykırdı, “evrim teorisinin günümüzde sosyalistin beynini nasıl şekillendiriyor!... Dikkat edin, sosyalizm daha şimdiden onunla sempati dolu bir ilişki kurdu bile.”⁽¹⁶⁴⁾

Virchow’un sosyalizm ve Darwinizm üzerine bir tartışmaya yol açan bu sözleri tepkici sosyal Darwinist düşüncelerin de yolunu açtı. Virchow’un iğneli sözlerinin çoğunun muhatabı, Virchow’un eski öğrencisi, Almanya’nın önde gelen Darwinci evrimcilerinden Haeckel, cevap olarak *Freedom in Science and Teaching* ‘i [Bilimde ve Öğretimde Özgürlük] yazdı İngilizce baskısına yazdığı önsözde Huxley, Virchow’un, Darwinizmin sosyalizme yardım ettiği iddiasının “aklı başında insanları korkutmak”tan ibaret olduğunu öne sürdü.⁽¹⁶⁵⁾

Haeckel, Huxley’den çok daha sağlam bir duruş benimseyerek, sosyalizmin ve kalıtım doktrininin “su ve ateş” gibi olduğunu söyledi. Virchow’a

162) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:64.

163) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:71-78.

164) Rudolf Virchow, *The Freedom of Science in the Modern State* (Londra: John Murray, 1878), 19-20.

165) Thomas Huxley, “Prefatory Note” Ernst Haeckel, *Freedom in Science and Teaching* (New York: D. Appleton and Co., 1879), xviii-xx

Schmidt tarafından yöneltilen benzer eleştirileri destekleyen Haeckel “sosyalist fikirlerin” daha büyük bir eşitlik önermesine dayandıkları için “uygulanamaz” olduğunu ifade etti. “Kalıtım teorisi” dedi,

Sosyalizmin peşine düşmüş olduğu bireyler arasındaki eşitliğin imkânsız olduğunu bütün diğer bilimsel teorilerden çok daha net bir şekilde ortaya koymuştur, sosyalizm aslında her yerde var olan, bireyler arasındaki o kaçınılmaz eşitsizlik haliyle uzlaşmaz bir çelişki halindedir. Sosyalizm her yurttaş için eşit haklar, eşit iş, eşit mülkiyet, eşit eğlence talep eder; buna bütünüyle zıt olan kalıtım teorisi ise, bu taleplerin bütünüyle imkânsız olduğunu kanıtlıyor... Siyasi hayat ne kadar iyi örgütlenirse, o büyük iş bölümü ilkesi o kadar öne çıkar... Evrim hipotezi genel olarak o aşırı abartılı sosyalist düzlemin dipsiz saçmalığının en büyük antidotudur...

Darwinizm, bence, sosyalizmden başka her şeydir! Eğer bu İngiliz hipotezini herhangi bir tanımlı siyasi eğilimle kıyaslayacaksak... bu eğilim ancak aristokrasi olabilir, demokrasi elbette değildir, sosyalizm hiç değildir. Seçilim teorisi, insan hayatında, her yerdeki hayvan ve bitki hayatında da olduğu gibi, daima ancak küçük ve seçilmiş bir azınlık gelişirken, çok daha büyük bir çoğunluğun açlık çektiğini ve fazla gelişmeden yok olup gittiğini öğretir... Bütün canlı doğada olanca yoğunluğu ile devam eden o vahşi ve acımasız hayatta kalma mücadelesi ve bütün canlıların yaşadığı, doğanın seyri boyunca yoğunlaşması *mecburi* olan, bir an bile durmayan acımasız rekabet, hiçbir şeyle kıyaslanmayacak bir olgudur; ancak “en sağlam” olarak nitelendirilen seçilmiş bir azınlık bu duruma başarıyla direnir, rakiplerin büyük bir çoğunluğu ise sefalet içinde yok olup gider... “en sağlam hayatta kalır” [yasasına göre] “zafer en iyinindir”.⁽¹⁶⁶⁾

Bununla birlikte, Virchow’a cevap olarak Darwinizmin sosyalizme taban tabana zıt bir toplumsal bakış açısına sahip olduğu iddiası daha önce Schmidt tarafından dile getirilmişti ki bu sosyal Darwinizmin sistematik olarak ilk dile getirilişiydi. İngiliz *Nature* dergisinin 18 Temmuz 1878 sayısında, Engels, Schmidt’in o yıl Kessel’de yapılacak Alman Doğa Bilimcileri ve Fizikçileri Derneği’nin 51. Kongresinde “Darwinizmin Sosyal Demokrasi ile İlişkisi Üzerine” bir bildiri okumaya hazırlandığına dair bir not gördü.⁽¹⁶⁷⁾ Engels, Schmidt’e 19 Temmuz’da sağlıklı bir eleştiri için zaten bazı ipuçlarına sahip olduğu görüşlerini ele almayı planladığını belirten bir mektup yazdı ve matbaadan yeni çıkmış olan *Anti-Dühring*’in bir kopyasını Darwin üzerine

166) Ernst Haeckel, *Freedom in Science and Teaching* (New York: D. Appleton and Co., 1879), 91-93; Enrico Ferri, *Socialism and Modern Science* (Chicago: Charles H. Kerr and Co., 1912), 13-17.

167) “Notes” *Nature*, 18/455 (18 Temmuz, 1878):316.

bölümleri de işaretleyerek yolladı. Schmidt kısa süre sonra Engels'e yazdığı cevapta, Alman Doğa Bilimciler ve Fizikçiler Kongresi hakkındaki raporunu göndereceği sözünü verdi. Engels, Rusya'daki Pyotr Lavrov'a 1878 Ağustosunda yazdığı mektupta, "Alman Darwincilerin" Virchow'un Darwinizm'i sosyalizm olarak eleştirmesine verdikleri cevabın "sosyalizme kesin surette karşı olmak" şeklinde ortaya çıktığını söyledi. Haeckel ile Schmidt'ten söz ederek "Bu beyefendilere cevap işini bizzat ben üstleneceğim" dedi.⁽¹⁶⁸⁾

Schmidt'in Alman Doğa Bilimciler ve Fizikçiler Kongresi'nde Virchow'a cevapla başlayan sunumu 1878'de *Deutsche Rundschau*'da (ve ayrıca "Darwinismus und Socialdemocratie" başlıklı bir broşür olarak) yayınlandı. Schmidt burada sosyal Darwinist fikirleri ilk kez sistematik olarak sundu, gerçi bunlar Haeckel'in aynı zamanda geliştirdiği fikirlerle paraleldi.⁽¹⁶⁹⁾ Schmidt'in sosyal Darwinizm'i tanıtmak için açtığı ateş, çok belirgin ve açık bir şekilde Marx ve Engels'e karşı yöneltmişti.

Schmidt, "sosyolojinin Darwinizmle güncel ilişkileri" dediği veya Darwinizmin toplumsal çıkarımları dese daha doğru olacak durumu araştırıyor ve bunu Marksist sosyal demokrasinin eleştirisine bilimsel bir temel olarak sunarken, özellikle Marx'ın *Kapital*'ine ve hatta daha da fazla Engels'in *Anti-Dühring*'ine odaklanıyordu.⁽¹⁷⁰⁾ Schmidt bir araya toplanmış Alman bilim insanlarına Engels'in (ekolojik) nüfus yasalarının bütün türleri kapsadığı konusunda yanıldığını söyledi. Schmidt pozitivist zeminde, çeşitli beklenmedik olayların sonucu olan dolayısıyla sabit yasaların müdahalesinin dışında meydana gelen farklı türlerin olduğu durumlarda yasalardan doğru düzgün söz edilemeyeceğini savundu. Ne var ki bu, Schmidt'in insan dâhil bütün türlere uygulanabilecek tek bir Darwinci önerme veya yasa olduğunu, bunun da "çevreye karşı mücadele" olduğunu söylemekten alıkoymadı.⁽¹⁷¹⁾

Bu daha güçlü olanın yasasıydı veya "zor... sorunu"ydü. Schmidt'e göre, bu sosyalizm fikrini çürütüyordu. "Sosyalistin 'mükemmellik arzusu' insanlığın eşitliği idealiyle yan yana gidiyor. *Darwinizm işte bu hayali yerle bir etmiştir.* Gelişme ilkesinin kendisi, eşitlik ilkesini olumsuzlar. Darwinizm eşitliği reddettiği ettiği gibi, eşit olmamız gerektiği fikrini dahi reddeder, böyle bir şeyin gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu ilan eder. *Darwinizm eşitsizliğin bilimsel anlamda tesis edilmesidir.*"⁽¹⁷²⁾

Schmidt, Engels gibi daha gelişmiş sosyalistlerin, bireysel eşitsizliklerin

168) Marx ve Engels, *Collected Works*, 35:313-14, 316-17, 501.

169) Sosyal Darwinizmin ortaya çıkışında Schmidt'in rolü için bkz. Stuart Hayashi, *Hunting Down Social Darwinism* (Lanham, MD: Lexington Books, 2015), 27; Paul Crook, "Social Darwinism: The Concept", 261; Bannister, *Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Thought*, 252.

170) Oscar Schmidt, "Science and Socialism" *Popular Science* 14 (1879):580.

171) A.g.e., 583.

172) A.g.e., 583, 587-88.

tümünün sınıf ile ortadan kaldırılamayacağını bildiklerini ama buna rağmen sosyalizmin toplumsal eşitliği kurabileceğine kani olduklarını öne sürdü. Darwinizm, bunu da çürütmüştür diyordu. Eşitsizlik “insanın vahşi kökünden miras aldığı” kaçılması mümkün olmayan bir gerçeklikti. Darwinizmin temel ilkesi rekabet, yani var olmak için mücadeleiydi. Bu bakımdan hayvan emeği ile insanlığın toplumsal emeği arasında herhangi bir fark olduğunu bütünüyle reddeden Schmidt, sosyalizmde emeğin eşitliğine keskin bir eleştirisi olarak “hayvanların çoğunun [salt] kendileri için çalıştığına” dair (şüpheli) gözlemini aktardı.⁽¹⁷³⁾

Sınıf hareketliliğinden söz ettiği bölümde, Schmidt, sahte bilimsel sosyal Darwinist zeminde “mücadele eden organizma çevreye uyum sağladığından” insan toplumunun da doğal tarihin doğrudan ürünü olduğunu açıkladı. “Gelişme doktrini insanın vahşi kökenini öğretir”di ve Schmidt’e göre bu salt kökeni değil, insanın varoluşunun değiştirilemez yasalarını temsil ediyordu.⁽¹⁷⁴⁾

Schmidt’in 1873 tarihli *The Doctrine of Descent and Darwinism*’de daha da güvenle ileri sürdüğü üzere, vahşiler krallığında “mücadelenin şiddeti, akrabalara yakınlıkla birlikte artıyor”, yakından akraba türler arasında “ani bir imha savaşı” üretiyor ve bu savaş yakın mesafede yaşayan farklı türlere de yayılıyordu. Aynı durumun çeşitli insan ırklarına da uygulanabileceği açıktı, daha güçlü olan daha zayıf olanı imha edecekti. Zayıf ırkların (Schmidt bunların ayrıca farklı “insan türleri olduğunu söyledi) “var olma mücadelesindeki” kaçınılmaz “yıkımı”, “zekâ geriliklerinin” doğal bir “sonucu”ydı.⁽¹⁷⁵⁾ Cinsiyetler konusunda da Schmidt aynı küt ve pervasız bakışla, kadınlar “anormal beyin yapıları” nedeniyle ırk katmanlarının ve insan nüfusunun bütünü içinde de daima insanlığın “diğerine tabi bir parçası” olarak kalmak zorundadır dedi.⁽¹⁷⁶⁾

Engels’in Schmidt’e ve Lavrov’a yazdığı mektuplardan Schmidt’in Marx’a ve kendisine yönelttiği sosyal Darwinist saldırıya cevap vermeye niyetlenmiş olduğunu biliyoruz. Ancak Engels, bunu kendine uygun bir zamanda ve daha geniş bir çalışmanın bir parçası olarak yapmak istediğini açık bir şekilde belirtmişti. Schmidt’e ve Haeckel’e böyle bir cevap, “Genel Plan Çerçevesi” uyarınca *Doğanın Diyalektiği*’ni bitirmek anlamına geliyordu.⁽¹⁷⁷⁾ 1882 Kasımında, Darwinizm üzerine kendisinden bir makale isteyen Karl Kautsky’e yazdığı cevapta Engels, *Doğanın Diyalektiği*’nin bir parçası olarak Darwin’in çalışmalarına ve onun ardından gelen Darwinci düşüncelere daha

173) A.g.e., 579, 588.

174) A.g.e., 583, 590.

175) Oscar Schmidt, *The Doctrine of Descent and Darwinism* (Londra: Henry S. King and Co., 1875), 143-44, 297-98.

176) Schmidt, “Science and Socialism”, 587.

177) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:314.

da derinlemesine dalmaya niyetli olduğunu, bu yüzden böyle bir yazının çalışmasının söz konusu safhasına ulaşana kadar beklemesi gerektiğini yazdı. Ne var ki, bu mektup yazıldıktan sadece dört ay sonra Marx öldü ve Engels bütün enerjisini Marx'ın *Kapital*'inin 2. ve 3. Ciltlerine yoğunlaştırdığından bu alandaki çalışmasını ilerletemedi.⁽¹⁷⁸⁾

Yine de, *Anti-Dühring*'e ve *Doğanın Diyalektiği*'nin notlarına dayanarak, Engels'in bu tamamlanmamış eserindeki daha geniş sosyo-ekolojik ve diyalektik yaklaşımı hakkında bir miktar fikir sahibi olabiliyoruz. Bu da beş araştırma alanı demek oluyor:

1- Darwin'in teorisinin Hegel'in raslantı (durumsallık) ve zorunluluk diyalektiği ile ilişkisi;

2- Hobbescu ve Mahthusçu fikirlerin biyolojik alana ve ardından yine toplumsal alana çifte aktarımı düşüncesinin eleştirisi,⁽¹⁷⁹⁾

3- En güçlüünün hayatta kalması düşüncesi (ve bunun Darwin'in hayatta kalma mücadelesi ile karıştırılması);

4- Doğal tarih içinde rekabetin karşılığı olarak işbirliğine vurgu; ve

5- İş bölümü, mülkiyet ve sınıf tarihinin doğal evrime indirgenemeyecek bir belirimci toplumsal gerçekliği nasıl temsil ettiğine vurgu. Bu çeşitli noktalar hep birlikte Engels'in notlarında "Genel Plan" ile aynı çizgide Darwin'in fikirlerinin diyalektik muhtevasını yeniden vurgulamak ve daha da önemlisi, "burjuva Darwinci" veya sosyal Darwinci düşüncelerin eleştirisini netleştirmekle uğraştığını açıkça ortaya koyar. Engels notlarında, giderek (Haeckel gibi) Darwincileri ve (Schmidt gibi) bağımsız Darwincileri daha çok eleştirir ancak Darwin'i nadiren eleştirdiği gibi, daha çok över.⁽¹⁸⁰⁾

Dahası, Engels "Darwinci teorisinin, Hegel'in zorunluluk ve rastlantı arasındaki iç bağlantı anlatısının pratik kanıtı olarak gösterilebileceğini" belirtti.⁽¹⁸¹⁾ Bu bakımdan, Darwin'in evrimsel gerekliliği kurmak için maksimum ihtimale veya durumsallığa dayanmış olması yaptığı keşif bakımından kritik bir önem taşıyordu. Burada, "ihtimali bütünüyle reddederek bir tarafa atmaya çalışan" on sekizinci yüzyıl Fransız materyalizminin diyalektik olmayan karakterine karşı çıktı. Hegel, tersine, *Mantık*'ında "zorunluluk kendini bir ihtimal olarak ortaya koyar" demişti. Engels'e göre, Darwin, ihtimalin var olan en geniş temelinden yola çıkarak "tekil türler içindeki bireyler arasındaki sonsuz, rastlantısal farklılıkları" vurgulamıştı, bu farklılıklar daha sonra organizmaların ve içinde bulundukları çevrenin karmaşık, karşılıklı

178) Marx ve Engels, *Collected Works*, 46:376-77.

179) Bkz. John Bellamy Foster, Brett Clark ve Richard York, *The Ecological Rift* (New York: Monthly Review Press, 2010), 308-15.

180) Bkz, örneğin Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:587.

181) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:498-501, 582; Hegel, *The Encyclopaedia Logic*, 215-25.

olarak birbirine bağımlı ilişkileri bağlamında evrimin nedeni oluyordu.

Engels, yeniden metafizik, mekanik ve monistik hale gelen sonraki Darwinizm'deki eksikliğin Darwin'in doğal seçim teorisinde var olan diyalektik pırıltı olduğunu söyledi. Mekanik ve monistik terimleri Haeckel tarafından kendi yaklaşımını tanımlamak amacıyla birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılmıştı. Sonuç, Darwin'in bir yandan (herkese karşı savaş diyen) Hobbes'a, bir yandan da (sınıf farklılıklarını haklı göstermek üzere tasarlanmış nüfus-gıda önermesiyle) Malthus'a aşırı derecede indirgenmesi olmuştu.⁽¹⁸²⁾ Doğal Bilimler adına toplumun içine (bir tür çifte "aktarım" veya "tekrar dış-değerleme olarak") bir kaba Hobbescu-Malthuscu görüş sızmıştı.⁽¹⁸³⁾ Schmidt ve Haeckel gibi "Burjuva Darwinciler" toplumu sözde Darwinci bir zeminde "en güçlü'nün hayatta kaldığı" bir duruma indirgeyebilmişlerdi.

Engels'in "burjuva Darwinizmi"ni ya da bugünkü tanımıyla "sosyal Darwinizmi" ayrıştırması önemlidir. Alfred Kelly'nin söylediği üzere, "On dokuzuncu yüzyılın sonunda kimse kendisine Sosyal Darwinist demiyordu."⁽¹⁸⁴⁾ Ancak yine de vardılar ve bu görüşün ilk bilinen açıklamaları, Schmidt'in ve Haeckel'in çalışmalarıyla açık açık Alman Sosyal Demokrasi-sine, özellikle de Marx ve Engels'e karşı yöneltilmişti.

Bunda, Darwin'in doğrudan bir rolü yoktu. En fazla, Spencerci "en güçlü'nün hayatta kalması" terimini kabul ederek ve Malthus'un çalışmasının önemi vurgulayarak kasıtsız olarak bu tür fikirleri teşvik etmişti. Engels'e göre, kendi fikirlerinin tersine giderek "Darwin'in yaptığı hata" çok farklı olmalarına rağmen "doğal seçim" ile "en güçlü'nün hayatta kalması"nı kategorilerinin "bir araya yığılmasına" izin vermesiydi. Bu sosyal Darwinizmin yolunu açmıştı. Engels, Darwin'in doğal seçilimi, aşırı nüfus baskısıyla ilişkili olarak dahi uyum bakımından en zayıfa karşı en güçlüden yana olmak zorunda değildir diyerek konunun altını çizdi. Seçilimin ardındaki güç, değişen çevresel koşullar altındayken "bir bütün olarak uyum, ilerleme kadar gerileme anlamına da gelebilir (örneğin asalakların hayatı *daima* gerilemedir)" diye belirtti. Daha da ötesi, "organik evrimde her ilerleme aynı zamanda bir gerilemedir, *tek yanlı* evrimi sabitler ve başka birçok yöndeki evrim ihtimalini dışlar. Bu temel yasadır"⁽¹⁸⁵⁾ dedi. Engels burada E. Ray Lankester'in *Degeneration*'da açıkladığına benzer bir görüş benimsemişti.⁽¹⁸⁶⁾ Darwin'de ise, bunun gibi karmaşık, ilerleme kadar gerileme ihtimalini de tanıyan, çizgisel

182) Malthus hakkında bkz. Foster, *Marx's Ecology*, 81-104.

183) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:331, 584, 46, 108.

184) Alfred Kelly, *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwin in Germany* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1981), 101.

185) Marx ve Engels, *Collected Works*, 15:582-85.

186) E. Ray Lankester, *Degeneration* (Londra: Macmillan, 1889). Buradaki savın benzerliği, Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'nin notları arasında bulunan bu sayfaların 1875'de, Lankester'in kitabının yayınından beş yıl önce yazıldığı sanıldığından muhtemelen rastlantısal.

olmayan bir evrim görüşü son derece açıktı, gerçi zaman zaman “Darwinizmin” kaba, mekanik biçimlerini teşvik eden daha indirgemeci görüşlerin yolunu da açmıştı.

Eşit derecede önemli olan diyordu Engels, Darwinci teorinin kaba versiyonlarında evrim teorisinin iş birliğine uyumlu olduğunu hiç görmeden dar anlamda bir rekabeti (en güçlüünün hayatta kalması) vurgulama eğilimiydi. Hayvanlar sadece uyum sağlamıyorlardı; aktif bir şekilde çevrelerini değiştiriyorlardı. İşin ironik yanı, Engels’in birkaç kez vurguladığı üzere, Vogt, Büchner ve Moleschott gibi var olma mücadelesinden başka bir şeyden söz etmeyen, olabilecek en indirgemeci tarzı ele alan mekanik materyalistlerin daha önce doğadaki iş birliği ve karşılıklı bağlar üzerine yazmış olmalarıydı. Özellikle Liebig’in analizi, metabolizma ve inorganik ile organik bütün hayatın birbirleriyle ilişkisi vurgusuyla, Darwinci evrimin karmaşık ve açık bir sistemden ziyade, kaba, tek yanlı Hobbescu-Malthusçu bir anlamda ele alınması nedeniyle kaybolmuş daha geniş bir diyalektik bakışın unsurunu temsil ediyordu.⁽¹⁸⁷⁾

Dahası, toplumsal-tarihsel sistemler, insanlarla doğa arasında aracılık ederek yeni bütünleyici düzeyleri ve yasaları oluşturan üretim, sınıf, devlet vs. tarzlarına ve ilişkilerine bağlı olduklarından doğal-tarihsel sistemlerin farklı biçimleri olarak görülemezlerdi. İster Dühring’de ister Haeckel’de ister Schmidt’te olsun, indirgemecilikle bunu inkâr eden sosyal Darwinizm, dolayısıyla bir gerilemeydi ve söyledikleri bakımından gericiydi. Engels özellikle sahte Darwinci bir yaklaşım benimseyen ve sosyal Darwinizmi somutlaştıran İtalyan teorisyen (daha sonra Faşizmin ve Mussolini’nin destekçisi olan) Enrico Ferri gibi sözde sosyalistleri eleştirdi. Engels’e göre, Ferri’nin *Darwin, Spencer, Marx* adlı çalışması “tatsız tuzsuz menfur bir çöp yığını olarak” bir kenara atılmalıydı.⁽¹⁸⁸⁾

Dolayısıyla Engels, Darwin’in “çığır-açan” eserini sadece doğal evrimin anlaşılması bakımından değil, aynı zamanda doğa ile toplum arasındaki iç bağlantıların daha karmaşık görüntüsü açısından da bir anahtar olarak gördü.⁽¹⁸⁹⁾ Nasıl toplum Marx’da diyalektiğin kanıtıysa, Darwin’de de doğa öyleydi. Gerçekten de artık Engels’in ünlü sözünü ayrıntılandırarak söylediğimiz gibi, diyalektiğin kanıtıydı. Materyalist tarih ve doğa kavrayışı, bir gerileme olduğu kadar ilerleme olarak, bir sarmal gelişme biçiminin daha geniş bir diyalektik vizyonu içinde birleştirilebilirdi. Böyle bir çerçeve, doğanın egemenliği kadar insanlığın egemenliğinin tehlikelerinin de tam olarak idrak edilmesini sağlıyordu.

187) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:583-84, 45, 107.

188) Marx ve Engels, *Collected Works*, 50:349. Ayrıca bkz. Ferri, *Socialism and Modern Science* (Darwin, Spencer ve Marx’ın İngilizce çevirisi)

189) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:501.

Darwinizm, bazıları için elbette yeni bir emperyalist bakışın temelini oluşturdu. Vogt, Büchner, Haeckel, Dühring, Schmidt ve Ferri, özellikle daha sonra monist görüşlerini yaymak için verdikleri eserlerde ırkçı ve sosyal Darwinci ideolojilerle bir araya geldiler, bu gelişme Engels'i mutlaka hiç şaşırtmayacaktı. Schmidt şöyle bir görüş belirtmişti: "Alt insan ırkları vardır -bunlara insan türü de diyebiliriz- ve daha aşağıdaki hayvanlar, daha yükseklerle nasıl ilişki içindeyse, diğer ırklarla ilişki içindedirler... Eğer vahşilerin etnolojisini ve antropolojisini hayırseverlerin ve misyonerlerin bakış açısından görmez de bir doğa bilimcinin soğukkanlı ve akli başında bakışıyla görececek olursak, geriliklerinin sonucu olarak var olma mücadelesi içinde yok oluşları (ki bu gelişmenin evrensel koşulları tarafından düzenlenir) olayların doğal seyridir." Bu arada Büchner'in değerlendirmesi şöyleydi: "Beyaz ya da Kafkasyalı insan türleri dünyanın egemenliğini ele geçirmeye yazgılıdır, Amerikalılar, Avustralyalılar. Alfurenler, Hotentolar ve bunlar gibi daha aşağı insan ırkları, kocaman adımlarla kendi yıkımlarına doğru ilerlemektedirler."⁽¹⁹⁰⁾ İnsan eşitliği konusunda Marx ve Engels'in bakışlarına bundan daha ters bir görüş olamazdı.

Engels'in "doğa diyalektiğinin kanıtıdır" iddiasının önemini vurgulamak kadar önemli bir durum da, 1860'larda ve 70'lerde Almanya'da Neo-Kantizmin yükselişi ve bilimin içine sızmasıdır. Neo-Kantizm liberal felsefe içinde Büchner, Vogt ve Moleschott gibi düşünürlerin bilimsel materyalizmlerinin kabalığına cevaptı ve tarihsel materyalizme daha farklı ve daha karmaşık bir meydan okumaydı. Neo-Kantçılar bilimin (kendine ait alanının içinde) katı mekanik bir yorumu kabul ediyorlardı ancak vurgularını Kant'ın bilinemez "kendi içindeki şeyi"ne ve bilginin epistemolojik sınırlarını vurgulamak için *a priori* bilgi gerçekliğine yapıyorlardı. Neo-Kantizm bu temelde anlam ve "etik"e ayrı bir alan bırakıyor ve böylece dinin yeniden girişi için yer açıyordu. Neo-Kantçi geleneğin en eski ve en etkili sistematik tezi, Lange'nin 1866 tarihli *History of Materialism*'iydi [Materyalizm Tarihi]. Marx ve Engels'in birbirlerine yazdıkları mektuplarda isabetle gözlemledikleri üzere, Lange, Hegelci spekülative felsefenin reddi ve doğayı mekanik anlamda görmek bakımından Büchner, Vogt ve Moleschott'tan yana çıkmıştı ancak buna bir de materyalist bilimi felsefeden ayırarak düalistik bir kavramlaştırma eklemişti. Alman idealist felsefesinin içindeki nicelik ve nitelik, doğa ve tarih, ampirisizm ve *a priori* bilgi, materyalizm ve din ve aynı zamanda rastlantı ve zorunluluk gibi çoklu düalizmleri aşmak için gösterilen bütün çabalar

190) Schmidt, *The Doctrine of Descent and Darwinism* 296-98; Richard Weikart, *From Darwin to Hitler: Evolutionary Ethics, Eugenics and Racism in Germany*'deki Büchner alıntısı, (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 191. Ayrıca bkz Haeckel, *The Evolution of Man* (New York: D. Appleton and Co., 1896), 180-81 (ve Plate xiv); Kelly, *The Descent of Darwin*, 116-22; Beiser, *After Hegel*, 174. Vogt ırksal poligenesinin önde gelen savunucularından biri idi, Ferri, Mussolini'nin yandaşı oldu.

reddedilecekti. Özellikle Engels, Almanya'da ortaya çıkmakta olan bu neo-Kantizmi, İngiltere'de Huxley ve Tyndall gibi bilim insanlarının “agnostizmi” ile yakından bağlantılı olarak gördü.⁽¹⁹¹⁾

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde öncelikle Almanya'da ortaya çıkan neo-Kantizm, epistemolojiyi bir bütün olarak felsefenin üzerinde egemen ayrı bir bilim olarak yerleştirmeye, materyalizm/realizme veya daha geniş bir diyalektik mantığa dayanan bütün kavramlaştırmalardan keskin bir şekilde koparmaya çalıştı. Büyük Sovyet düşünür Evald İlyenkov'un eleştirel gözlemine göre, “insanın tüm etkileri [sanki bir prizmadan geçercesine] kırıdğı psiko-fizyolojik özgüllüklerine” dayanarak, insan bilgisinin kesin sınırları sorununa “[neo-Kantçıların] getirdikleri özel nitelik, elbette ki bilginin felsefenin temel sorunu olduğunun keşfi hiç değildi, felsefenin içinde edindiğı, içinde kaynadığı özgül biçimdi”⁽¹⁹²⁾ Bu geniş neo-Kantçılık içinde epistemolojinin ayrı bir bilim olarak ayrıştırıldığını açıklayarak devam etti..

Bu gelenek, insan bilgisinin dış dünyanın (yani bilincin dışındaki var oluşun) bilgisi olmadığını, yalnızca “içsel tecrübelerin” olgularının sıralanması, düzenlenmesi ve sistematikleştirilmesi sürecinden, yani en nihayetinde insan organizmasının dış dünyanın durumuna ve olaylarına hiç benzemeyen psiko-fizyolojik hallerinden ibaret olduğu tezinin *a priori* kabulüne dayanır... Dolayısıyla “Epistemoloji”, “ontolojiye” (veya metafiziğe) karşı yerleşti ve insanı çevreleyen dünyanın bilgisinin gerçek seyrini araştırmaya dair bir disiplin olarak hiç bir şekilde kabul edilmedi; tam tersine istisnasız her bilgi formunun bizi çevreleyen dünyanın bilgisi olmadığını ve ancak ve ancak “özne bilginin” düzenlenmesine dair özgül bir şema olduğunu öneren bir doktrin olarak doğdu.⁽¹⁹³⁾

Dolayısıyla neo-Kantçılar, Kantçılıktaki kendi içindeki şeye uzanamayacak olan “bilginin öznesi”nin sınırlarını belirleyen katı bir epistemoloji kurma peşine düştüler. Bu kavramlaştırma içinde (genellikle mekanik anlamda görülen) doğal bilimler sık sık kendi ayrı dünyevi alanına yerleştirilse de, kendisine ait güncel bilgi iddiaları kuşku götürür bir halde kaldı. Bilimsel gerçeklik, bu nedenle, doğası gereği “pozitivist” olan “metafizik” önermelere dayandığı için sık sık eleştirildi.⁽¹⁹⁴⁾ Daha da ötesi, Neo-Kantçılık, doğal-maddi varoluş ile insan bilgisini yani “doğallık ihtimalini” birbirine bağlayan daha karmaşık diyalektik kavramlaştırmalar ihtimalini katı bir şekilde red-

191) Klaus Christian Köhnke, *The Rise of Neo-Kantianism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), ix, xii, 160.

192) İlyenkov, *Dialectical Logic*, 293-95.

193) A.g.e., 285-96.

194) A.g.e., 297.

detti.⁽¹⁹⁵⁾ Neo-Kantizm etkisi ile epistemolojiye verilen özgül rol, bir meslek olarak felsefenin gelişimine bizim dönemimize dek uzanan muazzam bir etki bıraktı.

Engels, neo-Kantçı felsefedeki gelişmeleri dikkatle izledi, salt Lange'a değil aynı zamanda bilim insanları arasında, Du Bois-Reymond, Nageli ve Virchow, felsefeciler arasında da Reihl, Cohen ve Paut Natrop gibi isimlere odaklandı. Almanya'da neo-Kantizm sık sık, benzer düalistik kavramlaştırmalara dayanan Dühring gibi pozitivistlerle ilişkilendirilen sözde "gerçekçilik felsefesi" ile üst üste bindi. Dolayısıyla "bütün nitelik... bu itibarla bilime yabancıdır" diyen Reihl, yaptığı çalışmanın önemli yanlarını Dühring'in çalışmasından çıkmış olarak gördü.⁽¹⁹⁶⁾

Ancak neo-Kantçılık diyalektiği reddi ve köklü düalizmi nedeniyle tarihsel materyalizme karşı ciddi bir meydan okuyuştu. Zorluk, neo-Kantçılığın, materyalizmin etrafını bir kordonla çevirmeye niyetli olmasıydı. Neo-Kantçı bakış kökten bir şekilde Nageli'nin maddi dünyaya diyalektik bir yaklaşımla ve insanlığın kendisinin dünyevi sınırları olduğu anlayışıyla çelişen sonsuzluk önermesine dönmüştü. Engels'e göre, Nageli'nin önermesi, tıpkı burjuva ideolojisinin kendisi gibi, niceliksel indirgemeci yaklaşımı ve bununla bağlantılı metafiziksel düalizmi ile "kötü sonsuzluğu" temsil ediyordu. *Doğanın Diyalektiği*'nin son bölümleri için yaptığı planda belirttiği üzere, bu bakış açılarına doğanın ve toplumun diyalektiğinin durduğu noktadan meydan okumaya niyetliydi.⁽¹⁹⁷⁾

Ignorabimus tartışması 1872'de o sıralarda Berlin Üniversitesi'nin rektörü ve Almanya'nın en saygın fizyologlarından biri olan Du Bois-Reymond'un yaptığı bir konuşmayla patladı. Laplace yanlısı ideal bir bilim insanının nicel bilgiyi en uç sınırına kadar geliştirmeyi hayal etse dahi, bilimsel bilginin aşılması imkânsız, büyük ölçüde niteliksel sınırları olduğunu iddia etti. Bunlar: 1- Bilincin (duyuların, düşüncenin) beynin fizyolojisi ve kimyasına göre gelişimi ve 2- Maddenin temel doğasıydı (Du Bois-Reymond atomları bir düşünsel fantezi olarak görüyordu). Bu iki noktanın hiç biri yeni değildi, ancak Du Bois'nun bilimsel çevrelerdeki saygınlığı ve neo-Kantçı düalizme ve kuşkuculuğa dönüşü nedeniyle büyük bir kavganın kopmasına yol açtı. Bilimsel materyalizmin temsilcisi olan Büchner, Du Bois-Reymond'un iddialarını sert bir şekilde eleştirdi ve ortaya attığı iki alanın hiç birinin mekanik bilimin potansiyel gelişmesinin ötesinde olmadığını öne sürdü. Bunun tersine, neo-Kantizmin kurucu kişiliği olan Lange, Du Bois-Reymond'u savundu ve bilginin özsel olarak sınırları olduğunu savundu.⁽¹⁹⁸⁾

195) Roy Bashkar, *The Possibility of Naturalism* (New York: Routledge, 2015).

196) Engels, *Ludwig Feuerbach and the Outcome of Classical German Philosophy*, 22-23; A. Voden, "Talks with Engels", 330-31; Köhnke, *The Rise of Neo-Kantianism*, 227, 244-46.

197) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:512-18.

198) Beiser, *After Hegel*, 97-104, 108-16.

Du Bois-Reymond'un *Ignorabimus* tartışmasındaki sözlerinden de önemlisi, 1876 yılında Nageli'nin Münih'te yapılan Alman Doğal Bilimciler ve Fizikçiler Kongresi'nde yaptığı konuşmaydı. Nageli, bilginin duyularla elde edildiğini ancak duyuların sınırlı olduğuna ve ampirik zeminli bilgi bilimin müdahalesi ile genişletilse bile evreni bilme kapasitesinin zaman ve mekânla azaldığına dair Humecu ampirist bir pozisyonu benimsemişti. Nageli, bu bakımdan Du Bois-Reymond'un bilginin madde ve bilinç alanlarının muhtevasını kavrayamamaktan, sınırsız kavrayamamaya kadar uzanan bütün sınırlarını dikkate almamıştı. Nageli, “Sadece sınırlı olanı bilebiliriz” diyordu. Humecu bir bakışı benimseyen Nageli, gözlemlerimiz evrensellikten yoksun olduğuna göre doğa içindeki süregiden gündelik bağlantıları açıklayamayacağımızı iddia etti. Uzay sınırsız bölünebilir ve sınırsız genişleyebilirdi dolayısıyla bizim evrensel kavrayışımızın ötesindeydi. Zaman da aynı şekilde bölünebilir ve genişleyebilirdi. Nitelikler, niceliksel ölçülerin ötesinde olduğu için genel olarak onları kavrayabilme yeteneğimize karşı koyuyorlardı. Aslında Nageli, Humecu amprisizmi ve şüpheciliği pekiştirerek Alman felsefesindeki neo-Kantçı ve pozitivist hamlelerin gerçekte pre-Kantçı (Humecu) olduğunu gösterdi.⁽¹⁹⁹⁾

Engels'e göre, Nageli'nin aklın ve doğanın diyalektik karakterini hem *öz bilinçli bir mantıkla* hem de materyalist bakış açısıyla kavramak konusundaki giderek artan başarısızlığını gösteren işte bu önermeydi. Nageli'nin yanlış, sadece niceliksel bilgi geçerli olduğu için niteliksel olanı bilemeyeceğimizdi. Engels ısrarla, niteliksel olana dair bu tür görüşlerin bir şekilde tamamen apayrı bir gerçeklik oluşturduğundan en azından dört nedenle yanlış olduğunu söyledi. Birincisi, her niteliksel farklılık “sınırsız olarak birçok niceliksel mērhaleye” sahip olduğundan, niceliksel olarak ölçülebilirdi. İkincisi, nitelikler kendi başlarına değil, başka şeylerle ilişki içinde var olurlardı. Şeyler birbirlerinden çok bariz şekilde farklı nitelikler taşısalarda, bunların arasına çeşitli niteliklerde başka şeyler koymak her zaman mümkündü, dolayısıyla da sınıflandırma ile “bir göktaşından bir insana kadar” uzanan şeylerin “bir dizi” ye ait olduklarını böylece de her birini doğanın içindeki bağlantılarındaki yerlerine koymak dolayısıyla da *bilmek* mümkündü. Üçüncüsü, duyularımızın ilintisi birbirine bağlı nitelikleri seçmemizi sağlıyordu. Dördüncüsü, organik kimya bazen mutlak niteliklere sahip olduğu düşünülenlerin aslında bizatihi niceliksel değişimlerin ürünü olduklarını (ya da bunlardan yoksun olduklarını) göstermekteydi, dolayısıyla belli moleküler değişimlerle, bütünüyle yeni nitelikler *belirirdi* (niteliksel sıçrama). Nageli'nin niceliksel belirlenimlerin dışında mutlak bir şekilde belirgin niteliksel değişimleri, bilginin sadece niceliksel olduğu düşüncesiyle birlikte, nicelik ve niteliğin bilginin zorunlu ve birbirine bağlı yönlerini oluşturduğu du-

rumlarda diyalektik olarak düşünme becerisine sahip olmadığını gösteriyordu.⁽²⁰⁰⁾

Daha da önemlisi Nageli'nin bilginin sonsuzun kavranmasından ibaret olduğundan ve sonsuzun da tanımı gereği bilinemez olduğundan emin olmasıydı. Engels'in, Nageli'nin tersine (ve aynı zamanda benzer savları ortaya atan Dühring'e de karşı çıkarak) doğanın ve tarihin diyalektiği düşüncesinin ana kavramı olarak Hegel'in "kötü sonsuzluk" eleştirisini açık bir şekilde alıp ekolojik bir dünya görüşü zeminine oturttuğu yer burasıydı. Hegel'in felsefesine göre, sonsuz sonu olandan ayrı olarak görülürse, o halde sonu olan tarafından sonlandırılır, bu da sonsuz kavramıyla çelişir, dolayısıyla sonu olan, sonsuzun içinde bir an olarak görülmelidir. Daha da ötesi, sonsuzluk ilerleme ya da genişleme olarak görülmüşse, 1+1+1 "kötü bir sonsuzluk"tur, entelektüel olarak kendi kendini yener ve özünde anlamsızdır. Hegel'e göre gerçek sonsuzluk, kendi içinde bütün olarak geri dönen, kendine yeterli dairesel bir biçim alan evrendir. Gerçek sonsuzluk, sonsuza dek ileri ya da geri gitmez. Dünya gibi sonsuzdur, hayat ve ölüm döngüleriyle, olumsuzun olumsuzlanması ile işler. Aydınlanmanın ilerleme kavramının sonu olan her şeyin sonsuz bir ilerleme ile aşılabacağına dair kötü sonsuzluğu karşısında Hegel, antik Yunan diyalektiğinin kendi kendine yeten dairesel anlayışını daha yüksek bir düzlemde diriltme peşine düştü. Eğer kötü sonsuzluk salt soyut 1+1+1 ise, gerçek sonsuzluk kendi içindeki sonları taşır ve dolayısıyla farklılaşmış bir muhteva ile dolu olarak gerçek dönüşümler sergiler.⁽²⁰¹⁾

Engels'in söylediği gibi, "Gerçek sonsuzluk zaten uzay ve zamanla doldurulmuş olarak Hegel tarafından doğru bir şekilde ortaya konmuştur." Bu bakımdan, doğa muhtevası ile birlikte tarihsel olarak görülmüş ve doğal tarih toplumsal tarihten sadece toplumsal tarihin öz bilince sahip olması bakımından farklılaşmıştı. Burada, kötü sonsuzluk ya da sonsuz ilerleme düşüncesi, düşüncenin gelişiminin belli bir düzeyinde gerekliydi, ancak sadece kısmi, tek yanlı bir kavramsallaştırma öneriyordu. Bu durumun, böyle çizgisel, salt ekleme kavramlardan koparak bir gerçek sonsuzluk kavramı ile olumsuzlanması şarttı. Gerçek sonsuzluk kavramı "Doğanın sonsuz karmaşıklığını" ve "fenomen ile doğal bilginin pratikte sonsuz farklılığını" işaret ediyordu. Evrendeki küçük köşemizde, "aşağı yukarı kendi küçük dünyamızla sınırlı" bu anlayış üzerine evrendeki doğa yasaları icat edilmişti.

Dolayısıyla Engels, gerçek sonsuzluğun ne bitip tükenmez bir tekrar ne de Hegel'de olduğu gibi bir çember olduğunu, ilerlemenin de gerilemenin de kendi rollerini oynadıkları bir tür sarmal "gelişme" olduğunu öne sürdü. Hegel, kurduğu idealist sistemin gerektirdiği gibi "gelişme doğanın zamansal

200) Marx ve Engels, *Collected Works*, 15:512-16.

201) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:46-48, 516-18; Inwood, *A Hegel Dictionary*, 139-42.

tarihinden dışlanmıştı” derken yanılmıştı. Üstelik “doğanın sonsuz yasaları” hakkında ne kadar çok şey öğrenirsek, onların “tarihsel olanlara... dönüştüğünü” de öğreniyorduk. Gerçekten de, “hareket dışında hiçbir şey evrensel olarak mutlak geçerliliğe sahip değil” di. Marx’ın Lucretius’dan (Epikür) alınarak söylendiği gibi, ölümsüz olan tek şey ölümlülüktü (ölümsüz olan ölümdür); değişim her şeydi. Ancak böylesine bir gerçek sınırsızlığın muhtevası vardı, gelişme “dolu uzay”, yani sınırlı muhtevada uzaydı. Marx ve Engels, evreni bilebileceğimizi söylediler, çünkü biz evrenin içinde bir andık ve kendi sınırlı varoluşumuzla onun evrenselliğine katılıyorduk.⁽²⁰²⁾

Engels’in Hegel’den esinlenerek steril burjuva ilerleme düşüncesine yani kötü sonsuzluğa eleştirisi, doğa ve bilim üzerine bütün yazılarının merkezine oturdu ve genel ekolojik bakış açısının temelini oluşturdu. “Hegel’e göre” diye yazdı Engels, “sonsuz ilerleme kısır bir israftır.” Doğa ve tarih, Aydınlanmanın bakış açısında olduğu gibi yukarı doğru ilerlemenin çizgisel bir mevhumundan ziyade, “gelişme ve ilerleme veya gerileme” ile karakterize olmuştu. Gerçekten de “dünyanın yaşam süresinin sonu” diyordu Engels, “öngörülebilir. Ama o durumda da dünya, evrenin bütünü değildir.”⁽²⁰³⁾ dedi. Fourier’i “insan ırkının nihai yok oluşu” düşüncesini “tarih biliminin içine soktuğu” için övdü.⁽²⁰⁴⁾

Doğanın Diyalektiği’nin giriş bölümü karasal doğanın mutlak yok oluşunu işaret ederek biter. Dünyanın (o dönemde çok daha yakın olduğu düşünülen güneşin ölümüyle bağlantılı olarak) ölümünden kaçış yoktur:

“Var olmuş her şey mahvoluşu hak eder” [Goethe’nin *Faust*’unda Mephistopheles’in sözü, Birinci perde, 3. Sahne]. Milyonlarca yıl geçebilir, binlerce kuşak doğar ve ölür, ancak güneşin azalan sıcaklığının kutuplardan dışarı fırlayan buzları eritmeye yetmeyeceği bir zaman kaçınılmaz olarak gelecektir. İnsan ırkı giderek ekvatoru dolduracak ve sonunda hayatı sürdürmeye yetecek kadar ısı kalmayacaktır. Organik hayatın son izleri de yavaş yavaş yok olduğunda ve dünya ay gibi her şeyini tüketmiş, donmuş bir küre haline geldiğinde, en koyu karanlığın içinde aynı şekilde yok olmakta olan güneşin etrafında giderek daralan bir yörüngede dönecek ve sonunda güneşin içine düşecektir. Diğer gezegenler daha önce bu durumu yaşamıştır, başkaları da dünyayı izleyecektir. Birbiriyle uyum içinde yaşayan sakinleriyle parlak ve sıcak bir güneş sistemi yerine, evrensel uzayın içinde yapayalnız dolaşan soğuk, ölü bir küre olacaktır. Güneş sistemimizin ba-

202) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:514; Joseph Fracchia ve Cheyney Ryan, “Historical Materialist Science, Crisis and Commitment,” *Open Marxism*, cilt 2, ed. Werner Bonefeld, Richard Gunn ve Somsas Psychopedis (Londra: Pluto, 1992), 59,65.

203) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:517.

204) Engels, *Socialism: Utopian and Scientific*, 40.

şına gelen şey, önünde sonunda evrenimizin diğer sistemlerinin hepsinin başına gelecektir.⁽²⁰⁵⁾

Oysa, materyalist ve diyalektik mantık bize eylemleriyle “dünyadaki en yüksek yaratısını, yani düşünen zihni yok edecek” doğal dünyanın aynı evrensel yasalarının “başka bir yerde ve başka bir zamanda onu yeniden üreteceğini” öğretir.⁽²⁰⁶⁾ Engels’in ekolojik bakışında evren açıldı ve değişim evrenseldi.

205) Marx ve Engels, *Collected Works*, 24:331-32.

206) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:335.

Yedinci Bölüm

İnsan Emeğinin ve Toplumu Yeniden Üretmenin Ekolojisi

Engels'in ekoloji üzerine en özgül çalışması olan "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü"nün çıkışının üzeri hep kalın bir sis tabakasıyla kaplıdır. İlk taslağı, 1876'nın Mayıs ve Haziran aylarında, başlığı *Köleliğin Üç Temel Biçimi* (daha sonra İşçinin Köleleşmesi) konularak planlanmış bir eserin giriş bölümü olarak kaleme alındı. Kitap, bir cümlemin ortasında kesilmiş olan giriş bölümünü hariç tutarsak hiç bitirilmedi, ayrıca eserin bütününe dair bir plan da ortada yoktur. Engels daha sonra tamamlanmamış giriş bölümüne şimdiki başlığı; "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü" olarak değiştirdi ve *Doğanın Diyalektiği*'nin planına bu eserin sonuç bölümünü oluşturmak üzere kattı (11. Bölüm). Bu bölümün amacı doğa, toplumu ve insan evrimiyle ve ayrıca da bunların Ernst Haeckel ile Oscar Schmidt'in sosyal Darwinizmleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktı.⁽¹⁾ "Emeğin Oynadığı Rol" ilk kez Engels'in ölümünün ardından, 1896'da *Die Neue Zeit*'da ayrı bir makale olarak yayınlandı.⁽²⁾

Bunların hepsi geriye birçok cevaplanmamış soru bırakmıştır: "Emeğin Oynadığı Rol"ün yazıldığı özgün bağlamı nasıl anlayacağız? Daha geniş bir çalışma olan *Köleliğin Üç Temel Biçimi*'nin amacı acaba neydi? Bu çalışmanın

1) Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975), 23:314.

2) Frederick Engels, *Dialectics of Nature* (Moskova: Progress Press, 1964), 328-29; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:314.

Engels'in o sıralar üzerine asıl yoğunlaşmış olduğu *Doğanın Diyalektiği* ile ilişkisi neydi? 1876 Mayıs'ında *Anti-Dühring*'i yazmak için *Doğanın Diyalektiği*'ni bir kenara bırakmaya karar verdiği sırada, Engels'i "Emeğin Oynadığı Rol"ü yazmaya iten neydi?⁽³⁾ Bunların hepsinin Darwin'in birinci baskısı 1871'de ikinci baskısı 1874'de çıkan *İnsanın Türeyişi* adlı eseriyle ilişkisi neydi? Son olarak da Engels "köleliğin üç temel formu" derken ne kastedi-yordu ve bunun insanın kökenleri, insan ekolojisi ve kadınların ezilmesi konularındaki düşünceleriyle ne bağlantısı vardı? Bu soruların cevaplarını vermek için hem "Emeğin Oynadığı Rol'e ve Engels'in daha sonra gelen 1884 tarihli eseri *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ne bakmamız gerekiyor, onun daha geniş antropolojik ve tarihsel amaçlarını ancak böyle daha iyi kavrayabiliriz.

Engels'in "Emeğin Oynadığı Rol"ünün yazıldığı genel bağlamı oluşturan *Köleliğin veya Kulluğun Üç Temel Biçimi* başlığı ile ne demek istediği daha geniş yazılarında açıkça görülür. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde şöyle yazmıştı:

Tam gelişimine uygarlıkla varan kölelikle, toplumda ilk kez sömüren ve sömürülen sınıflar halinde bir büyük ayrım oluştu. Bu ayrım bütün bir uygarlık döneminde devam etti. Kölelik sömürünün ilk biçimiydi; bunu Orta Çağ'da serflik, modern çağda da ücretli emek izledi. Bunlar kulluğun üç büyük biçimidir, hepsi de uygarlığın üç büyük çağına özgüdür; açık ve örtülü kölelik uygarlığın daimi eşlikçisidir.⁽⁴⁾

Engels, Charles Fourier'in ardından tekeşliliğin ve özel mülkiyetin gelişimiyle birlikte uygarlığı, köleliğe ve genel olarak sınıflı toplumun gelişmesine dayanan bir durum olarak gördü. Uygarlıkta "hâkim üretim biçimi olarak köle emeğinin" ortaya çıkışı, onun düşüncesine göre, başından itibaren kesinleşmiş "aile biçimiyle" ya da adını koymak gerekirse "tekeşlilikle, erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyetiyle ve ailenin toplumun ekonomik birimi olmasıyla" bağlantılıydı.⁽⁵⁾

Bütün bunlara bakıldığında, Engels'in "Köleliğin Üç Temel Biçimi"ndeki asıl amacının insan toplumunun, insan ekolojisi yoluyla gelişmesine yol veren, dış dünya ile karşılıklı bir metabolik ilişki süreci içinde emek dolayımıyla insanın ortaya çıkışını ele almak olduğu açıkça görülür. İlk başta komünal biçimler ve daha genel bir eşitlik hâkim olmuş, ancak ekonomik

3) Marx ve Engels, *Collected Works*, 45:122.

4) Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Moskova: Progress Publishers, 1948), 172 (Başka kaynak gösterilmediği sürece *Ailenin Kökeni*'ne yapılmış olan bütün atıflar bu baskıya aittir.)

5) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 172-74.

artığın büyümesiyle sınıflı toplum ortaya çıkarak üç büyük kulluk/kölelik çağı biçimlenmişti. Bunlar antik kölelik, serflik ve ücretli kölelikti. Daha da ötesi tarih içinde kapitalizm de dâhil olmak üzere sınıf bağı köklerini ve temelini bu ilk ve en temel baskı formundan yani “tekeşlilik, erkeğin kadın üzerindeki tahakkümü ve toplumun ekonomik birimi olarak aile”den alıyordu. Sınıflı toplum, gelişiminin her evresinde doğanın üzerinde kurulan tahakkümle birlikte insan üzerinde kurulan tahakkümle ilişkili çelişkilerin genişlemesiyle karakterize olmuş ve nihayetinde planlı, sürdürülebilir, kolektif ve eşitlikçi bir üretim biçimine doğru devrimci bir dönüşümü zorlamıştı. Hiç kuşku yok ki, daha önce yazılmış “Emeğin Oynadığı Rol”ün de içinde olduğu *Köleliğin Üç Temel Biçimi*’nin genel savı buydu.⁽⁶⁾

Engels’in o dönemde insan evrimi ve bunun insan toplumunun evrimi ile ilişkisi konusunda sürmekte olan ve özellikle emeği ve bunun kölelik üzerindeki etkisini ihmal eden Darwinci teori kurma girişimlerine daha tutarlı bir cevap bulma peşinde olduğu anlaşıyor.⁽⁷⁾ Antropolog Eleanor Leacock’un yazdığı üzere, Engels Darwin’in “insan evriminde alet yapımıyla ifadesini bulan emeğin merkezi konumunu algılayamayan idealist düşünce biçimlerine fazlasıyla kapılmış” olan Darwin yandaşlarının öne sürdükleri görüşlere materyalist bir alternatif sağlamakla ilgiliydi. “Darwin’in kendisi de insanın yüksek primatlarla temel farklılıklarından ziyade akrabalığını kanıtlamak ve bunu insanın toplumsallığı, merakı ve duygularını ortaya ko-şuşu gibi şeylerle göstermekle daha fazla ilgiliydi.”⁽⁸⁾

Darwin *İnsanın Türeyişi*’nde o dönemde insanları ırklar ya da alt türler olarak ayırmaktan ziyade, çok kökenli ya da farklı kökenlere sahip, dolayısıyla da farklı türler olarak gösteren hâkim düşünceyle savaşmak derdindeydi. Çok kökenlilik genel olarak köleliğin ırksal bakımdan haklı gösterilmesi için kullanılıyordu. Darwin, ortak köken üzerinde ısrarla duruyor ve insan ırklarını da bu kapsama alarak köleliğe sert bir şekilde karşı çıkıyordu. Ancak, yine de farklı ırklar arasındaki temasın, zorunlu olarak “uygar ırkların, yabani ırkları geriletmesine” yol açacağına ve bunun da yabani ırkların kısmen ya da tümünden “yok olmalarıyla” sonuçlanacağına kani olmuştu. Bu, Avrupa’nın fetihler yapıp koloniler kurduğu bir çağda, insan popülasyonla-

6) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:461-62.

7) “Emeğin Oynadığı Rol”ün açılış paragrafında Engels hominid tanımı için Darwin’in *İnsanın Türeyişi* adlı eserinden yararlanmıştı. Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:452; Charles Darwin, *The Descent of Man* (Princeton, Princeton University Press, 1981, 1871 baskısının kopyası, iki cilt bir arada, 1:206. (*İnsanın Türeyişi*’ne dair bütün atıflar, farklı kaynak gösterilmediği takdirde bu baskıya aittir.)

8) Eleanor Burke Leacock, “Editor’s Introduction) Frederick Engels, “The Part Played by Labor in the Transition from Ape to Man”, Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (New York: International Publishers, 1973, 247. (Bundan sonra Leacock baskısı olarak geçecek).

rının yok oluşlarının kaçınılmazlığını haklı çıkaran bir görüştü.⁽⁹⁾

Darwin çok kökenliliği ve köleliği reddederken insan ırklarının cinsel seçilime dayandığını anlatmaya çalıştı, bu düşünce *İnsanın Türeyişi*'nin ana savını oluşturmıştı. İnsan ırkları farklı coğrafi bölgelerde kendisini farklı şekillerde ortaya koyan güzellik algısının ürünüydüler. Ne var ki, ırk üzerine bu sav, Viktorya Çağı toplumunun bir özelliği olan cinsel eşitsizliğe dair bir kavramı da içinde taşımaktaydı. "Türlerin erkek olanları", diyordu Darwin, "dişiler arasında en çekici olan için hiç bitmeyen bir rekabeti sürdürebilmek için gerekli olan 'enerji ve azimi' miras almışlardı." Bu meselede ahır benzetmesine başvurarak, erkeklerin dişiler için girdikleri rekabetten dolayı kalıtsal olarak daha fazla zekâya sahip olduklarını öne sürdü.⁽¹⁰⁾

Adanmış bir materyalist ve eşitlikçi olan Engels, içinde insan eşitsizliğini barındıran bütün bu bakış açılarına emeğin insanın kendi kendini yaratmasının temelini oluşturduğunu ve kulluk/köleliğin sınıflı toplumun gelişmesinin ürünü olduğunu vurgulayan antropolojik bir yaklaşım ile karşı çıktı. Kadınların doğuştan eşitsiz oldukları iddiasına karşı erkek egemenliğinin biyolojik olmaktan ziyade toplumsal olduğunu ısrarla anlattı. Böylece, *Ailenin Kökeni* ataerkil biçimlerin ve kadınların ezilmişliklerinin tarihsel gelişimine odaklandı. "İnsan evrimini tamamen biyolojik faktörlerle ve ahlaki özelliklerin gelişmesiyle açıklamaya kalkışmaktan vazgeçmelidir" dedi, asıl önemli olan, insanın doğanın dönüştürülmesiyle ve doğayla emek üzerinden kurduğu ilişkiyle kendi kendini yaratışındaki aktif rolüyüdü. Ancak bu durum, insan ekolojisiyle ilgili bazı meselelere yol açıyordu. Leacock'un gözlemlediği üzere, "Emeğin Oynadığı Rol", "günümüzde hâlâ geçerliliğini sürdüren konuya, insanın toplumsal ilişkilerinin ve insanın doğayla ilişkilerinin bütünüyle bağımsızlaşması" meselesine yönelmişti. Bu daha geniş insan-ekolojik bakış açısına göre toplumsal olanı dışlayan, bütünüyle biyolojik yaklaşım diyalektik dışı ve yanlıştı. Toplumsal analiz de idealist bir tutumla insanın bedensel varlığını dışlayamazdı.⁽¹¹⁾

Şurası çok açıktır;

9) Darwin, *The Descent of Man*, 1:94, 201, 238-40; Adrian Desmond and James Moore, *Darwin's Sacred Cause* (Boston: Houghton Mifflin, 2009): "Introduction" Charles Darwin, *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (Londra: Penguin, 2004) xxvii-xxx. Avrupa'nın genel düşüncesinde o dönemde "vahşi" ırkların kıtadan gönderilmesi düşüncesinin ne kadar derinlere gittiğini anlamak için bkz. Sven Lindqvist, *Exterminate All the Brutes* (New York: New Press, 1996).

10) Desmond and Moore, "Introduction", Darwin *The Descent of Man* (Penguin Baskısı), xlvii, xlix; Darwin, *The Descent of Man*, 1:328. Burada Darwin, erkek üstünlüğünü ortaya koymak için kısmen, doğal özelliklerin doğal seçimden ziyade kalıtsal olduğunu öne süren Lamarcksizme dayanır.

11) Leacock, "Editor's Introduction" Engels, *The Part Played by Labor in the Transition from Ape to Man*, *Origins of Family*, (Leacock baskısı), 245.

1- Engels için doğanın diyalektiği savı doğanın ve toplumun diyalektiğine dair bütünlüklü bir kavramın içinde toplanır;⁽¹²⁾ ve

2- Engels'in "Maymundan İnsana Geçişte Emegın Rolü" ile aşağı yukarı on yıl sonra *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde öne sürdüğü antropolojik savlar arasında devamlılık vardır.

EKOLOJİK BİR ANTROPOLOJİ

"Emegın Oynadığı Rol" Marx ve Engels'in ekonomi politik üzerine yazdıkları bütün eserlerinde olduğu gibi servetin (değerin tersi olarak) hem doğanın hem de emegın ürünü olduğunu vurgulayarak açılır. Engels, emek "bütün insan varoluşunun en temel koşuludur, öyle bir kapsama sahiptir ki, insanı bizzat emek yaratmıştır demek durumundayız" der.⁽¹³⁾ Buradan da insan türlerinin evriminin insan öncesi primat bir atadan itibaren geçirdiği evrim üzerine farklı bir teori kurarak devam eder.⁽¹⁴⁾

Engels'in bu alanda eksiksiz bir araştırma yaptığına hiç kuşku yoktur. Paul Hayer, *Nature, Human Nature, and Society: Marx, Darwin, Biology and the Human Sciences* adlı eserinde, "Maymundan İnsana Geçişte Emegın Oynadığı Rol" hakkında şöyle yazmış: "Engels'in kıyaslama amacıyla kullanmak üzere modern antropoid maymunların davranışları hakkında yaptığı tanım son derece doğrudur ve elde olan primat literatürüne derinlemesine vakıf olduğunu gösterir. Darwin ve antropolog E.B. Taylor gibi herhalde Engels

12) Bu konuda, Engels'in *Dialectics of Nature*'unun editörleri kölelik hakkında yazdığı bölümü, eserinin ilk dosyasına koymuş olduğu halde "Doğanın Diyalektiği ile hiçbir alakası olmadığı" gerekçesi ile çıkarmakla yanlış yapmışlardır.

13) Marx ve Engels, *Collected Works*, 24:452.

14) Leacock'un belirttiğine göre, Engels'in "Emegın oynadığı Rol" günün elverdiği bilgi çerçevesinde adanıklı derinlikli olsa da, savına teğet geçmiş, her biri tek bir cümlede geliştirilmiş, fark edildiğinde bugün tuhaf gibi gelen ancak o dönemin bilimsel tartışmalarını yansıtan iki gözlemi içeriyordu. Bunların birincisinde, yazının başlangıcında, insanların kökeninin Tertiary (erken Pleistocene) dönemde "tropik bölge içinde, muhtemelen şu anda Hint Okyanusu'nun dibinde bulunan büyük bir kıtadaki" tek bir bölgede olduğunu söylüyordu. Bu o dönemde ornitolog Philip Lutley Sclater gibi o dönemin zoologları ve hepsinden önce de Almanya'nın önde gelen Darwinci biyologlarından Ernst Haeckel tarafından öne sürülmüştü. Haeckel, *History of Creation* adlı kitabının büyük bir kısmını bu fikri savunmaya ayırmış ve kıtanın yerini ve buradan göç eden insanlarla ilişkisini gösteren bir de harita eklemişti. Bkz. Ernst Haeckel, *The History of Creation*, iki cilt (E. Ray Lankester'in denetiminde tercüme edildi) (New York: D. Appleton and Co., 1901), 2, baştaki resimli sayfa ve "Monopiletik kökenin Hipotetik şeması" 325-26. Diğer ise tek bir cümledir, bazı yabani kabileler "aynı anda fiziksel bozulma ile birlikte hayvanlarınkine benzer koşullara doğru gerilerler". Batıların ırk teorilerine bağlı olan bu türden fiziksel bozulma iddiaları o dönemde evrenseldi. Bu Engels'in bu eserindeki analizinde ırkla ilgili yegâne açık referanstır. Eseri genel olarak o dönemde ırksal ayrımlara geniş yer veren insan evrimine dair tartışmaların arasında farklılık gösterir. Eleanor Burke Leacock, "Introduction" Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Leacock baskısı), 246.

de antropoid davranışlarını gözlemlemek üzere Londra Hayvanat Bahçesi'nde epey zaman geçirmiştir.”⁽¹⁵⁾

Engels, insan ataların (hominidlerin) ağaçlardan inişlerini, dik duruş geliştirmelerini, bunun ellerin yavaş yavaş evrim geçirmesiyle ve alet yapımıyla sonuçlandığını, bunun da insan evriminin anahtarını oluşturduğunu Haeckel'in *The History of Creation*'ında (1868) ve Darwin'in *İnsanın Türeyişi*'nde yazdıklarından bile çok daha açık ortaya koymuştu. Engels'in elin evrimi üzerine ortaya koyduğu sav, Darwin'in elin evrimine yaptığı vurgu dikkate alınırrsa, Haeckel'den ziyade Darwin'e yakındı. Buna rağmen Darwin, var olma mücadelesi düşüncesine sadık kalarak, aletlerin ve dolayısıyla emeğin değil, silahın ortaya çıkışının üzerinde durmuştu.⁽¹⁶⁾

Engels'in en çok önem verdiklerinin insanın iki ayak üzerinde hareket eder hale gelmesi, bunu da elin gelişmesi ve giderek daha mükemmel hale gelmesinin izlemesi olduğu çok açıktı. Şöyle yazdı:

Kıllı atalarımız arasında dik yürüyüş önce kural, zamanla da bir zorunluluk haline geldiyse, bu arada çeşitli başka işlevlerin ellere geçmiş olması mantıklı görünüyor... İlk çakmaktaşı insan eliyle bir bıçağa dönüştürülene kadar, muhtemelen bizim bildiğimiz tarihsel döneme kıyasla önemsiz bir süre geçmiş olmalı. Ama tayin edici adım atılmıştı, *el serbest kalmıştı* ve dolayısıyla çok daha hünerli hale gelmişti... Dolayısıyla el salt bir emek organı değil, *aynı zamanda bir emek ürünüdür*. Emek, kasların, bağların, daha uzun süreler boyunca özel bir gelişim göstermiş olan kemiklerin mirasıyla yepyeni işlere uyum sağlaması ve kalıtımla geçen incelmeliği sürekli yenilenen ve giderek daha karmaşıklaşan işlerde kullanması, insan eline bir Raphael'in resimlerini, bir Thorwaldsen'in heykellerini, bir Paganini'nin müziğini yapması için gerekli o yüksek mükemmellik düzeyini kazandırmıştır.⁽¹⁷⁾

15) Paul Heyer, *Nature, Human Nature, and Society* (CT: Greenwood Press, 1982), 209.

16) Darwin, *The Descent of Man*: 1:141-48, 206, 2:389; Ernst Haeckel, *The History of Creation*, iki cilt, E. Ray Lankester'in denetiminde çevrilmiştir (NY, D. App. Co., 1901), 2, 293-94, 298-300; Richard Leakey, *The Origin of the Humankind* (New York: Basic Books, 1994), 3, 10.

17) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:453-54. Çeviri Engels'in *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Leacock baskısı) adlı eserine göre değiştirilmiştir. Engels'in "Emeğin Oynadığı Rol"deki savı, bazı yerlerde Lamarckçı kalıtımla edinilen özelliklere işaret eder, ancak genel bağlam içinde Darwinci doğal seçilimi vurgular. Bu bakımdan, eseri yaşadığı dönem için alışılmadık değildi. Doğal seçilimi destekleyen ilke olarak kalıtım yoluyla edinilmiş özelliklere dayanmak, 1870'lerde evrim teorisi içinde neredeyse evrenseldi. Bunun bir örneği de *İnsanın Türeyişi*'nde (1871) ve özellikle *Türlerinin Kökeni*'nin 6. Baskısında (1872) Lamarckçı varsayımlar öne süren Darwin'in kendisidir. Engels ise kendi döneminde bir istisnayı. *Anti-Dühring*'de Lamarckçı eğilimler göstermekten ziyade sadece doğal seçilime dayandı ve Lamarckçılığı şiddetle eleştirdi. Bununla birlikte "Emeğin Oynadığı Rol" de dâhil bazı yayınlanmamış yazılarında ve notlarında yaşadığı dönemdeki "modern bilimin" öngördüğü kalıtım yoluyla edinilmiş özellikler fikrine de belli bir pay vermiştir. Bu bakımdan, örneğin *İnsanın Türeyişi*'nde emekçilerin, üst tabakaya göre kalıtım yoluyla daha geniş ellere

Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'nin "Giriş" bölümünde açıkladığı üzere "Elin uzmanlaşması, alet demektir, alet insana özgü eylem, insanın doğa üzerindeki dönüştürücü tepkisi, üretim demektir." Elin evrim geçirmesiyle "ve kısmen de onun sayesinde, insan beyni de üretimin sonucu olarak buna uygun olarak gelişmiştir".⁽¹⁸⁾ Engels, karmaşık eş evrim süreçleri düşüncesini ortaya koydu, elle çalışma biçiminde emeğin itici gücünün ve bunun sonucunda yakın çevrede (hâlâ kaba haliyle olsa da) artan ustalığın, anlaşılır bir şekilde konuşmanın ve zekânın gelişimine yol verdiğini, karşılıklı etkileşim ve olumlu pekiştirmenin beynin büyümesine ve insan emeğinin daha da gelişmesine yol açtığını açıkladı.⁽¹⁹⁾ "El tek başına var olmadı" dedi, "bilakis, bütünleşmiş, epeyce karmaşık bir organizmanın parçalarından biriydi. Elin kazanımları, hizmet ettiği bedenin bütününe kazanmasını sağladı" diye vurguladı. Burada *Türlerin Kökeni*'nde "Darwin'in sözünü ettiği "büyümenin korelasyonu yasasına" döndü. Engels'in sözleriyle: "Bu yasa organik varlığın ayrı ayrı parçalarının özel biçimlerinin her zaman görünürde onlarla hiçbir bağlantısı olmayan diğer parçalarının belirli biçimlerine bağlı olduğunu belirtir... İnsan elinin giderek mükemmelleşmesi ve ayakların, dik duruşa buna orantılı olarak uyum sağlaması, hiç kuşkusuz böyle bir korelasyonun organizmanın diğer parçalarına yaptığı etkisinin sayesinde olmuştur."⁽²⁰⁾

Buna rağmen, "insan kültürünün ve toplumsallaşabilme yeteneğinin gelişimi yoluyla elin organizmanın geri kalanı üzerindeki doğrudan, görülebilir etkisi ve (gırtlığın evrim geçirmesini gerektiren) konuşmanın dilin gelişmesi üzerindeki etkisi" çok daha büyük bir önem taşıyordu. "Doğa üzerinde hâkimiyet kurma elin gelişimiyle, emekle başladı ve attığı her yeni adımda in-

sahip olmalarının nedeninin elleri çok kullanmak/az kullanmak gibi toplumsal alışkanlıkların toplam etkisi olduğunu söyleyen Darwin'i çok andırır. Helen P. Liepman'ın *Türlerin Kökeni*'nin çeşitli baskıları üzerine yaptığı dikkatli araştırmada şöyle diyor: "Vücut parçalarının kullanılmasının ve kullanılmamasının kalıtsal etkileri, alışkanlıklar, dış etkilerin doğrudan veya dolaylı etkileri, bağlantı, telafi ve doğaçlama varyasyonlar ilk başta doğal seçim üzerinde çalışmak üzere kullanılan hain maddelerdir, daha sonraki baskılarda, doğal seçilimin bağımsız olarak tadil edilmesini sağlamıştır." Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:545; Charles Darwin, *The Descent of Man* (Princeton baskısı), 1:117-8, 157, 160-61; Helen P. Liepman, "The Six Editions of the 'Origin of Species': A Comparative Study" *Acta Biotheoretica* 30 (1981): 211; John Bellamy Foster, *Marx's Ecology* (New York: Monthly Review Press, 2000), 193-94, 205-6.

Günümüzde biyologlar ilk kez C.H. Waddington'un kullandığı bir terim olan epigenetikteki gelişmelerle birlikte kalıtımla edinilen özellikler üzerine yeniden çalışmaktalar. Bu konuda bkz. Peter Ward, *Lamarck's Revenge: Homo Epigeneticus Is Revolutionizing Our Understanding of Evolution's Past and Present* (New York: Bloomsbury, 2018); Eva Jablonka ve Mario J. Lamb, *Epigenetic Inheritance and Evolution: The Lamarckian Dimension* (Oxford: Oxford University Press, 1995).

18) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:330.

19) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:453; Stephen Jay Gould, *Ever Since Darwin* (New York: W.W.Norton, 1977), 209-11.

20) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:453-54; Charles Darwin, *The Origin of Species*.

sanın ufkunu genişletti. İnsanın hominid ataları harcadıkları emek yoluyla çevreleriyle giderek artan karşılıklı ilişki sayesinde “doğal nesnelerde sürekli olarak yeni, dolayısıyla bilinmeyen özellikler keşfettiler.” Eş zamanlı olarak,

emeğin gelişmesi, karşılıklı destek ve ortak faaliyetin artmasıyla ve bu ortak faaliyetin toplumun her bireyi için oluşturduğu avantajları açıkta ortaya koymasıyla toplumun üyelerini zorunlu olarak birbirlerine yaklaştırdı. Kısacası, *insanlar birbirlerine bir şey söylemek zorunda oldukları* bir noktaya vardılar. Gereklilik organı yarattı; maymunun gelişmemiş gırtlığı, yavaş yavaş ancak kesin olarak dönüştü...

Verilen ilk emek, sonrası ve ardından konuşarak emek verme, bunlar maymun beyninin yavaş yavaş insan beynine dönüşmesini etkileyen en temel iki uyarandı... Emeğin ve konuşmanın, beynin ve ona eşlik eden duyuların gelişiminin, bilincin netleşmesinin, soyutlama ve sonuca varma gücünün etkisi, hem emeğin hem de konuşmanın daha da gelişmesi için sürekli yenilenen bir dürtüye yol açtı.⁽²¹⁾

Stephen Jay Gould'a göre Engels'in burada anlattıkları “gen-kültür eş-evrimine dair on dokuzuncu yüzyılda ortaya atılmış en iyi görüş”tü, yani, gen-kültür eş-evrimi insan evriminin alması zorunlu olan en iyi biçimi olduğundan, Darwin'in yaşadığı dönemde insan evrimine dair yapılmış en iyi genel açıklamaydı. Engels'in teorisini yorumlayan Gould, ellerin, araçların ve emeğin gelişmesiyle “büyüyen beyin (biyoloji ya da daha sonraki deyişle genler) daha sonra araçlar ve dille (kültürle) beslendi, bu beynin daha da büyümesi için gerekli temeli oluşturdu, gen ve kültürün eş-evrimi pozitif bir geri besleme döngüsü oluşturdu”⁽²²⁾ der. Beynin gelişmesine yol açan “insanın

21) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:454-56.

22) Stephen Jay Gould, *An Urchin in the Storm* (New York: W.W. Norton, 1987), 111-12; Charles Woolfson, *The Labour Theory of Culture* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1982) 7-8. Gould, *Ever Since Darwin*'de yer alan bu konudaki ilk denemesi “Posture Maketh the Man”de [İnsanı insan yapan duruşudur] Engels'in kendi analizinin Haeckel'in *The History of Creation*'daki insan evrimine çizdiği çerçeveden alındığını öne sürmüştü. Ancak, Haeckel bu eserde dik duruşa vurgu yapsa da, elin evrimi konusunda Engels'in yaptığı vurgunun yakınına bile gelememiştir. Daha da ötesi, Gould bu eski denemesinde Engels'in evrim konusundaki katkısının “vardığı anlamlı sonuçlar” olmadığını, daha çok eleştirisinin merkezini evrim teorisindeki “serebral öncelik”in oluşturduğunu söyler. 1983'de “Genes on the Brain” [Beyindeki Genler] yazdığında [bu makale *An Urchin in the Storm*'da yer alır] Gould, Engels'in hem Darwin'den hem Haeckel'den yararlandığını belirtir, hiç kuşkusuz bu dönemde Engels'in, Darwin'in *İnsanın Türeyişi*'nde elin evriminin silahlarla ilgili olduğu görüşünü tartışmaya açmasının önemini anlamıştır. Bu tarihten sonra Gould, Engels'in bu konuda yazdıklarının “gen-kültür eşevrimi” üzerine on dokuzuncu yüzyılda yazılmış olanların en iyisi olmasının büyük önem taşıdığı ve Engels'in özel olarak bu konuda vardığı sağlam sonuçların sadece Haeckel'in değil, Darwin'in dahi üzerinde olduğu sonucuna varmıştır. Haeckel ve Darwin'in savları arasındaki zıtlıklar için bkz. Misia Landau, *Narratives of Human Evolution* (New Haven: Yale University Press, 1991), 19, 31-60.

bedensel düzenlenişi” antropolog Thomas Patterson’un söylediği gibi bütünlüklü bir süreçti; bu süreç insanın *ellerin* ve araçların gelişimi yoluyla çevresiyle bütünüyle yeni bir şekilde kurduğu karşılıklı ilişki ile başlamıştı.⁽²³⁾

Engels’in 1870’lerdeki önermeleri, dayandığı Haeckel ve Darwin’inkiler gibi antropolojik bulgulardan çok, indirgemeye ve karşılaştırmalı anatominin ortaya koyduğu sonuçlara dayanıyordu. (İlk kez 1856’da, Darwin’in *Türlerin Kökeni*’nin yayınlanmasından üç yıl önce keşfedilen) Neandartaller dışında, ilk hominidlere dair hiçbir fosil bulunmamıştı. Dolayısıyla Engels’in savı, ellerin serbest kalmasıyla sonuçlanan çevreyle fiziksel ilişkinin, insan evriminin itici gücünü oluşturduğunu söyleyen tarihsel materyalizm çizgisindeki indirgemecilikle gelişmek durumundaydı.

Engels, insan evriminin en olası gelişimini net bir şekilde işaret ettiği gibi, aynı zamanda da gündelik anlatılarda insanın evrim sürecinin neden bu kadar gizemli ve çapraşık olduğunu da anlattı. Kabilenin, ulusun ve sınıfın gelişimiyle birlikte din, insan aklı üzerinde giderek daha fazla hâkimiyet kurmuş, her şeyin idealist bir tarzda akla yorulduğu bir “fantastik yansıma” halinde gerçek ilişkileri ters yüz ederken, bir yandan da çalışan ellerin ürünlerini geri plana itilmişti”. Bunun sonucunda,

İnsanlar eylemlerini (yansıdığı şekliyle zihin tarafından algılanan) ihtiyaçlarından ziyade, düşüncelerinden kaynaklandığı şeklinde açıklamaya alıştılar; böylece zaman içinde özellikle de antik dünyanın çöküşünden itibaren insanların akıllarına egemen olan idealist dünya görüşü ortaya çıktı. Bu durum insanlar üzerinde hâlâ öylesine hâkim ki, Darwin ekolünün en materyalist doğal bilimcileri dahi hâlâ insanın kökeni üzerine herhangi bir net fikir ortaya koymaktan acizler, çünkü bu ideolojik etkinin altında emeğin insanlar üzerinde oynadığı rolü anlayamıyorlar.⁽²⁴⁾

Gould, Engels’in insan evrimindeki egemen değerlendirme olan “serebral öncelik”e yaptığı eleştirinin en parlak sezgilerinden biri olduğunu öne sürdü. Şöyle yazdı: “idealist gelenek felsefeye Darwin’in dönemine kadar egemen oldu. Etkisi o kadar güç algılanıyordu ve her yere öylesine sinmişti ki, Darwin gibi bilimsel ancak apolitik materyalistler bile etkisi altındaydılar.” Bu durum, insan evriminde emeğin ve dolayısıyla da elin merkezi konumunun görülmesini engelledi.

Darwin insan evrimini ele alan ekolün ilk düşünürü değildi. 1859’da yayınlanan (ve insan evrimi meselesinden dikkatle kaçındığı) *Türlerin Kökeni* ile 1871 tarihli *İnsanın Türeyişi* arasındaki yıllarda, Thomas Huxley, Haeckel, Alfred Russel Wallace, John Lubbock, Ludwig Büchner, Carl Vogt ve diğer-

23) Thomas C. Patterson, *Karl Marx, Anthropologist* (New York: Berg, 2009), 75-81.

24) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:459.

leri bu konularda eserler verdiler. Ancak Engels'i en fazla etkileyenin Darwin'in ele özel bir vurgu yapan çalışması olduğu görülüyor. Yine de Darwin'de dahi, bir serebral vurgu vardı, emeğin insan evrimindeki rolü evrim kavramının büyük ölçüde dışında bırakılmıştı.⁽²⁵⁾ Dolayısıyla Engels'in analizi netliği ve tutarlı materyalist bakış açısıyla öne çıkar.

Engels'in insan evrimine dair düşüncelerin idealist söylemden doğmuş bir tür serebral önceliğin tahakkümü altında olduğuna dair kanısı, dolaylı olsa da, insan evrimi anlayışını on yıllar boyu sınırlamış meşhur Piltdown İnsanı sahtekârlığı ile teyit edildi. 1912 yılında, başarılı bir avukat ve amatör bir arkeolog olan Charles Dawson, sözde Piltdown İnsanı (*Eoanthropus dawsoni*, Dawson'un "Şafak Adamı") olarak bilenen bir kafatası ve çene kemiği fosili buldu. Piltdown kafatası modern bir insanınkinden ayırt edilemezken, çene kemiği maymununkine benziyordu (yıllar sonra bir orangutana ait olduğu anlaşılabilecekti). Yakınında da çakmaktaşıdan edevatlar bulundu.

Arthur Smith Woodward ve Arthur Keith de dâhil İngiliz antropolojisinin önde gelen kişileri buluşun gerçek olduğunu kabul ettiler ve *Eoanthropus* on yıllar boyunca insan evriminin "kayıp halkası" olarak kabul edildi. Fiziki antropolog Kenneth Oakley, kimyasal (flor tarihleme) madde kullanarak fosillerin aşağı Pleistocene dönemine ait olmadıklarını daha yakın bir tarihten kaldıklarını 1940'ların sonu ve 1950'lerin başında ortaya çıkardı. 1953 yılında fosillerin kasıtlı bir sahtekârlık amacını taşıyıp taşımadığı sorusu ortaya atıldı. Fosilleri bir de bu bakış açısıyla Joseph Weiner ve Wilfrid Le Gros Clark ile birlikte inceleyen Oakley, örneğin renklendirme ve diş doldurma gibi kasıtlı hile bulguları keşfetti. Sonunda, Piltdown'dan çıkarılan örneklerin, bulunan çakmaktaşı ile birlikte ya sahtekârlık amacıyla hazırlandığı ya da kandırma amacıyla bulunduğu yere kasıtlı olarak konduğu sonucuna varıldı.⁽²⁶⁾

25) Adam Kuper, "Darwinci insan evriminin başını beyin çeker" görüşünden söz ederken, bu durumun kanıtı olarak Piltdown olayının önde gelen kişiliklerinden biri olan Grafton Elliot Smith'in aşırı görüşlerine atıfta bulunur. Ancak Darwin ve Thomas Huxley ve E. Ray Lankester gibi diğer Darwinci materyalistler öbür yana eğilimlidirler. Eğer serebral öncelik insan evrimindeki egemen kavram olarak kalmış olsaydı, bu dolayısıyla ateşli Darwinciler yüzünden olmayacaktı. Engels, savında idealist toplumsal önyargıların meselenin üzerini kısmen örttüğünü, bu alanda tutarlı bir materyalist yorumu engellediğini söylemiştir sadece. Bkz. Adam Kuper, *The Chosen Primate* (Cambridge, MA: Harvard University, 1994), 32; Leakey, *Origin of Humankind*, 2-3, 11-12, Gould, *Ever Since Darwin*, 208.

26) Roger Lewin, *Origin of Modern Humans* (New York: Scientific American Library, 1993), 49-5, 54-57; John Evangelist Walsh, *Unraveling Piltdown* (New York: Random House, 1996), 10-11, 64-73; Stephen Jay Gould, *Hen's Teeth and Horse's Shoes* (New York: W.W. Norton, 1983), 201-26; Kenneth P. Oakley, *Man the Toolmaker* (Londra: British Museum, 1950), 6-8, 69-70, 92; John Reader, *Missing Links* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 179-80. Jay Gould, Pekin Adamı'nın keşfine katılan ve *The Phenomenon of Man* adlı kitabı ölümünden sonra yayınlanan genç Fransız rahip ve pelaontolog Pierre Teilhard de Chardin'in Piltdown sahtekârlığında Dawson'un suç ortağı olabileceğini gösteren kanıtlar ortaya koyar. Gould'un sunduğu

Engels'in savının da işaret ettiği gibi, antropologların ve paleontologların bu kadar uzun bir süre kasıtlı bir sahtekârlıkla kandırılmalarına katkıda bulunan, serebral öncelik varsayımı ve insan evrimini bu şekilde anlamak arzusu olduğuna hiç kuşku yoktur. Pildown olayındaki önde gelen bilim insanlarından biri olan Grafton Elliott Smith, insan evriminde serebral önceliğe dair bu güya paleontolojik bulguya dayanarak, *The Evolution of Man*'de şöyle diyor:

Pildown kafatasına gösterilen olağanüstü ilgi, insanın evriminde yolu beynin açtığı görüşünü teyit ediyor. İnsanın maymun durumundan, zihin yapısının zenginleşmesi sayesinde çıktığı en tartışılmaz gerçektir. Bunca biyolojik spekülasyonun bu temel gerçeği yeterince tanımayı ihmal etmesi tuhaftır. Beyin, çene kemiklerinin, yüzün ve hiç şüphesiz bedeninin hâlâ insanın maymun atalarının kabalığının çoğunu muhafaza ettiği bir dönemde insan düzeyi diye adlandırabileceğimiz bir duruma erişti. Bir başka deyişle, insan ilk başta, genel görünüşü ve yapısı bakımından fazla büyümüş bir beyne sahip bir maymundan başka bir şey değildi. Pildown kafatasının önemi bu çıkarımların somut bir şekilde doğrulanmasını sağlaması gerçeğinde yatmaktadır.⁽²⁷⁾

Smith, insanlara ait bir özellik olan ayakta duruşun da bizatihi beynin gelişmesinin bir sonucu olduğunu öne sürecek kadar ileri gitti.⁽²⁸⁾

Ne var ki, Dawson tarafından sadece serebral önceliğe inanlar kandırılmamıştı. Kandırılanlardan biri ve sahtekârlığın büyük bir başarı kazanmasının nedeni (çünkü Darwin ile Huxley'in çok yakınıydı) olan kişi Marx'ın arkadaşı ve Engels'in tanıdığı E.Ray Lankester'dı. "Keşif"le ilgili en önde gelen kişilerden biri olmasa da, Lankester'in, (1915 tarihli kitabı *The Antiquity of Man*'in yarısına yakınına Pildown'a ayıran) Arthur Keith'den sonra sahtekârlığın kabulünde büyük önem taşıdığı açıktı.⁽²⁹⁾ John Cooke'un 1915 tarihli ünlü resmi *A Discussion of the Pildown Skull*'da, Lanskester kenarda otururken resmedilmiştir, Keith doğrudan kafatasına bakarak otururken, Dawson, Smith ve Arthur Smith Woodward ayakta dururlar.⁽³⁰⁾ Bu şekilde iki

kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Teilhard bir sahtekârlık yapıldığından kuşkulandı. Gerçi, son zamanlarda yapılan keşifler Dawson bu sahtekârlığı tek başına yaptığını göstermektedir.

27) Grafton Elliot Smith, *The Evolution of Man* (Londra: Oxford University Press, 1924), 67-68.

28) Aynı zamanda bir kültürel önyargı olduğuna da hiçbir kuşku yok, Pildown sahtekârlığının yakalanmasını engelleyen unsurlar arasında ırksal ve milliyetçi önyargılar söz konusudur. Richard G. Delise, *Debating Humanity in Nature, 1860-2000* (Upper Saddle River, NJ: Pearson, 2007), 143.

29) Walsh, *Unraveling Pildown*, 50.

30) Miles Russell, *The Pildown Man Hoax* (Stroud, Gloucestershire: History Press, 2012), 117-18.

önemli bilim insanı, Lankester ve Keith, keşfi doğrularken, kâşifler de arka planda süreci izlerken gösterilmişlerdir. Lankester sağlam bir materyalistti. İşin ilginç, Piltdown “keşfi”ni ele aldığı 1915 tarihli *Diversions of a Naturalist*’de, insan evrimi üzerine Engels’inkine en yakın savı da o ileri sürmüştü. “Maymundan İnsana” bölümünde o sırada yayınlanmış olan “Maymundan İnsana Geçişte Emegün Oynadığı Rol” çok benzer bir şekilde dik duruşu ve iki ayak üzerinde yürüyüşün ardından elin insan evriminde çok büyük bir önem taşıdığını ve yolu açtığını yazdı, (gerçi Lankester’in Engels’in yazısını okuduğuna, hatta bildiğine dair hiçbir belirti yoktur). Şöyle dedi:

Maymun atadan insana geçişin başlangıç noktasının başparmağın ve diğer parmakların gelişmesi olduğunu doğruladığımız kanısındayım. Baş parmak ve işaret parmağı ile birlikte el, önce maymunun sonra da insanın zekâsının gelişiminde çok önemli bir araçtır. Gorilin, diğer parmaklarına oranla başparmağı insaninkinden çok daha küçük, şempanzeye göre daha büyük ve organlarla daha alt maymunlara göre çok daha büyüktür. Başparmağın insan benzeri maymunlarda gelişmiş olduğu açıktır ve insanın kendisi de bu gelişmişliği daha ileri taşımış, eli keşif yapmak ve yapı oluşturmak için bir araç olarak mükemmelleştirmiştir. Elin mükemmelleştirilmesine, dik duruşun yavaş yavaş gelişmesi ve yürümek için sadece ayakları kullanmak katkıda bulunmuştur... Dik duruş insanın ilk atalarının araştırma yapmasını ve kendileri için güvenli ya da tehlikeli durumları uzaktan değerlendirebilmesini ve aynı zamanda ellerini yeni ve özel kullanımlara ayırabilmesini sağlamıştır.⁽³¹⁾

Lankester böylece, maymundan insan ataya evrimde serebral önceliği işaret etmek için tasarlanmış olan Piltdown sahtekârlığına rağmen serebral öncelik tuzağına düşmekten ve dolayısıyla insan evriminde materyalist yorumla çelişkiye düşmekten kaçındı. Buna rağmen Piltdown keşiflerinin açıklanmasından büyük heyecan duydu ve Dawson ile birlikte çukuru görmeye gitti. Devletten alınan sistematik kazı iznini görmek istedi. “Eminim ki” diye yazdı heyecanla “bütün aile [*Eoanthropus*’un] orada, bacak kemikleri ve onlarca birey!”⁽³²⁾ Lankester’in bütün bireylerin fosillerinin keşfinin *Diversions of the Naturalist*’te anlattığı, elin “insanın ortaya çıkışında başlangıç noktası” olduğuna dair materyalist tezi doğrulayacağını düşündüğüne kuşku yok. Hatta bu tartışmaya Piltdown Adamı hakkında yazılan kitaba “Kayıp Halka” başlıklı bir bölüm yazarak devam etti. Lankester’in, Piltdown Adamı’nın

31) E.Ray Lankester, *Diversions of a Naturalist* (Londra: Methuen and Co., 1919), 243-44. Lankester elbette ki Darwin ve Haeckel’in insan evriminde elin rolü üzerine neler dediklerini biliyordu.

32) Walsh, *Unraveling Piltdown* 21. Sayfadaki Lankester alıntısı.

beyin boyutunu gösteren gelişmiş kafatasının maymuna benzer çene kemikleriyle oluşturduğu paradokstan rahatsız olduğu açıktı. “Eğer başka koşullarda bulunsaydı” diye yazdı, çene kemiği “pekâlâ da bir simiid’e yani büyük bir maymuna ait olarak tanımlanabilirdi.” Kafatası insanınki gibiydi. “Aslında” dedi “Şu anda *Eoanthropus*’u, Simiidae veya maymun dizilerinden ziyade, -aynı atadan türemiş- Hominidlerle ya da insan dizileriyle ilişkilendirmemizin yegane zemini maymundan çok insana benzeyen beyin boyutudur, Piltdown’da yan yana bulunan yarım çene kemiği ile parçaları eksik kafatasının aynı bireye ait parçalar olması şu anda akla yakın bir ihtimaldir.” Kararlı bir materyalist ve serebral önceliğin karşıtı olan Lankester yine de salt çene kemiği ile kafatası parçalarını birbirine yakın yerlerde bulduğunu söyleyen Dawson’un sözlerine dayanarak Piltdown Adamı’nın gerçek olduğunu kabul etti. Ustaca düzenlenmiş sahtekârlıktan kesinlikle kuşkulandı. Böylece sözde *Eoanthropus*’un iki soy arasında büyük ve aşikâr özelliklere sahip bir ara hayvan olduğu veya insana benzeyen bir maymun ya da maymun benzeri özellikleri korumakta olan bir hayvan olarak “kayıp halkayı” temsil ettiği sonucuna vardı.⁽³³⁾ Yaşadığı dönemde en büyük ruhani sahtekârlıklar detektörü olarak tanınmış olan Lankester, tarihin en büyük bilimsel sahtekârlığının tuzağına düşmüştü.

Serebral öncelik ön yargısı ve bu konuda sahte *Eoanthropus*’un sağlamış olduğu sözde teyit, Raymond Dart’ın ilk kez 1924 Güney Afrika’da australopithecini (*Australopithecus africanus*, ilk kelime Güney Maymunu anlamına gelir) bulduğunda, buluşunun antropolojik çevreler tarafından insan olarak kabul edilmesinin yirmi yıl sürmesine yol açtı. Bunun nedeni, australopithecine fosilleri bulunmaya başladığında, bu cinsin çok farklı türleri de dâhil olmak tam da Engels’in ısrarla öne sürdüğü ve Haeckel ile Darwin’in de söz ettiği gibi daha gelişmiş ellere ve dik duruşa sahip olmalarına rağmen beyin boyutunun hâlâ maymunlara yakın olduğunun görülmesiydi. Yine de, serebral öncelik düşüncesi ve bu fosillerin insanın kökenini Afrika olarak işaret etmesi nedeniyle bu keşfin sonuçlarına muazzam bir direnç gösterildi. Şöhretini Piltdown’a borçlu olan Arthur Keith, derhal Dart’ın *Australopithecus africanus*’unun “dikkat çekici” bir maymundan başka bir şey olmadığını açıkladı. S.L. Washburn ve Ruth More’un daha sonra açıklayacakları üzere, “insan beyni bir alt insan bedeni ile bir arada olabilirdi ancak tersi mümkün olamazdı.”⁽³⁴⁾

Afrika’da australopichetinlerle ilgili keşiflerin sayısı arttıkça ve *Eoanthropus* (sahtekârlığın ortaya çıkışının ardından) giderek bir anomali olarak görüldükçe, insan evriminde serebral öncelik miti de çökmeye başladı.⁽³⁵⁾ Bundan

33) Lankester, *Diversions of a Naturalist*, 275-91.

34) S.L. Washburn ve Ruth Moore, *Ape Into Man* (Boston: Little, Brown. 1974), 85-89, 102-6, 156-57.

sonra dahi, Louis Leakey gibi Arthur Keith ile birlikte çalışan paleontologlar sürekli küçük beyinli austropichetinin alet yapmış olamayacakları görüşüne eğilim gösterdiler ve 1964'de *Homo habilis*'in keşfiyle alet yapımının tüm belirtirlerini *Homo* cinsinin kanıtı olarak gördüler, bu varsayım daha sonra peş peşe gelen paleontolojik kanıtlar sayesinde artık çökmüş durumda.⁽³⁶⁾

Yine de, australopithecinin keşfi ve insanın atası olarak kabul edilişi evrim teorisini öylesine dönüştürdü ki, Piltdown sahtekarlığını ortaya çıkarışı ile ünlenen Oakley, 1950'de *Man the Tool-Maker*'ı (Alet Yapan İnsan) yazdı ve insan evriminin öncelikle alet yapımı ve elin evrim geçirmesi ile ortaya çıktığına dair kanıtları bir araya topladı. Engels'in savını hatırlatır bir şekilde yazan Oakley, "İnsan 'kültür' ile, alet yapabilme ve fikir alışverişinde bulunma yeteneği ile ayırt edilen toplumsal bir hayvandır... insanın yakın öncülleri dik olarak yürüme becerisini alışkanlık haline getirdiler, elleri alet yapabilmek ve kullanabilmek için serbest kaldı, bu faaliyetler ilk başta zihinsel ve bedensel koordinasyon gücüne bağlıydı, ancak alet yapabildikçe bu güç de arttı" diye belirtti. Louis ve Mary Leakey'nin Doğu Afrika'daki Olduvai Kayağı'nda 1959'da yaptıkları keşifler australopichetinin maymunlarınkinden daha fazla gelişmiş elleriyle alet yapıp yapmadıkları sorusunu ortaya attı. İnsanın evriminin anahtarının, dik durmaya başlamasıyla ellerin serbest kalması sayesinde alet kullanabilmesi/yapabilmesi ve bunun da bir geri bildirim sürecinde ellerin, dilin, beynin vs. üzerinde etkisi olduğuna giderek daha fazla inanıldı. Gould'un da açıkladığı üzere bu görüş on dokuzuncu yüzyılda en iyi Engels tarafından tanımlanmıştı. Bu Washburn ile Moore'nin ünlü sözleri "İnsanı insan yapan alettir" de* kısa ve öz biçimde ifadesini bulmuştu.⁽³⁷⁾ Sovyet antropolog V. Jakimov, 1964'de çeşitli hominin türlerinin keşfinin diğer hayvanlardan farklı olarak "en ilerlemiş iki ayaklı fosil anthropoidler ekolojilerinin temelini oluşturmuş çeşitli nesneleri alet ve silah olarak sistematik bir şekilde kullananlar" olduklarını göstermiştir diyerek Engelsvari bir sonucu vardı. Sistematik alet yapımı "insanın atalarını salt biyolojik uyum çerçevesinden çıkartarak, insan emeğinin öncüllerini oluşturdu"⁽³⁸⁾ dedi.

* Orijinal metinde "Tools Makyth man" Makyth modern İngilizce'de artık kullanılmayan ve yapmak sözcüğünün karşılığı olan arkaik maketh sözcüğünden geliyor.

35) 1951'e kadar savları genellikle tepeden turnağa materyalist olan tarihsel materyalist V.Gordon Childe'nin kafası, Eoanthropus'un ortaya çıkışından dolayı öylesine karışmıştı ki, se-rebral önceliğe dair unsurlar onun savının içine de girdi. Bkz. V. Gordon Childe, *Man Makes Himself* (New York: Mentor, 1951), 21-29.

36) Delisle, *Debating Humankind's Place in Nature*, 132, 178, 250.

37) Oakley, *Man the Tool-Maker*, 1; Gould, *Ever Since Darwin*, 207-13; Washburn ve Moore, *Ape Into Man*, 51-82, 186; Delisle, *Debating Humankind's Place in Nature*, 257-58.

38) V.Jakimov, "Basic Trends in the Adaptive Radiation of the Apes at the End of the Tertiary and the Beginning of the Quaternary Periods", *Soviet Ethnology and Anthropology Today*, ed. Yu Bromley (The Hague: Mouton, 1974), 270-72.

Bugün insan evrimine dair genel hikâye bir miktar değişmiştir. Paleontologlar bir süredir, 6-7 milyon yıl öncesindeki ilk homininlerin kökenlerine ilişkin açıklamalarında iki ayak üzerinde durmanın gelişmesine odaklanırken, bunun el ve alet yapımının evrimi üzerine ilişkisine, en eski taş aletlere dair bulgular 3,4 milyon yıl öncesine kadar gitmesine rağmen daha az vurgu yapıyorlar. Elin evrimi, hâlâ alet yapımıyla, dil ve beynin gelişimiyle ilişkili görülüyor, ancak iki ayak üzerinde durmanın alet yapımını hatırı sayılır bir gecikmeye uğratmış olduğunu düşünüyorlar.

İki ayaklılığın evrimi son olarak iklim değişikliğiyle ve Doğu Afrika'daki Büyük Yarık Vadisi'nin (*Homo Habilis*'in ilk bulunduğu yer) bir parçasını oluşturan Etiyopya'daki Gona'dan Ledi-Geru'ya kadar uzanan evrimsel bir sıcak noktadaki tektonik jeolojik kaymalardan kaynaklanan ekoloji değişimi ile açıklandı. Böylesine muazzam bir çevre değişikliği bağlamında, doğal seçilimin üstün geldiği ve insan atalarımız arasında daha verimli ve çeşitli hareket biçimlerine yol açtığı düşünülüyor.⁽³⁹⁾

Buna rağmen, artık taş aletlerin geçmişinin 3,4 milyon yıl önceye, Homo cinsinden çok öncesine, geç australopichetinelere kadar gittiği anlaşıldı. Dolayısıyla, artık diğer australopithecine türleri henüz aday durumundayken, *Australopithecus afarensis*'in (Lucy'nin türü), maymuna benzer yapısına, nispeten küçük beynine rağmen gelişmiş elleri nedeniyle büyük ihtimalle alet yapmış olduğu düşünülüyor.⁽⁴⁰⁾ 2015'de Kenya'da 3,3 milyon yıllık taş aletler bulundu. Etiyopya'da 3,4 milyon yıl öncesine kadar giden taş aletlere dair dolaylı kanıtlar elde edildi, kanıtlar kemiklerin üzerinde, et kesmek için kullanılmış taş aletlere işaret eden izlerden oluşuyor. Bu ilk araçlar, taşları birbirine vurarak yapılmış, kesmek için kullanıldığı düşünülen, keskin kenarlı ince taş tabakalardı. En sert hayvan derilerini kesmek ve et yemek bu şekilde mümkün oldu, et gündelik yiyecekler arasına girdi ve daha güvenli hale getirildi. Richard Leakey'nin *Origins of the Humankind*'da yazdığı üzere, bunlar "basit taş tabakalardan alet yapıp kullanan ve böylece kendilerine yeni bir enerji kaynağı olan ve başka türlü elde edilmesi mümkün olmayan hayvan proteinini sağlayabilen" hominidlerdi. Bu dönemde beyin boyut bakımından adam akıllı büyümüştü. Marx ve Engels'in madde değiş tokuşu ve çevreyi dönüştürmek olarak gördükleri emek, böylece gen-kültür eş-evrimi süreci-

39) Shannon, P. McPherron vd. "Evidence for Stone-Tool-Assisted Consumption of Animal Tissues Before 3.9 Million Years Ago at Dikika, Ethiopia" *Nature* 466/12 (Ağustos 2010), 757-60; Leakey, *The Origin of Humankind*, 1-20, 36-41; Ian Tattersall, *The Monkey in the Mirror* (New York, Hartcourt, Inc., 2002), 83, 97-99; Reader, *Missing Links*, 432, 436; Ann Gibbons, "Deep Roots for the Genus Homo" *Science* 347/6226 (6 Mart, 2015): 1056-57.

40) California Academy of Sciences, "Oldest Evidence of Stone Tools Use and Meat-Eating Among Human Ancestors Discovered: Lucy's Species Butchered Meat", 11 Ağustos 2011, <http://www.sciencedaily.com/releases/2010/08/100811135039.htm>.

nin anahtarı oldu.⁽⁴¹⁾

Dolayısıyla, bu konuda Engels tarafından “Emeğin Oynadığı Rol”de yazılanlar, birçok çağdaş antropoloğun savlarının benzeridir. Engels’e göre, alet yapımıyla mümkün olan “et diyetinin” genişlemesi, “organizmanın metabolizması için gerekli en temel bileşenleri neredeyse hazır halde” sağlamış ve genel olarak besin alımını genişletmişti... Bitki diyeti ile birlikte et diyetine uyum sağlama, bedenin güç kazanmasına ve oluşmakta olan insanın bağımsızlığına büyük katkıda bulundu.”⁽⁴²⁾ Çağdaş antropologlar da benzer şekilde alet yapımıyla mümkün hale gelen ek besinlerin evrim yolunda anahtar bir rol oynadıklarını öne sürüyorlar. Aletlerin, özellikle taştan el baltasının gelişmesi iki milyon yıl önce *Homo Erectus*’un ortaya çıkışıyla ilişkilendirildi.⁽⁴³⁾

Homo Sapiens’in 300.000 yıl önce ortaya çıkışıyla ilk australopithecinlere kıyasla beynin boyutları üç kat daha büyüdü.⁽⁴⁴⁾ Beyin boyutlarındaki bu artış dilin gelişimi ile ilişkilendirildi. On dokuzuncu yüzyılda yazan Engels’e göre, beynin gelişimiyle yan yana ilerleyen dil, emeğin katılımıyla insanın toplumsallaşmasıyla bağlantılı doğal seçilimin sonucuydu.⁽⁴⁵⁾ Buna karşın, günümüzün antropologları dilin evrimi teorilerine genellikle “ya alet yapan insan” ya da “toplumsal hayvan olan insan” olarak, teknoloji ya da toplumsallaşma anlamında bakarlar.⁽⁴⁶⁾ Bununla birlikte, bu tür ayrımlar yani teknolojinin ve toplumsallaşmanın birbirlerinden ve insan emeğinden ayrı ideal faaliyetler olarak görülmelerinin çıkış noktası maddeleştirme düşüncesidir. Engels’in ısrarla belirttiği gibi, elin evrimi alet yapımına, alet yapımı emeğe, emek toplumsal iş birliğine yol açtı, bu da evrimsel zaman içinde dilin ve beynin geli-

41) “Early Pleistocene Third Metacarpal from Kenya and the Evolution of Modern Human-Like Hand Morphology” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111/1 (7 Ocak, 2014): 121-24; BBC News, “Oldest Stone Tools Pre-Date Earliest Humans” Mayıs, 2015; <https://www.bbc.com/news/science-environment-32804177>; California Academy of Sciences, “Scientists Discover Oldest Evidence of Stone Tool Use and Meat-Eating Among Human Ancestors” 11 Ağustos, 2011, <http://www.calacademy.org/press/releases/scientists-discover-oldest-evidence-of-stone-tool-use-and-meat-eating-among-human>; Carbl V. Ward vd., Reader, *Missing Links*, 381-82; Leakey, *The Origin of Humankind*, 40; Tattersall, *Monkey in the Mirror*, 93. Tattersall’ın söylediği gibi ilk hominidlerin hayvan leşlerini parçalamak için alet kullandıklarına dair bulgular vardır, ancak bu hayvanları avlayarak öldürdüklerine kanıt teşkil etmez. Çin’de son zamanlarda yapılan keşiflerde 2,1 milyon yıl öncesinden kalma taş aletler bulundu. “Archaeologists in China Discover the Oldest Stone Tools Outside Africa”, *New York Times*, 11 Temmuz, 2018.

42) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:457-58.

43) “Humans Shaped Stone Axes 1.8 Million Years Ago Study Says” Lamont-Doherty, Earth Laboratory, 31 Ağustos, 2011, <http://www.ideo.columbia.edu/news-events/humans-shaped-stone-axes-1.8-million-years-ago-study-says>.

44) Leakey, *The Origin of Humankind*, 123.

45) A.g.e.

46) A.g.e., 123-24.

şiminin yolunu açtı. İnsan evriminin ve insan tarihinin doğal-maddi dinamiğini oluşturan, çevreye giderek artan bir şekilde hâkim olmakla başa baş giden emek sürecidir. Çağdaş antropolojinin bize gösterdiği, bu evrimsel sürecin milyonlarca yıl boyunca yaşanmış olduğudur. Yine de, gen-kültür eş-evrimini başlatan ana etkenin emek yoluyla insanın etkileşimi, yani ayrı bir insan ekolojisinin gelişimi olduğunu varsaymak için her türlü neden vardır.

Engels, emek yoluyla insan ekolojisi tartışmasını açarken, insan ekolojisini hayvan ekolojisinden ayırt ederek devam etti. “En güçlünün hayatta kalması” üzerine Darwinci düşüncenin en basit formu olan hayvanların sadece çevrelerine uyum sağladıkları savından yola çıkarak, hayvanların da “çevrelerini değiştirdiklerini” öne sürdü. Hayvanlar, dedi ısrarla, bir tür bilince sahiptirler, yüksek primatların da basit aletler kullandıkları bilinir ve “planlı, önceden düşünülmüş”e benzeyen davranış kalıpları geliştirirler. “Hayvanlarda, bilinç, planlı eylem kapasitesi sinir sisteminin gelişimiyle oranlıdır ve memeliler arasında epeyce yüksek bir düzeye çıkmıştır.” Engels, insan olmayan hayvanların, insanlarla “ortak yanları” olduğuna kaniydi.

Anlamakla ilgili bütün faaliyetler: *tümevarım*, *indirgeme* ve dolayısıyla *soyutlama* da (Dido'nun [Engels'in köpeği] cinsine özgü kavramları: Dört ayaklılar ve iki ayaklılar), bilinmeyen nesneleri *analiz etme* (bir cevizi kırmak bile analizin başlangıcıdır), *sentez* (hayvan hileleri) ve her ikisinin bir araya gelişiyle, *deney* (yeni engeller ve alışılmamış durumlarla karşılaşıldığı durumda) hayvanların doğasındaki bütün bu yöntem şekilleri -dolayısıyla sıradan mantığın bildiği tüm bilimsel araştırma araçları- insan ile daha yüksek hayvanlarda kesinlikle aynıdır. Sadece arada derece farkı vardır (her olay için ayrı yöntem geliştirmek meselesi).⁽⁴⁷⁾

Hayvan ekolojisi, çevrenin hayvanın hayatını etkilediği, hayvanın da çevreyi dönüştürdüğü iki yönlü bütünlüklü bir karşılıklı ilişkiydi:

Hayvanlar, faaliyetleri yoluyla, insanla aynı ölçüde olmasa bile aynı şekilde çevreyi değiştirirler... Ancak hayvanların hiçbir planlı eylemleri dünyaya damgasını vuracak kadar başarılı olmamıştır. Bu iş insana kalmıştır. Kısaca, hayvan sadece çevresini kullanır, salt varlığı ile bile bazı değişikliklere yol açar; insan değişiklikleri amaçları doğrultusunda yapar, bu değişikliklere *hâkim* olur. Bu insan ile diğer hayvanlar arasındaki en temel farklılıktır ve bu farklılığı yaratan yine emektir.⁽⁴⁸⁾

47) Marx ve Engels, *Collected Works*, 24:460, 503. Engels'in hayvan bilincinin gelişimi üzerine daha dolu bir sav geliştirme bağlamında köpeği Dido'ya atıfta bulunması, taslağın bitmemiş olduğunu gösteriyor. Engels, Marx'a yazdığı mektuplarda “siyah-beyaz köpeği Dido'dan söz etmek alışkanlığındaydı. Bkz. Marx ve Engels, *Collected Works*, 42:306.

48) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:459-60.

Engels'in buradaki analizi, çevrenin diyalektik bütünlüğünü anlamaktan geçiyordu. "Doğada" diye yazdı, "hiçbir şey bir yalıtılmışlık içinde olmaz." Bu ağa benzeyen ekolojik karşılıklı bağımlılık on dokuzuncu yüzyılda, sömürgeciliğin yıkıcılığının en iyi bilinen örneklerinden biri olan St. Helena'ya keçilerle domuzların yerleştirilmesinin yarattığı etkilerdi. 1839'da Darwin, *Journal of Researches into the Geology and Natural History of the Various Countries Visited During the Voyage of the HMS Beagle*'da, 1502'de adaya Avrupalı yerleşimcilerin getirdikleri keçilerle domuzların yarattığı korkunç orman yıkımı üzerine şöyle diyor. "1716 yılına kadar, daha önce Büyük Orman denilen bölgede birçok ağaç vardı",

Ancak 1724'de yaşlı ağaçların çoğu ölmüştü; keçiler ve domuzlar ortalıkta dolaşmaya bırakıldıkları için de genç ağaçların tümü ölmüştü. Daha önceki dönemde muhtemelen ormanla kaplı olan yüzeyin, iki bin acre* civarında olduğu tahmin ediliyor; günümüzde burada tek bir ağaç dahi bulmak mümkün değil. Ayrıca Sand Bay'de 1709'da çok miktarda ölü ağaç olduğu söyleniyor; burası şu anda tam bir çöl, yapılmış çok iyi bir değerlendirme olamasa [Alexander Beatson'un bıraktığı kayıtlar] beni burada herhangi bir şeyin yetişmiş olduğuna hiçbir şey inandıramazdı.⁽⁴⁹⁾

Engels bu temelde, St. Helena'ya "ilk yerleşimciler tarafından getirilen keçilerle domuzlar daha önce var olan bitki örtüsünü neredeyse bütünüyle imha ettiler, böylece daha sonra denizciler ve koloniciler tarafından getirilen bitkilerin yayılması için yer açılmış oldu" dedi. Bu üç şeyi göstermişti:

1- Hayvanlar çevreyi öylesine değiştirirler ki, bazen telafisi mümkün değildir;

2- Çevrenin üzerindeki bu etki insan müdahalesi ve özellikle uzak bölgelerin sömürgeleştirilmesiyle istilacı hale gelir;

3- Böylece adaların ve hatta "kıtaların tamamının flora ve faunasının" insan ve hayvan eylemlerinin kombinasyonu ile değiştirilir ve bunun genellikle, Darwin'in de belirttiği gibi çölleşme biçiminde yıkıcı sonuçları olur.⁽⁵⁰⁾

Bu durum, "Emeğin Oynadığı Rol"deki bütün savın daha geniş bir ekolojik eleştiriye doğru yönelmesinin önünü açmıştır. Engels'e göre, emek insanın

* 8000 dönüm

49) Charles Darwin, *Journal of Researches into the Geology of the Various Countries Visited During the Voyage of the HMS Beagle* (New York: E.P. Dutton, 1906), 470-71; Charles Darwin, *Beagle Diary* (New York: Cambridge University Press, 1988), 428-29; Richard Grove, *Green Imperialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 42-44, 95-109, 121-25, 343-45; John Bellamy Foster "Capitalism and the Accumulation of Catastrophe" *Monthly Review* 63/8 (Aralık, 2011), 4; Marx ve Engels, *Collected Works*, 25-459.

50) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:459-60.

evriminin ve insan toplumunun bunu izleyen gelişiminin anahtarıdır. İnsanı doğal tarihinden toplumsal tarihine götüren yolu açmıştır. Aletlere hâkim olmaktan, avcılık toplayıcılığa, hayvanların evcilleştirilmesine, planlı ekim yapmaya, kabileye, ulusa, devlete, gelişmiş bilimi ve teknolojiyle modern insan toplumunun gelişimine kadar insanın bütün gelişmesi son tahlilde ve en geniş anlamda emek ve üretim sürecinin gelişmesine bağlıdır. Engels, Marx gibi emek sürecini insan ile doğa arasındaki karşılıklı olarak birbirlerine bağlı bir sosyal metabolizma olarak gördü. Ancak insanlık, hayvanların tersine, doğayı sadece kullanmaktan çok “hakim” olma kapasitesi ile öne çıkmış olsa bile, bu hakimiyetin de insan toplumunun, toplumsal, ekonomik ve ekolojik kuruluşunun da sınırları vardı. Şu sözleri ünlüdür:

Doğanın üzerinde zafer kazanmış olmakla çok fazla övünmeyelim. Her kazanılan zaferin ardından doğa bizden intikamını alır. Her zafe-
rin, ilk başta bize beklediğimiz sonuçları getirdiği doğrudur, ancak ikinci ve üçüncü olarak ortaya öngörülmemiş öylesine farklı etkiler çıkar ki, genelde ilk başta edilen sonuçlar ortadan kalkar. Mezopotamya, Yunanistan, Küçük Asya ve başka yerlerde yaşayan insanlar, ekilebilir toprak elde etmek için ormanları yok ettiler, ormanlarla birlikte nem toplama merkezlerini ve rezervuarları ortadan kaldırarak bu ülkelerin günümüzdeki harap hallerinin temellerini atıklarını akıllarına bile getirmediler. Alplerdeki İtalyanlar, güney yamaçlardaki çam ormanlarını kullandıklarında, bölgelerindeki mandıra endüstrisinin köklerini söktüklerini hiç bilmiyorlardı; hatta bu şekilde yılın büyük bir bölümünde dağlardaki su kaynaklarından mahrum kaldıklarını ve yağmur mevsimi sırasında ovaları azgın sellerin basmasının önünü açtıklarını hiç düşünmediler... Böylece attığımız her adım bize, doğaya hâkim olmanın, sanki doğanın dışındaymışız gibi, sanki yabancı bir halkı fethetmişiz gibi olmadığını, doğaya hiçbir şekilde hükmedemediğimizi hatırlatıyor. Biz etimizle, kanımızla, beynimizle doğaya aitiz, doğanın ortasında var oluyoruz ve doğanın üzerinde kurduğumuz bütün hâkimiyet, diğer yaratıklara oranla doğanın yasalarını öğrenmek ve bunları doğru bir şekilde uygulayabilme yeteneğimizden kaynaklanıyor.⁽⁵¹⁾

Engels, burada Mezopotamya gibi bölgelerde kuşaklar boyu süren ekolojik felaketlerin, insan üretiminin öngörülmemiş uzun vadeli sonuçlarının ürünü olup olmadığı sorusunu ortaya attı. Bu konuda, Marx gibi o da Alman tarım uzmanı Carl Nikolas Fraas'ın, Mezopotamya, İran, Filistin, Mısır ve Güney Avrupa'daki ormanların insan eliyle yok oluşuna odaklanan *Climate and Plantwork* (1874) adlı kitabından epeyce etkilendi. Bu tür çevresel değişik-

51) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:461. Bu ve bundan sonraki paragraf Foster'ın “Capitalism and the Accumulation Catastrophe”, 3-4'den alınmıştır.

liklerinin salt doğal nedenlerle olmadığını ileri süren Fraas, bu bölgelerde çorak iklimlerin ortaya çıkışında insanların önemini vurguladı. Şöyle yazdı; “İnsanların gelişen kültürleri, geride sahici bir çöl bırakıyor.”⁽⁵²⁾ Engels’in Fraas üzerine notlarında söylediği üzere bu çölleşme “uygarlığın, ortaya çıkışından bugüne dek toprağı sömüren, ormanları yok eden, toprağı kendine özgü bitkileri bakımından kısırlaştıran ve iklimi daha beter eden hasmane bir süreç oluşturuyor. Ovalar ve iklimin giderek ısınması, kuruması kültürün [uygarlığın] yarattığı bir sonuç.”⁽⁵³⁾

Fraas’ın kitabını yayınladığı aşağı yukarı aynı dönemde, hücre teorisinin öncülerinden biri olan Alman biyolog Mathias Jacob Schleiden *The Plant: A Biography* (1848) adlı kitabını yayınlamıştı. Engels’i bu kitap da etkiledi.⁽⁵⁴⁾ Schlieden özel olarak tarihsel dönemler içinde bölgesel iklim değişiklikleri ile ilgilenmiş ve insanlığı bu tür değişimleri tetikleyen bir unsur olarak görmüştü. “İnsan” dedi, “kendisini dahi şaşırtan sonuçlara yol açıyor, çünkü o sırada yaptığı işlerin yol açtığı sonuçların yavaş yavaş birikmekte olduğunu fark etmediği gibi, bu sonuçları görmesini sağlayacak bilgidен de yararlanmıyor.” Schleiden tarihsel kayıtlarda güçlü belirtilerin olduğunu anlattı, “şu anda ağaçsız, çorak çöllere dönmüş olan Mısır’ın bir kısmı, Suriye, İran gibi ülkeler, bir zamanlar içinden akarsuların geçtiği sık ormanlara sahipti. Ama sonra ‘bunlar ya kurudular, ya da dar sınırlara hapsedildiler’ böylece güneşin bütün kuvvetine maruz kaldılar.” Bu çevresel değişiklikleri, *tarihsel zaman içinde* öncelikle insan eliyle ormanların yok edilmesine bağladı. “İnsan arkasında bir çöl, bozulmuş, mahvolmuş bir toprak bıraktı” dedi Schleiden, “bitkisel hazinenin düşüncesizce yağmalanmasından sorumlu... Burada yine bencil bir kar hırsı var. Bilerek ya da bilmeyerek, bir adamın ‘*apres nous le deluge*’* diyerek ifade ettiği büyük ahlak düşüklüğünün o menfur ilkesini uyguluyor ve yeni bir yıkım işine başlıyor”⁽⁵⁵⁾

Engels gibi Marx’da “insanın kuşaklar boyu ihtiyacı olan sabit koşulların tamamı”⁽⁵⁶⁾ dediği, Fraas ve Schleiden’in insan gelişmesinin çevresel koşullarının altını oymanın bütün uygarlıklar üzerindeki yıkıcı etkisine işaret eden savlarından etkilendi. Klasik Marksist eleştiride, çölleştirme “uygarlığın” doğal seyrinin sonucuydu, kapitalizmin bu konudaki yıkıcılığı ise, tarihsel sınıflı toplumların hepsinden daha büyüktü.⁽⁵⁷⁾ En yıkıcı biçimini

* ç.n. *benden sonra tufan.*

52) Karl Marx ve Frederick Engels, *Gesamtausgabe (MEGA)*, IV, 31, 512-15’deki Fraas alıntısı. İngilizceye çeviren Joseph Fracchia.

53) A.g.e.

54) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:671, 40, 314.

55) M.J. Schleiden, *The Plant: A Biography* (Londra: H. Balliere, 1853), 295, 303-7.

56) Karl Marx, *Capital*, cilt. 3 (Londra: Penguin, 1981), 754.

57) Marx ve Engels, *Collected Works*, 42:558-59; Karl Marx, *Capital*, cilt 1 (Londra: Penguin, 1976), 381.

özellikle sömürge biçiminde alan burjuva toplumunun kısa vadeli hedeflerinin ve uzun vadeli akıl dışılığının altını çizen Engels, “Emeğin Oynadığı Rol”de şöyle haykırırdı:

Tek bir kuşak bakımından son derece kârlı olan kahve ağaçları için verimli bir gübre işlevini gören kül elde etmek için dağların yamaçlarındaki ormanları yakan Küba’daki İspanyol çiftçilerin umurunda mı? Bundan sonra yağın ağır tropik yağmurların toprağın korumasız kalmış üst katmanını alıp götürmesi ve geride çıplak kayaların kalması umurlarında mı? Mevcut üretim tarzının doğayla ilişkisi, toplumla ilişkisinde olduğu gibi ağırlıklı olarak, en çabuk, en elle tutulur sonucu almak üzerinedir, ardından bu amaca yönelmiş eylemlerin en uzak etkileri çok farklı olduğunda, çoğunlukla tam tersi özellikler taşıdığı görüldüğünde, bu durum şaşkınlıkla ifade edilir.⁽⁵⁸⁾

Bütün bunlarda Engels’in aklında Bacon’un ünlü bilimsel özdeyişi “doğa ancak ona itaatle alt edilebilir” vardı, yani doğanın yasalarını keşfetmek ve onlarla uzlaşmak gerekirdi.⁽⁵⁹⁾ Marx’ın ve Engels’in görüşlerine göre, Baconcu ilke, burjuva toplumunca uygulandığı ölçüde, aslında doğayı sermayenin birikim ve rekabet yasalarına tabi kılmak üzere fethetmenin “hilesi” idi. Bilimin kendisi insanın gerçek ihtiyaçları ve potansiyelleriyle, uzun vadeli yeniden üretim ihtiyaçlarıyla uyumlu bir şekilde insanın doğayla olan metabolik ilişkisine akılcı bir şekilde hâkim olmak yerine, doğanın sınırlarına aşılabilecek engeller muamelesi yapan, kâr elde etmek üzere yapılan bir şeyden ibaret hale gelmişti. Bu da bir yandan, Engels’in sözleriyle “doğa ile bir oluşumuzu” giderek daha fazla idrak eden bilimlerin kendi diyalektiği ile diğer yandan da sermayenin birikime ve *infinitum*’a doğru miyop dürtüsü arasındaki çelişkiye işaret ediyordu.⁽⁶⁰⁾

Dolayısıyla insan ekolojisini hayvan ekolojisinden ayırt eden durum, yani “bizim diğer yaratıkların tümüne karşı üstünlüğümüz, doğanın yasalarını

58) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:403-04

59) Francis Bacon, *Novum Organum* (Chicago, Open Court, 1994), 29, 43.

60) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:461. Marx’ın bu konudaki kapitalizm eleştirisi için bkz. Karl Marx, *Grundrisse* (Londra: Penguin, 1973), 409-10. Bacon’un doğaya egemen olmak ve boyun eğdirmek üzerine karmaşık düşüncesi, topluma egemen olmak metoformu biçiminde sık sık kullanılsa da, toplumun sahiden de uzun vadede “doğanın yasalarını” izlemesi gerektiğinden sürdürülebilirlik düşüncesiyle de uyumludur. Baconcu hile ise doğaya kendi yasalarıyla egemen olunabileceği idi. Ancak Marx (ve Engels), doğanın, eğer doğanın yasalarına tam olarak uyulacaksa, yeniden üretim sorunlarına ve insan kuşakları zincirine dair sürdürülebilirliğe dikkat edilmesi gerektiğini söyleyerek doğa yasalarının bu dar sömürüsüne karşı çıkıyordu. İlk Baconcuların aynı zamanda ilk modern doğa korumacılar olduklarını söylemek gerek, en tanınmışları da John Evelyn idi. Bacon’un bu ünlü özdeyişine dair kapsamlı bir tartışma için bkz. Willam Leiss, *The Domination of Nature* (Boston: Beacon Press, 1974).

öğrenebilme ve bunları tam olarak uygulayabilme olgusuydu.” İşte insanları salt bir var olma mücadelesinin ötesine geçiren şey de buydu. Ancak bütün ilerleme aynı zamanda bir gerilemeydi ve toplum sürekli olarak kapitalist topluma bütün karakterini veren Hobbescu her şeye karşı savaş tavrına itiliyordu. Hâkim toplumsal koşullar altında, insanlık için hiçbir akılcı ve uzun vadeli eylem planı yoktu. İnsanın “doğa ile bir oluşu” idrak edebilmesi için, salt kısa vadeli etkiler elde etmek için değil, aynı zamanda “üretim faaliyetimizin dolaylı, daha uzak toplumsal [ve çevresel] etkilerinin de düzenlenmesi gerekiyor... Ne var ki bu düzenleme, sadece bilgidен çok daha fazlasını gerektiriyor. Bir yandan şimdiye kadar var olmuş üretim biçimimizde devrim gerektirirken aynı anda çağdaş toplumsal düzenimizin tümünde de devrim gereklidir” dedi. Engels, bu olmadan toplumun, metaforik olarak “doğanın intikamı” olarak ifade edilen uzun vadeli bir ekolojik felaketten kurtulamayacağına inanıyordu.⁽⁶¹⁾ “Hindistan’ı fetheden İngiliz kapitalistler” dedi, “kendilerinden önce gelen bütün fatihlerin yapmak zorunda kaldıkları bir şeyi yapmadılar, ‘tarım başka türlü mümkün olmadığı sulama için ortak bir bakım yapma’ sorumluluğunu yerine getirmediler... Aydınlanmış İngiliz, sulama kanallarını ve savaklarını çürümeye bıraktı ama şimdi, sürekli tekrarlanan kıtlıklardan sonra, Hindistan’daki hâkimiyetlerini kendilerinden önce gelenler kadar meşru kılabilecek tek faaliyeti ihmal ettiklerini keşfetmeye başladılar.”⁽⁶²⁾

Sonsuz çizgisel-niceliksel ilerlemenin kötü sonsuzluğunu, salt 1+1+1’i reddeden, “Emeğin Oynadığı Rol” ile *Doğanın Diyalektiği*’nin giriş bölümünde Engels’in ekolojik sistemlerdeki insan yıkıcılığı tartışması hakkında bilgi sağlayan işte bu bakış açısidir.⁽⁶³⁾ İnsanlık, kendi varoluşunun sabit olmayan, sürdürülmesi gereken doğal temellerini yok etmeye muktedirdir. Bununla birlikte, sürdürülebilir bir toplumsal metabolizma yaratabilmek için (metaforik olarak Friedrich Schelling’de olduğu gibi İngiliz dış borcu ile temsil edilen) kötü sonsuzluğu ve sınırsız sermaye birikimi için plansız rekabet sistemini kıran bir üretim biçimi yaratmak gerekliydi. Toplumun böyle bir sistem yerine ortak üreticiler tarafından, doğa ile üretim ilişkimizi sürdürülebilir bir temelde düzenleyen bir plana göre örgütlenmesi, doğa ile eş-evrimimizin ve doğanın evrensel metabolizması içindeki yerimizin idrak edilmesi gerekiyordu. “Böyle bir ‘düzenleme’” dedi Engels, “salt bilgidен fazlasını gerektirir, hâlihazırdaki üretim biçimimizde devrim gerektirdiği gibi aynı anda çağdaş sosyal düzenimizin tamamında da devrim gerektirir.”⁽⁶⁴⁾

61) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:460-62, 583.

62) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:167. Daha geniş bir arka plan için bkz. Mike Davis, *Victorian Holocausts* (Londra: Verso, 2000).

63) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:5117.

64) Marx ve Engels, *Collected Works*, 25:460-64.

Leacock'un dediği gibi, Engels'in "Emeğin Oynadığı Rol"deki zekâ dolu parıltısı, "insanın kâr elde etme hırsının sonucu olarak doğanın yıkıcılığı ve bunun kötücül etkilerini durdurabilmek için toplumda devrim yapma gereği"ne işaret etmesidir.⁽⁶⁵⁾

Engels insanlığın komünal geçmişinin her noktasından umut devşirmişti. 1882'de yazılmış olan *The Mark*'da ilk Alman komünlerini derinlemesine araştırdı. Mark'ın (Alman komünal birlik sistemi) ortadan kalkışıyla köylülerin sürülerini otlattıkları ortak alanlar kaybedilmişti. Dolayısıyla artık kendilerine ait tarlaları gübreleyen dışkılar yoktu. Bu durum, toprağın fakirleşmesi, köylü tarımını ve hayatını sürdürecekt araçların çöküşüyle sonuçlanmıştı. Bunların hepsi ilk birikimi beslemiş ve daha büyük malikânelerin yükselişine yol açmıştı. Geriye kalan köylülerin varlıkları yavaş yavaş ortadan kalkmıştı. Marx'ın nüfus ile toprak arasında toplumsal metabolizma dediği durum bozulmuştu, köylü tarımında yaşanan böylesine bir kriz bi-zatihi kapitalizme bir ön koşul oluşturmuştu.⁽⁶⁶⁾

ENGELS VE AİLENİN KÖKENİ

Engels'in Ailenin, *Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* ve "The Mark" başlıklı eserleri bir disiplin olarak antropolojinin ortaya çıkışıyla birlikte tarih öncesi araştırmalarıdır, dolayısıyla "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Oynadığı Rol"deki savıyla yakından bağlantılıdır.⁽⁶⁷⁾ *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, 1884'de, Marx'ın ölümünden bir yıl sonra basıldı ve kısmen Marx'ın *Etnoloji Defterleri*'ne dayanmıştı. Lewis Henry Morgan'ın özellikle *Ancient Society*'de (1877) ortaya koymuş olduğu ilk antropolojik çalışmalara dair (Marx gibi) Engels'in yaklaşımını temsil eder.⁽⁶⁸⁾ Başlığın da gösterdiği gibi bu çalışmanın amacı ailenin (özellikle de ataerkil ailenin), özel mülkiyetin ve devletin *tarihsel kökenlerine* işaret etmektir. Niyet, modern sınıflı toplumun insanın antropolojik gelişimi boyunca var olmadığını ama (yazılı

65) Leacock, "Introduction". Engels "Part Played by Labour", Engels, *The Origin of Family, Private Property and State* (Leacock baskısı), 245.

66) Frederick Engels, Frederick Engels, *Socialism: Utopian and Scientific* içinde "The Mark" (New York: International Publishers, 1978), 77-93. Özgün soy bağı kurumunu yansıtan Mark'ın William Morris'in ilk Alman komünü hakkında yazdıklarında ve romantik tarihi romanı *House of Wolfings*'de de anlatıldığını not etmek gerekir. Bkz. William Morris, *On History* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996), 107-9 ve *Collected Writings*, 12, 42-58; Florence Boos, "Morris's German Romances as Socialist History", *Victorian Studies* 27/3 (Bahar 1984), 321-42.

67) Engels'in "Mark"da tarih öncesine dair yazdıklarını, Alman kabile topluluklarının kendilerine ait bir yazılı kayıt bırakmamış olduklarına düşünerek okumak gerekir. Ancak, Engels'in yazdığı dönemde bu gelişimleri anlamak için öncelikle Tacitus gibi Latince kaynaklara bakmak gerekmiştir, dolayısıyla bu bakımdan yazılı tarih öncesine ait olmadığı da açıktır.

68) Lewis H. Morgan, *Ancient Society* (New York: World Publishing Co., 1963); Karl Marx, *The Ethnological Notebooks* (Assen, the Netherlands: Van Gorcum and Co., 1974)

tarih öncesinden başlamış olmasına rağmen) *tarihsel süreç* içinde ortaya çıktığını ortaya koymaktı.

Engels'in (ve ondan önce Marx'ın) dayandığı ilk dönem antropolojisi çok önemli noktalarda yanılmıştı. Örneğin, ekonomik artığın ortaya çıkışının ve kadın ile erkek arasındaki iş bölümündeki çok büyük önem taşıyan değişimlerin çok daha erken bir dönemde, toplayıcı toplumlarda ortaya çıktığı artık görüldü. Yine de, Engels'in savının ataerkinin tarihsel kökenleri bakımından temel karakterinin hâlâ geniş bir çerçeve içinde ayakta durduğu görülebilir.⁽⁶⁹⁾

Engels, böylece diyalektik bakımdan ilişkili olduğu görülen toplumsal cinsiyet ve sınıf, üretim ve üremenin kesişimlerine odaklanarak tarihsel materyalizmin radikal bir biçimde genişletilmesini sağladı. "Materyalist düşünceye göre" dedi kitabının önsözünde;

Tarihin belirleyici unsuru, son tahlilde, halihazırdaki yaşamın üretimi ve üretilmesidir. Ancak bunun iki katmanlı bir karakteri vardır. Bir yanda, gıdanın, giyeceklerin ve barınmanın sürdürülmesi ve dolayısıyla bunları sağlayacak araçların üretilmesi, türün devamı için insanın kendi kendini üretmesi. Belirli bir tarihsel dönemin ve belirli bir ülkenin insanların altında yaşadıkları toplumsal kurumlar, her iki üretim tarafından da koşullanır: emeğin gelişmesi evresi bir yandayken diğer yanda da aile vardır.⁽⁷⁰⁾

Kitabın vurgusu, klan veya *gens* ("doğurmak" fiilinden gelir) olarak bilinen erken akrabalık grubunun ataerkil (tekeşli) ailenin gelişimi öncesinde "toplumun tekil ekonomik birimi"⁽⁷¹⁾ olarak anaerkil soyla, ortak üretimle ve ortak mülkiyetle nasıl ilişkilendirildiğiydi. Bu, 1860'ların başında, Dar-

69) Bkz. Sandra Bloodworth, "The Origins of Women's Oppression-A Defense of Engels and a New Departure" *Marxist Left Review* 16 (Yaz, 2018) <http://marxistleftreview.org/index.php/no-16-summer-2018/158-the-origins-of-women-s-oppression-a-defence-of-engels-and-a-new-departure>.

70) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 5-6. Yeni toplumsal üreme teorisinde Engels genellikle bu alıntıya dayanarak, üretim ve yeniden üretime "düalist" bir yaklaşım sergilediği için eleştirilir. Poul Blackledge, *Friedrich Engels and modern Social and Political Theory* adlı kitabında, Engels'in diyalektik yaklaşımın tersine düalist bir bakış açısını savunduğuna dair iddialara karşı çıkar. Blackledge aynı zamanda yeni toplumsal üreme teorisinin Engels'in kapitalist toplumda toplumsal cinsiyet ilişkilerine diyalektik bir sosyal üretim yaklaşımından söz etmesine rağmen, böyle bir analiz geliştirememiş olduğunu da not eder. Bunu sağlayan en önemli çalışma Lise Vogel'in *Marxism and the Oppression of Women* (Chicago: Haymarket, 2014) adlı çalışmasıdır. Bkz. Paul Blackledge, *Friedrich Engels and Modern Social and Political Theory* (Albany: State University of New York Press, 2019), 205-8, 216-17; ve Tithi Bhattacharya, "Liberating Women from 'Political Economy'", *Monthly Review*, 71/3 (Ocak 2020): 1-14.

71) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 74, 84, 100.

win'in doğal seçim teorisiyle aşağı yukarı aynı zamanda antropolojik araştırmalara yol veren "etnolojik zamanda devrim" in bir parçasıydı. İlk insan toplumu içinde Darwin'in doğal seçilimine benzer bir şekilde rastlantı ve zorunluluk ilişkilerini yansıtan gelişme süreçlerindeki benzerlikleri vurguladı.⁽⁷²⁾ Akrabalıkta ve mülkiyet ilişkilerindeki bu toplumsal evrim asgari geçimin değişen koşullarının ve bu durumun cinsel ilişkilere ve grup evliliklerine hâkim olan akrabalık kurallarının üzerindeki etkisinin sonucuydu. Analizini Morgan dışında, Johan Bachofen, Lubbock, Maxim Kovalevsky ve John McLennan -bu kişilerin fikirlerinin hepsi Marx'ın *Etnoloji Defterleri*'nde ele alınmıştı- dayandıran Engels, tekeşli ailenin aynı anda "ilerletici-geriletici" kökenlerine işaret etti:

Tekeşlilik tarihte hiçbir şekilde kadın ile erkeğin uzlaşması sonucu ortaya çıkmamıştır, hatta böyle bir uzlaşmanın en üst biçimi olarak da görülmez. Tersine bir cinsin bir başka cinsin hâkimiyetine girişi olarak, cinsler arasında tarih öncesi dönemde çıkmış ve bugüne dek bilinmeyen bir çatışmanın ilanidir. Marx ile birlikte 1846'da yazdığımız yayınlanmamış bir taslakta [*Alman İdeolojisi*] şunu buldum: "Kadın ile erkek arasındaki ilk iş bölümü çocuk yetiştirmektir". Bugün şunu ekleyebilirim, tarihte ortaya çıkan ilk sınıf çatışması tekeşli evlilikte kadın ile erkek arasındaki anlaşmazlığın gelişmesiyle örtüşür, ilk sınıfsal baskı, kadının erkek tarafından baskılanmasıdır. Tekeşlilik büyük bir tarihsel ilerlemedir, ama aynı zamanda başladığı andan itibaren kölelik ve özel servetle birlikte, o dönemden bugüne kadar geçen sürede, her ilerlemede olduğu gibi görece bir gerilemedir, çünkü bir grubun sağlığı ve gelişimi bir başka grubun yoksulluğu ve baskı altına alınmasıyla sağlanır. Uygar toplumun, içinde tam olarak gelişen husumetlerin ve çeşitliklerin doğasını inceleyebileceğimiz hücrel biçimdir.⁽⁷³⁾

Dolayısıyla, tekeşliliği hem "ilk sınıf husumeti" ve hem de uygarlığın seyri boyunca oluşmuş bütün baskıların "hücrel biçimi" olarak gören Engels, toplumsal cinsiyet baskısının tarihsel kökenine, günümüzün toplumsal cinsiyet araştırmacılarının çoğundan çok daha öteye geçen bir önem vermiştir. Ailenin tarihselliğini öne çıkaran Engels, "on sekizinci yüzyılda üzerine tek laf dahi edilemeyen saçma bir varsayımı hareket noktası olarak, tekeşli tekil ailenin uygarlıktan da daha eski bir kurum olarak bir çekirdek teşkil ettiğini, toplumun ve devletin bunun çevresinde kristalize olduğunu" söyleyen daha önceki "yazılı tarih" düşüncesini terk etti. Tekeşli aileyi ilk "doğal" koşul olarak görmeyen Engels, "bu, ailenin doğal değil ekonomik koşullara dayanan şeklidir, esasen özel mülkiyetin doğal olarak gelişen ortak mülkiyete

72) Lise Vogel. "Engels's Origin" Christopher Arthur, *Engels Today* (New York: St. Martin Press, 1996), 136.

73) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 65.

karşı kazandığı zaferdir” diye ısrarla vurguladı. Marx’ın izinden giderek, grup evliliği evresini temsil eden ve bir çiftten oluşan tekeşli ailenin öncesinde varolmuş “soysal kurulum”a öncelik verdi.⁽⁷⁴⁾ Iroquoi’ler ve diğer Amerikan yerlisi kabileleri arasında araştırma yaparak akrabalık ilişkilerine eşlik eden eski gense (her kabile bir miktar gentesden veya anne tarafından kan bağına sahip kişilerden oluşuyordu) işaret eden Morgan’dı. Burada soy kadından geliyordu. Kabile içinde evlilik yapılırsa bile aynı kalıttan gelen partnerler arasında cinsel ilişki yasaklanmıştı.⁽⁷⁵⁾

Çok geniş kaynaklara dayanan -Morgan’a ek olarak antik genslerle ilgili bütün Yunan ve Latin literatürünün yanı sıra, Tacitus, Sezar ve Germanik gensler hakkında İzlanda *Eddaları*- Engels, cinsler/toplumsal cinsiyet arasındaki görece eşitlik, toplumsal mülkiyet ilişkileri ve ana hakkına dayalı özgün kalıtsal kurulumla ilişkili eşitlikçi siyasi kurumlara vurgu yaptı. “Kadının toplumun başlangıcında erkeğin kölesi olduğu düşüncesi” diye yazdı “On sekizinci yüzyıl Aydınlanması sürecinden bize kadar gelmiş en saçma düşüncelerden biridir.”⁽⁷⁶⁾ Ne var ki, kadının ilk toplumları besleyen görece eşitliği, özellikle Avrupa ve Asya’da hayvanların yaygın bir şekilde evcilleştirilmesi ve sığır sürülerinin gelişmesiyle (hareketli, değiş tokuş edilebilir servet) aşağı ve orta Barbarizm döneminde ortadan kalkmıştı.⁽⁷⁷⁾ Kadınların yaptıkları komünal üretim ve kalıtsal kurulum döneminde ortak ve kamusal olarak yapılan ev içi üretim kamusal karakterini yitirmiş ve görece bir konuma indirgenmişti. Dolayısıyla toplumun ekonomik temeli daha çok erkeklerin alanına kaymış, erkek egemen mülkiyet ilişkileriyle birlikte ataerkil aileye dayanan kurumlarla sonuçlanmıştı.⁽⁷⁸⁾ Ekili topraklar sonunda “yabancılaşmaya” başlamış, ekonomik fazla artmış, kölelikle birlikte ekonomik fazla da büyümüşü. Devlet bu bağlamda, toplumun üzerinde özel mülkiyeti koruyan bir kurum olarak ortaya çıkmıştı.⁽⁷⁹⁾

74) A.g.e., 65, 100

75) A.g.e., 13-18.

76) A.g.e., 46-49.

77) Engels’i analizinin bu kısmı sorgulanmış, hatta bazıları tarafından hatalı bulunmuştur. Hayvanların evcilleştirilmesinin, bitkilerin evcilleştirilmesinden ve ekilmesinden önce geldiği her iki gelişmenin de aynı anda yaşandığını gören günümüz antropologları tarafından kabul edilmemektedir. Peter Aaby, *Engels and Women, Critique of Anthropology* 3/9 (1977):26. Yine de erkeğin, kadınların tersine pastoral ilişkilere egemen olduğuna kuşku yoktur. Daha da ötesi hayvan yetiştiriciliğinin ve sığırtmacılığın ilk başta tekelleştirilebilecek bir tarımsal artı yaratmak bakımından daha verimli olduğu ve bunun erkekler tarafından kontrol edilebilen özel mülkiyetin gelişmesini teşvik ettiği makul bir düşüncedir.

78) Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State*, 55-58, 68, 73, 156-57, 163.

79) A.g.e., 25-26, 54. “Tarih öncesini ve tarihi bölümlere ayırmak” der Engels, “toplumsal cinsiyet ilişkilerinin değişiminden ziyade, asgari geçim araçlarının ve ekonomik artının üretiminin değişimine dayanmaktadır.” “Ailenin evrimi” diye yazar “eş zamanlı yaşanır ancak dönemlerin belirlenmesinde özel kriterler sağlamaz” (23).

Dolayısıyla, Engels'e göre erken kalıtsal kurulumun ortadan kalkışı, genslerden oluşan ana hakkı sisteminde "devrimi", "dünya tarihi bakımından yenilgiyi" veya "devrilmeyi" temsil ediyordu, bu devrim de bütünüyle "tarih öncesi döneme" denk düşüyordu ve "ataerkil aile ile birlikte yazılı tarihin alanına girmiş"tik. Tekil aile yavaş yavaş "toplumun ekonomik" birimi olmuş, ortak yaşamın ve üretimin yerini almıştı. Marx "Modern aile, daha sonra geniş ölçekte toplum ve devlet içinde gelişecek olan bütün husumetlerin *minyatürünü* içinde barındırır" demişti.⁽⁸⁰⁾

Engels'in tekeşli aileyi sınıfsal toplumun "hücresele biçimi" olarak tanımlaması, Marx ve Engels'in eserlerinde aile içindeki sınıf farklılıklarına, kadınlarla erkekler arasındaki ataerkil ilişkiye efendi ve köle, burjuva ve proleter ilişkileri diyerek yaptıkları sürekli atıflara daha tutarlı bir materyalist temel kazandırdı. Bu çerçeve içinde aile içindeki sınıf farklılıkları, bazı sosyalistlerin daha sonra ileri sürdükleri gibi "cinsiyet-toplumsal cinsiyet analojisi" olarak görülmemişti.⁽⁸¹⁾ Aksine, Engels'in açıkladığı (Marx da aynı sonuca varmıştı) üzere kalıtsal kurulumun ortadan kalkması ile ataerkil ilişkilerden dolayı ortaya çıkmıştı.⁽⁸²⁾ Marx *Etnoloji Defterleri*'inde "Modern aile embriyosunda sadece köleliği değil, serfliği de barındırır" dedi.⁽⁸³⁾ Sınıflı toplum ataerki ile eşzamanlı olarak geliştiği gibi, aynı zamanda önemli biçimlerde ataerkil aileye dayanarak "toplumun tekil ekonomik birimi" ve "sınıf farklılıklarının hücresele biçimi" olarak görülmüştü. Tristram Hunt'ın *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nin "Giriş" bölümünde yazdığı gibi, Engels bu eserinde daha önce Marx ile birlikte söyledikleri "toplumsal sınıflar arasındaki husumet, ilk kez tekeşli aile içinde erkeklerin kadınlar üzerinde baskı kurmasıyla ortaya çıkmıştır"ın da ötesine geçmişti. Gerçekten de, Engels, etimolojik kökene indi ve "*famulus* ev içinde kullanılan köle" anlamına gelirken, "*familia* da bir kişiye ait olan köle toplamı için kullanılır" dedi.⁽⁸⁴⁾

80) A.g.e., 56-58, 160.

81) Karen Hunt, *Equivocal Feminists: The Social Democratic Federation and the Woman Question, 1884-1911* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

82) Lawrence Krader, "Introduction" Marx, *Ethnological Notebooks*, 87.

83) Marx, *Ethnological Notebooks*, "On the Measurment of Gender Equality", çev. Pradip Baski, 20, https://www.academia.edu/5512528/Karl_Marxs_Critique_of_Political_Economy_and_Measurment_of_Gender_Inequality.

84) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 58, 66; Tristram Hunt, "Introduction", Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Londra: Penguin, 2010). Tristram Hunt, Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nin 2010 Penguin baskısına yazdığı Giriş yazısında önemli yorumlar yapıyor. Ancak evrensel ataerki kavramını savunuyor ve Engels'in kadının statüsünün ataerkinin ve sınıflı toplumun tarihsel olarak yükselişle gerilediğine dair iddiasını "yanlış" olarak görüp olduğu gibi bir yana atıyor. Hunt'a göre, Engels'in savı "modern antropoloji ile" çelişki içinde, ancak bu değerlendirmeyi ciddi bir şekilde desteklemediği gibi (bu notun altında referans verilen Leacock'un ve Reiter'in kitaplarında yer alan) süregiden tartışmayı ve farklı farklı bulguları dikkate almıyor.

Uygarlıkla birlikte ortaya çıkan tekeşli ataerkil ailede temeli eşitlik değil eşitsizlik oluşturmuştu, kökeni de “kadınların ekonomik baskı altına alınması” olmuştu. “Evlilik sözleşmesinde yer alan yasaların karşısındaki eşitlik,” dedi Engels, “bugüne dek genelde gerçek eşitsizliği ‘kâğıt üzerinde’ gizlemenin bir yolu olmuştu.”⁽⁸⁵⁾ Ataerkil ailenin esas temeli kadının ev içi

Daha da kötüsü, Hunt’un adamakıllı şaibeli biyografisi Engels’i mizojini ile suçluyor. Bunun yegane temelini de Engels’in Annie Besant gibi bazı kadın eylemcilere “Ana” demesi ve Besant’dan söz ederken “Besant Ana” lakabını kullanması olarak gösteriyor (üstelik bu konuda sağlam kanıtlar gösteremiyor da). Hunt’a göre, bu durum “mizojinik bir taciz” oluşturuyor, ama Besant’ın uluslararası alanda, özellikle Hindistan’da, “Besant Ana” olarak tanındığını da dikkate almıyor, üstelik o dönemin Amerika’daki Jones gibi eylemci kadınlara, “ana” lakabı bir övgü olarak takılıyor. Engels’in (Wischnewetzky) den de Friedrich Albert Sorge’a yazdığı 1889 tarihli özel mektupta Engels’in çok büyük bir saygı duyduğu Florence Kelley’den (Wischnewetzky) de “Wischnewetzky ana” diye söz ettiği doğrudur. Engels bu mektubu yazdığı sırada, Amerika ziyareti sırasında onlarda kalmadığı için Kelley’in kendisine kızmasından rahatsız olmuştu, çünkü o sırada kendisi de hastaydı ve Kelley’in kocasına da bronşit teşhisi konmuştu. Bu durum, “mizojinik taciz” olarak görülemez. Marx ve Engels, *Collected Works* 48: 253-54. Engels, Kelley’i desteklemeye devam etti, onu vasiyetnamesine dâhil etti (Kelley’in tercüme ettiği *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu*’nun İngilizce baskılarının telif haklarını ona bıraktı), John Green, *Engels: A Revolutionary Life* (Londra: Artery Publications, 2008), 286.

Engels, benzer şekilde Hunt tarafından kadınların oy verme hakkını reddettiği iddiasıyla suçlanıyor, oysa buradaki duruşu o dönemin sosyalistlerinin tümüyle, özellikle Hyndman’ın Sosyal Demokratik Federasyonu ve Morris’in Sosyalist Birlik’iyle aynıydı, yani oy verme hakkının sadece mülk sahibi (orta sınıf ve üstü) kadınlarla sınırlı olmasını kabul etmeyerek, bütün kadınlar ve erkekler için oy hakkı talebinde bulundu.

Hunt başka yerlerde de Engels’in yirmili yaşlarında bir “cinsel yırtıcı” ve “utanması olmayan zampara” olduğunu yazmış. Ancak, yirmili yaşlarında Moses Hess’in karısıyla yaşadığı macera ve Hess ile bu yüzden arasında çıkan çatışmanın dışında -ayrıca Mary Burns ile birlikte yaşamaya başlamadan önce 1848 Devrimi sırasında kısa bir süre kaldığı Paris’te aynı kadınla bir süre beraber olduğuna dair muğlak iddiaların dışında- Hunt’un elinde bu konudaki tek bulgunun Engels’in bir mektupta, Fransız ve Belçikalı *grisettes* ile yani, dantel sektöründe çalışan, bohem ve radikal çevrelerde faal genç işçi kadınlarla bir arada olmaktan hoşlandığını yazmış olması. Hunt yazdığı biyografide, *grisettes*’i “fahişe” olarak tercüme etmiş ve Engels’in radikal yaşam tarzları dolayısıyla *grisettes*’i çekici bulmasını çeşitli yazılarında defalarca kullanıp, Engels’in genelevlerin müdevami olduğunu iddia etmiştir. Bu tür çirkin iddialar, Engels’in kadın haklarını destekleme çabasını lekeleme amacını taşıdığı ve Hunt’un biyografisine tatlandırıcı katmış olabilir, hiç kuşkusuz kitlesel medya ve yayın sektörü bakımından daha başarılı kılınmış olabilir, ancak aksi halde son derece değerli olabilecek bir çalışmayı da şaibeli hale getirmiştir. Bkz. Tristram Hunt, “Feminist Friend or Foe”, *The Guardian*, 28 Nisan 2009; Hunt, “Introduction”, Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State* (Penguin) 20-22. Hunt, *Marx’s General*, 139-41, 160, 310-12; Hannah Manchin, “The Grisette as the Female Bohemian”, Brown University 2000, <https://mtholyoke.edu/courses/rschwart/hist255s13/grisette/manchin.htm>; Eleanor Burke Leacock, *The Myth of Male Dominance* (New York: Monthly Review Press, 1981); Rayna Reiter, ed, *Toward an Anthropology of Women* (New York: Monthly Review Press, 1975).

85) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 72-73.

emeğine dayanıyordu, ilk üretim biçimlerinde kamusal bir karaktere sahip olan emek, artık özelleşmişti:

Birçok çifti ve onların çocuklarını barındıran eski komünal ev içinde, kadına emanet edilen ev içinin yönetimi, erkeklerin yiyecek sağlaması kadar toplumsal olarak gerekli bir işti. Bu durum ataerkil aile ile değişti. Bu durum tekeşli tekil ailede daha da arttı. Evin idaresi kamusal karakterini kaybetti. Artık toplumu ilgilendiren bir şey değildi. *Özel hizmet* haline gelmişti. Kadın eş, ilk ev içi hizmetkârı oldu, toplumsal üretimin dışında bırakıldı. Ne zamanki geniş ölçekli sanayi başladı, toplumsal üretimin kapıları -burada da sadece proleter kadınlara- açıldı; ama bu öyle bir şekilde oldu ki, ailesinin özel hizmetindeki görevlerini yerine getirdiğinde, toplumsal üretimin dışında kaldı; toplumsal üretime katılıp hayatını bağımsız bir şekilde kazanmak istediğinde, aileye karşı görevlerini yerine getiremez konumda oldu. Fabrikadaki kadın ne yaşıyorsa, tıptan hukuka kadar bütün mesleklerdeki kadınlar aynı şeyi yaşıyorlar. Modern tekil aile kadınların ev içinde açık ya da örtülü köleliğine dayanır; modern toplum ise tekil ailenin molekülünü oluşturduğu bir kütleden başka bir şey değildir. Bugün çok büyük çoğunlukla, kazanan, ailenin ekmeğini getiren erkektir, en azından mülk sahibi sınıflarda bu böyledir. Bu durum ona bazı yasal ayrıcalıklara gerek dahi duyulmadan egemen bir konum kazandırır. Aile içinde erkek burjuvaziyi, kadın ise proletaryayı temsil eder.”⁽⁸⁶⁾

Engels, buradan yola çıkıp *yasa karşısındaki tam eşitliğin* maddi olarak ancak “kadın cinsinin tamamının kamusal alana yeniden girişi” ile mümkün olabileceğini söyledi. Bu durum “kadınların kurtuluşunun şartını oluşturuyordu ve bunun da ancak tekil ailenin toplumun ekonomik birimi olarak edinmiş olduğu niteliğin ortadan kalkmasıyla” mümkün olabileceği sonucuna varıyordu. Kadının tam kurtuluşu, ev içi işlerin aile içinde özel bir hizmet olmaktan çıkarılarak yeniden kamusal bir işe dönüştürülmesiyle bu sayede kadınların bütün işlerde eksiksiz olarak yer alabilmelerinin sağlanmasıyla⁽⁸⁷⁾ mümkün olacaktı. Kadınların tam kurtuluşu için iş hayatına özgürce katılmalarının her konuda eşitlik için *birincil koşul* olarak görülmüş olduğunu söylemeye gerek yok.

“Özel ev içi emeğin” ortadan kaldırılmasıyla birlikte, zina gibi özel erkek ayrıcalıklarının ve bütün bir uygarlık süreci boyunca ikiyüzlü ataerkil aileye eşlik etmiş fuhuş gibi kurumların da ortadan kalkması gerekiyordu. Yeni bir evlilik sözleşmesinin (veya ortak yaşam anlaşmasının) biçimi, mülk sahibi

86) A.g.e., 73-74.

87) A.g.e., 74, 158.

burjuvaziye göre mülksüz proleter ailenin karakteristiği olan, erkekler ile kadınlar arasındaki “cinsel aşk” olmalıydı.⁽⁸⁸⁾

Eleanor Leacock 1970’lerde Engels’in analizini destekler şekilde şöyle yazdı:

Kadın kurtuluşu örgütlerinin, kadınlara boyun eğdirmenin temelinde sınıflı toplumun tam ortasında yer alan ekonomik bir birim olan tekeşli ailenin yattığını anlamaları büyük bir önem taşımakta. Bunu anlamak, bazı radikal kadın grupları tarafından iddia edildiği gibi kadının düşük konumda olmasından tek başına çocuk doğurmanın sorumlu olmadığını da netleştiriyor. Daha da önemlisi, işçi sınıfı kadınlarının iş başında verdikleri apaçık temel mücadelenin ve aynı zamanda aileleri için okullarda, barınmada, sosyal yardımlarda, görünüşte daha muhafazakâr olan savaşlarının aslında radikallerinkinden daha temel bir meydan okuma olduğunu gösteriyor. Çocuklarının sorumluluğunu toplumun üstlenmesini talep eden kadınlar, bir ekonomik birim olarak ailenin doğasına, gördükleri baskının temeline ve sınıf sömürsünün en sağlam payandasına saldırıyorlar.⁽⁸⁹⁾

Dolayısıyla Engels’in başarısı erkeklerle kadınlar arasındaki toplumsal eşitsizliği haklı çıkarmak için kullanılan biyolojik determinizm teorilerinin tümünün altını oyarak, ataerkil-tekeşli ailenin insan toplumunun özgün, doğal formu olduğuna dair bütün düşünceleri çürütmüş olmasıydı. Peter Aaby’nin sözleriyle, “Engels’in sorunsalı cinsiyetler arası ilişkide, kadınların, tamamlayıcı bir konumdan cisimleşmelerine geçti.”⁽⁹⁰⁾ Engels, bu bakımdan *Kadın ve Sosyalizm* (1879) adlı eserinde kadının ezilmesini, tersine bulgulara rağmen antroposentrik önyargılarla ezelden beri var olan bir durum olarak anlatan August Bebel gibi sosyalistlerle de ters düşüyordu. Nitekim 1967’de çıkıp büyük etki yapmış *Kinship and Marriage* adlı kitabında Robin Fox, kadınları kontrol eden erkekler üzerine açık açık şunları söyledi: “Neden olduğunu anlamak için insanın evrimsel tarihini yeni baştan özetlemek gerekmiyor. İnsanlık tarihinin büyük bir kısmında kadınlar çok fazlasıyla kendilerine özgü olan, uzmanlık gerektiren çocuk doğurmak ve büyütme gibi bir işle uğraştılar. Ava giden, düşmanla savaşan ve kararları veren erkekti. Ben bunun kökeninin primat doğası olduğuna kani oldum.”⁽⁹¹⁾

88) A.g.e., 48 65, 69, 76-77.

89) Eleanor Leacock, “Introduction” Engels, *Origin of the Family, Private Property and the State* (Leacock baskısı) 44-45; Eleanor Leacock, *Myths of Male Dominance* (New York: Monthly Review Press, 1981), 193.

90) Aaby, “Engels and Women”, 36.

91) Robin Fox, *Kinship and Nature: An Anthropological Perspective* (Cambridge:

Hem kendi döneminde, hem de bizim dönemimizde genel olarak dillendirilen bu tür görüşlerle keskin bir zıtlık içinde olan Engels, kadınların üzerindeki baskıyı tarihselleştirdi. Bu durum aşağı yukarı yüz yıl sonra 1970'lerde gelişen feminist antropoloji ile pekiştirilecekti.⁽⁹²⁾ Engels, kendisinden önce Fourier gibi barbarlık ve uygarlık dönemlerinin (yani hayvanların evcilleştirilmesi ve tarımın gelişmesinden sonraki toplum biçimleri) aile içinde ve insanlığın daha uzun tarihi ile evriminde bir kırılma olan iş yapmada eşitsizliği getirdiğini söyledi. Tekeşli aile ile yaşanan insan "ilerlemesi" aynı zamanda bir "gerileme"ydi; kadınların tam kurtuluşu da bir toplumun bütün olarak kurtuluşunda merkezi önem taşıyordu. Doğada insanlar arasında herhangi bir temel bir eşitsizlik yoktu.⁽⁹³⁾ Stephanie Coontz ve Peta Henderson 1986'da şöyle yazdılar: "Giderek artan kanıtlar, ilk kez Engels tarafından ortaya konan geniş evrimsel bakış açısını destekliyor: cinsler arasındaki ilişki en basit toplayıcı toplumlarda çok daha eşitlikçiydi ve kadınların konumu toplumsal tabakalaşmayla, özel mülkiyetle ve devletin ortaya çıkışıyla kötüleşti."⁽⁹⁴⁾

Toplumsal cinsiyet ilişkilerinde özcü, biyolojik-determinist görüşleri reddeden Engels, aynı zamanda ırka dair de her türlü özcü, biyolojik determi-

Cambridge University Press, 1984), 31-32. Aaby'nin "Engels and Woman" da alıntı. "Evrensel ataerki" hipotezini savunma peşindeki, Cynthia Eller gibi ana akım akademisyenler, Engels'in yanı sıra bazı yirminci yüzyıl sonu sosyalist feminist antropologlara ilksel bir anaerki önermesinde bulundukları yönünde yanlış eleştirilerde bulunup saldırmak için polemiksel bir çöpten "anaerki miti"nden söz ettiler. Ancak, Eller, (elinde herhangi bir somut kanıt bulunmadığı için) satır aralarında ilksel anaerkinin Engels'in ya da günümüzün sosyalist feministlerinin savlarında hiçbir zaman yer almadığını kabul etmekten kendini alıkoyamadı. Morgan, Engels ve diğerleri tarafından savunulan ana soyu savı anaerkiden tamamen farklı. Tarihsel materyalistler sadece ilk toplumsal formların karakteri olan kadın eşitliğinin tarihin seyri boyunca sınıflı toplumun gelişmesi ve ataerki toplumsal biçimlerin daha da pekişmesiyle ortadan kalktığını savundular. Bkz. Cynthia Eller, *The Myth of Matriarchal Prehistory* (Boston: Beacon Press, 2000), 30-33.

92) Aaby, "Engels and Women" 28-37; Leacock, *The Myth of Male Dominance*, 13-29, 37, 141; Reiter, *Toward an Anthropology of Women*, 36-76, 211-51.

93) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 71, 174; Engels, *Socialism, Utopian and Scientific*, 39.

94) Stephanie Coontz ve Peta Henderson, "Property Forms, Political Power, and Female Labour in the Origins of Class and State Societies" *Women's Work, Men's Property* (Londra: Verso, 1986), 108. Çok sayıda radikal ekolojik düşünür, kadınların toplum içindeki yerinin gerileyişinin, doğanın bozulmasının, özel mülkiyetin ve ataerkinin yükselişinin tarihsel olarak birbirinin içine geçmiş olduğunu öne sürerek bu tür görüşleri yayıyorlar. Murray Bookchin 1990'larda *Ekolojik Bir Topluma Doğru*'da şöyle yazmıştı: "Cinsiyetler arası iş bölümüne ve akrabalık bağlarına dayanan bu [ilk] birleşik organik toplulukların kopmasıyla, hiyerarşik, ardından sınıflı toplumlar ortaya çıktı, toplumun doğal dünya ile birliğini yavaş yavaş ortadan kalktı, doğanın nesneleştirilmesine" ve nihayetinde sınıflı toplumun çıkarları doğrultusunda manipüle edilmesine yol açtı. Murray Bookchin, *Towards an Ecological Society* (Montreal: Black Rose, 1980), 62-63.

nist görüşleri de reddetti. İnsanlarla ilgili olarak sosyal Darwinizme ve öz-cülüğe duyduğu tiksinti, bütün düşüncelerinde belirgindir. Bu durum Amerikalılar ve Afrika'daki yerli halkların toplumsal örgütlenmelerine ve hatta kurdukları uygarlıklara düzdüğü övgülerde görülebilir. Iroqui'lerin ilk "put-perest anayasaları" der,

çocukça sadeliği ile harika! Her şey askersiz, jandarmasız veya polissiz, soylular, krallar, valiler, prefektler veya yargıçlar olmadan, hapishaneler kurulmadan, yargılamalar olmadan pürüzsüz ilerliyor. Bütün kavgalar ve anlaşmazlıklar ilgili olanların hepsi tarafından çözülüyor, genslerle, kabileyle ya da kendi aralarında... Herkes özgür ve eşit, kadınlar dâhil. Ne kölelere yer var ne de yabancı kabilelere boyun eğdirme gibi bir kural. Iroqui'ler 1651 yılı civarında Erie'yi ve "Tarafsız Uluslar"ı fethettiklerinde, onları kendileriyle eşit olarak [Iroqui] Konfederasyon'a katılmaya davet ettiler; yenilenler bunu reddedince, bölgenin dışına sürüldüler. Böylesine bir toplumda yetişen kadınlar ve erkeklerin iyilikleri, yozlaşmamış Kızılderililerle temas kuran bütün beyazlar tarafından hayranlıkla karşılandı, ağırbaşlılıklarına, bu barbarların saygınlıklarına, açık sözlülüklerine, karakterlerinin sağlamlığına ve cesaretlerine hayran kaldılar.

Daha yakında bu cesaretin örneklerine Afrika'da tanık olduk. Bunu bize, birkaç yıl önce Zulu Kaffirleri* birkaç ay önce de, Nubyalılar [1879'daki Zulu-İngiliz Savaşı ile 1883'deki Nubya-İngiliz Savaşı'ndan söz ediyor] gösterdiler. Her ikisinde de gentile [yani gensle veya klanla ilişkili] kurumlar henüz ölmedikleri için, Avrupalı orduların yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Ateşli silahları olmayan, mızraklarla ve oklarla silahlanmış yerliler, yaylın ateşi altında -yakın formasyonda dünyanın en iyi askerleri olarak tanınan- İngiliz piyadelerinin süngülerinin üzerine yürüdüler, düzenlerini bozdular, birden fazla yenilgiye uğrattılar ve bu, muazzam silah yoksulluğuna, askerlik hizmeti diye bir şeyin olmamasına ve askeri tatbikat nedir bilmemelerine rağmen yaşandı. Kapasitelerinin ve dayanıklılıkların kanıtı, İngilizlerin, bir Kaffir'in daha hızlı hareket edebilmesi ve yirmi dört saat boyunca bir ata göre daha fazla mesafe kat etmesinden şikâyet etmeleridir.

İşte, sınıf farklılıkları ortaya çıkmadan önce insanlık ve insan toplumu böyle bir şeydi.⁽⁹⁵⁾

Engels'in, yaşadığı dönemde çoğu Avrupalının sahip olduğu ırkçı ve emperyalist değerlerden hiçbir iz taşımayan, daha çok insanlığı yöneten toplumsal kurumları ve maddi koşulları vurgulayan bu analizi, bir bütün olarak

* ç.n. Güney Afrika'da bir kabile.

95) Engels, *Origin of The Family, Private Property and the State*, 96-97. Engels'in düşüncelerinin tam tersini, Irkçı Viktorya dönemi bakış açısını görmek için bkz. Linqvist, *Exterminate All the Brutes*.

insanlığa duyduğu güçlü sevginin, İngilizlere karşı verdikleri savaşta Zuluları da kapsadığını gösterir. Heyer'in söylediği gibi "On dokuzuncu yüzyılda batılı olmayan bir topluma duyulan büyük hayranlık *Ailenin Kökeni*'ndeki kadar hiçbir yerde ifade edilmemiştir."⁽⁹⁶⁾

Yaşadığı dönemde Lyell'den, Louis Agassiz'e, Charles Darwin'e ve Wallace'e kadar değişen ve ırkların, köleliğin kökenleri ve bunların insan evrimiyle ilişkisi hakkında çeşitli görüşlere sahip olmakla birlikte tümü de ırk ve ırksal eşitsizliği bir biyolojik olgu olarak gören (hatta sözde vahşi ırkların kökünün kazınması gerektiğine kadar uzanan) önde gelen kişiliklerinden farklı olarak Engels'in analizi, biyolojik ırkı neredeyse hiçbir şekilde ele almamıştır.⁽⁹⁷⁾ Onun analizi, "insan eşitliği, tarihin olumsal bir olgusudur" diye Gould tarafından dillendirilen ilkenin öncülüdür.⁽⁹⁸⁾ Engels bu alanda da benimsemiş olduğu devrimci ve eşitlikçi materyalizmi sergilemiştir.

Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde başından itibaren savı "tarihin tayin edici unsuru, son tahlilde gündelik hayatın üretilmesi ve üretilmesi" oldu. Bunu bir yanda "gıda, giysi, barınak gibi ihtiyaçların sürdürülebilmesi için üretim ve dolayısıyla bunları yapacak aletlerin üretimi" ve diğer yanda da "insanların kendilerini üretmeleri, türün devamı" olarak iki katmanlı bir karaktere sahip bir durum olarak yorumlayarak emek ile toplumsal üreme arasında bütünlüklü bir ekolojik ilişki kurdu.⁽⁹⁹⁾ İnsan hayatının metabolizması hem üretim hem de üremeydi. İnsanın toplumsal metabolizmasının bu "iki katmanlı" karakteri düşüncesinde tam olarak gelişmemişti ama yine de gelecekteki her türlü ekolojik eleştirinin gelişimi için temel bir birlik oluşturmuştu. Engels için, sadece üretim değil, aynı zamanda aile içindeki toplumsal yeniden üretim da devrimci değişim için gerekli unsurlardı.

1890 yılında Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin yayını *Die Neue Zeit*'in editörlerinden biri olan Paul Ernst, Avusturyalı drama eleştirmeni Hermann Bahr ile bir tartışmaya tutuştu. Ernst önce, Bahr'ın editörlüğünü yaptığı Alman doğa dergisi *Freie Bühne für modernes Leben*'in yazarlarından biriyle tartıştı. Ernst, Henrik Ibsen'in aralarında *Bir Bebek Evi'nin* de bulunduğu oyunlarını şiddetle eleştiriyordu. Ernst'e göre, kadınların kurtuluşu, üretim araçlarındaki kaçınılmaz maddi değişimi beklemek zorundaydı. Aynı zamanda, Ibsen'i, ahlaki ve psikolojik meselelere yoğunlaşmış bir "küçük burjuva" diyerek yerdi. Bahr, Ernst'e saldırısına iki parça halinde yayınlanan ve

96) Heyer, *Nature, Human Nature and Society*, 205.

97) Lyell, Agassiz, Darwin ve Wallace'ın ırklar üzerine çeşitli görüşleri için bkz. Desmond ve Moore, *Darwin's Sacred Cause*, 171, 180-81, 195, 199, 264-65, 311-12, 343-44. Engels'in Marx'ı ırkçı bir yorum konusunda uyarışı ünlüdür. Marx ve Engels, *Collected Works*, 42:304-5, 320-24, 327.

98) Stephen Jay Gould, *The Flamingo's Smile* (New York: W.W. Norton, 1985), 185-98.

99) Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, 5-6.

daha özgün bir Marksist bakışı temsil ettiğini düşündüğü “Marksizmin Müritleri” başlıklı bir makale ile cevap verdi. Bunun üzerine Ernst, destek için Marksizm üzerine otorite olarak gördüğü Engels’e başvurdu. Engels, cevap olarak yazdığı ve aralarındaki kavgaya karışmayı açık açık reddettiği özel mektupta, Bahr’ın Marx’ın (kadınlara yapılan muamele ve kadın sorununun tarihsel evriminden arındırılmış) görüşlerine dair yorumunu desteklemeyi reddetti, ancak daha da önemlisi Ernst ile İbsen ve kadın hareketi üzerine hemfikir olmadığını da çok açık olarak belirtti.

Engels, İbsen’in veya Norveç kadın hareketinin Ernst’in tutturduğu çizgide eleştirmenin yanlış olduğunu açık bir şekilde ortaya koydu. Özellikle, daha doğuş aşamasında olan kadın hareketi, maddi üretim araçlarının zorunlu ön gelişimi gibi mekanik bir sava dayandırılarak eleştirilemezdi. Engels, şöyle söyledi: “Materyalist yöntem tarihsel araştırmalarda bir kılavuz olarak kullanılmaktansa tarihsel gerçekleri uyarlamak, uydurmak üzere hazır bir kalıp olarak kullanılırsa, doğrudan doğruya karşıtına dönüşür.” Daha da ötesi, İbsen’le ve Norveç kadın hareketiyle küçük burjuva görüşleri temsil ettikleri temelinde alaya almak, özellikle daha ilerici bir rol oynamakta olduğu Norveç’te küçük burjuvanın gelişiminin tarihsel özgüllüğünü inkâr etmektir. Kadın sorunu ne küçümsenebilir ne de basit bir mesele olarak ele alınabilirdi. “Genellikle kadın sorunu olarak tanımlanan konunun kapsadığı alan” diye yazdı, “öylesine geniş ki, insan bu konuya bir mektubun sınırları içinde derinlemesine giremeyeceği gibi, bu konuda tatmin edici herhangi bir şey de söyleyemez.” Gereken tarihsel evrim üzerine derin bir analizdi. İbsen’in oyunlarında sınıf eleştirisi bakımından “ne tür bir zayıflık olursa olsun” diye devam etti, yine de salt sınıf ilişkileri ile tayin edilmeyen bir ilerici hareketin imkânlarına dikkat çekti. İbsen’in özellikle ilgilendiği Norveçli kadınların, Alman hemcinslerine kıyasla çok daha “üstün” bir düzeye ulaştıkları gerçektir.⁽¹⁰⁰⁾

Engels’in İbsen’in (bazılarını bildiği) oyunlarına gösterdiği duyarlılık hiç kuşkusuz Eleanor Marx’a duyduğu derin sevgiden ve İbsen’in olağanüstü bir heyecan uyandırdığı sosyalist çevrelerle ilişkisinden kaynaklanıyordu. Eleanor Marx-Aveling, İbsen’in *Bir Halk Düşmanı* ve *Denizden Gelen Kadın* adlı oyunlarını 1888 yılında İngilizceye ilk tercüme eden kişiydi. 1884’de Edward Aveling *Hayaletler*’den bir bölümü Eleanor ve Olive Schreiner’e okumuştur. 1885’de *Bir Bebek Evi* -İngiltere’de ilk kez- Eleanor’un evinde oynandı. Eleanor Nora Helmer’i, Aveling Torvald Helmer’i, George Bernard Shaw Nils Krogstadt’i ve May Morris (William Morris’in kızı) Kristine

100) Marx ve Engels, *Collected Works*, 48:503-5, 613; Marx ve Engels, *Collected Works*, 27:80-85; Lee Baxandall ve Stefan Morawski, ed. *Karl Marx and Frederick Engels on Literature and Art* (New York: International General, 1973), 86-89. Ernst daha sonra aşırı sağa kayarak Hitler’i savundu. Hal Draper, *The Marx-Engels Glossary* (New York: Schocken Books, 1986), 66.

Linde'yi canlandırdılar. Engels muhtemelen oradaydı, bu tür durumlarda olduğu üzere Helene Demuth da. Sosyalistler için, İbsen ve kadınların koşulları üzerine ortaya koyduğu meseleler büyük önem taşıyordu.⁽¹⁰¹⁾

Mary Burns'ün ölümünün ardından, Engels, Mary'nin kardeşi Lizzy ile birlikte yaşamaya başladı. Ondan açıkça "karısı" olarak söz etti ve Lizzy'nin 1878 Eylülündeki ölümüne dek birlikte yaşadılar. Gustav Mayer, onların ilişkileri ve Engels'in evlilik karşısındaki tutumunu şöyle anlatır, "Ne görüşleri ne duyguları devletin ve kilisenin hayatı boyunca kurduğu en yakın insani ilişkiyi meşrulaştırmasına izin vermedi." Bununla birlikte, "yoldaşının ve sevgilisinin" ölüm döşeğinin başında ikinci kez bekleyen Engels, Lizzy'nin isteği üzerine yasal bir törenle onunla evlendi.⁽¹⁰²⁾

1891 yılında, *Kadın ve Sosyalizm* adlı kitabıyla tanınan ve kendisine proleter bir eş bulmuş olan August Bebel'in karısı Julie Bebel'e yazdığı mektupta Lizzy'den söz etti. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ni yazdığı sıralarda, Lizzy öleli yıllar olmuştaki ama belli ki hâlâ aklından çıkmamıştı: "Benim karım da gerçek bir İrlandalı proleterdi, sınıfına tutkuyla bağlıydı, yaradılışından gelen bu duygu, benim için paha biçilmez bir değer taşımıştır ve bütün kritik kavşaklarda, burjuvazinin "duyarlı" kızlarının ukalalıklarının ve yanılgılarının sağlayabileceği her şeyden daha büyük bir destek olmuştur. Ama benim karım öleli on iki yıl oldu artık, August ise sen hâlâ yanında olduğun için çok şanslı, aradaki fark işte bu."⁽¹⁰³⁾

ENGELS VE YENİ MATERYALİZM

Engels'in doğa, toplum ve bir bütün olarak üretim ve üreme konularındaki diyalektik savları Marx'ta da olduğu gibi, materyalist diyalektik anlayıştan doğdu. Esin kaynağı Hegel'e ve Feuerbach'a kadar giden bu konuya Engels, 1888'de basılan *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*'nda tekrar döndü. Feuerbach, *The Essence of Christianity*'de Hegelci idealizme karşı eleştirel isyanın başını çekmişti. Dolayısıyla 1848 Devrimi'ne giden süreçte Feuerbach ve ondan hemen etkilenmiş olanlar, "doğanın felsefeden tamamen bağımsız olarak var olduğunu, doğa ve insan dışında hiçbir şeyin var olmadığını" hatırlatarak "materyalizmi yeniden tahta çıkardılar."⁽¹⁰⁴⁾

Dolayısıyla, Marx ve Engels dâhil, kendilerini Hegelci idealizmden ayıranların en faal ve eleştirel olanları "Anglo-Fransız materyalizm" geleneğine

101) Yvonne Kapp, *Eleanor Marx* (New York: Pantheon Books, 1976), 99-103, 248-49.

102) Mayer, *Friedrich Engels*, 245.

103) Marx ve Engels, *Collected Works*, 48-378. Mayer'in Engels'in mektubunu, İngilizce terminoloji kullanarak serbest çevrisi sayesinde İngiliz okurlar Engels'in duygularını daha iyi anlayabiliyorlar. "Gerçek bir İrlandalı proleter soydan geliyordu, sınıfına beslediği tutkulu duygular onda doğuştan vardı, benim için "eğitilmiş" ve "duyarlı" burjuva kızlarının mavi jartiyerli zarafetlerinden çok daha büyük değer taşıyordu." Mayer, *Friedrich Engels*, 245.

104) Engels, *Ludwig Feuerbach and the Outcome of Classical German Philosophy*, 18.

geri döndüler. Burada materyalizm en geniş ve en anlamlı haliyle, en temelde dinin eleştirisine ve teleolojik düşüncenin veya ereksel nedenlerin reddiyesiyle ilişkili görülebilir:

Felsefenin en önemli sorunu, düşüncenin varlıkla ilişkisi, ruhun doğayla ilişkisi oldu, bu sorun ancak Avrupa toplumunun Hristiyan Orta Çağ'ın kış uykusundan uyanmasıyla büyük bir öneme kavuştu.

Düşünürlerin bu soruya verdikleri cevap, onları iki büyük kampa ayırdı. Ruhun doğaya üstün olduğunu öne sürenler ve bu nedenle son kertede dünyanın şu ya da bu biçimde yaratılmış olduğunu kabul edenler (ve bu düşünürlere göre, örneğin Hegel'e göre bu yaratılış Hristiyanlığa oranla daha karmaşık ve daha imkânsızdır) idealizm kampını oluşturdular. Doğayı öncelik olarak kabul edenler ise materyalizmin çeşitli ekollerini oluşturdular.

Bu iki ifade biçimi yani idealizm ve materyalizm, bundan daha ötesini ifade etmemektedir ve burada da başka bir anlamda kullanılmamıştır.⁽¹⁰⁵⁾

Doğanın sonsuz bir hareket halinde olduğuna dair diyalektik anlayış olmadan materyalizm, kısmen bir gerilemeydi. Dolayısıyla, Hegel'den sonra Alman felsefesinde, on sekizinci yüzyılın dar, indirgemeci, materyalizmi bitip tükenmez bir hareket halinde olan dolayısıyla birbirine bağlı ve sonsuz değişim halindeki doğal dünyanın gerçek karmaşıklığını kavramaktan koparan statik görüşlerin yol açtığı mekanik anlamda görme eğilimi yeniden ortaya çıktı.

Bu gerileyen hareketin merkezinde yer alan felsefe, çelişkili de olsa kendi kendini destekleyen bir kuşkuculuk/düalizm ile kaba amprisizm/mekanizm karışımına dönüştü.

Engels'e göre, bu gibi analizlerin görmedikleri, klasik Alman felsefesinin en yüksek düzeyinde, Hegel'in felsefesinde ortaya koymuş olduğu (tersine çevrilmiş, idealist biçimde olsa da) diyalektik bakıştı. Neo-Kantçı felsefeciler "dünyayı kavrama (ya da en azından kapsamlı bir biçimde kavrama) imkânı olup olmadığı sorusunu" ortaya atarken, mekanik materyalistler veya bilim felsefesinde en açık bir şekilde Büchner, Vogt ve Moleschott'un temsil ettiği kaba ampiristler, doğayı cansız, sabit mekanik anlamda yorumladılar ve aynı anda da hem düşüncenin hem de gerçekliğin bütünselliğini reddettiler.⁽¹⁰⁶⁾ Engels'e göre bu tür bakış açıları Darwin'in evrim teorisine ve Marx'la kendisinin tarihsel materyalizminin diyalektik anlayışına karşıtı. Mekanik materyalizm, önemli bir içgörü taşımakla birlikte, doğa tam bir edilgenliğe indirgendiği ve böylece hem insanın pratiğini hem de doğal evrimi anlamak

105) A.g.e., 21

106) A.g.e., 21-25.

bakımından her türlü gerçekçi temelin altını boşalttığı için nihayetinde gerçek tarihle çelişiyordu.

Engels'in Feuerbach'da ortaya koyduğu diyalektik yöntemin bilimdeki merkezi önemi ve nesnel gerçeklikle düşünceyi birbirine bağlayan karmaşık yansıma belirlenimleri, 1840-1860 arası üç büyük bilimsel devrime dayanıyordu: 1- Hücrenin keşfi. 2- Termodinamikteki gelişme ve enerjinin dönüşümü yasalarının anlaşılması ve 3- Kalıtsal çeşitliliğin doğal seçilimi yoluyla Darwinci evrim teorisi. Engels, bilimdeki bu üç devrimin doğal zorunluluğun birbiriyle bağlantılı, olası, geçişken, dönüştürücü -kısaca diyalektik- karakterini sergilediğine kaniydi. Daha da ötesi, insanın doğal dünyayı anlamak bakımından doğuştan gelen sınırları olduğunu öne sürenlerin tersine, bu tür bilimsel devrimler, insanın kavrama yeteneğinin insan toplumunun, yapıp ettiği işlerin ve bilimin gelişmesiyle, *praksis* yoluyla geliştiğini kanıtlamıştı.⁽¹⁰⁷⁾ İnsanlık doğal dünyayı bilebilir, evrensel ölçüleri buna göre kurabilirdi çünkü doğanın bir *parçası* idi, varlığının rasyonelliğinin koşullarını, sosyal eylemle yani *diyalektik* olarak kavrayabilirdi.⁽¹⁰⁸⁾

107) A.g.e., 28-29, 46-47.

108) Engels'in hem Marx'ın 1846 tarihli *Feuerbach Üzerine Tezler*'ini hem de, birlikte yazdıkları *Kutsal Aile*'de Marx'ın "Fransız Materyalizminin Tarihi Üzerine" bölümünü, ilk kez *Ludwig Feuerbach and the Close of His System*'in içinde yayınlamış olması önemliydi. Sonuç, yeni materyalizmin özgün Marksist anlayışını ortaya koymak oldu.